Ewa Niedźwiedź • Józef Niedźwiedź • Zbigniew Naklicki

Dzieje miejscowości
GMINY SUSIEC
powiat tomaszowski

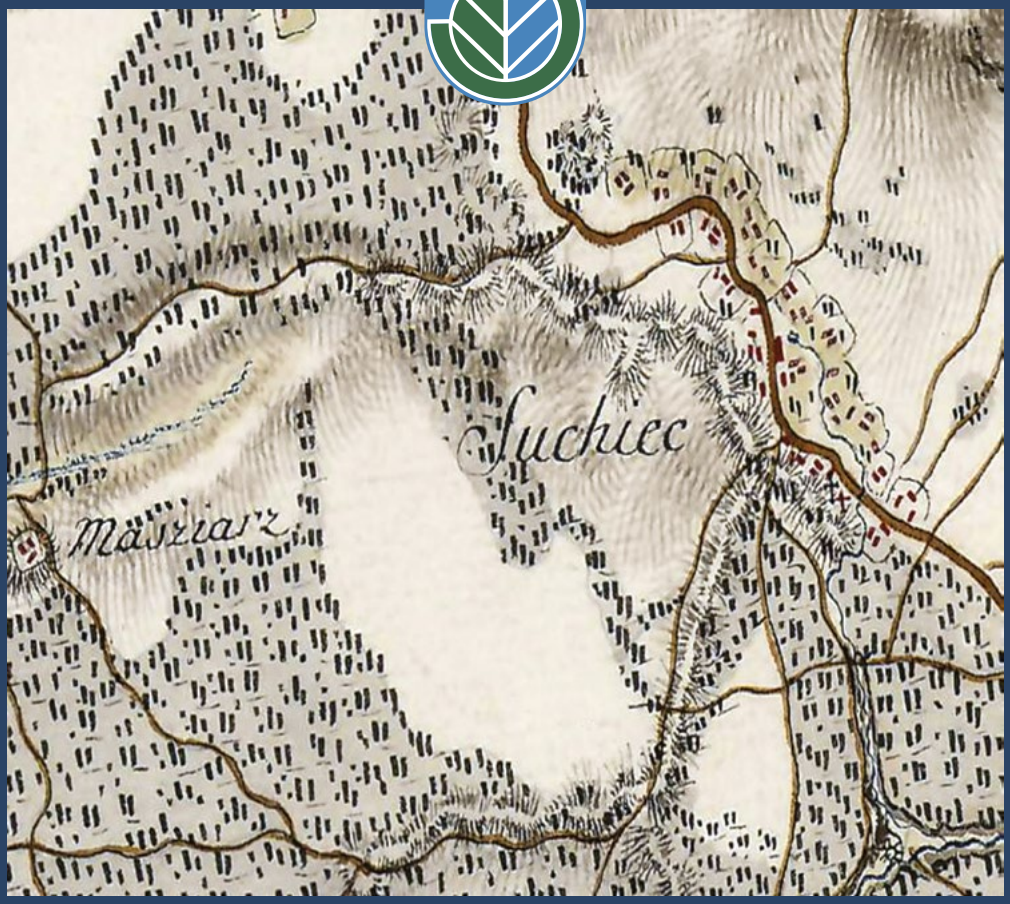

DZIEJE GMIN ZAMOJSZCZYZNY

„Europejski Fundusz Rolny na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”
Instytucja Zarządzająca PROW 2014-2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi.
Zadanie pn. „Dzieje miejscowości Gminy Susiec, powiat tomaszowski”, realizowane przez
Koło Gospodyń Wiejskich w Sućcu „Tanewa”, współfinansowane ze środków Unii Europejskiej w ramach
poddziałania 19.2 Wsparcie na wdrażanie operacji w ramach strategii rozwoju lokalnego kierowanego przez społeczność
Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020.
Projekt dofinansowany za pośrednictwem Lokalnej Grupy Działania „Roztocze Tomaszowskie.”

Dzieje miejscowości
GMINY SUSIEC
powiat tomaszowski

Ewa Niedźwiedź • Józef Niedźwiedź • Zbigniew Naklicki

Dzieje miejscowości GMINY SUSIEC powiat tomaszowski

Susiec – Zamość 2022

Recenzenci:
dr hab. Elżbieta Małgorzata Kłosińska, prof. UMCS
dr Agnieszka Szykuła-Żygawska

ISBN 978-83-956205-1-5

© Copyright by
Józef Niedźwiedź
Doradztwo i Reklama Sp. z o.o.

We współpracy z Joanną Kowalczuk
Dyrektor GOK w Suścu

Wydawcy:
JN-Profil – Józef Niedźwiedź
www.jozefniedzwiedz.cba.pl

Doradztwo i Reklama Sp. z o.o.
ul. Prymasa S. Wyszyńskiego 4, 22-400 Zamość
www.doradztwoireklama.pl

Druk, skład, łamanie i korekta:
Doradztwo i Reklama Sp. z o.o.
ul. Prymasa S. Wyszyńskiego 4, 22-400 Zamość
www.doradztwoireklama.pl

Na okładce:
Fragment mapy F. von Miega, Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien, 1:28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

SPIS TREŚCI

I. WSTĘP 7

II. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE I KLIMAT 9

III. RYS HISTORYCZNY 12
A. Czasy najdawniejsze 12
B. Okres wczesnohistoryczny (VI w. – połowa XIII w.) 15
C. Okres historyczny (połowa w. XIII-XVIII w.) 20
D. Okres nowożytny i współczesny (XIX-XX w.) 33

IV. DZIEJE MIEJSCOWOŚCI 59
Ciotusza Nowa 59
Ciotusza Stara 72
Grabowica 87
Huta Szumy 96
Kunki 103
Łasochy 113
Łosiniec 116
Łuszczacz 133
Majdan Sopocki (Pierwszy i Drugi) 143
Maziły 157
Nowiny 165
Oseredek 175
Paary 184
Róża 198
Rybnica 204
Skwarki 212
Susiec 216
Wólka Łosiniecka 238
Zawadki 244

V. WYKAZ SKRÓTÓW 251

VI. ŹRÓDŁA 252
A. Archiwalne 252
B. Kartograficzne 252
C. Kroniki 252
D. Opracowania 252
E. Literatura 253

I. WSTĘP

Gmina Susiec, jest jedną z dwunastu gmin wiejskich powiatu tomaszowskiego i jako jednostka terytorialnego podziału została utworzona dopiero w 1973 roku. Jest ona spadkobierczynią wcześniejszej gminy Majdan Sopocki, która funkcjonowała w latach 1867-1954. Jednak obejmowała ona tylko zachodnią część obecnej gminy Susiec, natomiast wschodnia część należała najpierw do gminy Rogóźno (1867-1869), potem Tomaszów (1870-1919) i w latach 1919-1954 do gminy Pasieki.

Dzieje miejscowości gminy Susiec, choć wspominane w kilku leksykalnych wydaniach[1], nie doczekały się dotychczas swojej monografii, a naprawie tej rzeczywistości ma służyć niniejsze opracowanie. Jego treść jest skonstruowana także w sposób leksykalny, choć znacznie obszerniejszy, co wynika m.in. z wielowątkowości oraz obszernego zakresu tematycznego i terytorialnego, a także z chęci zilustrowania zjawisk historycznych licznymi rycinami, mapami i fotografiami.

Historia społeczności lokalnych „Małych ojczyzn" stała się w ostatnich latach częstym, ale też niewątpliwie bardzo potrzebnym tematem opracowań. Wydaje się to być wynikiem znacznego wzrostu świadomości historycznej i obywatelskiej notowanego od dłuższego czasu w społeczeństwach lokalnych. Pokłosiem tego jest powstanie szeregu prac naukowych lub popularno-naukowych dotyczących także dziejów Zamojszczyzny. Opracowania te traktujące o dziejach gmin lub miejscowości, a nawet całej Zamojszczyzny znajdują licznych odbiorców i wzbogacają wiedzę, często dotychczas trudno dostępną.

„Dzieje miejscowości gminy Susiec, powiat tomaszowski" to kolejny tom cyklu „Dzieje gmin Zamojszczyzny", realizowanego do tomu piątego przez Regionalny Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków w Lublinie, Pracownię Terenową w Zamościu, a od tomu szóstego przez poszczególne gminy oraz autorów. W ramach tej serii wydano już opracowania dotyczące pradziejów i historii gmin: Komarów-Osada, Łaszczów, Miączyn, Dołhobyczów, Mircze, Tyszowce, Skierbieszów, Werbkowice, Łabunie, Hrubieszów, Grabowiec, Telatyn, Trzeszczany, Krynice, Rachanie, Ulhówek, Tarnawatka i Tomaszów Lubelski[2], a w opracowaniu są gminy: Bełżec, Krasnobród i Zwierzyniec.

Obserwowany obecnie wzrost zainteresowania dziejami miejscowości zapewne należy łączyć nie tylko z wyższą świadomością historycz-

1 W. Bondyra, Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego, Zamość-Lublin 1993; M. Pizun, Susiec i okolice, Krosno 2000; J. Niedźwiedź, Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Zamość 2003.

2 A. Kupiec-Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Komarów Osada, powiat zamojski, Komarów-Zamość 2003 (wyd. II – 2020); J. Frykowski, E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Łaszczów, powiat tomaszowski, Łaszczów-Zamość 2004; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Miączyn, powiat zamojski, Miączyn-Zamość 2005; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, U. Nowakowska, Dzieje miejscowości gminy Dołhobyczów, powiat hrubieszowski, Dołhobyczów-Zamość 2006; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, E. Prusicka-Kołcon, L. Szopiński, M. Kołcon, Dzieje miejscowości gminy Mircze, powiat hrubieszowski, Mircze-Zamość 2008; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Frykowski, Dzieje miejscowości gminy Tyszowce, powiat tomaszowski, Tyszowce-Zamość 2008; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Skierbieszów, powiat zamojski, Skierbieszów-Zamość 2009 (wyd. II – 2015); E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Werbkowice, powiat hrubieszowski, Werbkowice-Zamość 2009; E. Banasiewicz-Szykuła, J. Niedźwiedź, A. Szykuła-Żygawska, B. Szykuła, Dzieje miejscowości gminy Łabunie, powiat zamojski, Łabunie 2010; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Kalisz, J. Panasiewicz, Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów, powiat hrubieszowski, Hrubieszów-Zamość 2010; J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Grabowiec, powiat zamojski, Grabowiec-Zamość 2011; J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, E. Stąsiek-Witkowska, Dzieje miejscowości gminy Telatyn, powiat tomaszowski, Telatyn-Zamość 2011; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Trzeszczany, powiat hrubieszowski, Trzeszczany-Zamość 2012; J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, U. Nowakowska, Dzieje miejscowości gminy Krynice, powiat tomaszowski, Krynice-Zamość 2013; J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, B. Typek, Dzieje miejscowości gminy Rachanie, powiat tomaszowski, Rachanie-Zamość 2013; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, M. Skorniewski, Dzieje miejscowości gminy Ulhówek, powiat tomaszowski, Ulhówek-Zamość 2014; J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź. R. Czyż, R. Kuźniarz, Dzieje gminy Tarnawatka, powiat tomaszowski, Tarnawatka-Zamość 2018; E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, M. Czubaj-Gancarz, Dzieje miejscowości gminy Tomaszów Lubelski, Tomaszów Lubelski-Zamość 2021.

ną i obywatelską, ale także z poszukiwaniem własnej tożsamości i odrębności jako jednostki terytorialnej. Spory wpływ na taki stan rzeczy mogło mieć wprowadzenie tematu o historii „małych ojczyzn" do programu nauczania w szkołach. Niestety, często dzieci i młodzież, a niekiedy i nauczyciele, nie mają możliwości – zwłaszcza na wsi – sięgnąć do najnowszych prac regionalnych, nie mówiąc już o skorzystaniu z materiałów archiwalnych. Niniejsza praca wychodzi naprzeciw temu zapotrzebowaniu, bowiem w przystępnej formie omawia dzieje miejscowości udokumentowane możliwie najpełniej źródłowo. Uzupełnieniem wiadomości historycznych są liczne fotografie, ryciny, mapy i tabele.

Upowszechnianiu wiedzy historycznej służą także organizowane dni miejscowości, związane zazwyczaj z ważnymi dla nich wydarzeniami historycznymi oraz uroczyste jubileusze obchodzone w odniesieniu do najstarszych, źródłowo udokumentowanych dat.

Przez niemal całą swoją historię tereny obecnej gminy Susiec były podzielone pomiędzy różne jednostki administracyjne, tak kościelne jak i świeckie, co nie sprzyjało integracji omawianych terenów, będących swoistą mozaiką kulturową, narodowościową i religijną. Funkcjonowały tutaj także różne formy własności: królewska (starostwa: zamechskie, tarnawackie i lubaczowskie), szlachecka (Ordynacja Zamojska, dobra ciotuskie) i kościelna (Maziły, Skwarki). Stan taki odcisnął swoje piętno w dziejach i kulturze miejscowej ludności.

Gmina Susiec powstała 1 stycznia 1973 roku na mocy ustawy z dnia 29 listopada 1972 roku oraz Uchwały Wojewódzkiej Rady Narodowej w Lublinie z 5 grudnia 1972 roku. Składa się obecnie z 21 sołectw, z których 18 posiada status wsi. Niniejsze opracowanie zawiera opis dziejów wszystkich miejscowości, a ponadto opisano osobno przyłączoną do Sušca w 1989 roku wieś Skwarki. Część z nich posiada wspólne dzieje w pewnych okresach ze względu na przynależność do tych samych dóbr i stąd pewne partie materiału powtarzają się, ale w naszej intencji było ukazanie pełnych dziejów miejscowości bez konieczności odsyłania czytelnika do wiadomości zawartych w innych miejscach książki.

W pracy wykorzystano różnorakie źródła:

- archiwalne: z Państwowego Archiwum w Lublinie (Księgi Grodzkie Grabowieckie i Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki), z Archiwum Państwowego w Zamościu (księgi hipoteczne, akta gminy Susiec, akta inspektoratu szkolnego Tomaszów Lubelski) oraz z Centralnego Państwowego Archiwum Historii Ukrainy we Lwowie (Rejestry poborowe i lustracje województwa bełskiego),
- źródła kartograficzne,
- kroniki szkolne i parafialne,
- literaturę.

Literatura do tego tematu jest dosyć spora, a podstawę tworzą prace: E. Biszczanika „Ciotusza Stara – moja wieś, moja mała Ojczyzna", E. Sochana „Grabowica", M. Kawki „Łuszczacz", J. Łasochy „Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec" i „Ochotnicza Straż Pożarna w Oseredku. Z pamiętnika strażaka", K. Dardy, S. Chudego „Majdan Sopocki. Szkoła i wieś... historia", L. Zugaja, „Historia nadleśnictwa Józefów", W. Bondyry „Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego", J. Niedźwiedzia „Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego", A. Janeczka „Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od XIV do pocz. XVII wieku", D. Kawałko „Cmentarze województwa zamojskiego", „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", ks. M. Zahajkiewicza „Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny", I. Cabana „Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami" oraz J. Jóźwiakowskiego „Armia Krajowa na Zamojszczyźnie". Pełna literatura dotycząca tematu została podana na końcu opracowania. Wiele cennych informacji do dziejów najnowszych uzyskano z licznych kronik szkolnych, parafialnych oraz innych.

Spory wkład w opracowanie tego tematu wnieśli mieszkańcy gminy Susiec, którzy chętnie udzielali informacji dotyczących najnowszych dziejów, a także udostępniali swoje fotografie za co w tym miejscu składamy gorące podziękowania. Ich imiona i nazwiska są umieszczone w poszczególnych przypisach dolnych. Słowa wdzięczności kierujemy również do recenzentów: prof. dr hab. Elżbiety M. Kłosińskiej oraz dr Agnieszki Szykuły-Żygawskiej, których krytyczne i konstruktywne zarazem uwagi pozwoliły udoskonalić opracowanie.

II. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE I KLIMAT

Gmina Susiec zajmuje obszar położony w międzyrzeczu Wieprza i Tanwi. Niemal cały teren gminy wchodzi w skład Roztocza Środkowego, zwanego także Tomaszowskim, a tylko południowo-zachodni skrawek należy do Równiny Biłgorajskiej[3].

Roztocze Środkowe jest krainą geograficzną pół-górską leżącą pomiędzy Kotliną Sandomierską, Kotliną Zamojską i Grzędą Sokalską. Stanowi pas wyraźnych wzniesień o szerokości ok. 20 i łącznej długości ok. 50 kilometrów. Wzniesienia zbudowane są ze skał górnokredowych: węglanowo-krzemionkowych i węglanowych (gezy, opoki, margle, wapienie) o miąższościach sięgających do 1400 m, lokalnie przykrytych skałami trzeciorzędowymi (wapieniami, piaskowcami, piaskami i iłami) o miąższości przekraczającej niekiedy 100 m oraz czwartorzędowymi – głównie lessami i piaskami plejstoceńskimi[4]. Charakterystyczną cechą Roztocza są głębokie doliny, przecinające wzgórza w różnych kierunkach.

Przeważają tu rozwinięte na utworach piaszczystych gleby bielicowe, występujące w dolinach i obniżeniach terenu. Mniejszą powierzchnię zajmują gleby brunatne rozwinięte na zwietrzelinach gez i opok górnokredowych oraz rędziny wykształcone na opokach marglistych i wapieniach. Niewielką powierzchnię zajmują także gleby płowe (pseudobielicowe i brunatne) wykształcone na lessach, ale jest to najżyźniejsza gleba Roztocza[5].

Równina Biłgorajska znajduje się pomiędzy dolinami Tanwi, Dolnego Sanu i Wisły oraz Wyżyny Lubelskiej i Roztocza. Jest to kraina leśno-łąkowa, o stosunkowo płaskiej powierzchni, urozmaiconej jednak wydmami i podmokłymi zagłębieniami z torfowiskami, bagnami, stawami i małymi jeziorkami. Przeważają tutaj gleby słabe, bielicowe i rdzawe, wytworzone przede wszystkim z luźnych piasków.

Środowisko przyrodnicze na przestrzeni tysiącleci ulegało częstym przeobrażeniom. Obecny krajobraz zawdzięczamy ociepleniu klimatu i zmniejszeniu ilości opadów w okresie subborealnym (ok. 3200-2300 r. p.Chr.), które miało duży wpływ na faunę i florę tego regionu. Niektóre gatunki drzew nie utrzymały się w takim klimacie i zostały wyparte przez gatunki ciepłolubne. W wyniku tych przemian znacznie zmniejszyła się powierzchnia lasów dębowych, poszerzył się natomiast zasięg buka, cisa, jodły, sosny i świerka. Ptactwo wodne utraciło dogodne warunki bytowania, natomiast rozwinęła się fauna klimatu kontynentalnego.

Ważnym elementem dla rozwoju środowiska przyrodniczego jest sieć hydrograficzna i rzeźba terenu. Obszar gminy Susiec nawadnia rzeka Tanew i jej dopływy: Potok Łosiniecki z Wojniaczką, Jeleń i Sopot. Znaczny obszar gminy posiada skromne warunki hydrograficzne, co sprzyja roślinności mało wymagającej. Gleby piaszczyste są doskonałym podłożem dla lasów sosnowych, które stanowią duży procent wśród terenów leśnych.

Na omawianym obszarze występuje klimat kontynentalny. Charakterystyczne dla tego klimatu są mroźne zimy i gorące lata. Roczna ilość opadów wynosi średnio ok. 600 mm. Przeważają deszcze letnie, mające charakter krótkich, gwałtownych, lokalnych ulew. Ważną cechą panującego tutaj klimatu jest występowanie dużej ilości dni słonecznych dochodzących do 38% w roku.

Powierzchnia lasów na terenie gminy jest spora i zajmuje około 55% ogólnego obszaru. Zwarty kompleks leśny występuje w zachodniej części gminy i stanowi część Puszczy Solskiej. Rosną tu przeważnie lasy grądowe, które stanowią mieszanki drzew dębowych w połączeniu z grabem, sosną i osiką.

Na terenie obecnej gminy Susiec funkcjonują 3 rezerwaty ścisłe: „Nad Tanwią", „Czartowe Pole" i „Nowiny". Rezerwat „Nad Tanwią" o powierzchni 41,33 ha utworzono w 1958 roku, a powstał dla ochrony malowni-

3 J. Kondracki, Geografia regionalna Polski, Warszawa 2001, s. 280.

4 H. Maruszczak, Osobliwości stosunków fizjograficznych Roztocza i ich znaczenie dla działalności człowieka w czasach prehistorycznych i we wczesnym średniowieczu, [w:] B. Balcer, J. Machnik, J. Sitek, Z pradziejów Roztocza na Ziemi Zamojskiej, Kraków 2002, s. 207.

5 H. Maruszczak, Osobliwości stosunków fizjograficznych..., s. 218.

czego i charakterystycznego krajobrazu doliny Tanwi oraz Jelenia, w miejscu ich przełomu przez strefę krawędziową Roztocza Środkowego. Osobliwością tego rezerwatu jest ciąg 24 progów – mini wodospadów – powstałych w skalistym korycie na długości ok. 200 m. Dna dolin rzecznych pokrywają łęgi olszynowe oraz miejscami olsy z domieszką jodły i świerka. Niższe partie zboczy zajmują bory mieszane, wilgotne, jodłowo-świerkowe z dużą domieszką sosny. Rosną tu gatunki chronione: widłak jałowcowaty, bez karłowaty i porzeczka alpejska. Na torfowiskach przy ujściu rzeki Jeleń do Tanwi rośnie rzadka roślinność, a wśród niej: przygiełka biała, bagnica torfowa, turzyca bagienna i strunowa oraz rosiczki (okrągłolistna, długolistna i pośrednia). W rezerwacie żyje wiele gatunków ptaków, m.in.: pliszka górska, płochacz pokrzywnica, zimorodek i bocian czarny[6].

W 1958 roku powstał także rezerwat „Czartowe Pole" na powierzchni 63,71 ha. Rezerwat chroni fragment doliny rzeki Sopot, w miejscu jego przełomu przez strefę krawędziową Roztocza Środkowego, gdzie powstały piękne mini wodospady wyżłobione przez wodę w piaskowcu trzeciorzędowym. Wodospady posiadają postrzępione krawędzie, co nadaje im niepowtarzalny charakter. Dno doliny porastają lasy łęgowe, na niewielkich skrawkach zastąpione przez podmokłe łąki. Niższe partie zboczy porasta wilgotny bór sosnowo-jodłowo-świerkowy. Wśród występujących tu przedstawicieli fauny na uwagę zasługuje płochacz pokrzewnica, a florę chronioną reprezentują: zanokcica skalna i zielona, narecznica szerokolistna, zachyłka Roberta, paprotnik kolczasty, kruszyk szerokolistny, storczyk plamisty i parzydło leśne[7].

Trzeci rezerwat – „Nowiny", o powierzchni 3,80 ha, utworzono w 1990 roku i ma za zadanie chronić roślinność wodną oraz torfowiskową bagienek śródleśnych. Obejmuje szereg niewielkich i płytkich jeziorek śródwydmowych, otoczonych wąskim pasem torfowisk przejściowych. Tereny wokół rezerwatu zajmują młode lasy sosnowe. Wśród roślin chronionych można wymienić: grzybień północny, rosiczki (okrągłolistna, długolistna i pośrednia), bagno zwyczajne, turzyca bagienna, bagnica torfowa i bobrek trójlistny[8].

Ważnym obiektem przyrodniczym na omawianym terenie jest jeziorko „Morskie Oko" w Suścu dające początek rzece Jeleń. Zostało utworzone przez kilkadziesiąt tryskających źródełek, bijących ze spękań dna wapiennej niecki. Jeziorko posiada ok. 7 m głębokości, ale w najgłębszym miejscu liczy nawet 16 m. Jego woda ma piękną, granatowo-zieloną barwę. Brzegi jeziorka porasta sosnowy bór[9].

Charakterystycznym miejscem dla Suśca jest najwyższy na Roztoczu wodospad na rzece Jeleń, który w 1992 roku został uznany za pomnik przyrody.

Cennymi walorami krajobrazowymi może poszczycić się Park Krajobrazowy Puszczy Solskiej, który rozciąga się na powierzchni 21 305 ha i w części (niewielkiej) znajduje się na terenie gminy Susiec. Park ten obejmuje zwartą strefę borów sosnowych na krawędzi Roztocza Środkowego, gdzie przełamują się doliny rzek: Szumu, Niepryszki, Sopotu, Jelenia i Potoku Łosinieckiego. Przełomowe i źródliskowe odcinki rzek posiadają kapitalne walory krajobrazowe. Dużą wartość przyrodniczą mają także liczne śródleśne torfowiska, bagna i bory bagienne[10].

Północno-zachodni skrawek gminy Susiec należy do Krasnobrodzkiego Parku Krajobrazowego, który obejmuje pasmo wzgórz wapiennych, pokrytych częściowo utworami piaszczystymi. Z ich zboczy wypływają źródła rzek: Sopotu, Szumu i Potoku Łosinieckiego (Olszanki). Wzgórza porastają lasy mieszane, gdzie znaczny procent stanowią jodły, a lokalnie także buki. Obszary leśne są bardzo rozczłonkowane, co czyni krajobraz bardziej urozmaiconym. W lasach, które zajmują ponad 60% powierzchni parku, występuje wiele roślin górskich, a także przedstawicieli flory i fauny objętej różnego rodzaju ochroną[11].

6 Z. Kurek, Rezerwaty przyrody, [w:] Środowisko przyrodnicze województwa zamojskiego, red. R. Reszel, Zamość 1992, s. 38-39.
7 Tamże, s. 39.
8 Tamże, s. 35.
9 M. Pizun, Susiec..., s. 11.
10 T. J. Chmielewski, Parki krajobrazowe, [w:] Środowisko przyrodnicze województwa zamojskiego, red. R. Reszel, Zamość 1992, s. 26-27.
11 Tamże, s. 26.

Ryc. 1. Szumy na Tanwi w rezerwacie „Nad Tanwią".

Najcenniejsze przyrodniczo obszary położone m.in. na terenie gminy Susiec znalazły się w tzw. strefie rdzennej (rezerwaty „Nad Tanwią", „Czartowe Pole") i buforowej (część Parku Krajobrazowego Puszczy Solskiej i Krasnobrodzkiego Parku Krajobrazowego) powstałego w 2019 roku Transgranicznego Rezerwatu Biosfery „Roztocze". Tym samym Roztocze zostało wpisane na światową listę Rezerwatów Biosfery UNESCO.

III. RYS HISTORYCZNY

A. Czasy najdawniejsze

Okolice Suśca za sprawą niezbyt korzystnych warunków hydrologicznych, a przede wszystkim słabej jakości gleb, były mało atrakcyjne dla osadnictwa pradziejowego. Z tych zapewne powodów jego obraz jest stosunkowo ubogi w porównaniu do sąsiednich terenów.

Najstarsze ślady działalności człowieka z terenu gminy Susiec pochodzą prawdopodobnie z wczesnego neolitu, a reprezentuje ten okres kamienna siekierka z Rybnicy. Z dużym prawdopodobieństwem można ją przypisać kulturze ceramiki wstęgowej rytej (5500-5200 r. p.Chr.). Jest to pierwsza kultura neolityczna na ziemiach polskich, która przybyła tutaj znad środkowego Dunaju przynosząc ze sobą umiejętność hodowli zwierząt (wcześniej udomowionych), uprawy roli i produkcji udoskonalonych narzędzi kamiennych. Te dokonania pozwoliły na zmianę typu gospodarki z koczowniczej na osiadłą i zapoczątkowały okres zwany neolitem. Uprawiano wówczas zboża: pszenicę, jęczmień i owies, a także len, groch i soczewicę. Hodowano bydło rogate, świnie oraz owce lub kozy. Ważną umiejętnością był także wyrób i wypalanie naczyń glinianych. Pojedynczy ślad tej kultury z omawianego obszaru świadczy o penetracji strefy leśnej przez ludność kultury ceramiki wstęgowej rytej, jednak zapewne nie było tutaj trwalszego jej osadnictwa.

W połowie V tysiąclecia p.Chr. tereny górnego dorzecza Wieprza i Tanwi objęła, w niewielkim stopniu, fala rolniczej ekspansji nowych przybyszów zwanych kulturą lubelsko-wołyńską (4400-3400 r. p.Chr.)[12]. Kultura ta powstała w 2 połowie V tysiąclecia p.Chr. na lessach sandomierskich, Wyżynie Lubelskiej oraz Wyżynie Zachodniowołyńskiej i związana była z kręgiem naddunajskim. Jej ludność budowała dużych rozmiarów chaty naziemne lub mniejsze ziemianki, najczęściej w kształcie koła. Pochówki szkieletowe składano w obrębie osiedli lub w pobliżu nich, na cmentarzyskach złożonych z kilku do kilkunastu pochówków. Zmarłego składano w grobie w pozycji skurczonej razem z naczyniami glinianymi, narzędziami i ozdobami. Gliniane naczynia często malowano białą farbą we wzory geometryczne. Pojawiły się w tej kulturze już pierwsze wyroby miedziane. Zabytki kultury lubelsko-wołyńskiej na terenie gminy Susiec są reprezentowane skromnie w postaci miniaturowej siekierki krzemiennej oraz dwóch ułamków naczyń glinianych odkrytych w Łosińcu[13].

Bogatsze osadnictwo zanotowano dopiero w środkowym neolicie (młodszej epoce kamienia), kiedy na przełomie V i IV tysiąclecia p.Chr. pojawiła się tutaj rodzima (powstała na Niżu Środkowopolskim) kultura pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.). Wykształciła się ona w 2 połowie V tysiąclecia p.Chr. na pograniczu pasa Nizin i Wyżyn Polskich, na podłożu kultur mezolitycznych. Cały teren Lubelszczyzny został zajęty przez małopolską grupę tej kultury, a jedną z cech ją wyróżniających jest przewaga gospodarki hodowlanej nad rolnictwem, przy dość znacznej roli łowiectwa i rybołówstwa. Zakładano osady przy dolinach rzecznych i na wysoczyznach, a zwiększony zasięg osadnictwa był możliwy przez zastosowanie sprzężajnej (za pomocą wołów) uprawy roli. Budowano przeważnie chaty naziemne o lekkiej konstrukcji słupowej, rzadziej ziemianki. Charakterystyczne dla tej kultury są duże narzędzia krzemienne, osiągające nierzadko ponad dwadzieścia centymetrów długości, naczynia gliniane: puchary lejkowate, kubki z uchem w kształcie księżyca (ansa lunata) i flasze z kryzą oraz toporki kamienne z guzikowatym obuchem. Ślady tej kultury w postaci licznych fragmentów naczyń glinianych i drobnych wytworów krzemiennych znaleziono w Suścu, z Paar i Łosińca pochodzą krzemienne siekierki, a z Suśca dodatkowo fragment takiej siekierki. Prawdopodobnie także z tą kulturą można łączyć drobne półwytwory krzemienne – wióry i odłupki, zarejestrowane w Ciotuszy Starej, Oseredku, Suścu i Kunkach[14].

12 Kultura ta w dotychczasowej literaturze fachowej zwana była niekiedy kulturą wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej.

13 A. Urbański, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 95-89, Zamość 1995, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

14 I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim, Studia i Materiały Lubelskie", t. VI, s. 146, 148-150.

W schyłkowej fazie rozwoju kultury pucharów lejkowatych nastąpiły znaczne zmiany klimatyczne, co w konsekwencji doprowadziło do zmian w gospodarce i wówczas hodowla zwierząt zaczęła przeważać nad rolnictwem kopieniaczym. Suchszy klimat utrudniał rozwój szaty roślinnej i w efekcie następowało stepowienie gleby na dużych obszarach. Na omawianych terenach nastąpiła prawdopodobnie przerwa osadnicza, gdyż dopiero w schyłkowym neolicie zanotowano nikłe ślady penetracji tych ziem, o czym może świadczyć krzemienna siekierka z Grabowicy. Jest ona zabytkiem przypisanym do kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.), powstałej prawdopodobnie na stepach nadczarnomorskich. W stosunkowo krótkim czasie rozprzestrzeniła się ona na znaczne obszary Europy. Jej ludność zajmowała się głównie pasterstwem, co nakazywało zakładać krótkotrwałe obozowiska z zabudową szałasową. Niespalone szczątki zmarłych chowano pod kurhanami wkładając do grobu naczynia gliniane, narzędzia i ozdoby. Wśród zabytków spotyka się starannie gładzone kamienne topory, krzemienne grociki do strzał w kształcie serca, dłuta i szydła kościane oraz naczynia gliniane zdobione odciskami sznura lub krótką linią rytą (głównie amfory i pucharki). W miarę ponownego wilgotnienia klimatu, począwszy od około 2900 lat p.Chr. na omawianym terenie pojawiły się grupy ludzi określane mianem kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.), zajmujące się głównie pasterstwem. Taki typ gospodarki zmuszał do częstej wędrówki, w czym zapewne pomocny był oswojony już koń. Warto tutaj wspomnieć, że z tą kulturą łączą się liczne kurhany odkryte i w dużym stopniu przebadane ostatnio w Ulowie[15].

Znaczne przemiany kulturowe nastąpiły w końcu III tysiąclecia p.Chr., a ich przyczyną było rozprzestrzenianie się nowych idei gospodarczych i duchowych. Zasadniczą rolę zaczął odgrywać brąz (stop miedzi i cyny) oraz wierzenia związane z bóstwem słonecznym. Zmiany te następowały jednak powoli i we wczesnej fazie epoki brązu, na badanych terenach, metal pojawia się bardzo rzadko, a upowszechnia się dopiero w późniejszych fazach tej epoki. Na podłożu kultury ceramiki sznurowej, przy mniejszym współudziale innych kultur schyłkowoneolitycznych oraz impulsów idących znad środkowego Dunaju, powstała około 2200 roku p.Chr. pierwsza kultura wczesnobrązowa zwana mierzanowicką (2300/2200-1600 r. p.Chr.). Wykształciła się ona w dorzeczu górnej Wisły, szczególnie na Wyżynach Miechowskiej i Sandomierskiej. Jej ludność zajmowała się głównie hodowlą, w mniejszym stopniu rolnictwem. Jedynymi obiektami odkrywanymi na osadach kultury mierzanowickiej są jamy zasobowe (przeważnie w przekroju trapezowate), jamy produkcyjne oraz groby zwierzęce. Zmarłych składano niespalonych do jam grobowych, przeważnie w pozycji na boku, wkładając im wyposażenie w postaci ozdób i narzędzi, rzadziej naczyń glinianych. Często spotyka się groby bez wyposażenia. Charakterystyczny dla tej kultury inwentarz stanowią naczynia baniaste, często zdobione guzkami lub listwami plastycznymi, kubki i amforki zdobione odciskami sznura oraz liczne ozdoby kościane w postaci tarczek, płytek, paciorków, przekłuwaczy i szpil. Nierzadko występują również ozdoby miedziane np. zausznice w kształcie wierzbowego liścia i inne. Typowe są też soczewkowate siekierki krzemienne, kamienne toporki, krzemienne grociki sercowate oraz groty i sierpy krzemienne z retuszem powierzchniowym, bifacjalnym (obustronnym). Retusz bifacjalny narzędzi rdzeniowych oraz wykonywanie pozostałych narzędzi głównie na odłupkach charakteryzuje krzemieniarstwo z wczesnej epoki brązu. W związku z tym częstymi narzędziami są zgrzebła i skrobacze lub po prostu odłupki retuszowane.

Na omawianym obszarze obok kilku ułamków naczyń glinianych kultury mierzanowickiej z Suśca i Łosińca, odkryto także ka-

15 B. Niezabitowska-Wiśniewska, T. Wiśniewski, Kurhany ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski, [w:] Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu p.n.e., red. H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak, Kraków 2011, s. 229-369; B. Niezabitowska-Wiśniewska, Kompleks osadniczy w Ulowie, powiat tomaszowski – wstępne podsumowanie sześcioletnich badań wykopaliskowych, „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. VIII/2008, s. 67-93; B. Niezabitowska-Wiśniewska, Archaeological research results of the settlement micro-region in the area of Ulów in Middle Roztocze in the light of the project „Roztocze – the ancient terra incognita?...", „Folia Quaternaria", t. 85/2017, s. 5–47.

mienny toporek w Suścu i fragment kamiennego toporka w Łosińcu.

Najmłodsze zabytki kultury mierzanowickiej datowane są na XVIII-XVII w. p.Chr. Mniej więcej w tym czasie wykształciła się następna kultura archeologiczna zwana trzciniecką (1650-1100 r. p.Chr.). Powstała ona w dorzeczu górnej i środkowej Wisły oraz środkowej Warty, na podłożu kultur postsznurowych przy silnych impulsach z zewnątrz, głównie wczesnobrązowych kultur sąsiednich m.in. madziarowskiej i otomańskiej, a w mniejszym stopniu również mogiłowych. Ludność kultury trzcinieckiej trudniła się zarówno hodowlą jak i rolnictwem, a przewaga jednej gałęzi gospodarki nad drugą miała charakter lokalny i była uzależniona od warunków środowiska naturalnego. Badania na osadach tej kultury wskazują, że zakładano osiedla duże, z zabudową różnorodną: domy naziemne, półziemianki i ziemianki oraz jamy gospodarcze. Często zakładano także sezonowe obozowiska. Zmarłych chowano przeważnie niespalonych, pod kurhanami. Na Lubelszczyźnie spotyka się także pochówki ciałopalne. Charakterystycznymi zabytkami dla tej kultury są garnki esowate z listwą plastyczną, często zdobione poziomymi dookolnymi żłobkami, niekiedy połączonymi z łuczkami lub z ornamentem stempelkowym, rzadziej misy i czarki esowate. Częste są krzemienne siekierki o przekroju soczewkowatym i krzemienne sierpy. Dość rzadko spotykane są wyroby brązowe, prawie wyłącznie były to ozdoby w postaci naramienników z dwoma tarczkami i bransolety z niestykającymi się końcami oraz uchate szpile. Sporadycznie występują także inne ozdoby oraz brązowe siekierki. W inwentarzach tej kultury można spotkać krzemienne grociki trzoneczkowate, toporki kamienne oraz żarna i rozcieracze. Kultura trzciniecka na omawianym terenie znana jest z osady w Suścu, gdzie zarejestrowano ułamki naczyń glinianych oraz jamę gospodarczą, a ponadto kilka ułamków naczyń znaleziono w Paarach[16].

Już w XII w. p.Chr. na terenie Lubelszczyzny, w wyniku powolnej ewolucji kultury trzcinieckiej, wykształciła się kolejna grupa kultury łużyckiej (1200-400 r. p.Chr.) zwana lubelską. Jej gospodarka nie różniła się zasadniczo od gospodarki poprzedniej kultury, choć większą rolę mogło odgrywać rolnictwo. Budowano głównie chaty naziemne, ale również półziemianki i ziemianki oraz obiekty gospodarcze w postaci jam. Zmarłych palono na stosie, a spalone szczątki wkładano najczęściej do naczynia glinianego zwanego popielnicą (grób popielnicowy) lub rzadziej bezpośrednio do ziemi (grób jamowy). Cmentarzyska zakładano na stokach wzniesień, często w pobliżu cieku wodnego. Zmarłym wkładano do grobu dary w postaci naczyń glinianych, sporadycznie ozdoby lub narzędzia. Charakterystyczne dla tej kultury są naczynia dwustożkowate, często zdobione szerokimi lub wąskimi żłobkami, garnki esowate najczęściej chropowacone, misy esowate, kubki oraz placki gliniane. Inne formy występują rzadziej. Wśród zabytków metalowych spotyka się siekierki z tulejką, sierpy z guzkiem, naszyjniki tordowane (ze skręconego pręta), różnego rodzaje szpile, tarczki oraz bransolety. Częste są także krzemienne sierpy oraz kamienne toporki pięcioboczne. Z omawianych terenów do kultury łużyckiej zaliczono tylko pojedyncze fragmenty ułamków naczyń glinianych z Majdanu Sopockiego i Nowin[17].

W połowie VII w. p.Chr. za sprawą kultury halsztackiej docierają do kultury łużyckiej pierwsze wyroby żelazne. W tym okresie tereny międzyrzecza Wisły i Bugu, w tym zapewne także okolice Sușca, wchodzą w orbitę wpływów scytyjskich. Ich śladem są trójgraniaste brązowe groty do strzał znalezione na powierzchni w Maziłach i Róży[18]. Świadczą one o penetracji tych terenów przez stepowe ludy scytyjskie.

16 J. Niedźwiedź, Przemiany kulturowe i osadnicze na Roztoczu Środkowym i w Kotlinie Zamojskiej od środkowej epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, cz. 2 – Katalog, Rzeszów 2018, mps dr w Uniwersytecie Rzeszowskim w Rzeszowie, s. 57, 72-73, ryc. K 72 i K73.

17 J. Niedźwiedź, Przemiany kulturowe i osadnicze..., cz. 2 – Katalog, s. 170 i badania AZP.

18 E. M. Kłosińska, O kilku przedmiotach brązowych odkrytych na Roztoczu Środkowym, [w:] Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje, red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, Rzeszów 2009, s. 441-448, Collectio Archaeologica Ressoviensis, Tomus XI; E. M. Kłosińska, Kilka uwag na temat militariów ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie, [w:] Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin, s. 245-258.

Sporo zabytków metalowych ze znalezisk luźnych reprezentuje okres rzymski (I–IV w.). Z nim można łączyć srebrne denary rzymskie z Łosińca i Łuszczacza, 3 fragmenty fibul z Łosińca, fibulę brązową z Paar, fibulę brązową oraz fragment innej fibuli z Łuszczacza, brązowe okucie do pasa z Łuszczacza oraz pierścionki brązowe z Ciotuszy Starej, Łuszczacza, Wólki Łosinieckiej i Zawadek[19]. Zabytki z okresu rzymskiego odkryte na terenie gminy Susiec prawdopodobnie należy łączyć z kulturą wielbarską (II-IV w.), powstałą w 2 poł. I wieku na Pomorzu Wschodnim, skąd przywędrowała nieco później na Mazowsze i Lubelszczyznę. Jej starsza faza zwana lubowidzką obejmowała północno-zachodnie tereny Polski, fazę młodszą zwaną cecelską notowano także na Lubelszczyźnie. Podstawą gospodarki tej kultury było rolnictwo i hodowla. Zmarłych chowano zarówno spalonych na stosie jak i niespalonych. Jedną z cech charakterystycznych dla tej kultury jest prawie zupełny brak przedmiotów żelaznych oraz broni wśród wyposażenia grobowego. Do grobu wkładano naczynia gliniane najczęściej wazowate i misowate o ostrych załomach, kubki i dzbany, ozdoby brązowe i srebrne w postaci różnorodnych zapinek, bransolet żmijowatych i wężykowatych, pucharków szklanych, kościanych grzebieni oraz paciorków szklanych i bursztynowych.

Pod koniec IV wieku nastąpił kryzys osadniczy, co być może związane było z przemianami klimatycznymi, a jego efektem była wędrówka ludów zapoczątkowana w 375 roku przez Hunów. Ślady osadnictwa z tego okresu zanotowano w najbliższej okolicy omawianych terenów w Ulowie i Łukawicy, gdzie odkryto zabytki związane ze wędrującym znad Morza Czarnego do swej ojczyzny – Skandynawii – ludem Herulów[20].

19 Zabytki te znajdują się w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

20 B. Niezabitowska, Zanim przyszli Słowianie czyli Roztocze u schyłku starożytności, [w:] Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2005, s. 94-95; B. Niezabitowska-Wiśniewska, Archaeological research results of the settlement micro-region in the area of Ulów in Middle Roztocze in the light of the project "Roztocze – the ancient terra incognita?...", "Folia Quaternaria", t. 85/2017, s. 5–47.

B. Okres wczesnohistoryczny (VI w. – połowa XIII w.)

Pod koniec V lub na początku VI wieku obszar dorzecza Wieprza, Tanwi, Bugu i Sanu zaczęli penetrować Słowianie. Początkowo było to zapewne rzadkie osadnictwo wyspowe. Z najstarszym horyzontem osadnictwa słowiańskiego datowanego na VI wiek należy łączyć ślady domostw odkryte na terenie Kotliny Hrubieszowskiej w Zubowicach i Świerszczowie oraz na granicy Kotliny Hrubieszowskiej z Grzędą Horodelską w Husynnem. Na obszarze gminy Susiec nie znaleziono bezpośrednich dowodów na tak wczesny pobyt Słowian.

Osadnictwo słowiańskie początkowo miało charakter jednodworczy. W zagrodzie obok domu mieszkalnego typu ziemiankowego, najczęściej niewielkich rozmiarów z piecem glinianym lub kamiennym wewnątrz, znajdowały się także 2-3 obiekty gospodarcze. Budynki posiadały najczęściej konstrukcję słupową ze ścianami plecionymi i obmazywanymi gliną. Zmarłych do X-XI wieku (do przyjęcia chrześcijaństwa) palono na stosie i chowano pod kurhanami usypując warstwę ciałopalenia, albo w glinianych urnach ustawionych na kopcu ziemnym (kurhanie). Głównym zajęciem Słowian było rolnictwo i hodowla zwierząt, ale zajmowali się także rzemiosłami: m.in. tkactwem, rogownictwem, ciesiołką, wytwarzaniem naczyń glinianych i obróbką metali.

Początkowo dość rzadkie osadnictwo słowiańskie, od VII wieku zaczęło się coraz intensywniej rozwijać. Powstawały osady wielodworcze (od 2 do 4 gospodarstw rolnych), a potem większe, co szybko doprowadziło do utworzenia związków społecznych zwanych plemionami. Według zgodnej opinii historyków, w IX i X wieku omawiane tereny zajmowało plemię Lędzian, któremu można przypisać budowę grodów m.in. w Czermnie (gród Czerwień), Gródku nad Bugiem (gród Wołyń), Guciowie i Śniatyczach, z zapewne także Majdanie Górnym i Machnowie. Nie jest do końca wykluczone, że taki gród funkcjonował także w Suścu, choć bardziej prawdopodobna jest jego późniejsza, raczej nowożytna chronologia[21].

21 M. Florek, Grody plemienne południowej Lubelszczyzny, [w:] Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2018, s. 110-115.

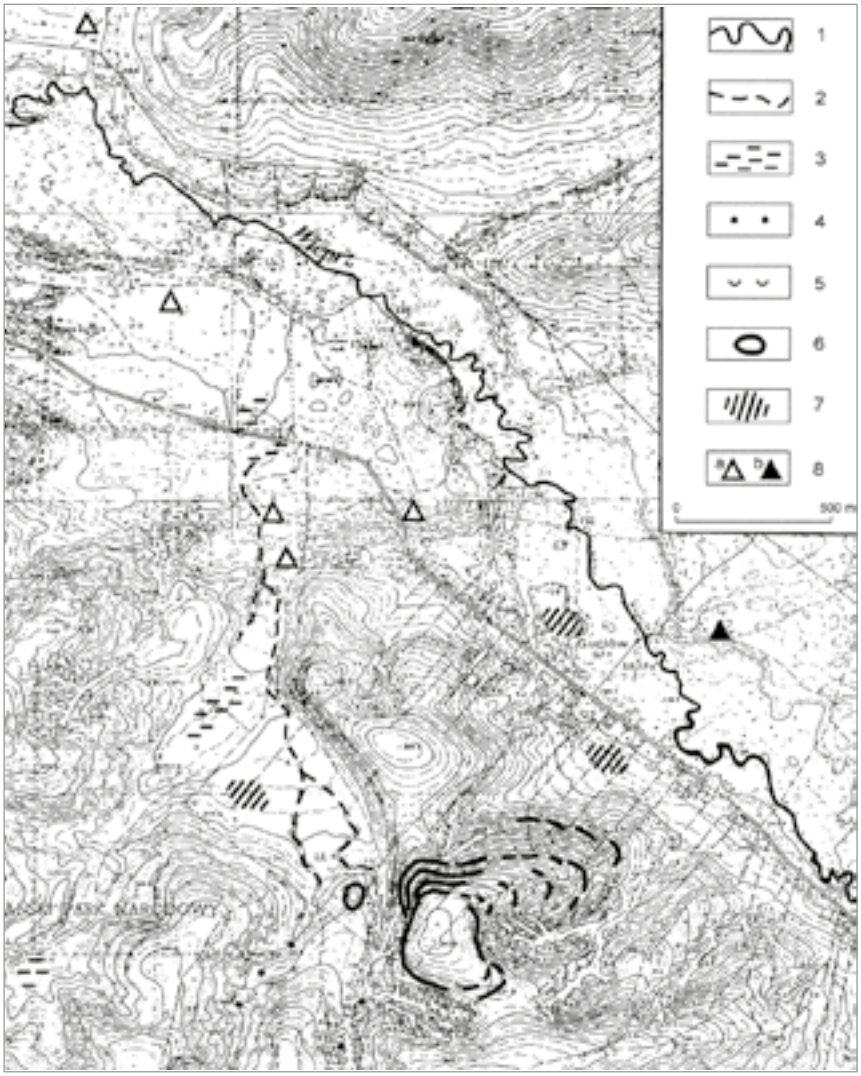

Ryc. 2. Osadnictwo wczesnośredniowieczne (IX-XI w.) na terenie Guciowa, 1 – rzeka, 2 – potok okresowy, 3 – bagno, 4 – źródełko, 5 – wymoki, 6 – wały grodziska, 7 – osiedla, 8 – cmentarzyska kurhanowe, wg H. Maruszczaka 1997.

Z Lędzianami związane były także liczne osady w międzyrzeczu Huczwy, Bugu i Wieprza, w tym kilka odkrytych na terenie obecnej gminy Susiec. To osadnictwo słowiańskie od X wieku weszło w skład terytorium zwanym Grodami Czerwieńskimi, uwiecznione w przekazie latopisów ruskich. Grody te stanowiły zachodnią rubież państwa kijowskiego. Przypuszczalnie jednak wcześniej tereny te od połowy IX wieku do początku X należały do Wielkich Moraw, potem Czech, a od około 960 roku i w latach 1018-1031 do Polski Piastowskiej. Czerwień, jak wykazują badania archeologiczne, był stołecznym ośrodkiem tego terytorium. Jego dość rozległy kompleks osadniczy rozlokowany w międzyrzeczu Huczwy i Sieniochy składał się z grodu, podgrodzia, kilku osad otwartych, powiązanych wzajemnie ze sobą systemem drewnianych pomostów oraz kilku cmentarzysk szkieletowych. Dużą rangę posiadały także inne grody, w tym potężny gród Wołyń (obecnie na terenie Gródka nad Bugiem) oraz Sutiejsk zlokalizowany na terenie dzisiejszej Sąsiadki. Ten ostatni zbudowali Rusini w XI wieku celem obrony zachodniej granicy Rusi Kijowskiej. Zapewne mniejsze znaczenie posiadały inne grody, w tym gród w Majdanie Górnym, Guciowie i być może w Suścu.

Zabytki związane z osadnictwem słowiańskim, a datowane na okres wczesnośredniowieczny (IX-XIII w.) zanotowano na kilku stanowiskach archeologicznych gminy Susiec. Obok ułamków ceramiki odkryto grociki żelazne w Oseredku i Paarach, groty do oszczepów w Ciotuszy Starej, Paarach i Grabowicy, topór żelazny w Oseredku oraz ostrogę w Suścu. Na tym ostatnim stanowisku zarejestrowano także dwa krzesiwa żelazne[22]. Prawdopodobnie z okresem wczesnośredniowiecznym można łączyć także kopce ziemne (kurhany) z Ciotuszy Nowej, Łosińca i Wólki Łosinieckiej oraz brązową sprzączkę do pasa z Zawadek. Sprzączka wg prof. M. Wołoszyna może być pochodzenia merowińskiego[23], co stanowiłoby o jej unikatowym charakterze.

Starsze fazy osadnictwa wczesnośredniowiecznego (do wieku XI) mają wyraźne cechy zachodniosłowiańskie. Między innymi ten fakt skłania badaczy do wniosku, że w 2 połowie IX wieku omawiany obszar należał do Wielkich Moraw lub przynajmniej był im częściowo

22 Zabytki znajdują się w Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim.

23 Informacja dzięki uprzejmości Jolanty Bagińskiej z Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, za którą serdecznie dziękujemy.

podległy. Przypuszczać zatem można, że tereny te przed 973 rokiem należały do łacińskiej diecezji ratyzbońskiej, a następnie do wyłączonej z niej diecezji ołomunieckiej, czyli morawskiej, podległej arcybiskupstwu mogunckiemu. W granicach diecezji ołomunieckiej znalazły się więc ziemie plemienne Wiślan z Krakowem i Sandomierzem oraz Lędzian z Przemyślem i Czerwieniem[24]. Można się domyślać, że po rozpadzie państwa wielkomorawskiego ziemie te na krótko weszły w skład państwa czeskiego. Dowodem na to mogą być granice diecezji praskiej z początku XI wieku, z których wschodnia sięgała Bugu i Styru. Należy zauważyć, że granice ówczesnych biskupstw pokrywały się zazwyczaj z granicami państwowymi. Wydaje się zatem możliwe, że omawiane tereny zetknęły się z chrześcijaństwem jeszcze przed przyjęciem chrztu przez Polskę w 966 roku. Jednak ta stosunkowo krótka przynależność do kościoła łacińskiego, nie wywarła zapewne większego wpływu na miejscową ludność w postaci trwałej jej chrystianizacji[25]. Gęstość zaludnienia tych terenów była wtedy stosunkowo niewielka. Według badań historyków w XIV wieku okolice Chełma i Bełza zamieszkiwało średnio 1,6-3,4 osób na kilometr kwadratowy, zaś w X wieku historycy przyjmują dla południowego Wołynia około 1,6 osób na kilometr kwadratowy[26]. Należy przy tym pamiętać, że obszar dzisiejszej gminy Susiec był dość słabo zamieszkały, gdyż pierwsze trwałe osady można datować na 2 połowę XVI wieku (Łosiniec, Ciotusza). Dopiero w XVII wieku nastąpiła większa kolonizacja tych terenów i wówczas powstały osady w Wólce Łosinieckiej, Rybnicy, Suścu, Maziłach i Sopocie (Majdanie Sopockim). Zatem gęstość zaludnienia tych terenów aż do pocz. XVIII wieku była stosunkowo niewielka.

Tereny puszczańskie nad Tanwią w średniowieczu położone były na pograniczu polsko-ruskim i administracyjnie wchodziły zapewne w skład tzw. grodów czerwieńskich, a potem na pograniczu ziemi przemyskiej, chełmskiej i bełskiej (czerwińskiej).

Pierwsze źródło pisane związane z grodami czerwieńskimi pochodzi dopiero z 981 roku. W *Powieści dorocznej* ruski kronikarz zanotował: *„W roku 6489 [981] poszedł Włodzimierz na Lachy i zajął grody ich Przemyśl, Czerwień i inne grody”*[27]. Ważnym wydarzeniem, w tym także dla omawianego obszaru, należącego wówczas do Rusi, było przyjęcie chrztu przez księcia kijowskiego Włodzimierza wraz z całym dworem w 988 roku. Chrzest ten nie oznaczał szybkiej chrystianizacji całego państwa, a ludność dorzecza Huczwy i Bugu kilkakrotnie zmieniająca swoją przynależność do Polski i Rusi, musiała nieco później przyjąć religię chrześcijańską. Prawdopodobnie nastąpiło to w 2 połowie XI wieku. Wówczas też być może powstała parafia prawosławna w Czerwieniu, o istnieniu której świadczą nikłe ślady budynku murowanego oraz przedmioty sztuki sakralnej odkryte na grodzisku podczas prowadzonych tu badań archeologicznych w latach 70. XX wieku i w la-

Ryc. 3. Książę kijowski Włodzimierz Wielki, wg obrazu z kościoła pw. św. Jerzego w Biłgoraju.

24 G. Labuda, Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku, [w:] Chrystianizacja Polski Południowej. Materiały z sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku, Kraków 1994, s. 84.

25 A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r., Lublin 1999, s. 49.

26 S. Kuczyński, Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w., Warszawa 1965, s. 47.

27 Latopis Russkij (dalej LR), Kiiev 1989, s. 49.

tach 2013-2014. Parafia w Czerwieniu posiadała zapewne rozległy zasięg i administracyjnie była przynależna do założonej w 1086 roku eparchii (diecezji) we Włodzimierzu. Prawdopodobnie w XIII wieku Czerwień był nawet siedzibą protopopii (dekanatu)[28]. Można przypuszczać, że omawiane tereny, o ile istniało tutaj trwalsze osadnictwo, wchodziły w skład zwierzchności czerwieńskiej zarówno pod względem administracji kościelnej, jak i świeckiej (wołość)[29].

Pograniczne położenie terenów dorzecza Wieprza, Huczwy i Bugu sprawiło, że przez dłuższy czas były one obiektem rywalizacji Polski i Rusi. Po zajęciu ich w 981 roku przez Włodzimierza Wielkiego, w 1018 roku Grody Czerwieńskie (i zapewne Czerwień) zdobył i przyłączył do Polski Bolesław Chrobry[30]. Z kolei *„W roku 1031 Jarosław z Mścisławem zebrali swoich licznych wojów i poszli na Lachów. I zajęli znowu Grody Czerwieńskie i spustoszyli lacką ziemię a bogatych Lachów przywieźli i rozdzielili ich. I osadził Jarosław swoich Lachów nad rzeką Roś i są oni do dnia dzisiejszego”*[31].

Ryc. 4. Popiersie księcia kijowskiego Jarosława Mądrego, wg Latopis Russkij 1989.

Zajęcie tych terenów przez Ruś dokumentują także znaleziska archeologiczne, które wykazują zmianę charakteru osadnictwa w wieku XI, kiedy pojawiły się zabytki wschodniosłowiańskie. Na krótki okres, w początkach lat siedemdziesiątych XI wieku, tereny te wcielił do Polski Bolesław Śmiały, po czym przeszły w posiadanie książąt ruskich aż do roku 1340.

Wielkie Księstwo Kijowskie po śmierci Jarosława Mądrego w 1054 roku zostało podzielone na szereg mniejszych księstw. Jednym z nich było księstwo włodzimierskie, w skład którego weszły również omawiane tereny. Księstwem tym w XI wieku władali kolejno: Igor, Izjasław, Wsiewołod, Oleg, Jaropełk, i Dawid. W 1100 roku księstwo włodzimierskie objął Jarosław I, potem Roman i Andrzej Dobry. W 1121 roku Jarosław I próbował odzyskać utracone księstwo przy pomocy wojów księcia polskiego Bolesława Krzywoustego, jednak sprzymierzone wojska poniosły klęskę przy oblężeniu Czerwienia[32]. W 1136 roku księstwo włodzimierskie objął Izjasław II Mścisławowicz, potem Świętosław, ponownie Izjasław II, Włodzimierz i wreszcie Mścisław II. Ten ostatni zmarł w 1170 roku, ale na krótko przed śmiercią podzielił księstwo włodzimierskie pomiędzy czterech synów, z których Świętosław otrzymał Włodzimierz, Wsiewołod prawdopodobnie Bełz, Włodzimierz Brześć, natomiast nie wiadomo jaką część księstwa otrzymał Roman[33]. Można domniemywać, że były to tereny między Wieprzem a Bugiem. Podział ten jednak był nietrwały i przestał obowiązywać w następnym roku, a jego następstwem było wyodrębnienie księstwa bełskiego. Początkowo Czerwień, wraz ze swym okręgiem nadal wchodził w skład księstwa włodzimierskiego, ale po kilku latach włączono go do księstwa bełskiego[34]. Omawiane tereny wchodziły w części do wołości czerwieńskiej, włączonej do księstwa bełskiego, a w części do wołości bełskiej. Pierwszym księciem bełskim został Wsiewołod I, a po jego śmierci w roku 1195 księstwo zostało podzielone pomiędzy dwóch jego synów. Powstało wówczas księstwo czerwieńskie, które otrzymał we władanie Wsiewołod II, natomiast księstwo bełskie przypadło Aleksandrowi. W roku 1210 tereny księstwa czerwieńskiego zostały poważnie zniszczone przez najazd Litwinów i Jaćwingów, którzy spustoszyli kraj aż po Czerwień i Uchanie. Doszło wówczas do walk

28 A. Gil, Prawosławna eparchia..., s. 135.
29 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w., Warszawa 1993, mapa 3.
30 LR 1989, s. 83.
31 Tamże, s. 87.
32 A. Świeżawski, Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462, Częstochowa 1990, s. 24.
33 Tamże, s. 26-27.
34 Tamże, s. 27.

niedaleko strażnicy w Uchaniach, podczas których polegli ruscy dowódcy: Dobrogost i Maciej[35]. Jednak wydaje się mało prawdopodobne, by najazd ten objął także w jakimś stopniu tereny obecnej gminy Susiec.

Samodzielne księstwo czerwieńskie miało stosunkowo krótkie dzieje, bowiem po śmierci Wsiewołoda II w 1214 roku połączono je z powrotem z księstwem bełskim pod panowaniem księcia Aleksandra. Następnie krótko księstwem bełskim władał książę halicko-włodzimierski Daniel, który przekazał swoją władzę synowi Aleksandra – Wsiewołodowi III.

Częsta zmiana władzy była wynikiem niemal ciągłych walk między książętami, które osłabiły znacznie Ruś, co wykorzystali Tatarzy najeżdżając te tereny w zimie 1240/1241 roku pod wodzą Batu-chana. Na trasie ich pochodu było księstwo bełskie, w tym okolice Czerwienia, którędy *„ciągnął oddział głębokiego rozpoznania”*[36]. Ten najazd położył kres politycznej egzystencji Grodów Czerwieńskich. Zniszczone zostały wówczas główne grody: Czerwień i Wołyń. Współczesny wydarzeniom latopis ruski mówi, iż Batu-chan *„poszedł na Czerwień i bijąc taranem zdobył go i spalił”*. Być może podobnie stało się z innymi warowniami, w tym z grodziskami w Majdanie Górnym, Guciowie i Sąsiadce (Sutiejsku), które przestały funkcjonować w XIII wieku.

Tatarzy po bitwie pod Legnicą wycofali się z Polski i Rusi. W tej ostatniej nadal trwała rywalizacja między książętami o poszczególne dzielnice. W 1242 roku doszło do faktycznego podziału księstwa halicko-włodzimierskiego i jego wschodnia część (Ponizie) oraz zachodnia (przemyskie) znalazły się w rękach Romanowiczów[37]. Stan taki potwierdza podział z 1245 roku, kiedy została wydzielona ziemia chełmska, którą obok ziemi bełskiej i drohickiej oraz księstwa halickiego otrzymał książę Daniel[38], będący wówczas wasalem tatarskim. Książę ten zbudował gród w Chełmie, który wkrótce stał się stolicą księstwa, a po koronacji Daniela w 1253 roku na króla, królestwa halicko-włodzimierskiego. Koronacja odbyła się w Drohiczynie i była wynikiem zbliżenia Daniela do władców zachodnich oraz zawarcia unii religijnej z papieżem. Tatarzy zaniepokojeni kontaktami książąt ruskich z Zachodem wyprawili się w 1259 roku pod wodzą Burundaja na Ruś. Zaskoczeni książęta ruscy zostali otoczeni we Włodzimierzu i ulegli najeźdźcy, który wymusił ich zgodę na uczestnictwo w wyprawie przeciwko Polce, a ponadto na zniszczenie głównych grodów na Rusi. W czasie tej wyprawy Tatarzy nie zdobyli Chełma.

Ten trudny okres dziejów Rusi halicko-włodzimierskiej okazał się także niekorzystny dla Czerwienia. Jego los przypieczętował zapewne chan tatarski Burundaj, który w 1259 roku zarządził likwidację obwarowań ważniejszych grodów na Rusi. Przypuszczalnie zniszczono wówczas wały w Czerwieniu. Rządy Daniela na Rusi trwały do jego śmierci w 1264 roku, a po nim ziemię bełską i chełmską otrzymał jego syn Szwarno[39]. W tym okresie nadal trwały walki między książętami ruskimi, często wspieranymi przez Polaków i Węgrów.

Przez krótki okres w latach 1267-1269/1270 Szwarno, będąc wielkim księciem litewskim, połączył z Litwą swoją dzielnicę zarządzając państwem od Roztocza po Dźwinę. Po jego śmierci w 1269/1270 r. na Litwie rządy objął Trojden, a księstwo wołyńskie otrzymał książę Lew I, który ponownie zjednoczył księstwo halicko-włodzimierskie. Jego sukcesorem około 1300 roku został syn Jerzy I, zmarły około 1308 roku, a następnie wnukowie: Andrzej i Lew II, obaj zmarli w 1323 roku.

Najazd tatarski w 1259 roku niewątpliwie przyczynił się do upadku wielu ośrodków osadniczych. Wołyń i Sutiejsk w połowie, a Czerwień pod koniec XIII wieku, zniknęły z areny dziejowej. Ostatnia wzmianka o tym grodzie pochodzi z roku 1289, kiedy bojarzy ruscy radzili księciu Mścisławowi, by zajął Bełz i Czerwień, ale do wyprawy tej ostatecznie nie doszło[40]. Po upadku dotychczasowych ośrodków grodowych ich funkcję polityczno-administracyjną przejęły inne rozwijające się centra osadnicze: Horodło, Szczebrzeszyn, Grabowiec

35 A. Jusupowić, Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205-1269), Kraków 2013, s. 128-129.

36 A. Świeżawski, Ziemia bełska..., s. 33 i 42.

37 D. Dąbrowski, Daniel Romanowicz Król Rusi (ok. 1201-1264). Biografia polityczna, Bydgoszcz 2012, s. 239.

38 A. Świeżawski, Ziemia bełska..., s. 44.

39 Tamże, s. 451.

40 J. Górak, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Zamość 1990, s. 19.

i Bełz, gdzie utworzono okręgi administracyjne zwane wołościami, później przekształconymi na powiaty. Funkcję gospodarczą Czerwienia przejęły pobliskie Tyszowce, Wołynia – Hrubieszów, a Sutiejska – Szczebrzeszyn.

C. Okres historyczny (połowa w. XIII-XVIII w.)

W pierwszej ćwierci XIV wieku nastąpiły dalsze, poważne zmiany w układzie sił w Europie Wschodniej. Po wygaśnięciu dynastii Rurykowiczów, gdyż ostatni władcy Andrzej i Lew II nie pozostawili męskiego potomka, księstwo halicko-włodzimierskie przeszło w 1323 roku w ręce Bolesława Trojdenowicza, księcia mazowieckiego. Był on spokrewniony po kądzieli z Rurykowiczami, ale aby objąć tron musiał przyjąć prawosławie. Podczas ponownego chrztu obrał imię Jerzego. Jego rządy na Rusi od początku spotkały się z jawną opozycją bojarów. Książę nie mając siły do przeciwstawienia się ich polityce, zawarł sojusz z królem Polski Kazimierzem Wielkim. W zamian za uzyskaną pomoc uczynił króla polskiego swoim spadkobiercą na tronie halickim. Bojarzy niezadowoleni z polityki księcia otruli go w 1340 roku. Jeszcze w tym samym roku Kazimierz Wielki podjął akcję przejęcia rządów na Rusi. O sukcesję po Trojdenowiczu walczyła także Litwa, już dłuższy czas rozszerzająca swe granice kosztem ziem ruskich oraz chylący się ku upadkowi mongolski Chanat Złotej Ordy. Po przerywanych rozejmami długotrwałych walkach (1340-1366), w których w zamian za pewne zobowiązania Polska uzyskała pomoc węgierską, ostatecznie w 1366 roku doszło do podziału Rusi. Litwa uzyskała Wołyń i część Podola, natomiast Polska ziemie: chełmską i bełską (czyli m.in. tereny dzisiejszej Zamojszczyzny) oraz przemyską, lwowską i halicką. Ziemie te nazywano odtąd Rusią Czerwoną. Kazimierz Wielki ziemię chełmską i bełską oddał w lenne władanie księciu litewskiemu Jerzemu Narymuntowiczowi. Jednak stan taki nie utrzymał się długo, bowiem po śmierci króla w 1370 roku zależność lenna została zerwana, a w 1376 roku Litwini kolejny raz dokonali najazdu na Polskę. Akcja ta spowodowała wyprawę odwetową Polaków pod wodzą Sędziwoja z Szubina w 1377 roku, co pozwoliło odzyskać utraconą ziemię chełmską i bełską. Wówczas król Ludwik Węgierski przekazał Ruś Czerwoną w lenne władanie księciu Władysławowi Opolczykowi, włączając ją jednak do Królestwa Węgier. Władysław Opolczyk w 1382 roku wywiózł z Bełza cudowną ikonę Matki Boskiej, która od kilku stuleci znajdowała się tam w cerkwi zamkowej. Ikona została umieszczona w klasztorze na Jasnej Górze, gdzie jest do chwili obecnej znana jako cudowny obraz Matki Boskiej Częstochowskiej.

Ryc. 5. Książę Władysław Opolczyk, wielkorządca Rusi Czerwonej, fragment obrazu J. Matejki.

Rządy Władysława Opolczyka na Rusi były krótkotrwałe, gdyż od 1379 roku zarządzali tym obszarem w imieniu króla starostowie węgierscy, najpierw Jan Kopolai (1379-1381), a potem Piotr Czudar (1381-1382)[41].

Śmierć Ludwika Węgierskiego w 1382 roku miała doniosłe skutki polityczne i spowodowała duże zmiany w tej części Europy. Niebezpieczeństwo ze strony Zakonu Krzyżackiego zbliżyło do siebie Polskę i Litwę, które w 1385 roku zawarły w Krewie unię obu państw. W znacznym stopniu układ ten zabezpieczał tereny Rusi Czerwonej od najazdów Litwinów,

41 J. Dąbrowski, Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370-1382, Kraków 2009, s. 251-252.

a w dalszej perspektywie stworzył warunki dla trwałego rozwoju osadnictwa. W sposób pośredni unia przyczyniła się także do przyłączenia ziemi chełmskiej do Korony. Król Władysław Jagiełło po objęciu tronu zainicjował wyprawę królowej Jadwigi na Ruś w 1387 roku, w wyniku której ziemie spod węgierskiego panowania wróciły w sposób pokojowy do Polski.

Odzyskane księstwo bełskie w 1388 roku Jagiełło przekazał w lenne, dziedziczne władanie księciu mazowieckiemu Ziemowitowi IV jako wiano swej siostry Aleksandry, a częściowo zapewne także jako zadośćuczynienie za zrzeczenie się pretensji do tronu polskiego. Nadanie to zostało potwierdzone przez królową Jadwigę w 1397 roku, gdyż w Polsce wówczas istniało dwuwładztwo i oficjalne dokumenty były podpisywane zarówno przez króla, jak i królową.

Ryc. 6. Książę mazowiecko-bełski Ziemowit IV, ze zb. parafii rzymskokatolickiej w Grabowcu.

Początkowo poprawne stosunki króla z Ziemowitem IV wkrótce uległy znacznemu pogorszeniu, co doprowadziło do uszczuplenia nadania z 1388 roku. Przed 1395 rokiem książę Ziemowit IV stracił okręg hrubieszowski i późniejszą włość kryłowską, które to terytoria zostały przyłączone do ziemi chełmskiej.

Mimo tych uszczupleń księstwo bełskie stanowiło dość rozległe terytorium, które Ziemowit IV starał się odpowiednio zagospodarować prowadząc pokojową politykę kolonizacyjną. Przede wszystkim masowo sprowadzał szlachtę polską z Mazowsza i województwa krakowskiego nadając jej ziemię i przywileje. W ten sposób usuwał dawnych bojarów ruskich z ich posiadłości, choć niektórzy z nich zachowali swoje dobra. Te posunięcia nie były aprobowane powszechnie przez miejscową ludność. Niezadowolenie było zapewne głównym powodem wybuchu antyfeudalnego powstania w ziemi bełskiej w 1431 roku. Termin wybuchu sugeruje jego powiązanie z powstaniem księcia litewskiego Bolesława Świdrygiełły. Oba powstania jednak dość szybko zostały stłumione. W ziemi bełskiej przeciwko chłopom walczyły wojska księcia bełskiego Kazimierza II oraz posiłki pod dowództwem Jana Mężyka z Dąbrowy. Połączone wojska szybko rozprawiły się ze zbuntowaną miejscową ludnością[42].

Rozpoczętą przez księcia Ziemowita IV politykę kolonizacyjną w księstwie bełskim kontynuowali także następcy – Kazimierz II i Władysław I, co spowodowało dalszą ekspansję szlachty polskiej do księstwa bełskiego. Ta, zwabiona dużym rozdawnictwem urodzajnej ziemi i przywilejami, chętnie przenosiła się tutaj z przeludnionego Mazowsza[43]. Jednak, aby zatrzymać nowych właścicieli, książę Kazimierz II, począwszy od 1436 roku, wprowadził obowiązek przebywania obdarowanego w swoich dobrach bełskich. Wśród rodzin przybyłych w tym czasie byli Zamoyscy i Małdrzykowie, którzy począwszy od 2 połowy XV wieku odgrywali wiodącą rolę w rozwoju gospodarczym tych okolic.

Pod rządami księcia Ziemowita IV tworzono w ziemi bełskiej instytucje i urzędy na wzór polski: powiaty i parafie. Właśnie polityka kościelna odgrywała, jak się wydaje, bardzo znaczącą rolę. W 1375 roku omawiane tereny weszły w skład nowo utworzonej łacińskiej diecezji chełmskiej.

Początki organizacji Kościoła łacińskiego na tych ziemiach można odnieść do połowy XIV wieku, kiedy król Kazimierz Wielki, pragnąc pozyskać przychylność i pomoc papieża do walk z Tatarami i Litwinami (wówczas poganami), podjął wysiłek ustanowienia jurysdykcji kościelnej na ziemiach przez siebie zdobytych. W roku 1359 papież Innocenty VI na prośbę króla mianował Tomasza z Sienna biskupem chełmskim obrządku łacińskiego.

42 A. Świeżawski, Antyfeudalne powstanie chłopskie w ziemi bełskiej (1431) i jego geneza, [w:] Mazowsze i Ruś Czerwona u średniowieczu, Częstochowa 1997, s. 102.

43 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 81-83.

Ryc. 7. Jakub Strepa (Strzemię) jako arcybiskup halicki, wg M. Leszczyńskiego 2011.

Miało to jednak znaczenie czysto propagandowe, ponieważ diecezja nie była jeszcze prawnie erygowana ani uposażona. Po włączeniu ziemi chełmskiej do Polski w roku 1366, poczyniono dalsze starania w tym kierunku. W ich wyniku papież Grzegorz XI bullą z 13 lutego 1375 roku erygował diecezję chełmską i włączył ją wraz z biskupstwami w Przemyślu i Włodzimierzu do drugiej metropolii polskiej utworzonej w Haliczu. Wówczas w Chełmie nie było biskupa, a kolejnym pasterzem diecezji chełmskiej został Stefan, notowany po raz pierwszy na tym stanowisku w 1383 roku. Jednak w dalszym ciągu przeszkodą w organizacji administracji kościelnej na ziemi chełmskiej i bełskiej był brak uposażenia. Dlatego administracja chełmskich biskupów łacińskich na tych terenach nie miała dużego znaczenia[44]. Krótko na przełomie XIV i XV wieku (lata 1392-1409) tereny te administrował arcybiskup halicki Jakub Strepa, a później (w latach 1409-1415) biskup włodzimierski Grzegorz Boczkowski[45]. Dopiero król Władysław Jagiełło hojnie uposażając biskupów chełmskich stworzył podstawy ich funkcjonowania. W 1417 roku biskupem chełmskim został dominikanin – Jan Biskupiec (z Opatowca), który zorganizował administrację łacińskiej diecezji chełmskiej.

Pierwsze parafie łacińskie zaczęły powstawać w międzyrzeczu górnego Wieprza i Bugu pod koniec XIV wieku (w 1377 roku dwie parafie pw. św. Mikołaja i Ducha Świętego w Bełzie, przed 1388 rokiem w Lubaczowie, w 1397 roku w Małoniżu, w 1394 roku w Grabowcu, w 1398 roku w Szczebrzeszynie). Nieco później utworzono parafie w najbliższym sąsiedztwie omawianego obszaru i miały one większe lub mniejsze znaczenie dla okolic Sušca. W 1425 roku erygowano parafię w Chodywańcach, w 1435 roku w Łabuniach, w 1537 roku w Dzierążni, w 1572 roku w Krasnobrodzie, w 1595 roku w Narolu, ok. 1610 i w 1627 roku w Tomaszowie Ordynackim (Lubelskim), w 1624 roku w Lipsku, a w 1639 roku w Płazowie[46].

Kierunek przemian polityczno-gospodarczych w ziemi bełskiej zapoczątkowany przez Ziemowita IV kontynuowali jego następcy. W 1424 roku księstwo bełskie odziedziczyli wspólnie książęta: Ziemowit V, Kazimierz II i Władysław I. Dopiero w 1434 roku nastąpił podział spadku i księstwo bełskie objął Kazimierz II, który w 1442 roku ożenił się z Małgorzatą z Szamotuł, jedyną córką Wincentego. Ślub ten odbył się w Turobinie lub w Czernięcinie k/Turobina[47]. Jednak 3 miesiące później Kazimierz II zmarł, a sukcesję po nim otrzymał Władysław I. Z kolei po jego śmierci w 1455 roku księstwo bełskie objęli dwaj synowie: Ziemowit VI i Władysław II[48], ale ze względu na ich małoletniość faktyczne rządy sprawował biskup płocki Paweł Giżycki, wyznaczony do tej funkcji testamentem Władysława I. Obaj książęta zmarli jednak bezpotomnie w 1462 roku. Wówczas król Kazimierz Jagiellończyk, na prośbę bełskiej szlachty, którą reprezentowa-

44 A. Sochacka, Biskupstwo chełmskie w polityce Władysława Jagiełły do 1417 roku, „Res Historica", t. 20/2005, s. 11-24.

45 L. Bieńkowski, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452), „Roczniki Humanistyczne", t. VII/1960, z. 2, s. 192.

46 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 52-55.

47 A. Świeżawski, Ziemia bełska..., s. 158.

48 Tamże, s. 198.

li: Dobiesław Byszowski, Świętosław Łabuński, Czombor z Łykoszyna i Jan Małdrzyk z Chodywaniec przyłączył księstwo bełskie do Korony tworząc województwo bełskie. Stanowiło ono północno-wschodnią część Rusi Czerwonej i zajmowało tereny położone w dorzeczu czterech większych rzek: Bugu, Styru, Wieprza i Raty. Graniczyło z województwami: ruskim, lubelskim (utworzonym w roku 1474) oraz wołyńskim i początkowo dzieliło się na 6 powiatów: bełski, lubaczowski, łopatyński, sokalski, grabowiecki i horodelski. Powiat lubaczowski nie funkcjonował jednak długo, został bowiem w XVI wieku zlikwidowany, a jego terytorium włączono do powiatu bełskiego. Podobnie było z powiatem sokalskim (sewołżskim), także włączonym do powiatu bełskiego. Tereny obecnej gminy Susiec w dużej części wchodziły w skład powiatu bełskiego. Inna, zachodnia część tych obszarów w średniowieczu wchodziła w skład włości krzeszowskiej, która w 2 połowie XIV wieku należała do możnowładcy ruskiego Jana Kustry, starosty krzeszowskiego w latach 1374-1390. Potem włość należała do jego potomków: Dobrogosta z Chorobrza, notowanego starostą krzeszowskim w 1394 roku oraz jego syna Mikołaja, który jako starosta krzeszowski występował w dokumentach w latach 1406-1409[49]. W latach 20. XV wieku doszło do podziału dóbr krzeszowskich na trzy starostwa i zapewne wówczas wydzielono starostwo zamechskie, obok leżajskiego i krzeszowskiego. Po wygaśnięciu rodu Kustrów w połowie XV wieku ziemie starostwa zamechskiego powróciły do dóbr królewskich. Starostwo zamechskie już przed 1471 rokiem było w zastawie u Pileckich, którzy władali nim jeszcze w 1 połowie XVI wieku. Stanisław Pilecki był notowany starostą zamechskim w latach 1512-1523, a Mikołaj Pilecki w latach 1523-1540. Kolejnymi włodarzami tego starostwa zostali: Stanisław Odrowąż (1540-1545), Zygmunt Ligenza (1545-1552), Stanisław Ostroróg (1552-1568), Stanisław Zamoyski (1569-1572) i Jan Zamoyski (1572-1588)[50]. W 1588 roku sejm Rzeczpospolitej za zasługi Jana Zamoyskiego darował mu starostwa zamechskie i krzeszowskie, a ten włączył je w roku następnym do utworzonej właśnie Ordynacji Zamojskiej. Początkowo Zamch był ośrodkiem klucza ordynackiego, do którego według inwentarza z 1628 roku wchodziły także Łukowa, Obsza, Wola Obszańska i Różaniec[51]. Wkrótce na obszarze Łukowej powstały nowe osady, do których można zaliczyć Rybnicę, osadzoną na przełomie XVI i XVII wieku oraz Susiec, z początkami sięgającymi 1643 roku.

Intensywny rozwój osadnictwa w XV i XVI wieku skutkował uruchomieniem procesów urbanizacyjnych, zapoczątkowanych już w 2 połowie XIV wieku. Pierwszym miastem w tych okolicach był Lubaczów, wymieniany w tym charakterze w 1376 roku. Kolejne lokacje miejskie zanotowano dopiero w XVI i XVII wieku, a uzyskały je: Krasnobród (1572), Cieszanów (1590), Narol (1592), Łaszczówka (1609), Lipsko (1613), Płazów (1614), Tomaszów [Ordynacki] (1621) i Józefów (1725)[52].

Wszystkie te miasta, poza Józefowem i Krasnobrodem, leżały w dawnym księstwie bełskim, którego włączenie do Korony w 1462 roku pozwoliło zrównać miejscową szlachtę w prawach ze szlachtą polską. Jednocześnie proces ten zbiegł się w czasie ze znacznymi zmianami w dziejach Europy, jakie przyniosły odkrycia geograficzne oraz prądy naukowe okresu Odrodzenia.

Od 2 połowy XV wieku następowały także w Polsce znaczne przemiany wewnątrz warstwy rycerskiej. Napływ kruszców szlachetnych do Europy Zachodniej zaowocował zwiększonym popytem na produkty rolne na Zachodzie Europy oraz spowodował wzrost zainteresowania sprzedażą tych produktów. W tych warunkach warstwa rycerska zaczęła przekształcać się w osiadłą na swych dobrach szlachtę. Od połowy XV wieku w Polsce zaczęły powstawać folwarki szlacheckie, a w 2 połowie XVI wieku proces ten objął także tereny Rusi Czerwonej, m.in. omawiane okolice. Tutaj gospodarka zmieniała swój charakter przecho-

49 R. Szczygieł, Przed powstaniem miasta, [w:] Dzieje Tarnogrodu, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 39-40.

50 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 137 i 175.

51 M. Proksa, Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku, Przemyśl 2005, s. 413.

52 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 272-273; W. Ćwik, Dzieje Józefowa, Rzeszów 1992, s. 21.

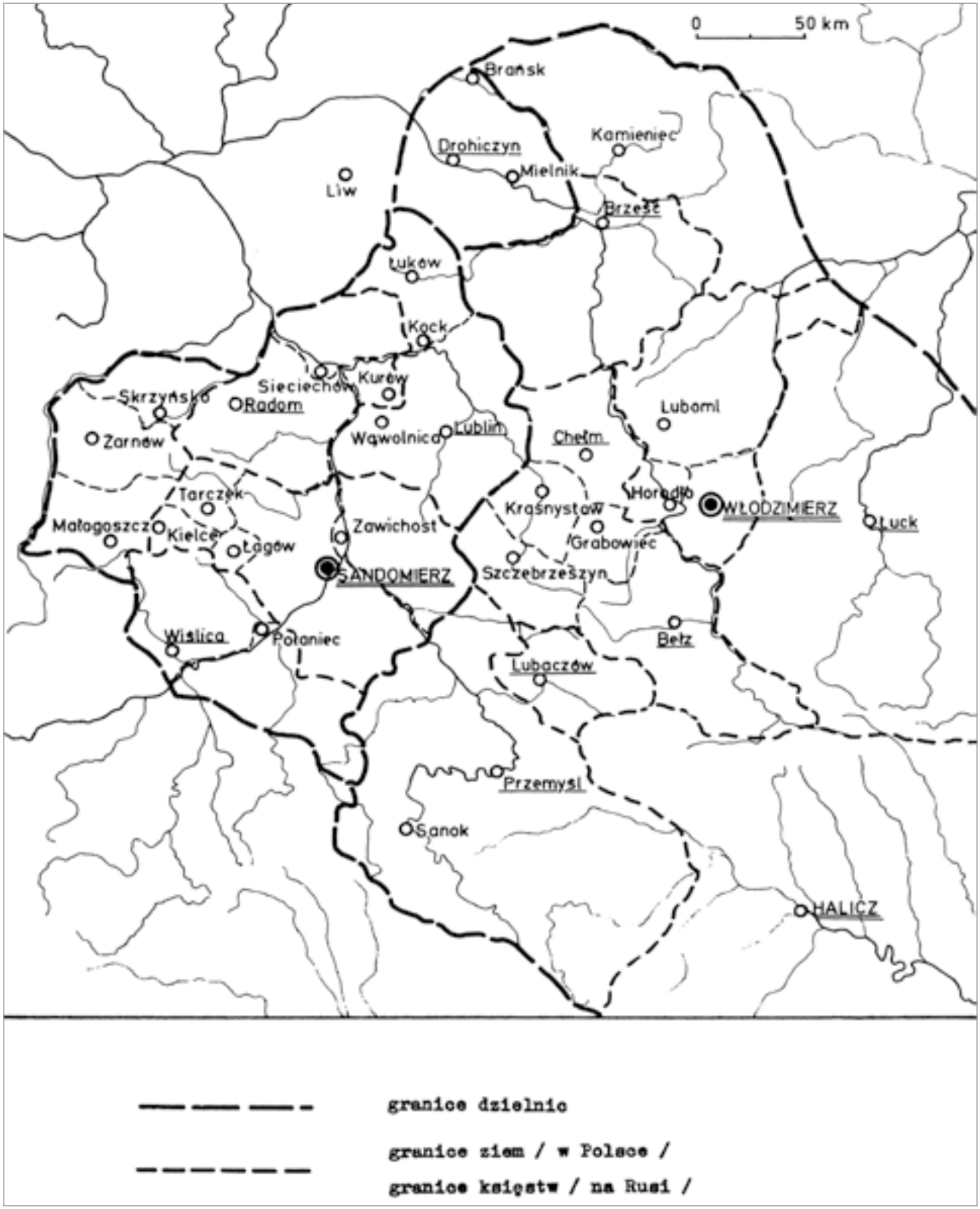

Ryc. 8. Podział administracyjny ziem pogranicza polsko-ruskiego w poł. XIV wieku, wg W. Ćwika, J. Redera 1977.

dząc z bartniczo-leśno-rybnej do rolnej (zbożowej)[53].

Tworzeniu gospodarstw szlacheckich (folwarków) towarzyszył stopniowy wzrost ucisku włościan. Już w 1496 roku konstytucja sejmowa przywiązała chłopa do ziemi i dokonała ograniczenia jego wolności osobistej (zgoda pana na małżeństwo, wyjście ze wsi do miasta, itp.), a w 1518 roku chłop został podda-

53 R. Szczygieł, Okolice Tomaszowa przed powstaniem miasta XIV-XVI wiek, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011, s. 72.

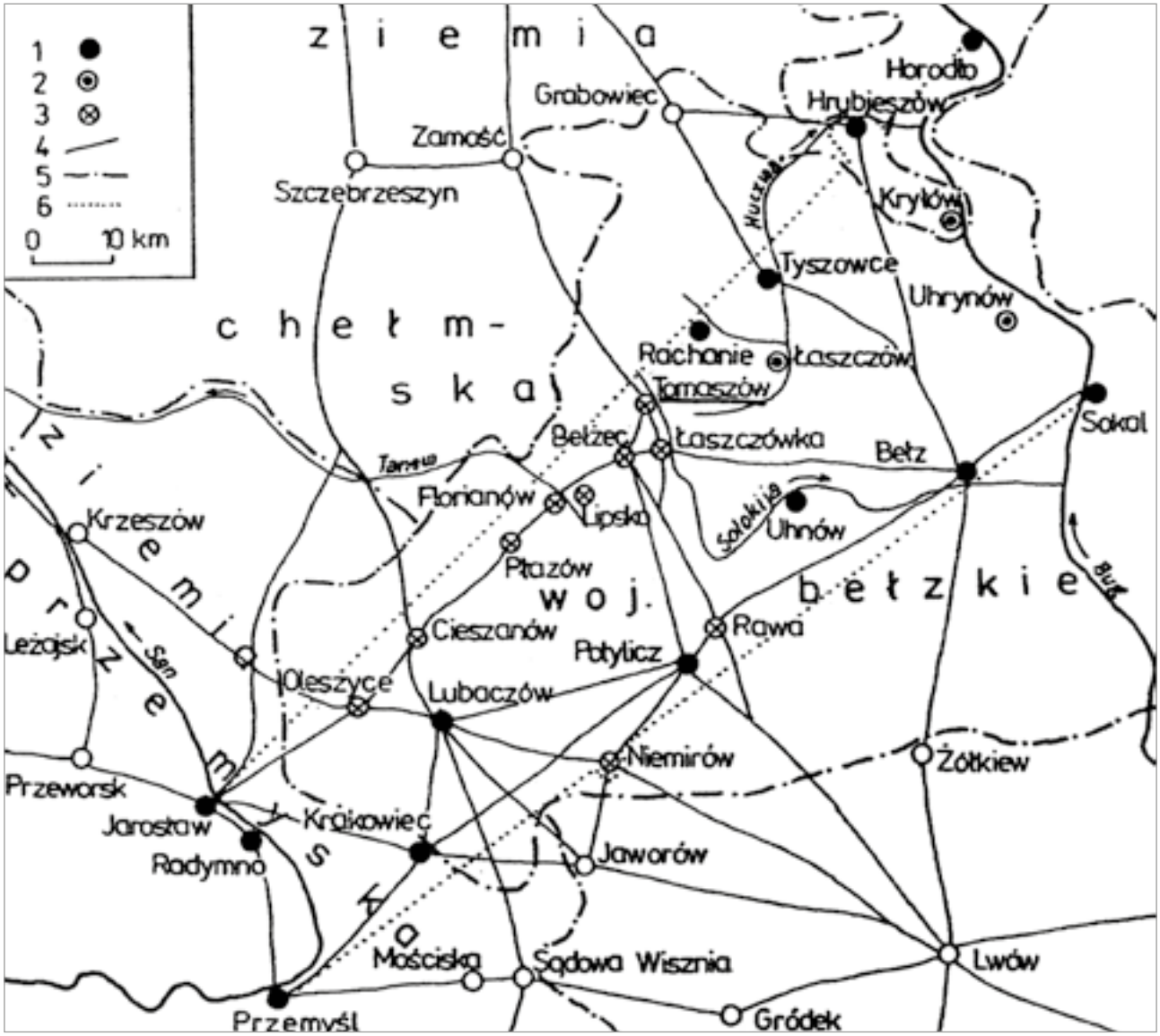

Ryc. 9. Sieć miejska między środkowym Bugiem a środkowym Sanem od XV do połowy XVII wieku. 1 – miasta lokowane w końcu XV w.; 2 – miasta lokowane w 1 połowie XVI w.; 3 – miasta lokowane w ostatniej ćw. XVI i 1 połowie XVII w.; 4 – drogi; 5 – granice administracyjne; 6 – granice obszaru wzmożonej urbanizacji, wg R. Szczygła 2011.

ny sądownictwu dominialnemu (pańskiemu). W 1520 roku ustalono minimum pańszczyzny kmiecej sprzężajnej na 1 dzień tygodniowo z łana, ale już w połowie XVI wieku wzrosła ona do 3 dni. Na pańszczyznę pieszą 1-2 dni w tygodniu wychodzili zagrodnicy[54].

W niewielkim stopniu polska kolonizacja Rusi Czerwonej w XIV i XV wieku wpłynęła na rdzenną, chłopską ludność ruską. Nieliczni chłopi przybywający tu ze środkowej Polski rozpływali się w znacznie liczniejszej ludności ruskiej, od wieków tu mieszkającej i wyznającej prawosławie. Zjawisko to występowało szczególnie we wschodniej części dzisiejszej Zamojszczyzny.

Ludność polska wyróżniała się w tym społeczeństwie przez swoją wiarę rzymskokatolicką (łacińską) i uczęszczanie do kościołów. Parafie łacińskie funkcjonowały w tym czasie w Łabuniach, Łukowej, Józefowie, Tomaszowie, Florianowie, Lipsku, Płazowie i Krasnobrodzie, ale na terenie obecnej gminy Susiec w XVIII wieku nie było żadnej parafii łacińskiej. Znacznie gęściej występowały parafie unickie, które istniały w Łosińcu, Maziłach, Majdanie Sopockim (Sopocie), Ciotuszy i krótko w Zamczysku (Suścu), a na terenach sąsiednich także w Tomaszowie, Szarowoli, Krasnobrodzie, Tarnawatce, Pańkowie, Majdanie Nepryskim i w Hucie Różanieckiej. Stan taki nie może dzi-

54 A. Jezierski, C. Leszczyńska, Historia gospodarcza Polski, Warszawa 1997, s. 44-45.

wić, gdyż w 1630 roku w województwie bełskim było 8 tys. Żydów, 20-25 tys. katolików i aż 140-145 tys. prawosławnych i unitów[55]. W tym samym czasie w całej diecezji chełmskiej miało być 650 cerkwi i tylko około 100 kościołów katolickich. Niewiele zmieniło się w ciągu trzech następnych stuleci. Ostateczny kres takiemu porządkowi rzeczy przyniosła dopiero tolerancja religijna w 1905 roku, kiedy dawni unici przechodzili licznie na katolicyzm oraz masowe przesiedlenia ludności ukraińskiej (czy raczej rusińskiej) po II wojnie światowej.

Stosunkowo wcześnie swoje struktury organizacyjne stworzył na tych terenach Kościół wschodni. Prawdopodobnie po opanowaniu przez książąt kijowskich tego terenu w 981 roku i po przyjęciu chrześcijaństwa w 988 roku, stały się one już wtedy miejscem działalności Kościoła kijowskiego. Najpóźniej u schyłku XI stulecia powstała eparchia włodzimierska, a na początku XIII wieku, książę Daniel powołał nowe biskupstwo w Uhrusku, przeniesione wkrótce do Chełma. Wraz z powstaniem eparchii chełmskiej rozpoczął się powolny proces tworzenia jej struktur terenowych i pod koniec XVI wieku liczyła ona około 420-440 cerkwi prawosławnych[56].

Występowanie kilku religii obok siebie nie powodowało początkowo większych konfliktów. Zaburzenia na tle religijnym nastąpiły dopiero w 2 połowie XVI wieku, kiedy nasilił się na ziemiach rdzennie polskich i na Rusi ruch reformacyjny. Wówczas też uległ dalszemu pogłębieniu niekorzystny dla kościoła łacińskiego stosunek procentowy wiernych. Ruch reformacyjny objął przede wszystkim szlachtę, licznie przechodzącą na wiarę protestancką. Na 70 kościołów istniejących wówczas w łacińskiej diecezji chełmskiej, aż 24 zostało przejętych na zbory protestanckie[57]. Zborami zostały wówczas m.in. kościoły w Gródku, Dubie, Łabuniach i Krasnobrodzie. Prawdopodobnie na ten cel przejęto także cerkiew w Krynicach, bowiem tutaj także istniał zbór. W końcu XVI wieku zaczął się ruch kontrreformacyjny i przywracanie zborom funkcji kościołów, co trwało do połowy XVII wieku, a sporadycznie i dłużej.

Dla wyznawców prawosławia spore znaczenie miała zawarta w 1596 roku unia religijna między Stolicą Apostolską a duchowieństwem prawosławnym z terenów Rzeczpospolitej. W jej wyniku powstał kościół greckokatolicki zwany unickim, który zachowywał dotychczasowe obrzędy, lecz uznawał zwierzchność papieża. Do unii przystąpił biskup chełmski Dionizy Zbirujski wraz z całą diecezją, która w całości obejmowała omawiane tereny. Jednak znaczna część ludności prawosławnej pozostała przy swojej religii i dopiero w 2 połowie XVII wieku w całości przystąpiła do Unii. Pierwsze wzmianki o cerkwiach w okolicach Suśca pochodzą z XVI wieku i dotyczy to świątyni w Łosińcu (1567)[58], w XVII wieku zbudowano cerkiew w Ciotuszy (przed 1620) i Maziłach (przed 1692)[59], a kolejne cerkwie powstały w wieku XVIII w Zamczysku (ok. 1721) i Sopocie [Majdanie Sopockim] (1721).

W początkach XVII wieku unicka diecezja chełmska podzielona była na 11 dekanatów[60], a w 2 połowie XVIII w. obok dekanatów funkcjonowały dwa oficjalaty – chełmski (6 dekanatów) i bełski (dekanat bełski, potylicki i tyszowiecki, a od 1696 roku jeszcze horodelski, tomaszowski i zamojski)[61]. Około 1700 roku w diecezji było 14 dekanatów, w tym tomaszowski, w którego zasięgu znajdował się teren dzisiejszej gminy Susiec (cerkwie: Ciotusza, Sopot [Majdan Sopocki], Maziły, Łosiniec).

W XVI wieku na omawianych obszarach zanotowano poważne zmiany własnościowe. Znaczny obszar obecnej gminy Susiec wszedł w skład utworzonej przez Jana Zamoyskiego Ordynacji Zamojskiej, zatwierdzonej formalnie i prawnie przez króla i sejm Rzeczpospolitej w 1589 roku. Było to istne „państwo w państwie", z własną administracją, własnym ośrodkiem kulturalno-oświatowym i gospodarczym, własnym wojskiem, prawem i sądownictwem. Dzięki inicjatywie kanclerza oraz

55 M. Horn, Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych", t. 23/1960, s. 67-97.

56 K. Grzesiak, ks., Diecezja lubelska wobec prawosławia w latach 1918-1939, Lublin 2010, s. 26.

57 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 51.

58 A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do roku 1596, Lublin-Chełm 1999, s. 230.

59 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii..., s. 280.

60 A. Gil, Chełmska diecezja..., s. 150-151.

61 Tamże, s. 142-143.

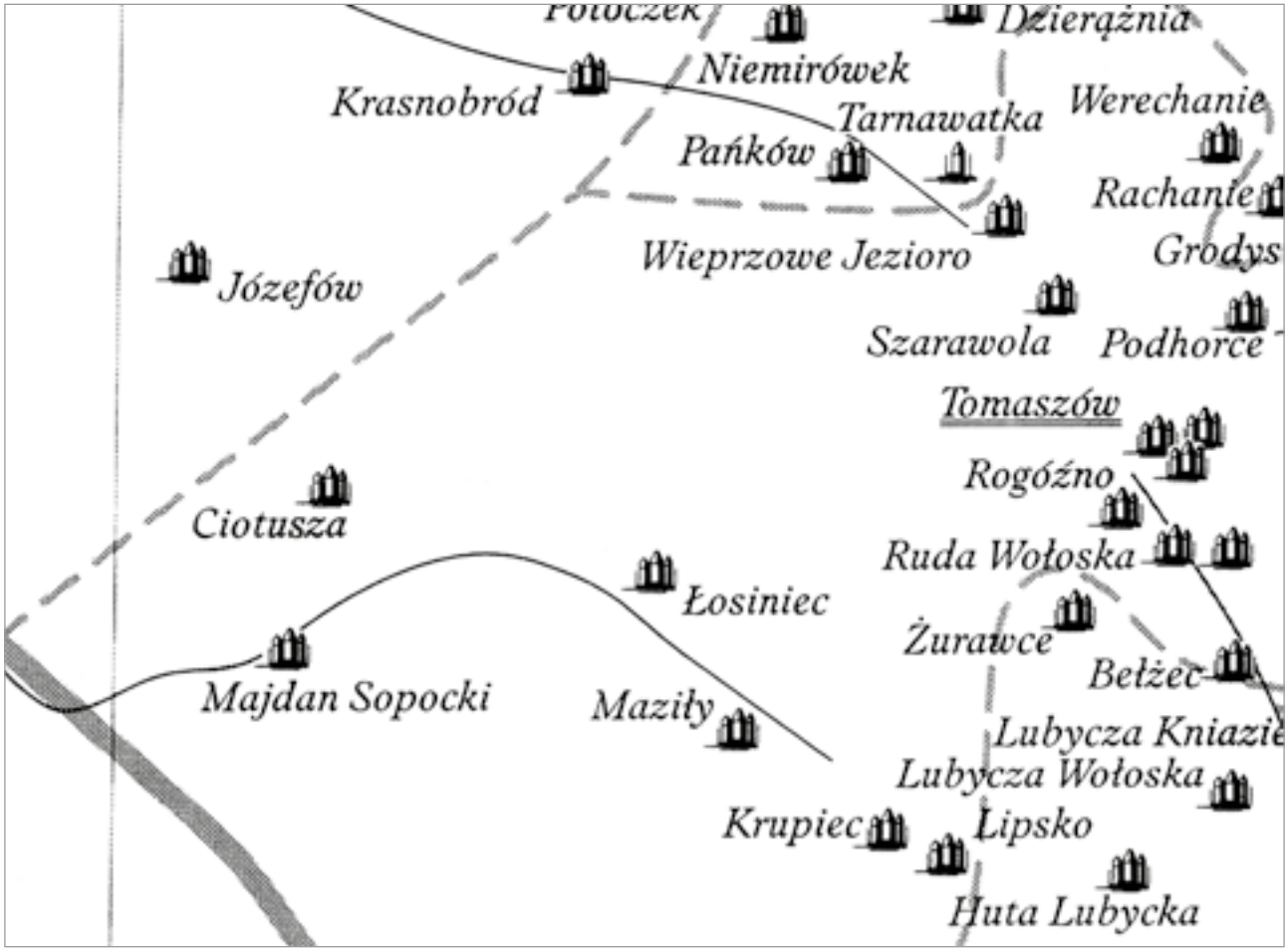

Ryc. 10. Cerkwie unickie w okolicach Suśca w 1772 roku, wg A. Gila 2005.

jego następców rozbudowa Ordynacji przebiegała bardzo szybko. Z chwilą utworzenia w 1589 roku liczyła 2 miasta i 39 wsi, w 1605 roku już 6 miast i 149 wsi, a w 1792 roku aż 10 miast i 203 wsie. Obszary ordynackie objęły większość obecnych terenów Zamojszczyzny, a w zdecydowanej większości omawiane tereny. W interesie kolejnych ordynatów prowadzono usilne zabiegi o wszechstronne wzmocnienie ekonomiczne dóbr. Powstawały tutaj dalsze wsie i zakłady przemysłowe: młyny, huty szkła i żelaza, fryszarki, wapniarki, folusze, tartaki. Zakładano także folwarki oraz tworzono systemy propinacyjne (karczmy, browary, winnice, gorzelnie).

Ordynacją zarządzali ordynaci przy pomocy swoich urzędników. Kanclerz Jan Zamoyski powierzył administrację dóbr podskarbiemu, a funkcję tę pełnił najpierw Antoni Wydzierzewski, a potem Samuel Knut. Rolę podskarbich przejęli późniejsi burgrabiowie: Jerzy Sornel (1665-1697), Franciszek Bieniecki (1698-1708), Marcin Borzęcki (1709-1730), Adam Suchodolski (1731-1739), Sariusz (1740-1747), Franciszek Dzierżanowski (1748-1768), Andrzej Wyszyński (1768-1772), Karol Lipski (1772-1786), Aleksander Daszkiewicz (1787-1790), Joachim Owidzki (1790-1796), Jędrzej Chyliński (1796-1799), Antoni Karski (1799-1802)[62], Józef Kalasanty Szaniawski (1811), Mikołaj Malhomme (1811-1832) i Ignacy Cieszkowski (od 1832 r.)[63].

Ordynacja Zamojska od początku objęła swym zasięgiem przeważającą część omawianych terenów, gdzie w różnym czasie powstało 13 miejscowości (Nowiny, Susiec, Skwarki, Sopot [Majdan Sopocki], Rybnica, Maziły, Kunki, Oseredek, Grabowica, Zawadki, Łasochy, Łosiniec i Wólka Łosiniecka).

Mniejsze skrawki omawianego terenu w XVIII wieku stanowiły inną niż ordynacka

62 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w., Lublin 1963, s. 44; K. Ajewski, Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856, Warszawa 2010, s. 376.

63 K. Ajewski, Stanisława Kostki Zamoyskiego życie..., s. 382-383.

Ryc. 11. Ordynacja Zamojska w połowie XIX wieku, wg R. Bendera 1995.

Ryc. 12. Struktura własnościowa okolic Suśca w XVII-XVIII wieku.

własność. Dobra Ciotusza należały do Głogowskich, potem Lipskich. Własnością parafii łacińskiej w Tomaszowie były Maziły (do 1761 r.) i Skwarki (ok. 1730-1820), natomiast Łuszczacz należał do starostwa (tenuty) tarnawackiego, a Huta Różaniecka (z późniejszymi przysiółkami Rebizanty, Stara Huta, Korkosze, Banachy) do starostwa lubaczowskiego.

Nie tylko struktura kościelna i własnościowa ulegała zmianom. Duże przeobrażenia dokonały się także w systemie obronnym po XIV wieku, kiedy na znaczeniu stracił system grodowy na rzecz budowanych w XV-XVI wieku zamków i dworów obronnych. Proces ten wymusiło położenie okolic Tomaszowa na południowo-wschodnich Kresach ówczesnej Rzeczpospolitej i częste rabunkowe najazdy tatarskie.

Na omawianych terenach system obronny od XVI wieku tworzyły zamki w Zamchu, Niemirówku, Narolu [Florianowie], Krasnobrodzie, Wożuczynie, Rachaniach i Lipsku [Lipiu], a także dwory obronne w Krynicach, Rachodoszczy, Narolu i Typinie. Obwarowywano także miasta: Tomaszów, Tyszowce, Zamość. System obronny nie był jednak dość skuteczny, czego dowiodły późniejsze wydarzenia. Zagony tatarskie zapuszczały się często w głąb Rzeczpospolitej sięgając omawianych terenów. Dotkliwe były najazdy z pocz. XVI (rok 1500 i 1507) i pocz. XVII wieku. Szczególnie dotkliwe, podobnie jak dla całej Rzeczypospolitej, były klęski z połowy XVII wieku. Pasmo nieszczęść rozpoczęła szarańcza z lat 1648-1649 połączona z niszczycielską wyprawą kozacką Bohdana Chmielnickiego. Zima na przełomie 1648 i 1649 roku była długa, śnieżna i mroźna, a wiosną nadeszły ulewy i powodzie. Klęski nieurodzajów powodowane przez powodzie i ostre mrozy powtarzały się niemal do 1660 roku. Dodatkowo ludność nękały częste zarazy, które nasiliły się w latach 50. i 60. XVII wieku[64]. Klęski elementarne potęgował najazd zbrojny na Rzeczpospolitą wojsk moskiewsko-kozackich i szwedzkich Karola X Gustawa w 1655 roku oraz siedmiogrodzkich Jerzego II Rakoczego w 1657 roku. Podczas walk z poł. XVII wieku zniszczeniu uległ m.in. zamek w Lipsku [Lipiu], być może obronne dwory w Typinie i Podlodowie, kościoły w Nabrożu, Florianowie i Tyszowcach oraz cerkwie w Tyszowcach, Narolu i Klątwach. Zrujnowano także wiele zabudowań chłopskich i dworskich, czego najlepszym przykładem jest Bełżec, który w 1648 roku całkowicie spalono, a jego mieszkańców niemal zupełnie wymordowano[65]. Na terenie gminy Susiec takich przypadków nie zanotowano[66], ale znaczna część istniejących wówczas wokół Tomaszowa wsi w tym okresie ucierpiała.

Jednym z inspiratorów najazdu Szwedów na Polskę w 1655 roku był Hieronim Radziejowski, ówczesny właściciel dóbr kryłowskich, który poróżniony z królem szukał odwetu i korzyści osobistych. Po ogłoszeniu na nim infamii w 1652 roku pojechał on do Sztokholmu i doradzał Szwedom najazd na Polskę, obiecując pomoc w pozyskaniu szlachty i Kozaków. Kiedy klęska Rzeczpospolitej wydawała się przesądzona doszło do zawiązania w Tyszowcach 29 grudnia 1655 roku konfederacji, której uczestnicy wypowiedzieli wojnę Szwedom. Jej trzon tworzyło wojsko hetmanów Stanisława Potockiego i Stanisława Lanckorońskiego, litewskie wojsko Pawła Sapiehy i oddziały, które porzuciły hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła. Znaczną rolę odegrała okoliczna szlachta, wśród której na pierwszy plan wysuwali się starosta grabowiecki Marek Matczyński i podkomorzy bełski Marcin Brzezicki[67].

W 1672 roku kolejny tatarski najazd łupieżczy dosięgnął terenów międzyrzecza Wieprza i Bugu. Tatarów pod Hrubieszowem pokonał wówczas hetman Jan Sobieski, późniejszy król polski. Drugi raz Tatarzy ponieśli klęskę w potyczce pod Krasnobrodem, gdzie ich pogromcą został starosta wiski Władysław Wilczkowski. Podczas tej kampanii tatarskiej jeden z zagonów rozłożył swój obóz pomiędzy Tomaszowem a Szarowolą. Jednak do walk w okolicach Tomaszowa i Suśca wówczas nie doszło.

Mimo tych krótkotrwałych walk, od początku lat 60. XVII wieku do końca tego wie-

64 K. Janicki, Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa, Poznań 2021, s. 85-89 i 93-94.

65 P. Sygowski, Bełżec, woj. zamojskie. Historia i rozwój przestrzenny, Lublin 1990, mps w zb. WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

66 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 208.

67 A. Kersten, Z badań nad konfederacją tyszowiecką, „Rocznik Lubelski", t. 1/1958, s. 115-116.

ku nastały stosunkowo spokojne czasy. Dalsze nieszczęścia dosięgły omawiane tereny w dobie wojny północnej w latach 1700-1721, gdy zarówno obce wojska, jak przemarsze własnych, niepłatnych i niesfornych regimentów, doprowadziły do kolejnych zniszczeń i dewastacji ekonomicznej omawianego terenu. Później gospodarka zaczęła się stopniowo odradzać, jednak już od połowy XVIII wieku zawisło nad Rzeczpospolitą widmo rozbiorów. Ostatecznie Prusy, Rosja i Austria porozumiały się w 1772 roku i zmusiły polskich posłów oraz króla do podpisania traktatu rozbiorowego, potwierdzonego 18 IX 1773 roku osobnymi umowami.

W wyniku pierwszego i trzeciego rozbioru Polski obszar dzisiejszej Zamojszczyzny dostał się pod panowanie Austrii jako Galicja Wschodnia. Zarząd nad nią sprawował gubernator z siedzibą we Lwowie. Pierwszym gubernatorem mianowano Antoniego Pergena, który sprawował tę funkcję w latach 1772-1773[68]. Zdecydowana większość dotychczasowych majątków kościelnych i królewskich została skonfiskowana, a następnie rozdana lub sprzedana przechodząc w ręce prywatne. Królewszczyzny (starostwa tarnawackie i lubaczowskie) oraz część dóbr kościelnych zostały sprzedane. Rozwiązano większość zakonów, w tym pobliski zakon dominikanów w Krasnobrodzie, jezuitów w Łaszczowie i Bartoszków w Rachaniach. Jednocześnie rozpoczęto rozbudzać zadawnione antagonizmy polsko-ukraińskie (a raczej polsko-rusińskie, ponieważ nazwa Ukraina powstała dopiero później) na tle narodowościowym i wyznaniowym, próbując wykorzystać je dla własnych celów politycznych.

W 1773 roku dokonano zmiany podziału administracyjnego wprowadzając w miejsce województw cyrkuły, a w miejsce powiatów dystrykty (okręgi). Wówczas obszar obecnej gminy Susiec znalazł się w cyrkule bełskim z siedzibą w Zamościu oraz w dystrykcie bełskim, jednym z ośmiu w cyrkule. W 1775 roku zmniejszono ilość dystryktów do trzech: zamojski, biłgorajski (od 1776 roku tomaszowski) i sokalski. Okolice Sušca przydzielono do dystryktu biłgorajskiego, potem tomaszowskiego. Na czele dystryktu stał starosta, a funkcję tę w Tomaszowie pełnił Józef d'Elle Vaux de Limon[69].

W 1776 roku przeprowadzono korektę granicy i Biłgoraj będący siedzibą dystryktu powrócił do Rzeczpospolitej. W jego miejsce utworzono wtedy dystrykt tomaszowski, który przetrwał zaledwie kilka lat. Obejmował on także okolice Sušca. W 1783 roku ponownie zreorganizowano podział administracyjny likwidując cyrkuł tomaszowski, połączony wówczas z zamojskim. Starostami zamojskimi byli: Ignacy Bojakowski (1780), Ignacy Kohlmanhuber (1785-1787), Wincenty von Mandorf (1789-1796) i Antoni Oelberg (1797-1809)[70]. Jak się wkrótce okazało, ten ostatni podział stał się podstawą do wytyczenia granicy Księstwa Warszawskiego, a potem Królestwa Polskiego, których południowa granica pokrywała się z wytyczoną granicą dystryktu zamojskiego[71]. Bez zmiany pozostawał samorząd wiejski ustalony wielowiekową tradycją. Na czele gromady stał wójt oraz przysiężni w zróżnicowanej liczbie od 2 do 12. Wójta mianował dziedzic, natomiast przysiężnych wybierała gromada[72]. Jako najmniejsze jednostki administracyjne występowały dominia, które obejmowały dobra należące do jednego właściciela i były przez niego zarządzane.

Ryc. 13. Wojciech Skarszewski, pierwszy biskup lubelski.

68 K. Wróbel-Lipowa, W dobie Galicji Wschodniej (1772-1809), [w:] Dzieje Tarnogrodu, red. R. Szczygieł, Tarnogród 2006, s. 120.

69 J. Peter, Szkice z przeszłości miasta Kresowego, Zamość 1947, s. 372, 380.

70 Tamże, s. 372, 381-382.

71 W. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977, s. 57-59.

72 S. Grodziski, Zabór austriacki 1772-1848, [w:] Historia prawa i państwa Polski, t. III, Warszawa 1981, s. 691.

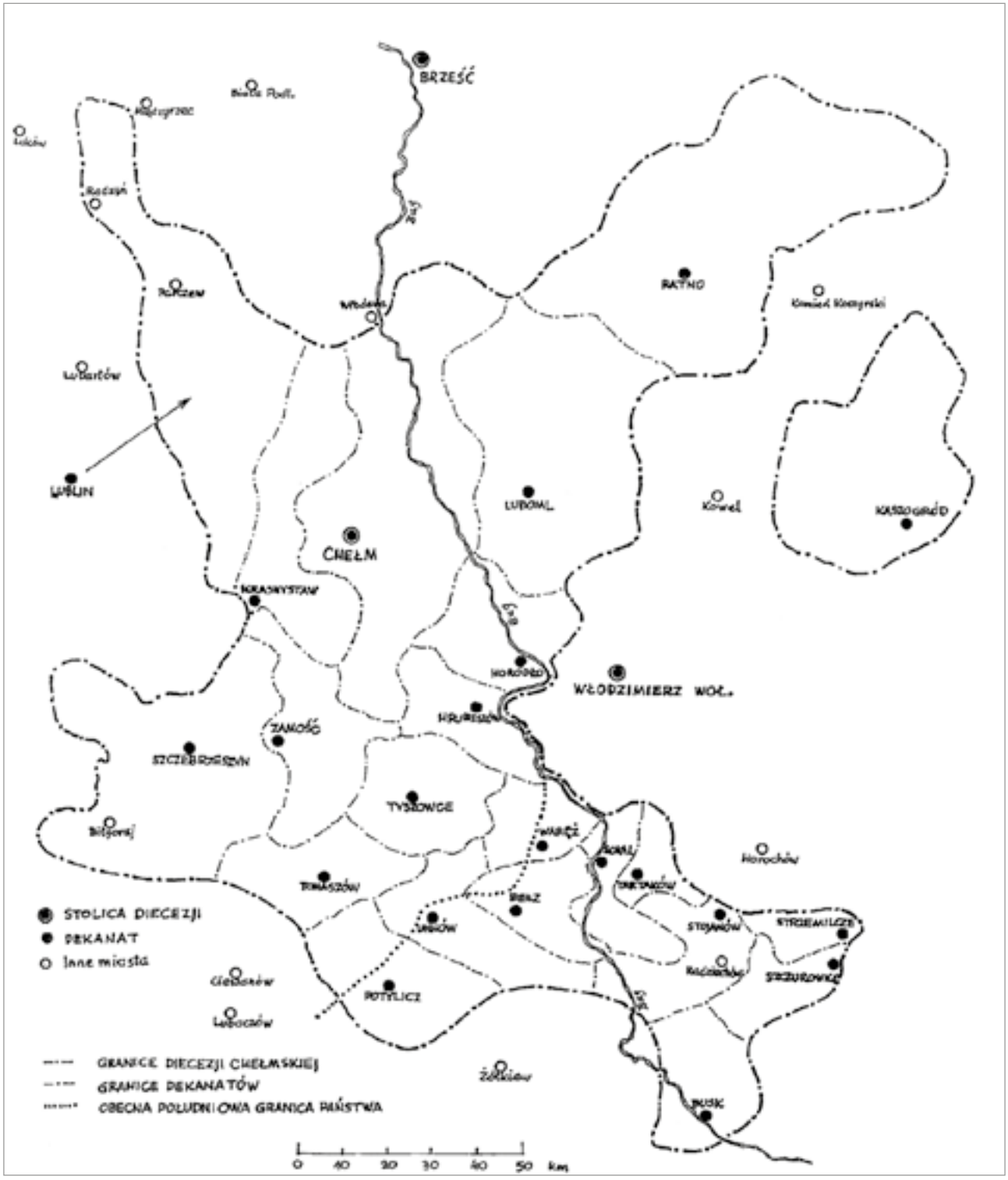

Ryc. 14. Chełmska diecezja unicka około 1772 roku, wg J. Góraka 1996.

Zmiany organizacyjne dotknęły także podziału kościoła łacińskiego. Po III rozbiorze Polski gubernium galicyjskie wysunęło projekt zniesienia diecezji chełmskiej i powołania diecezji lubelskiej. W 1803 roku plan ten poparł cesarz Franciszek II, a w 1805 roku bullę zatwierdzającą wydał papież Pius VII. Jednak jej postanowienie zostało zrealizowane dopiero w roku 1807, a pasterzem diecezji został biskup Wojciech Skarszewski[73].

Austriacka reforma administracyjna oprócz wydatnych zmian w strukturze Cerkwi unickiej, dotknęła również podziału Kościoła rzymskokatolickiego. Na omawianym tere-

73 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny, Lublin 1985, s. 40-41 i 49.

Ryc. 15. Łacińska diecezja chełmska około 1772 r., 1 – granica diecezji, 2 – granice dekanatów, wg S. Litaka 1980.

nie znalazły się parafie wchodzące wcześniej w skład diecezji chełmskiej. Były to m.in.: Józefów, Łabunie, Krasnobród, Tomaszów, Narol, Płazów, Lipsko i Łaszczówka, które w 1782 roku, weszły w skład diecezji przemyskiej. Kolejnych zmian dokonano w 1787 roku, kiedy to do archidiecezji lwowskiej włączono dekanat sokalski i bełski[74].

74 Bp M. Leszczyński, Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992, Lublin 2011, s. 18.

D. Okres nowożytny i współczesny (XIX-XX w.)

Już kilkanaście lat po ostatnim rozbiorze Polacy próbowali odzyskać wolność w sojuszu z cesarzem Francji Napoleonem Bonaparte. W 1807 roku działania wojenne Napoleona, który walczył z Prusami, objęły znaczny obszar dawnej Rzeczpospolitej. Po klęsce Prus z terenów trzeciego zaboru pruskiego utworzono w 1807 roku Księstwo Warszawskie. Dwa lata później wybuchła wojna austriacko-francuska, która swym zasięgiem objęła także Zamojszczyznę. Wojska austriackie pod dowództwem arcyksięcia Karola d'Este uderzyły 14 kwietnia 1809 roku na tereny Księstwa Warszawskiego. Pięć dni później doszło do zwycięskiej dla wojsk polskich bitwy pod Raszynem. Inne bitwy były jednak mniej korzystne dla Polaków i Austriacy w wyniku rozejmu zajęli Warszawę. Wkrótce jednak nastąpiła kontrofensywa wojsk polskich i Austriacy zostali wyparci z zajętych terenów, a dalsze walki pozwoliły opanować całą Galicję. Jednym z ważniejszych epizodów tych walk było zdobycie w dniach 15-20 maja twierdzy zamojskiej przez wojska polskie, którymi dowodził gen. Jean Baptista Pelletier, a wojskami austriackimi płk Ferdynand Pulszky[75].

Po zwycięstwie Napoleona nad Austrią i pokoju w Schönbrunn do Księstwa Warszawskiego przyłączono Lubelszczyznę jako kolejny departament. Departamenty dzieliły się na powiaty i gminy. Obszar obecnej gminy Susiec znalazł się wówczas w departamencie lubelskim i w utworzonymi w 1810 roku powiatach: tomaszowskim oraz tarnogrodzkim. Powiaty te funkcjonowały jednak dość krótko, zlikwidowano je bowiem w 1816 roku, w wyniku kolejnej reformy administracyjnej. Powołano wtedy do życia obwody, a teren dawnego powiatu tomaszowskiego podzielono pomiędzy obwód zamojski i hrubieszowski. Omawiane tereny w całości weszły do obwodu zamojskiego z siedzibą w Janowie Lubelskim[76].

W czasie wojny Napoleona z Rosją południowo-wschodnia Lubelszczyzna trzykrotnie była areną walk. W lipcu 1812 roku oddziały rosyjskie gen. Karola Lamberta (Francuza w służbie rosyjskiej) wdarły się na teren Księstwa Warszawskiego przekraczając Bug pod Kryłowem, Strzyżowem i Dubienką. Rosjanie po zajęciu Hrubieszowa nałożyli nań kontrybucję w pieniądzach i bydle. Jednak szybko przybyłe oddziały polskie z Zamościa zmusiły ich do wycofania się za Bug do Uściługa. W październiku wojska rosyjskie gen. Aleksandra Tormasowa przekroczyły Bug pod Włodawą i wtargnęły na teren Księstwa Warszawskiego, gdzie stoczyły potyczkę z polską dywizją nadbużańską pod dowództwem gen. Amilkara Kosińskiego. W wyniku walk zginął jeden żołnierz polski, natomiast nieprzyjaciel stracił prawie stu zabitych i rannych. Potyczki w okolicach Kryłowa trwały aż do 20 października, po czym dywizja nadbużańska wyruszyła w kierunku Chełma[77]. W grudniu 1812 roku Rosjanie ponownie zajęli Hrubieszów broniony wówczas pod dowództwem podpułkownika Zumbrzyckiego. Obrońcy poddali się po krótkich, ale zaciętych walkach, w których zginęło 30 Polaków. Wtedy zwycięzcy zniszczyli i zrabowali miasto, a następnie wycofali się do Uściługa[78].

Wasalne wobec Napoleona Księstwo Warszawskie było formalnie rządzone przez króla saskiego Fryderyka Augusta, ale otrzymało z rąk cesarza prawodawstwo oparte na tzw. Kodeksie Napoleona. Jednym z jego elementów było zniesienie poddaństwa osobistego chłopów, które uwzględniała także konstytucja Królestwa Polskiego po roku 1815. Jednak te ważne dla chłopów uregulowania były często łamane przez ziemian dla zwiększenia zysków za wszelką cenę. Niemały wpływ na taki stan rzeczy miał znaczny wzrost zapotrzebowania na artykuły spożywcze w Europie Zachodniej na początku XIX wieku, będący wynikiem rozwoju przemysłu. Wzrost ten sprawił, że gospodarka rolna stała się wówczas bardzo opłacalna. W dalszej kolejności prowadziło to do powiększania gospodarstw folwarcznych przez posiadaczy ziemskich. Następstwami tego były częste rugi chłopów z ich gospodarstw i przy-

75 J. Feduszka, Przyłączenie Zamościa do Księstwa Warszawskiego w 1809 roku, Zamość 2009, s. 15-20.

76 W. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego..., s. 74 i 84; D. Skakuj, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego w latach 1867-1939, Biłgoraj 2005, s. 29.

77 M. Kukiel, Wojna 1812 roku, Poznań 1999, s. 129; J. Willaume, Amilkar Kosiński 1796-1823, Poznań 1930, s. 94.

78 M. Mądzik, Hrubieszów w latach 1809-1866, [w:] Dzieje Hrubieszowa, t. I, Hrubieszów 2006, s. 238.

łączanie ziemi do folwarku. Aby temu zapobiec, car Mikołaj I wydał 6 czerwca 1846 roku ukaz gwarantujący chłopom nieusuwalność z gospodarstw o powierzchni powyżej 3 mórg i nakazywał dziedzicom zasiedlać opustoszałe gospodarstwa włościańskie w ciągu dwóch lat, zakazując przy tym włączania pustek do gruntów folwarcznych. Wykonując ten ukaz sporządzono dla każdej wsi tabele prestacyjne określające wielkość gospodarstw i ich użytkowników. Były one potem podstawą przy uwłaszczeniu chłopów w Królestwie Polskim w 1864 roku.

W 1813 roku podczas odwrotu armii Napoleona spod Moskwy ważną rolę odegrała twierdza Zamość, która pod wodzą gen. Maurycego Hauke broniła się bohatersko przez osiem miesięcy, stawiając czoła rosyjskim wojskom gen. Simona Rotha.

Ryc. 16. Gen. Maurycy Hauke, dowódca twierdzy zamojskiej w 1813 roku, wg B. Sawy 2018.

Po klęsce Napoleona, w roku 1815 na Kongresie Wiedeńskim utworzono Królestwo Polskie, całkowicie zależne od cara Rosji, obejmujące również departament lubelski, przemianowany wkrótce na województwo. Województwa dzieliły się na obwody. Okolice Suśca należały wówczas do województwa lubelskiego i do obwodu zamojskiego z siedzibą w Janowie Lubelskim. W roku 1837 w wyniku reformy administracyjnej, województwa zamieniono na gubernie. Najmniejszą jednostką administracyjną były gminy dominialne, a omawiane tereny wchodziły po części do gminy Aleksandrów (Grabowica, Kunki, Łasochy, Majdan Sopocki, Nowiny, Oseredek, Podrusów, Rybnica i Susiec), a po części do Rogóźna z siedzibą z Zawadkach (Łosiniec, Maziły, Paary, Wólka Łosiniecka i Zawadki)[79].

Niewielka część omawianego terenu (obecna Huta Szumy) w 1815 roku weszła w skład Cesarstwa Austriackiego w ramach tzw. Galicji, gdzie ludność doznawała w tym czasie znacznie większych swobód niż w Królestwie Polskim. Nie zlikwidowano tutaj unii religijnej i nie pozbawiono praw miejskich małych miasteczek. Prawa miejskie w tym czasie posiadały m.in. Lubaczów i Płazów. Mimo stosunkowo lepszej sytuacji społeczno-politycznej niż w innych zaborach dochodziło tutaj także do wystąpień przeciwko rządzącym. Do fali protestów, a nawet walk doszło w 1848 roku i są one określane jako Wiosna Ludów. Celem uspokojenia wrzenia społecznego namiestnik we Lwowie w 1848 roku wprowadził w Galicji uwłaszczenie chłopów. Prawnie uregulował je patent cesarski z 17 kwietnia 1848 roku, który wchodził w życie od 15 maja[80]. W tym czasie w Galicji powoli rozwijało się już szkolnictwo, najpierw unickie (parafialne), a potem ludowe. W Starej Hucie (ob. Huta Szumy) stosunkowo późno założono szkółkę ludową, bo dopiero w 1905 roku[81].

Na terenie Królestwa Polskiego spory wpływ na życie ludności miały narodowe powstania: listopadowe i styczniowe, które objęły także całą Zamojszczyznę. Najważniejszą rolę w tych wydarzeniach spełniała potężna twierdza zamojska, rozbudowana jeszcze w 1 ćwierci XIX wieku przez Rosjan, a będąca jednocześnie ciężkim, carskim więzieniem wojskowym. Ruch wyzwoleńczy, jakim było powstanie listopadowe w latach 1830-1831 nie ominął obwodu zamojskiego (obejmujący wówczas omawiane tereny). Utworzono tutaj oddział Straży Bezpieczeństwa, z którego na przełomie 1830 i 1831 roku wydzielono Gwardię Ruchomą. Z terenu gmin Aleksandrów, Rogóźno i Ciotusza, które obejmowały omawiane tereny do Gwardii Ruchomej wcielono odpowiednio 1239, 582 i 75

79 D. Marchut, Krzemień – największa gmina w Królestwie Polskim, „Janowskie Korzenie", nr 22 (2014), s. 13 i 15.

80 K. Grzybowski, Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa, Historia Państwa i Prawa, t. IV, Warszawa 1982, s. 327.

81 Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na 1905, s. 548.

rekrutów[82]. Rejonem koncentracji rekrutów dla obwodu zamojskiego był Józefów, Jednak dla sformowanych batalionów Gwardii brakowało umundurowania i uzbrojenia oraz żywności. Dowództwo nad Gwardią Ruchomą obwodu zamojskiego objął prawdopodobnie mjr Borakowski, który przyprowadził do Józefowa swój 100-osobowy oddział[83]. Działania formacji wojskowej były jednak mało skuteczne, ale brała ona udział w kilku akcjach. Gwardia Ruchoma powiatu hrubieszowskiego wzmocniona żołnierzami załogi twierdzy zamojskiej wzięła udział w zwycięskim ataku na batalion rosyjski w Uściługu, dokonanym w nocy z 4 na 5 marca 1831 roku. Podczas powrotu powstańców z tej akcji, większość ochotników ze Straży Bezpieczeństwa rozeszła się do domów[84].

Jedną z większych batalii militarnych zanotowano w kwietniu 1831 roku, kiedy przez teren powiatu hrubieszowskiego przeszedł Korpus Wojska Polskiego gen. Józefa Dwernickiego. Jego droga wiodła przez Zamość, Komarów, Tyszowce do Kryłowa, gdzie przeprawiał swoje wojska podczas nieudanej wyprawy na Wołyń[85].

Ryc. 17. Gen. Józef Dwernicki, jeden z dowódców powstania listopadowego, wg W. W. Bednarskiego 1993.

W połowie roku Rosjanie przeszli do kontrofensywy, w czerwcu 1831 roku założyli w Łaszczowie placówkę wojskową, która była miejscem wypadowym wojsk rosyjskich przygotowujących się do ataku na twierdzę Zamość[86]. W początkach lipca 1831 roku takie placówki wojskowe z korpusu gen. Wasyla Kajzarowa znajdowały się także w Komarowie, Udryczach i Miączynie[87]. Systematyczne izolowanie, a potem długotrwała okupacja zamojskiej twierdzy skończyła się jej kapitulacją 22 października 1831 roku, jako ostatni punkt oporu powstańców[88].

W okresie międzypowstaniowym na terenie całej guberni lubelskiej zanotowano szereg klęsk elementarnych, które znacznie pogorszyły i tak już wcześniej ciężkie położenie chłopów. Odnosi się to w zasadzie do całego wieku XIX, który obfitował w różnego rodzaju nieszczęścia. Już w 1817 nawiedziła te tereny pierwsza ogólnoświatowa epidemia (pandemia) cholery. W 1827 roku wystąpiła „epidemia dziecięca", a cztery lata później zanotowano kolejną epidemię cholery. W 1847 roku wystąpiła, nienotowana nigdy na taką skalę, zaraza ziemniaczana, sześć lat później ponownie zanotowano „epidemię dziecięcą", a w 1854 roku kolejny raz epidemię cholery. Te klęski spowodowały wyraźny spadek przyrostu naturalnego w całej guberni lubelskiej. Zaraza ponownie zdziesiątkowała ludność w latach 1867, 1871 i 1873, zaś w latach 1881, 1888 i 1898 wystąpiły kolejne epidemie dziecięce.

Wybuch powstania styczniowego w 1863 roku poprzedziły niepokoje na wsi w latach 1961-1962, podczas których chłopi domagali się zmniejszenia ciężarów wobec właścicieli ziemskich. Strajki chłopskie objęły część omawianych terenów, gdzie chłopi walczyli o prawa serwitutowe[89]. Podobne wydarzenia w całym Królestwie Polskim legły u podstaw wprowadzenia przez cara Aleksandra II uwłaszczenia chłopów w 1864 roku. Jednak na ten krok

82 W. W. Bednarski, Z dziejów powstania listopadowego..., s. 66.
83 W. W. Bednarski, Z dziejów powstania listopadowego..., s. 75-76.
84 W. W. Bednarski, Rola wojskowa ziem..., s. 103.
85 W. W. Bednarski, Zamojszczyzna przed wyprawą gen. Józefa Dwernickiego na Wołyń, „Rocznik Zamojski", t. 1, s. 52
86 W. W. Bednarski, Rola wojskowa ziem..., s. 305.
87 Z. Stankiewicz, Wykaz bitew i potyczek stoczonych w czasie powstania listopadowego na terenie Zamojszczyzny, Zamość 1991, maszynopis, s. 8; J. Feduszka, Twierdze Modlin, Serock i Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego, Lublin 1999, s. 146 i przyp. 106.
88 S. Wiśniewski, Zamojszczyzna w powstaniach narodowych, [w:] Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 236
89 J. Willaume, Wieś lubelska przed uwłaszczeniem, Lublin 1964, s. 163.

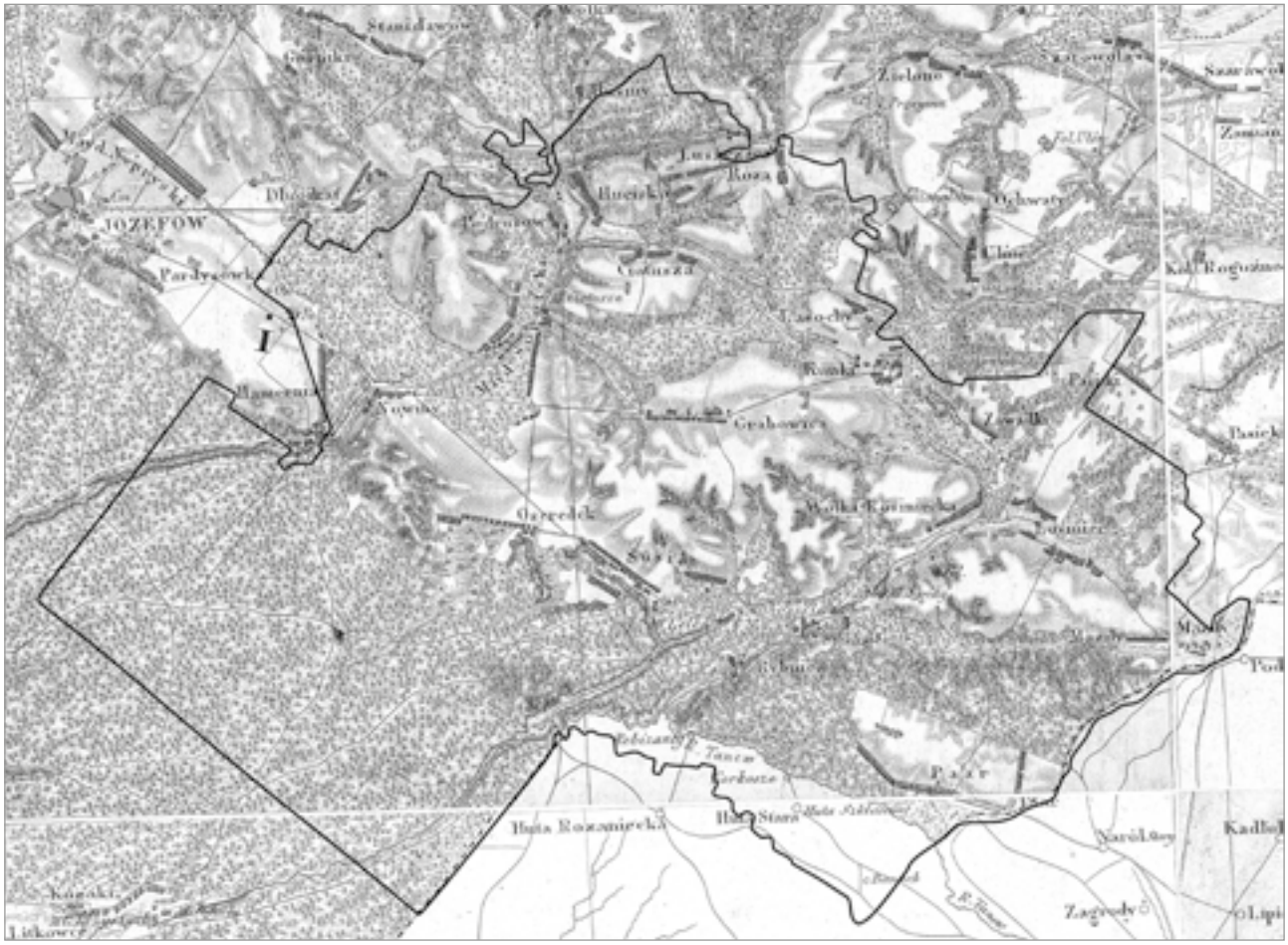

Ryc. 18. Tereny gminy Susiec na Mapie Kwatermistrzowskiej wydanej w 1839 roku, linią ciągłą oznaczono obecną granicę gminy Susiec.

Ryc. 19. Bitwa powstańców pod Krasnobrodem w 1863 roku, obraz ze zb. MZ w Zamościu.

wpłynęły także radykalne postulaty powstańców, którzy kierowali je do ludności chłopskiej.

W czasie powstania styczniowego dużą rolę odgrywała południowa granica Lubelszczyzny, stanowiąca jednocześnie granicę pomiędzy Królestwem Polskim a Austrią. Osłabienie Austrii po przegranej wojnie w 1859 roku pozwoliło Polakom z Galicji aktywnie włączyć się do tych wydarzeń przez dostarczanie broni i lekarstw, a także udział ochotników, czasem nawet całych regularnych oddziałów. W 1863 roku przybyły stamtąd partie Aleksandra Krukowieckiego, A. Taniewskiego, Józefa Grekowicza, W. Massakowskiego, Józefa Miniewskiego, J. Romockiego i L. Mycielskiego, a na początku 1864 roku z Galicji na Lubelszczyznę dotarły oddziały powstańcze ppłk. Karola Krysińskiego, mjr. Józefa Etnara, Niedźwiedzkiego i Ignacego Zawadzkiego oraz mjr. Walerego Kozłowskiego[90]. W listopadzie 1863 roku w Wasylowie Wielkim utworzono 20-osobowy szwadron, który pod dowództwem gen. Michała Heydenreicha-Kruka przeszedł w Radkowie w granice Królestwa Polskiego, a następnie przedarł się m.in. przez Werechanie, Krasnobród na Podlasie[91].

Silnym echem odbiły się walki oddziałów powstańczych w lasach Roztocza: pod Józefowem (24.01.1863), Krasnobrodem (24.03.1863 i 8.01.1964) i Panasówką (3.09.1863) oraz nad granicą austriacką w Kobylance (1.05. i 6.05. 1863) i Borowych Młynach (16.04.1863).

Okolice Krasnobrodu dwukrotnie były areną potyczek w okresie powstania styczniowego. Najpierw 24 marca 1863 roku oddział powstańczy Marcina Borelowskiego „Lelewela" w sile 80 piechurów, 20 jeźdźców i 160 kosynierów stoczył w okolicach kaplicy św. Rocha bitwę z Moskalami pod dowództwem majora Ogalina, który dysponował 2 rotami piechoty. W tej 2-godzinnej bitwie zginęło 42 powstańców, a około 30 rozproszyło się i przeszło za kordon graniczny[92]. Druga bitwa miała miejsce 8 stycznia 1864 roku, kiedy oddział powstańczy pod dowództwem Karola Świdzińskiego został zaatakowany pod Krasnobrodem. Zaskoczeni powstańcy ponieśli duże straty. Rosjanie zabili 5 lub 6 z nich, a kilku ranili. Zabitych powstańców obrabowali, rannych natomiast obdarli do naga i porzucili na miejscowym cmentarzu, gdzie pomarli na mrozie[93].

Jedną z bitew stoczono 24 kwietnia 1863 roku w Józefowie. Oddział Rosjan w sile 4 kompanii piechoty, sotni Kozaków i szwadronu dragonów, pod dowództwem ppłk. Tołmaczewa i mjr. Ogalina zaatakował oddział powstańców płk. Marcina Borelowskiego „Lelewela". Po wymianie strzałów Borelowski zarządził odwrót powstańców i przebicie się przez pierścień wroga. Znaczne straty poniosła kompania kpt. Mieczysław Romanowskiego, która przedzierała się przez odkryty i bagnisty teren. Poległo wówczas 28 powstańców, w tym Mieczysław Romanowski[94].

Ryc. 20. Kapitan Mieczysław Romanowski, adiutant M. Borelowskiego, fot. zb. własne.

15 maja 1863 roku odbyła się bitwa w lasach turkowickich. Nazajutrz walki trwały na terenie między Starą Wsią i Tuczapami. Po bitwie oddziały powstańcze wycofały się w lasy tuczapskie. Rannych pozostawiono w dworze mołożowskim, gdzie mieścił się szpital powstańczy. Po odejściu powstańców Rosjanie bestialsko wymordowali wszystkich rannych oraz lekarza Juwenala Niewiadomskiego[95]. Do incydentu doszło w Wożuczynie 15 października 1863 roku, gdy kilku powstańców pieszych

90 J. Feduszka, J. Kuśnierz, „Gdzie słońce wschodzi i kędy zapada...". Katalog wystawy, Zamość 2001, s. 10-11.

91 Z. Bieluń, Zwycięzca spod Żyrzyna generał Michał Heydenreich-Kruk (1831-1886), Lublin 2006, s. 143-145.

92 S. Zieliński, Bitwy i potyczki..., s. 86.

93 E. Niebelski, Zmierzch powstania styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu (1864-1872), Dzieje Lubelszczyzny, t. VII, Lublin 1998, s. 68.

94 W. Ćwik, Dzieje Józefowa, Józefów 1992, s. 120-122.

95 J. Feduszka, Powstanie styczniowe na Zamojszczyźnie. Nieznane dokumenty z lat 1863-1864, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 3-4/2001, s. 53-59.

zaatakowało 4-osobowy konny patrol kozacki. W wyniku starcia jeden powstaniec został ciężko raniony w głowę, natomiast Kozacy stracili tylko konia[96]. 25 października 1863 roku oddział powstańczy pod dowództwem mjr. Józefa Czyżewicza, po zwycięskiej potyczce pod Jarczowem, dotarł w pobliże Mołożowa, gdzie ponownie stoczył bój z Moskalami[97]. Do kolejnej walki doszło 18 stycznia 1864 roku pod Starą Wsią. Powstańcy pod dowództwem płk. Wojciecha Komorowskiego starli się z Rosjanami. Źle wykonany manewr taktyczny doprowadził oddział powstańczy do dotkliwej porażki. Zginęło kilku Polaków, a kilku dalszych dostało się do niewoli. Pozostała część oddziału wycofała się do Austrii[98].

Tragiczne wydarzenia miały miejsce w Tomaszowie Ordynackim zimą 1863 roku. W nocy z 30 na 31 stycznia powstańcy z oddziału Henryka Hugona Gramowskiego próbowali zdobyć miasto, ale natknęli się na silny opór Rosjan i musieli się wycofać. Ciężko ranny został wówczas Gramowski, którego potem dobili Kozacy[99]. Rosjanie wkrótce wycofali się do twierdzy zamojskiej, a 2 lutego miasto zostało zajęte przez oddział powstańczy w sile około 200 ludzi pod dowództwem Feliksa Piaseckiego. Powstańcy po wkroczeniu do miasta zniszczyli rosyjskie godła, odczytali manifest Rządu Narodowego, a z kasy miejskiej zabrali pieniądze. Trzy dni później Rosjanie wysłali z twierdzy zamojskiej do Tomaszowa oddział Kozaków w sile 268 żołnierzy pod dowództwem ppłk. Gieorgija Jemanowa [Emanowa]. Nad ranem 5 lutego uderzyli na miasto i szybko wyparli zaskoczonych powstańców pod dowództwem Jana Czarneckiego, którzy próbowali uszykować się do boju na otwartym terenie. Rosjanie jednak nie podjęli walki, skierowali się ponownie do miasta, gdzie rozpoczęli grabież i rzeź mieszczan. Wśród zabitych wówczas 24 osób byli lekarze: Wojciech Żelkowski i Wincenty Dąbrowski, nauczyciel Ferdynand Jarochowski oraz kilku urzędników. Wielu mieszkańców zostało w tych zajściach rannych. Żołnierze rosyjscy miasto zrabowali i zniszczyli szereg budowli, a kilka domów podpalili[100].

Na interesującym nas terenie doszło do potyczki powstańców z Rosjanami pod Ciotuszą 11 listopada 1863 roku, gdzie oddział płk. Karola Świdzińskiego i Adolfa Otto natknął się na 2 roty piechoty rosyjskiej oraz inne oddziały i stoczył z nimi potyczkę. W jej wyniku zginęło 7 powstańców, 9 dostało się do niewoli a 40 kolejnych uszło za graniczny kordon austriacki. Podczas tych działań zginął także zarządca folwarku ciotuskiego oraz służba folwarczna[101].

Walki zbrojne na terenie Zamojszczyzny trwały aż do wiosny 1864 roku. Ostatni bój stoczył oddział mjr. Rokickiego 1 maja 1864 roku pod Zamościem, gdzie powstańcy ponieśli klęskę, a dowódca prawdopodobnie dostał się do niewoli[102].

Warto przy tym wspomnieć, że właściciel pobliskiej Tarnawatki Włodzimierz Dzieduszycki popierał powstanie i przez swoje kontakty w Galicji pomagał organizacyjnie przerzucając broń, ludzi i umundurowanie przez granicę. W swoich dobrach galicyjskich urządził prowizoryczne szpitale dla rannych powstańców, których przewożono z Królestwa Polskiego. Taki szpitalik funkcjonował m.in. w Poturzycy[103].

Po upadku powstania władze carskie podjęły szereg represji wobec Polaków. Większość dotychczasowych miasteczek (w tym pobliskie: Tarnogród, Krasnobród i Józefów) utraciło swe prawa miejskie, spadając do rzędu osad i wsi. Zakazano także szerzenia polskiej oświaty i kultury. Jednocześnie rozpoczęły się konfiskaty majątków i zsyłki działaczy niepodległościowych oraz powstańców na Syberię.

96 B. Dąbrowska, Powstanie styczniowe w powiecie hrubieszowskim, Hrubieszów 1966, mps w zb. Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego, s. 55.

97 S. Zieliński, Bitwy i potyczki 1863-1864, Rapperswil 1913, s. 107.

98 J. Feduszka, Ochotnicy galicyjscy w powstaniu styczniowym, wzięci do niewoli po bitwie pod Starą Wsią 17-18 stycznia 1864 roku, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 1-2/2006, s. 83.

99 S. Wiśniewski, W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1809-1865, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011, s. 301-302.

100 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 87-92; S. Wiśniewski, W Księstwie Warszawskim..., s. 301-304.

101 S. Zieliński, Bitwy i potyczki..., s. 109.

102 J. Feduszka, Powstanie styczniowe na Zamojszczyźnie, Zamość 2013, s. 33-34.

103 W. Gruner, Tarnawatka, Tarnawatka 2010, s. 24.

Jednym ze skutków powstania było uwłaszczenie chłopów w 1864 roku, które jednak tylko w niewielkim stopniu zmniejszyło niepokoje na wsi. Wprowadzono wówczas serwituty, dające prawo korzystania wspólnie z dworem z części pastwisk i lasów, nie dając ich chłopom na własność, co wraz z gospodarczym zacofaniem i nędzą, powodowało narastanie ostrych konfliktów społecznych.

Nieco inaczej toczyły się losy wsi wchodzących w skład Cesarstwa Austriackiego. Wielonarodowościowe państwo wprowadziło pewną autonomię dla poszczególnych krajów. Dawne tereny polskie zwane Galicją (Królestwo Galicji i Lodomerii) miały swój samorząd we Lwowie. Ludność tych terenów nie odczuwała tak bardzo ucisku narodowego, a zaborca austriacki nie prowadził walki z polskością. Znacznie silniejsza niż w Królestwie Polskim była także rola właścicieli ziemskich, którzy sprawowali władzę w swoich dominiach. Już w 1848 roku wprowadzono tutaj uwłaszczenie chłopów i nie doszło w Galicji, tak jak w Królestwie Polskim, do likwidacji unii religijnej.

W 2 połowie XIX wieku gospodarka południowo-wschodniej Lubelszczyzny opierała się niemal wyłącznie na rolnictwie, gdyż na terenie powiatu tomaszowskiego i hrubieszowskiego istniał tylko niewielki przemysł spożywczy. Obok liczniejszych gorzelni i cegielni istniały cukrownie: w Mirczu i Poturzynie oraz otwarta w 1913 cukrownia w Wożuczynie, a także fabryki krochmalu w Sahryniu i Podlodowie, browar w Jarczowie oraz młyn parowy w Tyszowcach. Na terenie obecnej gminy Susiec istniała duża gorzelnia w Ciotuszy oraz młyny w Suścu, Rybnicy, Łosińcu, Nowinach i Wólce Łosinieckiej. W środowisku leśnym rozwijał się także drobny przemysł drzewny: tartaki i krótko działające gonciarnie w Łasochach i Grabowicy.

Klęska powstania styczniowego skutkowała nasileniem się rusyfikacji tych ziem. Elementem tej rusyfikacji była przeprowadzona w 1867 roku reforma administracji, w wyni-

Ryc. 21. Gminy Tomaszów i Majdan Sopocki w latach 1867-1915, wg H. Wiercińskiego 1901.

ku której utworzono mniejsze gubernie oraz większe samorządy gminne, całkowicie podporządkowane carskiej administracji.

W wyniku tej reformy powstały gminy, m.in. w Majdanie Sopockim, Rogóźnie potem zamieniona na Tomaszów (z siedzibą w Pasiekach), Tarnawatce, Józefowie, Łukowej i Krasnobrodzie[104]. Organem uchwalającym w gminie było zebranie gminne, a wykonawczym – wójt, który miał do pomocy ławników i pisarza gminnego[105].

Miejscowości obecnej gminy Susiec należały po części do gminy Tomaszów (Łasochy, Kunki, Zawadki, Łosiniec, Wólka Łosiniecka, Maziły i Par (Paary) i gminy Tarnawatka (Łuszczacz) w powiecie tomaszowskim. Do gminy w Majdanie Sopockim i powiatu biłgorajskiego wchodziły: Susiec, Majdan Sopocki, Ciotusza Stara, Ciotusza Nowa, Rybnica, Oseredek i Nowiny. Natomiast przysiółki: Stara Huta, Banachy, Korkosze i Rebizanty, które potem weszły w skład Huty Szumy, były w powiecie cieszanowskim, ale był to już zabór austriacki.

W wyniku reformy sądowej w 1876 roku utworzono sądy gminne, które obejmowały terytorium 2-4 gmin. Sąd gminny I okręgu powiatu tomaszowskiego, który obejmował teren czterech gmin: Tarnawatki, Krynic, Majdanu Górnego i Tomaszowa ulokowano w Tarnawatce. Długoletnim sędzią gminnym w tym okręgu był właściciel Antoniówki Aleksander Własiewicz, który pełnił tę funkcję w latach 1887-1904[106]. Po nim sędzią był Borys Zając, notowany na tym stanowisku w 1910 roku[107]. Sąd gminny zlikwidowano w 1915 roku wraz z ewakuacją Rosjan z terenu Królestwa Polskiego. Podobny sąd gminny funkcjonował w Józefowie i obejmował gminę w Majdanie Sopockim. Tutaj sędzią w latach 1876-1881 był Tomasz Popławski, w 1900 roku Teodor Winogradzki[108], a w 1914 roku Maciej Borodyniec[109].

Mniej więcej równocześnie z nowym podziałem administracyjnym rozpoczęło się tworzenie sieci szkół elementarnych. W Królestwie Polskim zorganizowano dziesięć dyrekcji naukowych, które miały za zadanie m.in. kierować wszystkimi szkołami początkowymi (elementarnymi). Szkoły powiatu hrubieszowskiego, tomaszowskiego, zamojskiego i krasnostawskiego zostały podporządkowane Chełmskiej Dyrekcji Naukowej[110]. Na jej czele stali kolejno: Teofan Lebiedincew (1865-1881), Sergiusz Marchow/Markow (1872-1881), Piotr Rublewski (1882-1895), Władimir Awakumowicz Istomin (1896-1901), Jan Niedumow (1902-1906), Władimir Ochrimienko (1907-1910), Nikołaj Dorofiejew (1911-1912) i Fiodor Korałłow (1913-1915)[111].

Po 1864 roku placówki oświatowe zaczęły stopniowo powstawać w każdej gminie. W zaborze rosyjskim, w granicach którego znajdowały się gminy Tomaszów i Majdan Sopocki, praktycznie nie funkcjonowały polskie szkoły, a uczęszczanie do szkół rosyjskich nie było obowiązkowe, ponieważ nie istniał powszechny obowiązek szkolny. To powodowało, że naukę pobierało średnio zaledwie co piąte dziecko. Sieć szkół była dosyć gęsta i na początku XX wieku w powiecie tomaszowskim funkcjonowały 93 szkoły, a w powiecie biłgorajskim 45 szkół. Tuż przed I wojną światową ich ilość nieco wzrosła. Omawiane tereny należały wówczas do dwu gmin: Tomaszów z siedzibą w Pasiekach oraz Majdan Sopocki. Na terenie gminy Tomaszów funkcjonowały szkoły w Łosińcu, Maziłach, Kunkach, Łuszczaczu i Paarach, a na terenie gminy Majdan Sopocki szkoły utworzono w Majdanie Sopockim, Rybnicy i Ciotuszy[112].

104 SGKP, wypisy, s. 395.
105 W. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin 1977, s. 112.
106 A. Bereza, Sądownictwo zamojskie od czasów Ordynacji po współczesność, Zamość 2006, s. 37.
107 Pamiatnaja kniżka... na 1910 god, s. 238.
108 Pamiatnaja kniżka... na 1877 god, s. 69;... na 1881 god. s. 64;... na 1900 god, s. 191.
109 Chełmska gubernia 1914 r., s. 179.
110 D. Szewczuk, Chełmska Dyrekcja Naukowa. Struktura, kompetencje i personel, „Res Historica", t. 24/2007, s. 95-113.
111 J. Niedźwiedź, Zarys historii szkoły w Honiatyczach, Zamość 2016, s. 7-8.
112 W. Z. Romanowski, Z dziejów szkoły i oświaty elementarnej na Lubelszczyźnie w początkach XX wieku, Lublin, s. 40.

Ryc. 22. Szkoły elementarne na pograniczu powiatów: biłgorajskiego, tomaszowskiego i zamojskiego w 1904 roku, 1 – szkoły rządowe, 2 – szkoły cerkiewne, wg W. Z. Romanowskiego 1970.

Dodać jeszcze trzeba szkołę początkową w Starej Hucie (obecnie Huta Szumy), gdzie funkcjonowała ona w latach 1905-1914[113].

Zmiany administracyjne po powstaniu styczniowym dotknęły także organizację Kościoła. W 1875 roku władze carskie zlikwidowały jedyną na terenie Królestwa Polskiego unicką diecezję – chełmską. W jej miejsce utworzono prawosławną diecezję chełmsko-warszawską, która obejmowała cały teren Królestwa Polskiego. W Chełmie powstał Chełmski Zarząd Duchowny przy wikariuszu diecezji – biskupie Marcelim Popielu. Przymusowe włączenie unitów do prawosławia wywołało znaczny ich opór, który z różnym natężeniem trwał do ukazu tolerancyjnego w 1905 roku. Unici często przekraczali granicę rosyjsko – austro-węgierską, by w Galicji przystępować do sakramentów w tamtejszych cerkwiach unickich.

Ogarniające pod koniec XIX wieku całe Królestwo Polskie niezadowolenie z polityki gospodarczej rządu objawiało się częstymi niepokojami społecznymi. Stały się one główną przyczyną ogłoszenia przez cara w 1905 roku ukazu tolerancyjnego, pozwalającego na swobodny wybór religii. Spowodowało to masowe przechodzenie dawnych unitów na katolicyzm. Oblicza się, że z terenu dawnej diecezji chełmskiej przeszło wówczas do kościoła łacińskiego około 280 tys. unitów. Cerkwie prawosławne w znacznej mierze wówczas opustoszały.

Ze strony kościoła rzymskokatolickiego notowano wówczas także wzmożoną akcję agitacyjną. Rzymskokatolicki biskup lubelski Marian Leon Fulman objeżdżał w 1905 roku południowe tereny diecezji, aby wzmocnić wiarę na tych obszarach. Wizyty takie objęły m.in. parafie w Chodywańcach, Rachaniach, Dubie i Dzierążni[114].

113 Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na 1905, s. 548;... na 1906 rok, s. 572;... na 1907 rok, s. 572,... na 1908 rok, s. 572;... na 1909 rok, s. 622;... na 1910 rok, s. 622;... na 1911 rok, s. 662;... na 1912 rok, s. 661;... na 1913 rok, s. 725;... na 1914 rok, s. 735.

114 K. Dębiński ks., Podróż pasterska J. E. ks. Franciszka Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego po dekanatach Krasnostawskim, Zamojskim, Tomaszowskim, Hrubieszowskim i Chełmskim odbyta w 1905 r., Lublin 1906.

Ryc. 23. Biskup lubelski Marian Leon Fulman, wg P. Krukowskiego 2014.

W celu przeciwdziałania dalszemu przechodzeniu unitów na katolicyzm powzięto szereg działań represyjnych. Jednym z nich było utworzenie w 1905 roku prawosławnej diecezji chełmskiej, na czele której stanął biskup Eulogiusz. Nosił on tytuł biskupa chełmskiego i lubelskiego. Po I wojnie światowej metropolita unicki Andrzej Szeptycki próbował przywrócić Unię na terenach wschodniej Lubelszczyzny, ale jego działania zostały zablokowane przez polskich wojskowych, którzy zatrzymali w Zamościu posłanego tam przez metropolitę, specjalnie wyświęconego do tego celu biskupa unickiego Mazura. Prawdopodobnie była to reakcja na antypolską postawę metropolity, który w końcowym okresie wojny objeżdżał światowe skupiska emigracji ukraińskiej i kwestował na rzecz wojska ukraińskiego, mającego

Ryc. 24. Tereny gminy Susiec w Guberni Chełmskiej w latach 1912-1915.

walczyć z odradzającą się Polską. Jedyną parafię unicką po upadku Rosji udało się reaktywować w Grabowcu.

W południowej Lubelszczyźnie jeszcze w 1906 roku trwały niepokoje społeczne, objawiające się głównie jako strajki chłopskie, organizowane w poszczególnych majątkach. Do takiego strajku doszło w Grodysławicach, a w 1907 roku w majątku Tarnawatka, gdzie chłopi samowolnie wycinali pański las[115]. Miały one charakter lokalny i skierowane były przeciw wyzyskowi dziedziców.

Wyraźnym elementem rusyfikacji było utworzenie w roku 1912 guberni chełmskiej obejmującej m.in. tereny powiatów tomaszowskiego i hrubieszowskiego. Gubernię tę odłączono od tzw. Kraju Przywiślańskiego (byłego Kongresowego Królestwa Polskiego) i włączono w obręb Cesarstwa Rosyjskiego. Spotkało się to z ostrym protestem wszystkich warstw społecznych i ugrupowań politycznych na Lubelszczyźnie, lecz mimo tego podział ten przetrwał do 1915 roku[116]. Tymczasem 1 sierpnia 1914 roku wybuchła I wojna światowa. Działania wojenne już w pierwszych miesiącach jej trwania objęły południową Lubelszczyznę, a do poważnej potyczki doszło m.in. pod Narolem 15 sierpnia 1914 roku. Starły się tutaj wojska austriackie 4 pułku piechoty pod dowództwem płk. Ludwiga von Holzchausena, które wchodziły w skład 6 Dywizji Kawalerii gen. Oskara Wittmanna z rosyjską 1 Dywizją Kozaków Dońskich pod dowództwem gen. Grigorija Czogłokowa. Zaciekłe walki toczono wtedy pod Maziłami, Łosińcem i Podlesiną. Początkowo Austriacy odnieśli sukces zdobywając Maziły, Łosiniec, Pasieki, Rabinówkę i Jeziernię. Jednak kontratak Rosjan i śmierć dowódcy pułku zmusił ich do wycofania się do Narola. Sytuacja na froncie nie była stabilna i kilka dni później (18 sierpnia) Au-

Ryc. 25. Zbiórka Kozaków 10. Dońskiego Kozackiego Pułku przed bitwą w 1914 roku, wg P. N. Krasnowa 1937.

115 M. Mądzik, Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej 1866-1918, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011, s. 359.

116 A. Koprukowniak, W okresie kształtowania się kapitalizmu (1864-1918), [w:] Dzieje Lubelszczyzny, red. T. Mencel, t. I, Warszawa 1974, s. 724.

Ryc. 26. Płk. Ludwig von Holzchausen, dowódca 4 pp w bitwie pod Narolem 15 sierpnia 1914 roku, wg S. Barana, J. Mazura 2018.

Ryc. 27. Gen. Władimir Ołochow, dowódca wojsk rosyjskich w bitwie pod Tomaszowem w 1915 roku.

striacy wkroczyli do Tomaszowa Lubelskiego[117]. Kampania wojenna trwała nadal, a większe bitwy stoczono pod Kraśnikiem, Zamościem (26-27 sierpnia 1914 r.) i Komarowem (28 sierpnia – 1 września 1914 roku)[118]. W czasie tej ostatniej wojskami 4 armii austro-węgierskiej dowodził gen. Maurycy Auffenberg, zaś 5 armii rosyjskiej gen. Paweł Plahwe. We wrześniu, pod naciskiem kontrofensywy rosyjskiej, Austriacy wycofali się za San.

Ponowne działania wojenne objęły całą Lubelszczyznę w czerwcu i lipcu 1915 roku. W dniach 25-27 czerwca połączone wojska niemiecko-austriackie pod dowództwem feldmarszałka Augusta von Mackensena stoczyły zwycięską bitwę z Rosjanami pod dowództwem gen. Władimira Ołochowa pod Tomaszowem[119]. Dalsze walki toczyły się między Tomaszowem, Kryłowem i Hrubieszowem do 14 lipca 1915 roku.

Ryc. 28. Wycofujące się wojska rosyjskie palą gospodarstwa na opuszczonym obszarze, wg J. Dąbrowskiego 1937.

117 S. Baran, J. Mazur, Deutschmeisterzy na Roztoczu, „Gazeta Horyniecka", nr 49, marzec 2018, s. 29-34.

118 E. Izdebski, Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia – 2 września 1914 roku, Warszawa 1931, s. 129, 136-137, 170, 191.

119 J. Pajewski, Pierwsza wojna światowa 1914-1918, Warszawa 2004, s. 282.

Odwrót wojsk rosyjskich latem 1915 roku połączony był z ewakuacją urzędów i ludności cywilnej. Rosjanie realizowali plan pozostawienia „spalonej ziemi", co wiązało się z wywózką wszelkich dóbr i niszczenia pozostałej ich części.

W połowie 1915 roku Lubelszczyzna znalazła się pod okupacją Austro-Węgier. Na okupowanych obszarach utworzono Generalne Gubernatorstwo. Siedzibą Generalnego Gubernatorstwa Wojskowego początkowo były Kielce, a od 1 października – Lublin. Dalsze lata wojny przyniosły znaczne straty gospodarcze, bowiem na miejscową ludność spadł obowiązek utrzymania wojsk okupacyjnych. Celem wykorzystania gospodarczego podbitych terenów, już w 1915 roku okupanci zbudowali kolej wąskotorową łączącą Uhnów z Włodzimierzem Wołyńskim, z odgałęzieniem do Wożuczyna oraz kolej Bełżec-Trawniki z odgałęzieniem do Bud Dzierążyńskich, a w latach 1915-1916 zbudowano kolej normalnotorową z Bełżca przez Zwierzyniec do Zawady i Rejowca. Kolej była bardzo pomocna okupantowi w gospodarczej grabieży dóbr. Na trasie z Bełżca do Zwierzyńca powstało szereg przystanków osobowych, w tym w Maziłach, Suścu i Nowinach.

Ważnym wydarzeniem okresu okupacji austriackiej było utworzenie przez ludność powiatu tomaszowskiego „Komitetu Ratunkowego", którego najważniejszym zadaniem było zakładanie polskich szkół. Komitet dzielił się na komitety gminne i te za przyzwoleniem austriackich władz okupacyjnych organizowały, często przy znacznym oporze mieszkańców, szkółki po niemal wszystkich wsiach.

Skutkiem dwukrotnych działań wojennych w południowej Lubelszczyźnie były duże zniszczenia, które w powiecie hrubieszowskim sięgały około 25% budynków, a w powiecie tomaszowskim około 21%. Wojska rosyjskie wycofując się w 1915 roku z tych terenów, zabierały ze sobą co tylko było możliwe, a resztę niszczyły, najczęściej paląc. Działaniom wojennym towarzyszyły także liczne epidemie chorób i głód. Doprowadziło to do dużych strat wśród cywilnej ludności (około 33%) oraz żywego inwentarza (około 60% koni i 70% bydła).

Okupacja austriacka trwała do listopada 1918 roku i ustała wraz z zakończeniem I wojny światowej. Pomimo dużych strat gospodarczych i wśród ludności, wynik polityczny tej wojny był korzystny dla Polaków. W listopadzie 1918 roku Polska po 123 latach niewoli odzyskała niepodległość. Jednak koniec I wojny światowej nie przyniósł obszarom Zamojszczyzny upragnionego spokoju. Nadal trwała walka o wschodnie granice odrodzonej Polski. Na terenach międzyrzecza Huczwy i Bugu swoją państwowość chcieli odtworzyć zarówno Polacy, jak i Ukraińcy. Już 1 listopada 1918 roku Ukraińcy proklamowali powstanie Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej i zaczęli tworzyć struktury administracji państwowej, która swoim zasięgiem objęła również znaczną część Zamojszczyzny. Wkrótce też rozpoczęły się walki zbrojne polsko-ukraińskie na spornym obszarze. Pod koniec 1918 roku doszło do potyczek w okolicach Dołhobyczowa, a w styczniu 1919 roku koło Machnowa, Dynisk i Uhnowa. W nocy z 3 na 4 stycznia 1919 roku wojsko polskie pod dowództwem mjr. Leopolda Lisa-Kuli, atakując od Rudy Żurawieckiej rozbiło po krótkiej walce sotnię uhnowską Dymitra Breczka i zajęło Machnów oraz Nowosiółki. Jednak jeszcze 4 stycznia w wyniku kontrataku przeciwnika Polacy ponieśli znaczne straty i musieli opuścić zajęte tereny. Do kolejnych walk doszło w nocy z 21 na 22 stycznia, kiedy sotnie ukraińskie atakując od strony Dynisk i Karowa starły się z Polakami w Uhnowie i zdobyły go. Nazajutrz polska kontrofensywa pozwoliła odzyskać Uhnów i zająć Bełz, a wkrótce także Sokal[120]. Z czasem linia frontu ustabilizowała się na odcinku Rawa Ruska-Uhnów-Bełz-Sokal. Do kolejnych walk doszło w nocy z 21 na 22 stycznia, kiedy sotnie ukraińskie atakując od strony Dynisk i Karowa starły się z Polakami w Uhnowie i zdobyły go. Nazajutrz polska kontrofensywa pozwoliła odzyskać Uhnów i zająć Bełz, a wkrótce także Sokal[121].

Walki polsko-ukraińskie toczyły się także o Lubaczów, który już 1 listopada 1918 roku młodzież polska z Polskiej Organizacji Wojskowej wyswobodziła z rąk austriackich. Początkowo Polacy współpracowali z Ukraińcami, ale ci ostatni w nocy z 3 na 4 listopada opanowali zbrojnie miasto i przez miesiąc dzierżyli tutaj

120 M. Bużewicz, Stąd nasz ród, Ustrzyki Dolne 2001, s. 176.

121 Tamże, s. 176.

rządy. Dopiero 6 grudnia, po walce stoczonej z garnizonem ukraińskim przez grupę operacyjną kpt. Alfreda Wesołowskiego i konspiracyjny oddział lubaczowski por. Stanisława Dąbka, Polacy odzyskali miasto. Próbę jego odbicia podjęli Ukraińcy 27 grudnia 1918 roku, ale zostali odparci ponosząc duże straty[122]. Potyczki pomiędzy oddziałami ukraińskimi i polskimi na terenie Galicji trwały do końca maja 1919 roku, gdy ostatecznie Polacy wyparli wojska Ukraińskiej Galicyjskiej Armii z tych terenów[123].

Wkrótce jednak, bo pod koniec 1919 roku wybuchły pierwsze walki polsko-sowieckie, ale przybrały one na sile dopiero wiosną następnego roku. Po początkowych sukcesach uwieńczonych dojściem do Dniepru i Kijowa, w wyniku kontrofensywy Sowieci zepchnęli Polaków do linii Wisły i Wieprza. Punktem zwrotnym tej wojny była tzw. bitwa warszawska (13-25 sierpnia 1920), której częścią była udana ofensywa wojska polskiego znad Wieprza (16-18 sierpnia 1920). Elementem dalszych działań polskich mających na celu uniemożliwienie udzielenia wsparcia armii gen. Michaiła Tuchaczewskiego (m.in. przez działania 1 Armii Konnej S. Budionnego i 12 Armii G. Woskanowa: sierpień-wrzesień 1920) stała się bitwa pod Komarowem stoczona 31 sierpnia 1920 roku, którą poprzedziła skuteczna obrona Zamościa (28-31.VIII.1920)[124]. Bitwa pod Komarowem rozegrała się pomiędzy 1 Armią Konną Siemiona Budionnego a 1 Dywizją Kawalerii płk. Juliusza Rómmla. W jej wyniku, pomimo miażdżącej przewagi liczebnej, dwie dywizje (4 i 11 DK) Budionnego zostały częściowo rozbite, a całość sił zmuszona do odwrotu. Podczas cofania Konarmii doszło do kolejnych potyczek: 2 września w Tyszowcach i Łaszczowie (Czerkasach), w Horyszowie Ruskim i Hostynnem (31 sierpnia), Trzeszczanach (2 września), Stefankowicach (5 września) i pod Hrubieszowem (początek września)[125].

Ryc. 29. Dowódca polskiej kawalerii w bitwie pod Komarowem w 1920 roku – płk Juliusz Rómmel, na zdjęciu jako generał.

Poważne sukcesy wojsk polskich na froncie północno-wschodnim, gdzie wyjątkowe znaczenie należy przypisać bitwie niemeńskiej (20-26 września 1920), doprowadziły do zwycięskiego końca wojny i zmusiły Związek Sowiecki do rokowań, które w 1921 roku doprowadziły do podpisania pokoju w Rydze.

W niepodległym państwie polskim tereny międzyrzecza Wieprza i Bugu weszły w skład województwa lubelskiego, utworzonego 2 sierpnia 1919 roku. Zostało ono podzielone na 19 powiatów, w tym: zamojski, hrubieszowski, tomaszowski i biłgorajski. Omawiane tereny niemal po połowie znalazły się w powiatach tomaszowskim i biłgorajskim. Na czele powiatu tomaszowskiego stali starostowie: Tadeusz Eytner (1918-1928), Kazimierz Wielanowski (1928-1939) i Franciszek Olealczyk (1939)[126]. W powiecie biłgorajskim starostami byli: A. Cyfrowicz (1918), Wacław Matraś (1918-1919), Stanisław Fijałkowski (1919-1920), Michał Wazowski (1920), Stanisław Uzarski (1921-1926), Ignacy Bobek (Barski) (1926-1927), Adam Szmidt (1927-1928), Tadeusz Szaławski (1929-1939)[127]. Najniższym szczeblem administracji pozostały gminy, a wśród nich znajdowały się gminy Pasieki, Majdan Sopocki i Płazów. Ta ostatnia gmina, gdzie od 1934 roku znalazła się Huta Różaniecka ze swymi przysiółkami: Hutą Starą, Banachami i Karkoszami, należała początkowo do powiatu

122 H. Gmiterek, Z. Kubrak, Narol przez wieki. Dzieje miasta i okolic, Narol 2021, s. 158-159.

123 G. Łukomski, Cz. Partacz, B. Polak, Wojna polsko-ukraińska 1919-1920, Koszalin-Warszawa 1994, 126-249.

124 J. Odziemkowski, Leksykon polskich bitew 1914-1921, Pruszków 1998, s. 73-74.

125 J. Odziemkowski, Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1921, Warszawa 2004, s. 87-88, 151-153, 416, 420.

126 B. Cisło, Tomaszowianie XX wieku wpisani w historię miasta i powiatu, Tomaszów Lubelski 2002, s. 162.

127 D. Skakuj, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego 1967-1939, Biłgoraj 2005, s. 133-134.

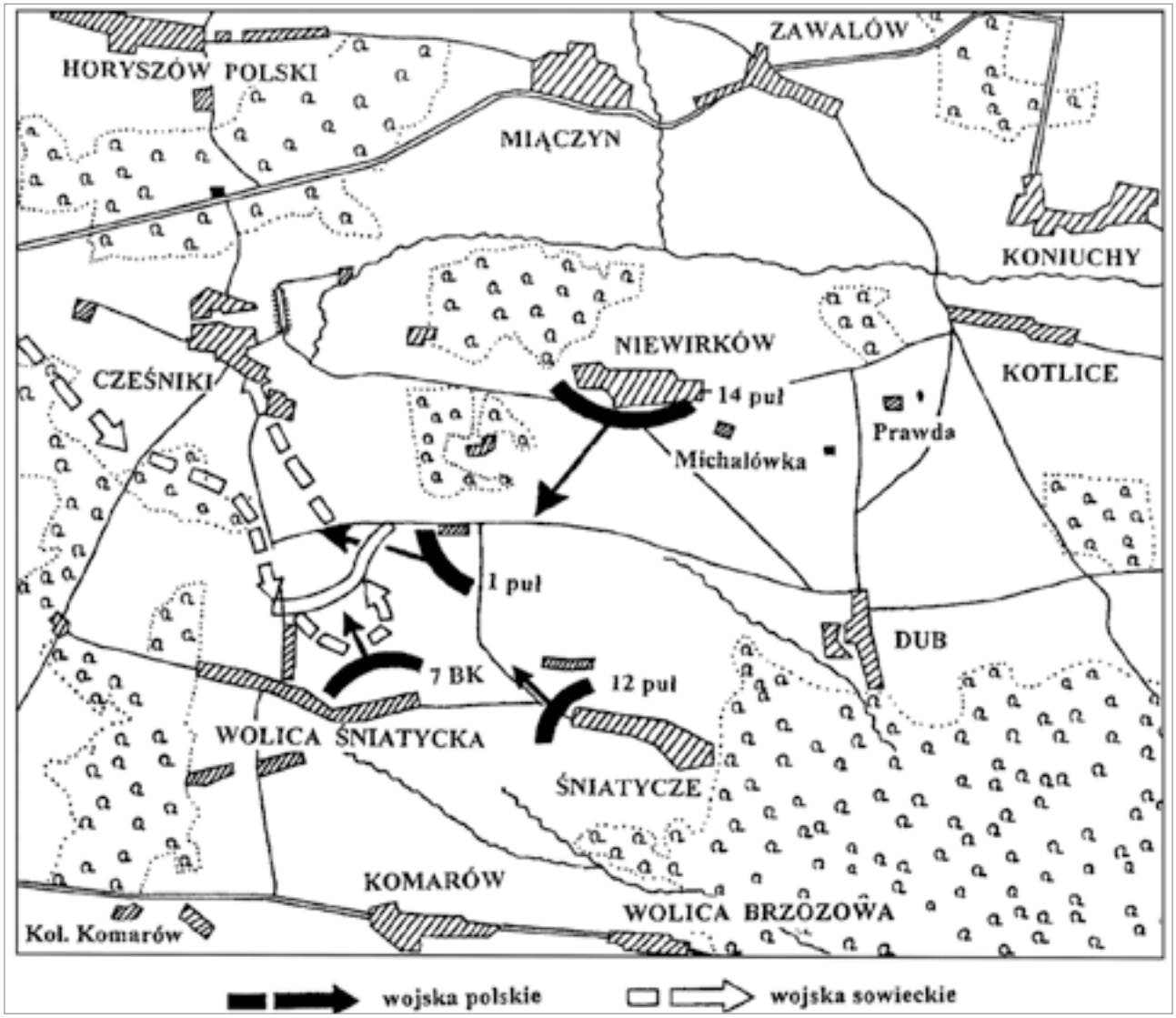

Ryc. 30. Bitwa pod Komarowem w 1920 roku, wg B. Królikowskiego 1999.

cieszanowskiego, który w 1922 roku przemianowano na lubaczowski.

Odzyskanie niepodległości przyczyniło się do powstania kolejnych polskich szkół. Pierwsze polskie szkoły powstały jeszcze podczas okupacji tych ziem przez wojska austro-węgierskie. W 1916 roku otwarto polskie szkoły w Łosińcu, Wólce Łosinieckiej, Majdanie Sopockim, Paarach, Paarach-Kocudzy, Ciotuszy Starej i Łuszczaczu. Nieco później powstały szkoły w kilku innych miejscowościach, a chodzi tu o placówki w Suścu, Nowinach, Kunkach, Rybnicy i ewentualnie w Grabowicy. Ponadto kilka szkół funkcjonowało okresowo, w Ciotuszy Nowej w latach 1924-1962, w Paarach-Kocudzy w latach 1916-1921 i w Skwarkach w roku szkolnym 1925/1926. Tylko Łasochy, Róża i Zawadki nie miały w swoich dziejach nigdy szkoły.

Województwo lubelskie posiadało charakter wybitnie rolniczy, gdzie niemal zupełnie brak było większych zakładów przemysłowych. Nieliczne, najczęściej niewielkich rozmiarów fabryki związane były przeważnie z przetwórstwem rolnym (cukrownie, gorzelnie) lub drzewnym (tartaki, fabryki mebli). Handel w miastach zdominowali kupcy żydowscy, gdyż ta nacja stanowiła 54% ogółu ludności miejskiej. Rolnictwo, które odgrywało na tym obszarze dominującą rolę, było ogromnie zacofane. Wobec długotrwałego kryzysu gospodarczego doby międzywojennej władze państwowe niewiele uczyniły, aby poprawić sytuację materialną ludności.

Bardzo ciężkie czasy nastały dla mieszkańców wsi podczas wielkiego światowego kryzysu gospodarczego lat 1929-1935, a i później tylko w niewielkim stopniu stan się po-

prawił. Efektem niezadowolenia chłopów (doszły tu również względy polityczne) były ostre protesty w latach 1935-1937. Pogłębienie przepaści między chłopami a władzami sanacyjnymi dodatkowo spowodowała tzw. pacyfikacja 27 wsi przez siły policyjne rządu gen. F. Sławoj-Składkowskiego we wrześniu 1936 roku. Nastroje społeczne komplikowała złożona sytuacja narodowościowa w południowej i wschodniej części regionu, gdzie znaczny procent ogółu mieszkańców stanowiła mniejszość ukraińska (21% całego społeczeństwa Zamojszczyzny, a w powiecie hrubieszowskim aż 38%). W okresie międzywojennym konflikty narodowościowe na tym terenie nie przybierały jeszcze ostrego charakteru, lecz korzeni późniejszych nienawiści i krwawych walk należałoby szukać już w tym czasie. Dużą rolę, jak się wydaje, należy przypisać nieumiejętnej polityce władz sanacyjnych. Do niej należy zaliczyć akcję niszczenia cerkwi prawosławnych na Lubelszczyźnie. Od maja do połowy lipca 1938 roku zniszczono 127 prawosławnych świątyń, w tym 91 cerkwi, 10 kaplic i 26 domów modlitwy. Na terenie obecnej gminy Susiec nie było takich zniszczeń, natomiast dwie cerkwie: w Łosińcu i Majdanie Sopockim zostały zamienione na kościoły w 1919 roku.

Dalszą eskalację konfliktów narodowościowych na krótko przerwał wybuch II wojny światowej, kiedy 1 września 1939 roku miała miejsce napaść Niemiec hitlerowskich na Polskę. Znaczna przewaga wroga w sprzęcie i uzbrojeniu sprawiła, mimo bohaterskich walk Polaków na niektórych odcinkach frontu, że wojska polskie szybko wycofywały się na wschód. Już 11 września Armia „Kraków" pod dowództwem gen. Antoniego Szyllinga przekroczyła Wisłę pod Baranowem Sandomierskim, choć wraz z Armią „Lublin" pod dowództwem gen. Tadeusza Piskora miała bronić linii Wisły od Góry Kalwarii aż do Sanu, tworząc tzw. Front Środkowy. Tereny Zamojszczyzny miały pełnić rolę bezpośredniego zaplecza dla wojsk polskich. Jednak wobec błyskawicznych sukcesów wojsk hitlerowskich koncepcja ta załamała się. Niemiecki zagon pancerny (XXII Korpus) uderzając od południa rozciął klinem obronę polską i uderzył od tyłu na obie polskie armie. Już 13 września do Zamościa wkroczyły oddziały austriackiej 2 DPanc. gen. Materny, a inne oddziały zajęły Tomaszów i Hrubieszów. W tym czasie od północy, przez Włodawę, w kierunku Hrubieszowa i Włodzimierza Wołyńskiego, nacierały kolumny niemieckiej 3 Armii. W ten sposób Front Środkowy znalazł się w okrążeniu. Próby przebicia się Frontu na Tomaszów, Lwów i dalej ku granicy rumuńskiej oraz węgierskiej, rozpoczęły fazę tzw. I bitwy pod Tomaszowem Lubelskim (17-22 września). Na omawianych terenach szczególną rolę odegrała Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa pod dowództwem płk. Stefana Roweckiego.

Ryc. 31. Gen. Antoni Szylling, dowódca Armii „Kraków" podczas kampanii wrześniowej w 1939 roku.

Wszelkie poczynania Polaków, poza niewielkimi lokalnymi sukcesami, kończyły się niepowodzeniami, a wrogi pierścień okrążenia zaciskał się coraz bardziej. Szczególnie krwawe walki toczono na terenie Łosińca i Maził, ale działania wojenne objęły także inne miejscowości: Ciotuszę Starą i Nową, Paary, Kunki i Zamiany[128]. W tak tragicznej sytuacji dowódca Frontu Środkowego – gen. Tadeusz Piskor, nie chcąc powodować dalszych krwawych ofiar, 22 września podjął decyzję o zaprzestaniu walk. Podległe mu oddziały w części rozproszyły się, ale w zdecydowanej większości poszły do niewoli.

Kolejna faza walk, zwana drugą bitwą pod Tomaszowem Lubelskim, rozpoczęła się 21 września z chwilą przybycia z północy wojsk Frontu Północnego, złożonego z wyczerpanych i częściowo rozbitych armii „Modlin" i „Prusy", pod dowództwem nieudolnego gen.

128 L. Głowacki, Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939, Lublin 1976, s. 128-165.

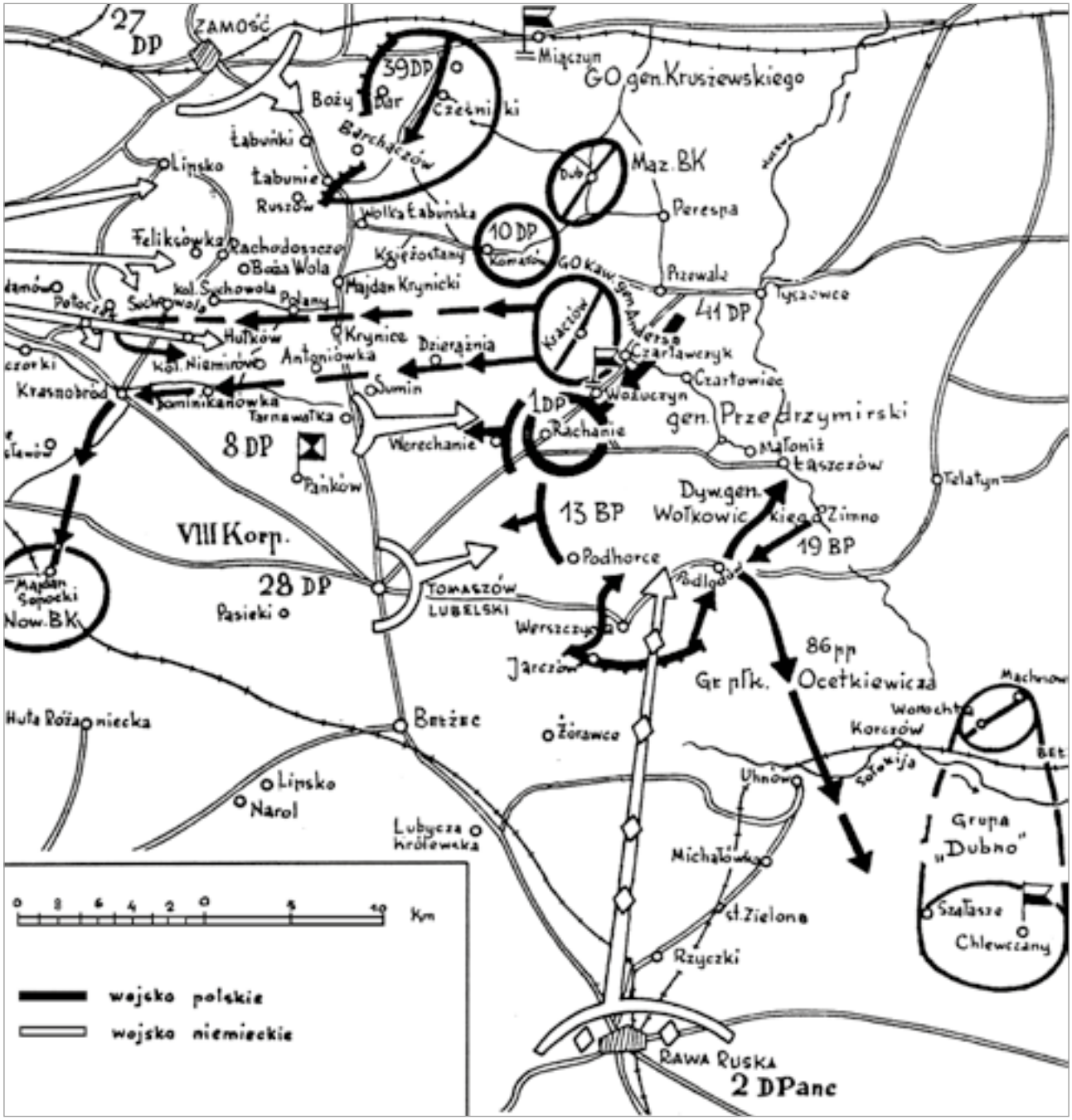

Ryc. 32. Położenie Frontu Północnego 23 września 1939 roku rano (II Bitwa Tomaszowska), wg L. Głowackiego 1976.

Stefana Dąb-Biernackiego. Oddziały polskie dążyły do przebicia się na Tomaszów, Lwów i dalej ku granicy z Rumunią oraz Węgrami. Jednak sytuacja Frontu już na początku była dramatyczna, gdyż ważniejsze miejscowości i punkty strategiczne wcześniej zostały zajęte przez przeważające siły hitlerowskie. Rozproszone oddziały polskie toczyły kilka odrębnych bitew z nieprzyjacielem: pod Cześnikami, Jacnią, Krasnobrodem oraz pod Tomaszowem. Na tym ostatnim odcinku znalazło się także kilka z omawianych miejscowości: Ciotusza, Łuszczacz, Łasochy, Maziły, Paary. Silny napór wojsk niemieckich zmienił kierunek natarcia na zachodni – do Tereszpola, gdzie 27 września w tamtejszych lasach resztki wojsk polskich spotkała ostateczna zagłada. Skapitulowała tam większość jednostek Frontu, jedynie niewielkiej części (grupa kawalerii gen. W. Andersa) udało się przedrzeć przez kordon okrążenia. Inne drobniejsze grupki, którym udało się wydostać z kotła, jeszcze przez kilka dni stosowały walki zaczepne ze zwycięskim nieprzyjacielem. Były to jednak akty rozpaczy, wobec miażdżącej przewagi przeciwnika skazane z góry na niepowodzenie.

Ryc. 33. Gen. Stefan Dąb-Biernacki, dowódca Frontu Północnego, fot. ze zb. własnych.

Jeszcze podczas II bitwy tomaszowskiej na Zamojszczyznę wkroczyły wojska Armii Czerwonej, w myśl wcześniejszych ustaleń układu Ribbentrop-Mołotow z 23 sierpnia 1939 roku o granicy opartej na Wiśle. W miejscowości Miętkie 24 września doszło do półgodzinnej potyczki żołnierzy polskich z żołnierzami Armii Czerwonej. Podczas walki zginęło wielu Polaków (ich dokładna liczba nie jest znana), a 12 dalszych rozstrzelano. Drugą potyczkę z wojskiem sowieckim stoczono w Zamłyniu, gdzie zginęło dalszych kilkunastu Polaków, a trzecią w Rogalinie k/Horodła. W kilku miejscowościach doszło do mordowania polskich żołnierzy przez Sowietów. Taki przypadek zanotowano w Niemirówku[129], ale także w Grabowcu czy w Husynnem[130]. Krótka okupacja sowiecka zakończyła się 5 października zgodnie z postanowieniami niemiecko-sowieckiego „Traktatu o granicach i przyjaźni", oddającego Niemcom Lubelszczyznę w zamian za wolną rękę na Litwie. Niemcy powrócili na te tereny 8 października.

Okupacyjne władze niemieckie prowadziły na terenach podbitych politykę „Wielkich Niemiec". Hitler dekretem z dnia 26 października 1939 roku powołał tzw. Generalną Gubernię, w której mieszkało 12 milionów ludności polskiej. Tereny Zamojszczyzny weszły w jej skład w ramach dystryktu lubelskiego. Wkrótce potem powstały pierwsze getta dla licznych tu Żydów (w grudniu 1939 roku w Zamościu, potem w Tomaszowie, Hrubieszowie, Komarowie, Żółkiewce i Izbicy). Rozpoczęto eksterminację najpierw Żydów, głównie w obozach w Bełżcu i Treblince, a później także ludności polskiej. Wbrew wcześniejszej koncepcji o stworzeniu na Lubelszczyźnie wielkiego „rezerwatu" dla Żydów z całej Europy, hitlerowcy postanowili stworzyć tu wolną „przestrzeń życiową" dla „Wielkich Niemiec" – osadzenia Niemców z Besarabii (tzw. „Czarnych"), Lotaryngii, krajów bałkańskich i nadbałtyckich (łącznie 27 tys. Niemców i volksdeutschów), którym służyć miały resztki „niższego rasowo" społeczeństwa polskiego.

Hitlerowskie plany „zagospodarowania" okupowanych ziem słowiańskich znalazły swą realizację w zbrodniczej polityce wysiedleń ludności polskiej oraz niemieckiej kolonizacji Zamojszczyzny. Pierwsze próby wysiedleń miały miejsce już w listopadzie 1941 roku (m.in. Huszczka Mała i Duża). Główna jednak fala rozpoczęła się 28 listopada 1942 roku (Skierbieszów i okolice) i trwała do połowy czerwca 1943 roku. W tym okresie wysiedlono 117 wsi i 40 080 osób z planowanej liczby 140 tys. Wysiedlenia prowadzono w sposób nadzwyczaj brutalny, a ludność przewożono do obozu przejściowego w Zamościu, gdzie dokonywano segregacji na cztery grupy. Osoby silne i zdrowe kierowane były do pracy w Rzeszy i na terenie Generalnej Guberni, część wywożono do obozu zagłady w Oświęcimiu, część, przeważnie starców i dzieci, wysiedlono do powiatów podwarszawskich, znikomy procent, głównie dzieci, po badaniach antropologicznych jako tzw. rasowo wartościowe, kierowano do obozu w Łodzi z przeznaczeniem na zgermanizowanie. Szczególnie tragiczny był los dzieci z Zamojszczyzny, których podczas całej okupacji wywieziono przeszło 30 tysięcy. Tragiczny los wysiedleńców dotknął mieszkańców omawianych terenów z Ciotuszy Nowej, Ciotuszy Starej, Podrusowa, Łuszczacza, Nowin, Majdanu Sopockiego, Paar, Oseredka, Sušca i Maził. Sporo ludności polskiej zostało wywiezionej na roboty przymusowe do Niemiec.

Terror stosowany wobec ludności, wysiedlenia, pacyfikacje oraz obowiązek dostaw żywności dla okupanta u ludności Zamojszczyzny wywołały odruch samoobrony. Klęska

129 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 257-258.

130 J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Grabowiec, powiat zamojski, Grabowiec-Zamość 2011, s. 75: E, Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Kalisz, J. Panasiewicz, Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów, powiat hrubieszowski, Hrubieszów-Zamość 2010, s. 96.

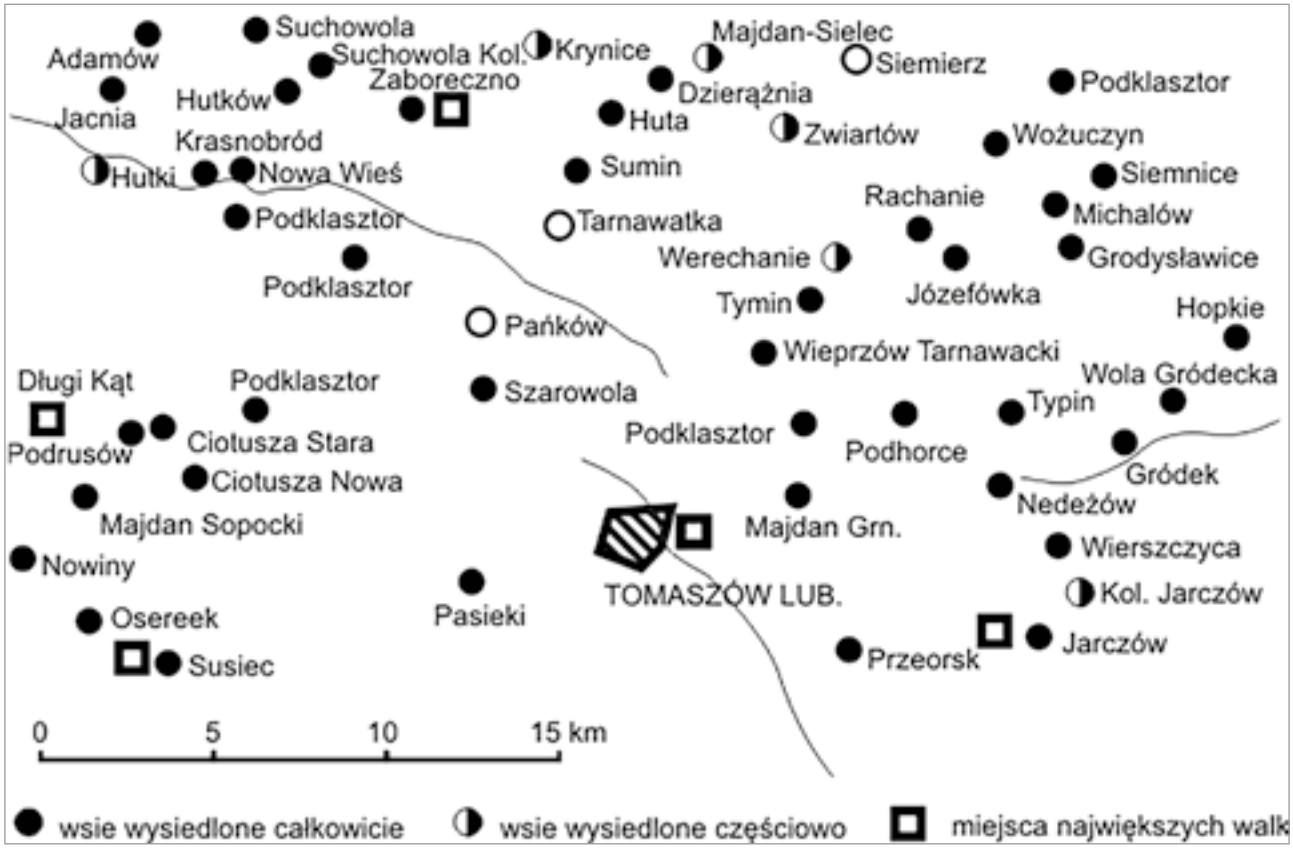

Ryc. 34. Fragment mapy wysiedleń Zamojszczyzny, wg J. Jóźwiakowskiego 2007.

wrześniowa nie złamała ducha walki narodu polskiego. Już bowiem 4 grudnia 1939 roku rząd emigracyjny powołał Związek Walki Zbrojnej (ZWZ), przemianowany 14 lutego 1942 roku na Armię Krajową (AK).

W powiecie tomaszowskim zręby ruchu oporu tworzono już w 1939 roku, najpierw jako Służba Zwycięstwu Polsce (SZP), potem Związek Walki Zbrojnej (ZWZ), a w końcu jako Armia Krajowa (AK). Pierwszym komendantem Obwodu Tomaszów został ppor. Józef Rybicki „Andrzej" (XI-XII 1939-II 1940), potem funkcję tę pełnili kolejno: por. Józef Gniewkowski „Orsza" (II-IV 1940), por. Józef Dresler „Dionizy" (IV-VI 1940), kpt. Tomasz Skarżyński „Ambroży" (VI 1940-II 1941), por. Bolesław Choromański „Lubicz" (II-XI 1941), mjr Wilhelm Szczepakiewicz „Drugak" (XI 1941-IX/X 1944), por. Władysław Surowiec „Sosna" (IX/X-XI 1944) i por. Stanisław Książek „Rota" (XI 1944-I 1945). W szczytowym okresie Armia Krajowa w obwodzie tomaszowskim liczyła ponad 4500 członków, zorganizowanych w 24 kompaniach-placówkach[131].

Ruch oporu istniał także na terenie gmin Majdan Sopocki i Pasieki, gdzie w latach 1942-1944 walczyło kilka oddziałów partyzanckich. Ciężar walki z okupantem na tym terenie przejęły oddziały Obwodu Tomaszów AK pod dowództwem mjr. Wilhelma Szczepanowicza „Drugaka". Na omawianym terenie, który obejmował rejon V, działały dwie kompanie, kompania 3 „Susiec" pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia i kompania 4 „Majdan Sopocki" pod dowództwem sierż. Antoniego Kusiaka „Bystrego". Dowódcą rejonu był najpierw Zbigniew Kowalewski, a od maja 1942 roku por. Marian Warda „Polakowski"[132].

We wrześniu 1940 roku Ruch Ludowy powołał własną organizację zbrojną – Straż Chłopską „Chłostrę", która stała się zalążkiem utworzonych wiosną 1941 roku Batalionów Chłopskich (BCh). Pomimo braku decyzji dowództwa AK, miejscowe oddziały BCh i AK wystąpiły zbrojnie przeciwko wysiedleniom i kolonistom niemieckim w nasiedlonych wsiach. Walki te nabrały wielkiego rozmachu i w znacznym stopniu utrudniły Niemcom realizację ich zamiarów. Sami hitlerowcy określili je mianem

131 I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w Obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 6.

132 Tamże, s. 28.

Ryc. 35. Por. Marian Warda „Polakowski", dowódca V rejonu AK Obwód Tomaszów Lubelski, wg I. Cabana 1999.

„powstania zamojskiego". Władze okupacyjne nie zrezygnowały z planów kolonizacji i za wszelką cenę usiłowały stłumić powstanie. Doszło wówczas do szeregu dużych bitew z partyzantami: pod Wojdą (30 XII 1942 r.), Zaborecznem (1 II 1943 r.), Różą (2 II 1943 r.), Długim Kątem i Lasowcami (4 II 1943 r.). Szczególną rolę wśród tych walk odegrało Zaboreczno, gdzie 1 lutego 1943 roku oddziały partyzanckie BCh pod dowództwem mjr. Franciszka Bartłomowicza „Grzmota" starły się z nieprzyjacielem. Rankiem 1 lutego Niemcy pod dowództwem mjr. Kriegera przyjechali samochodami do Antoniówki i tyralierą posuwali się w kierunku Zaboreczna. W Antoniówce partyzanci otworzyli do nich ogień, lecz po krótkiej walce Polacy wycofali się. Niemcy nadal atakowali, ale ponieśli spore straty i wycofali się[133]. W południe Niemcy ściągnęli „szupowców" i własowców z Zamościa oraz Tomaszowa i ponownie zaatakowali Zaboreczno od strony Antoniówki i Zadnogi, jednak ponownie zostali odparci[134].

Około godz. 15 Niemcy po półgodzinnym ostrzelaniu pozycji partyzantów z moździerzy i granatników ponownie zaatakowali Polaków, ale i tym razem Polacy wytrzymali natarcie i odparli ataki wroga, który wycofał się z pola walki[135]. Już o zmierzchu okupanci spalili 5 gospodarstw na skraju Kolonii Zaboreczno. Ogółem w walce wzięło udział około 290 partyzantów i 16 sanitariuszek, a po stronie niemieckiej około 1500 żołnierzy, żandarmów, szupowców i „czarnych". Hitlerowcy stracili ponad 100 zabitych i mieli wielu rannych. Po bitwie polscy partyzanci wycofali się na Hutków, gdzie opatrzyli poszkodowanych i udali się następnie do Przejmy i Róży. Nazajutrz Niemcy zaatakowali Polaków pod Różą, gdzie po półgodzinnej walce partyzanci dowodzeni przez por. Stanisława Ligenzę „Groma" wycofali się z częścią swoich rannych. Niemcy zajęli jednak punkt opatrunkowy w miejscowej gajówce, gdzie broniąc się poległo 4 rannych partyzantów i sanitariuszka[136]. W sumie w czasie dwu dni walk zginęło 10 polskich partyzantów, a 4 dalszych zostało rannych[137].

Ryc. 36. Major Franciszek Bartłomowicz, dowódca BCh w powiecie tomaszowskim, fot. ze zb. Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Bitwa pod Zaborecznem odbiła się dużym echem nie tylko na Zamojszczyźnie, ale i w całej Polsce, podnosząc ducha oporu oraz walki z najeźdźcą. Powstrzymała także na kilka miesięcy dalsze wysiedlenia wsi.

Tłumieniu polskiego ruchu oporu służyć miały zbrodnicze masowe pacyfikacje wsi przez żandarmerię niemiecką, Wehrmacht i policję

133 J. K. Głogowski, E. Pasieczny, E. Zwolak, Pluton „Głowackiego" pod Zaborecznem, [w:] J. Peter, Tomaszowskie za okupacji, Tomaszów Lubelski 1991, s. 246-250.

134 K. Korzeniowski, Pod Zaborecznem na odcinku kompanii czwartej, [w:] Tomaszowskie za okupacji, red. J. Peter, Tomaszów Lubelski 1991, s. 243-245; S. Sokołowski, W walce o prawo do życia, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa 1957, s. 199-200; F. Bartłomowicz, O sytuacji przed bitwą i o bitwie pod Zaborecznem, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa 1957, s. 121-126.

135 J. Krupa, Fragmenty wspomnień partyzanckich, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa 1957, s. 147.

136 K. Semczuk „Pokrzywa", Bitwa pod Zaborecznem, fragmenty, [w:] Armia Krajowa na Zamojszczyźnie, red. J. Jóźwiakowski, Lublin 2007, s. 294-296; A. Glińska (oprac.), Zamojszczyzna w okresie..., s. 132-152.

137 F. Bartłomowicz, O sytuacji przed bitwą i o bitwie pod Zaborecznem, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa 1957, s. 126.

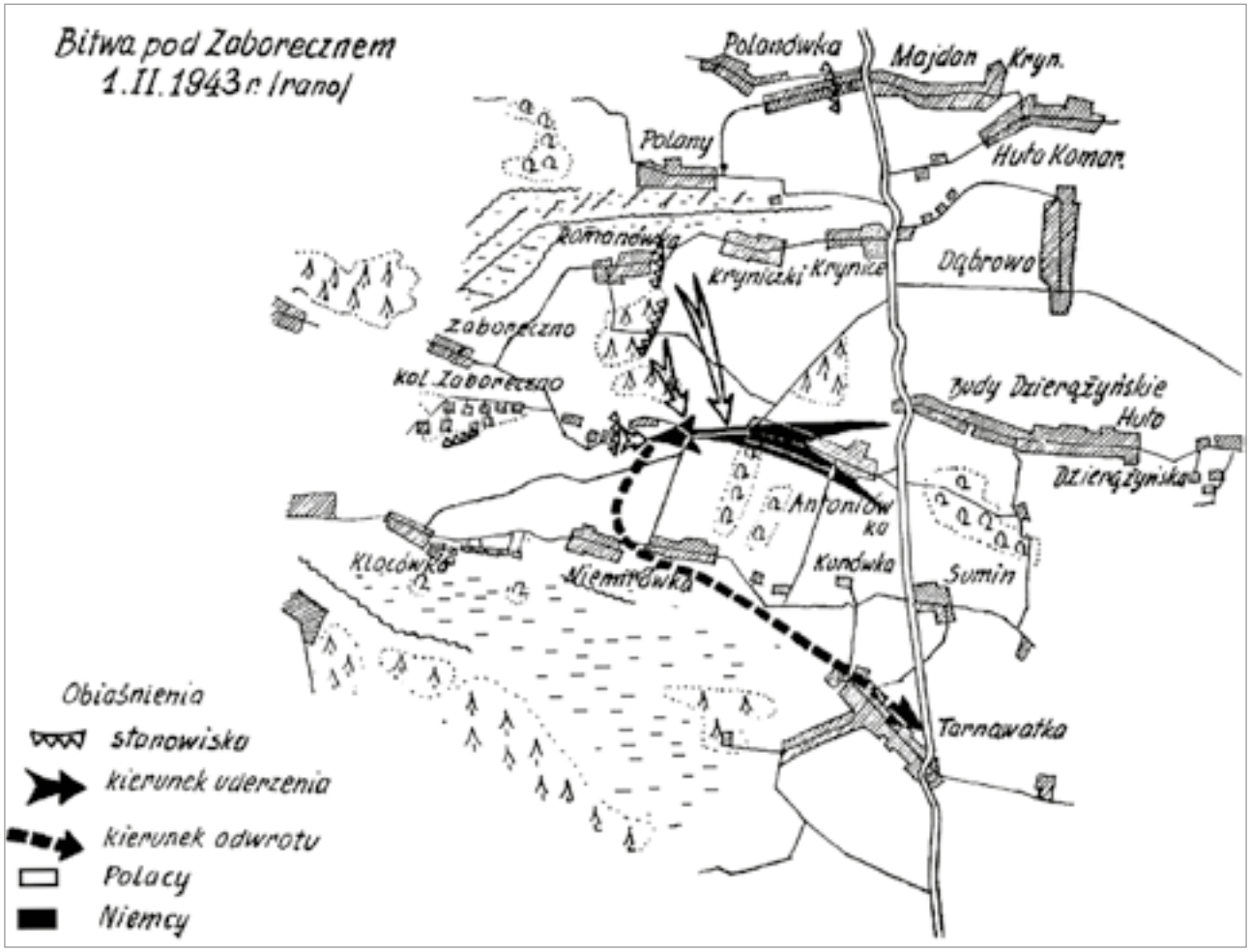

Ryc. 37. Schemat bitwy pod Zaborecznem 1 lutego 1943 roku (rano), wg J. Markiewicza 1957.

ukraińską. Wysiedlenia połączone z barbarzyńską pacyfikacją (tzw. operacja „Wehrwolff I") wznowiono nocą z 23 na 24 czerwca 1943 roku i trwały do końca lipca tego roku. W czasie obu akcji wysiedlono łącznie 297 wsi i ok. 110 tys. mieszkańców[138].

Jednym z elementów polityki hitlerowców wobec okupowanej Zamojszczyzny było celowe „ugłaskiwanie" Ukraińców i podsycanie ich nienawiści do wszystkiego co polskie. Temu służyć miały także przesiedlenia ludności ukraińskiej do wysiedlonych wsi na tzw. Zatanwiu, w okolicach Tarnogrodu, Łukowej i Biszczy, a także faworyzowanie jej na obszarze powiatów hrubieszowskiego i tomaszowskiego. Wsie zamieszkane w większości przez Ukraińców rzadko były wysiedlane, a jeżeli to następowało, ludność ukraińską hitlerowcy traktowali o wiele lepiej niż polską. Była to polityka dosyć skuteczna, zwłaszcza wobec odnowionych dawnych urazów. W konsekwencji doprowadziło to do napadów nacjonalistów ukraińskich na wsie polskie i gospodarstwa Polaków we wsiach mieszanych. Ukraiński terror został zapoczątkowany już w listopadzie 1942 roku, a szczególnego rozmachu nabrał po 5 marca 1944 roku, gdy na zachodni brzeg Bugu napłynęły sotnie Ukraińskiej Powstańczej Armii, uciekające przed nieuchronnie zbliżającym się od wschodu frontem. Działający jeszcze przed wojną nacjonaliści ukraińscy utworzyli w 1940 roku Ukraińską Powstańczą Armię (UPA), jako zbrojne ramię Organizacji Nacjonalistów Ukraińskich i pod koniec 1942 roku zaczęli napadać na ludność polską. We wrześniu 1943 roku celem realizacji planu budowy tzw. Wielkiej Ukrainy, wezwano ludność polską do opuszczenia powiatów hrubieszowskiego i tomaszowskiego. Wszystkim, którzy pozostaną, grożono śmiercią. Bojówki UPA, policja ukraińska i ukraińscy żołnierze z dywizji SS „Galizien" podjęli ofensywę często mordując Polaków w bestialski sposób.

138 H. Kubica, Zagłada w KL Auschwitz Polaków wysiedlonych z Zamojszczyzny w latach 1942-1943, Warszawa 2004, s. 18.

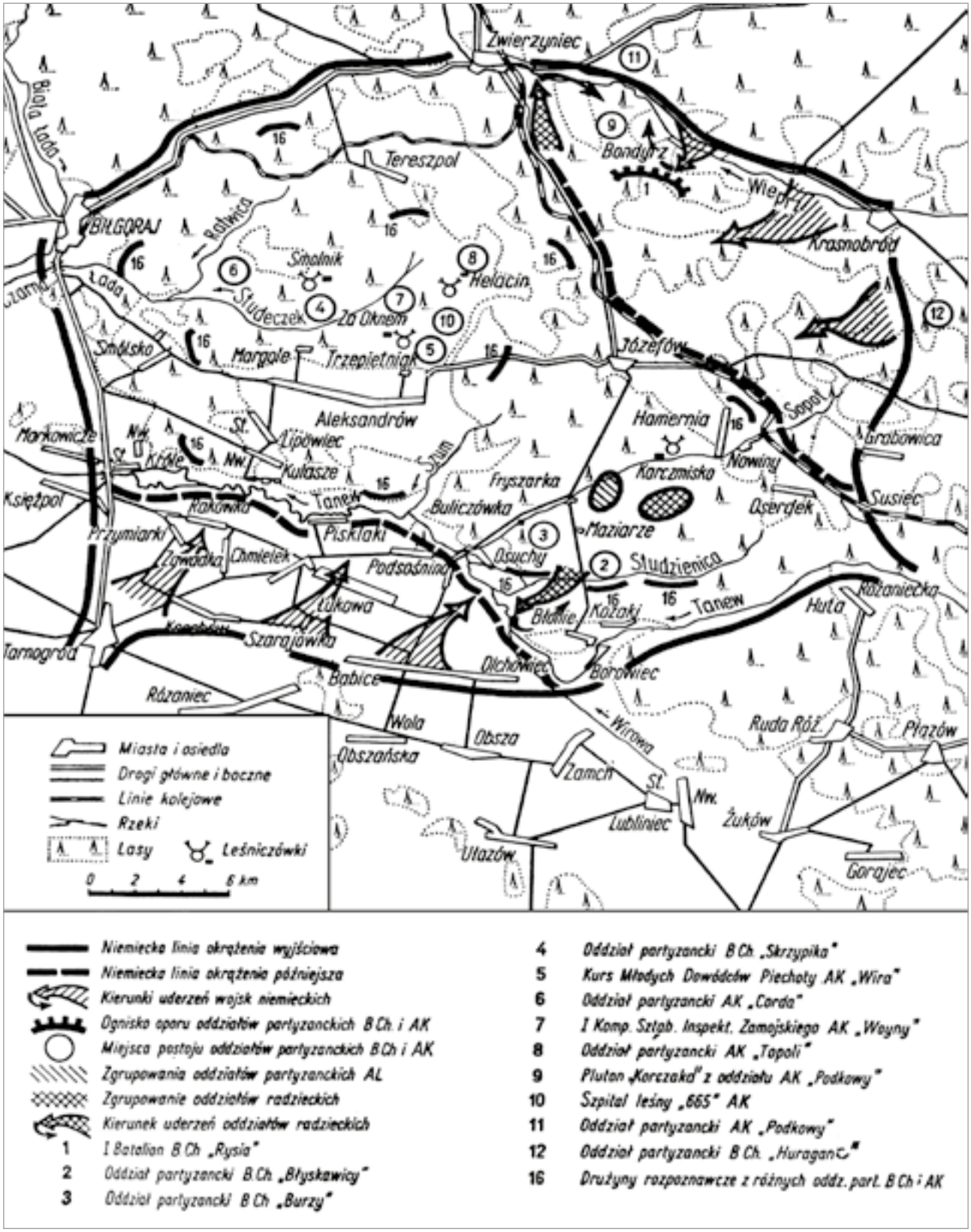

Ryc. 38. Sytuacja polskich partyzantów w Puszczy Solskiej w dniach 15-20 czerwca 1944 roku, wg J. Markiewicza 1987.

Polacy nie poddawali się bez walki. Główny ciężar obrony szczególnie zagrożonego powiatu hrubieszowskiego przyjął na siebie słynny I Batalion BCh „Rysia" (Stanisława Basaja), natomiast w powiecie tomaszowskim oddziały AK. Mimo to walki z przeważającymi Ukraińcami przyniosły stronie polskiej przegraną. Jak mówi raport komendy hrubieszowskiej BCh z 29 kwietnia 1944 roku „dotychczasowy rezultat – to całkowite zniesienie z powierzchni ziemi gmin Dołhobyczów, Kryłów, Miętkie oraz prawie całkowite: Mieniany, Werbkowice,

Mołodiatycze..."[139]. W późniejszym czasie linia graniczna stref wpływów polskich i ukraińskich ukształtowała się mniej więcej wzdłuż rzeki Huczwy, a więc nie objęła omawianego terenu. W takim też stanie przedstawiała się w chwili wyzwolenia. W lipcu 1944 roku Armia Czerwona wyzwoliła te tereny spod okupacji niemieckiej.

Walki z nacjonalistami ukraińskimi znacznie osłabiły działalność polskiego ruchu oporu przeciw hitlerowcom, lecz bynajmniej walka ta nie ustała. Oddziały AK i BCh otrzymały wsparcie nie tylko oddziałów AL (stosunkowo słabe), lecz także partyzantki sowieckiej. Doszło nawet do tego, iż począwszy od jesieni 1943 roku okupantom hitlerowskim zaczęło się wymykać z rąk panowanie nad tym rejonem kraju. Było to istotne zwłaszcza wobec nieustannie zbliżającego się ku zachodowi natarcia Armii Czerwonej, gdy polski ruch oporu mógł spełniać rolę dywersji na tyłach wycofujących się armii niemieckich. Toteż dowództwo Wehrmachtu przedsięwzięło w ostatnim okresie okupacji dwie wielkie operacje antypartyzanckie pod kryptonimem „Sturmwind I" (9-14 czerwca 1944 r. bitwa na Porytowym Wzgórzu) i „Sturmwind II" (18-28 czerwca 1944 r. bitwy w Puszczy Solskiej). Jedynie pod Osuchami w uroczysku Maziarze Niemcy odnieśli sukces, pokonując polskie zgrupowania partyzantów, gdzie zginęło około 700 żołnierzy AK i około 500 żołnierzy BCh. Podczas tej drugiej operacji Niemcy rozpoczęli przeczesywanie obszaru Puszczy Solskiej od linii Susiec-Nowiny-Majdan Sopocki-Józefów, który częściowo obejmował omawiane tereny. Partyzanci jednak szybko wycofali się w głąb Puszczy Solskiej.

W ramach planu „Burza", mimo dużych obaw o charakterze politycznym i mimo przykładów brutalnego postępowania NKWD wobec akowców na Kresach Wschodnich, całość sił zbrojnych AK i BCh aktywnie wsparła natarcie wojsk Armii Czerwonej, współuczestnicząc (21-29 lipca 1944 r.) w wyzwalaniu Zamojszczyzny spod okupacji hitlerowskiej (m.in. 21 lipca wyzwolony został Tomaszów, 24 lipca Biłgoraj, zaś 25 i 26 lipca – Zamość i Szczebrzeszyn). Warto zwrócić uwagę, że wbrew propagandzie komunistycznej, pierwszym miastem wyzwolonym spod okupacji niemieckiej na zachód od tzw. linii Curzona był właśnie Tomaszów Lubelski, zdobyty przez żołnierzy 3. Armii Gwardii gen. Wasyla Gordowa po południu 21 lipca[140].

Blisko pięcioletni okres krwawej okupacji hitlerowskiej przyniósł Zamojszczyźnie ogromne zniszczenia. Straciło życie około 25 tysięcy osób cywilnych, a ludność żydowska uległa prawie całkowitej biologicznej eksterminacji. Poległo około 2,5 tys. partyzantów ze wszystkich działających tu formacji. Całkowitemu zniszczeniu uległo kilkadziesiąt wsi regionu, a niemal wszystkie poniosły straty materialne. Trzeba przy tym pamiętać o wykorzystywaniu gospodarczym miejscowej ludności przez władze okupacyjne. Służyły temu przede wszystkim wyśrubowane, pod względem wysokości, kontyngenty płodów rolnych nałożone na rolników, ale także przymusowa praca części ludności na miejscu i na terenie Rzeszy. Towarzyszyła temu reglamentacja żywności regulowana systemem kartkowym.

Ryc. 39. Kartka żywnościowa z okresu okupacji niemieckiej.

W chwili zakończenia okupacji niemieckiej trwały nadal walki polsko-ukraińskie w niewielkiej odległości od omawianych terenów. Te bratobójcze walki ciągnęły się aż do 1946 roku (w niektórych okolicach nawet dłużej) i ustały wraz z przesiedleniem ludności ukraińskiej za Bug oraz na tzw. Ziemie Odzyskane. Podczas krwawych zmagań polsko-ukraińskich na Zamojszczyźnie w latach 1944-1946 życie straciło około 8 tysięcy

139 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 12-13.

140 M. A. Stawecki, 50 lat działalności WSK Tomaszów Lubelski sp. z o.o, Tomaszów Lubelski 2019, s. 7.

osób[141]. Wywózki ludności ukraińskiej dokonano także na omawianych obszarach i dotknęły one w większym lub mniejszym zakresie ludność każdej miejscowości.

W pierwszych latach powojennych trwała walka władzy komunistycznej z podziemiem poakowskim. Następowały liczne aresztowania i zsyłki. W tym okresie tereny gmin: Pasieki i i Majdan Sopocki znalazły się w IV Rejonie Tomaszowskiego Obwodu WiN. Początkowo komendantem tego rejonu był ppor. Tadeusz Niedziałkowski „Tomasz", a po jego zastrzeleniu przez UB – Jan Opiełko „Arab"[142]. Rejon ten stał się obszarem akcji por. Jana Leonowicza „Burty", którego funkcjonariusze UB zastrzelili w Nowinach w 1951 roku.

Po wojnie Polska znalazła się w nowych granicach, gdyż w zamian za utracone ziemie wschodnie otrzymała Ziemie Zachodnie oraz Warmię i Mazury. Zachowano podział administracyjny na województwa, powiaty i gminy. Województwo lubelskie miało jednak nieco inny kształt, ale nadal w jego skład weszły omawiane tereny. Zasięgi terytorialne gmin zasadniczo nie różniły się od tych przedwojennych. W roku 1955 zostały zastąpione gromadami. Na omawianym terenie powstały gromady w Ciotuszy Nowej, Majdanie Sopockim, Skwarkach, Kunkach, Paarach i Łosińcu. Gromady w Paarach, Kunkach, Łosińcu i Ciotuszy Nowej zlikwidowano w latach 1959-1960, natomiast gromadę w Skwarkach przemianowano w 1962 roku na gromadę Susiec.

Zasadnicze zmiany w gospodarce w okresie powojennym nastąpiły w wyniku nacjonalizacji gospodarstw folwarcznych, przemysłu i banków. Przejęto duże obszary lasów należące do Ordynacji Zamojskiej. Po wojnie nastąpił znaczny rozwój szkolnictwa, choć początkowo powszechnie borykano się z brakiem lokali szkolnych. W większości miejscowości uczono wówczas częściowo w mieszkaniach prywatnych. Stopniowo jednak, w różnym okresie, zdołano wybudować kilka potrzebnych budynków (w Ciotuszy Starej, Suścu, Nowinach, Majdanie Sopockim, Łuszczaczu, Łosińcu, Kunkach i Grabowicy). Od końca lat 50. do połowy lat 60. wszystkie miejscowości gminy zostały zelektryfikowane.

Zmiany w rolnictwie nie tylko polegały na likwidacji przedwojennych folwarków ziemiańskich i utworzeniu szeregu Państwowych Gospodarstw Rolnych, a potem Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych (m.in. w Łosińcu i Maziłach), ale także na wprowadzeniu przymusowych kontyngentów na rolników indywidualnych. Za odstawione towary rolnik otrzymywał dużo niższą zapłatę niż za te same produkty sprzedawane na wolnym rynku. Kontyngenty obejmujące podstawowe produkty żywnościowe: zboże, mięso, ziemniaki i mleko, zostały ostatecznie zniesione dopiero od 1 stycznia 1972 roku.

W roku 1973 przywrócono w kraju podział administracyjny na gminy (powstała gmina Susiec w swym obecnym kształcie), a w dwa lata później zlikwidowano powiaty wprowadzając dwustopniowy podział administracyjny. Utworzono wówczas województwo zamojskie jako jedno z 49 województw w kraju. Stan ten przetrwał do 1 stycznia 1999 roku, kiedy zlikwidowano 33 województwa i wprowadzono z powrotem trójstopniowy podział administracyjny. Omawiane tereny weszły w skład województwa lubelskiego i powiatu tomaszowskiego, ale kształt gminy pozostał niezmieniony.

Lata 60. i 70. były okresem wzmożonych inwestycji drogowych, które połączyły poszczególne miejscowości z Tomaszowem Lubelskim. W późniejszym okresie powstało kilka budowli sakralnych, zbudowano kaplice i kościoły w Łuszczaczu (1972-1973), Ciotuszy Nowej (1982), Parach (1982), Oseredku (1982) i Grabowicy (1982). Cały obszar gminy został pocięty siecią wodociągową, którą poprowadzono niemal we wszystkich miejscowościach, a w znacznej części założono także instalacje gazowe.

Ważnym wydarzeniem dla całej Zamojszczyzny było powołanie dnia 25 marca 1992 roku przez papieża Jana Pawła II bullą *Totus Tuus Poloniae Populus* diecezji zamojsko-lubaczowskiej, a dotychczasowa kolegiata zamojska została podniesiona do godności katedry. Pierwszym biskupem zamojsko-lubaczowskim został ks. prof. Jan Śrutwa, dotychczasowy biskup pomocniczy diecezji lubelskiej, a jego następcą w 2006 roku – ks. dr Wacław Depo. Po ponad

141 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 11-13.

142 R. Wnuk, Konspiracja akowska i poakowska na Zamojszczyźnie od lipca 1944 do 1956 roku, Lublin 1992, s. 110.

pięciu latach posługi został on arcybiskupem częstochowskim. Od końca grudnia 2011 do połowy 2012 roku diecezją administrował biskup Mariusz Leszczyński. W połowie 2012 roku kolejnym biskupem zamojsko-lubaczowskim został ks. dr Marian Rojek.

Ryc. 40. Ks. dr Marian Rojek, biskup diecezji zamojsko-lubaczowskiej.

W latach 80. nastąpiły ważne zmiany społeczno-polityczne. Warto zwrócić uwagę, że początek strajków, które potem systematycznie eskalowały, miał miejsce w tomaszowskiej WSK, gdzie pierwsze przerwy w pracy nastąpiły już 26 i 28 czerwca 1980 roku. Ich pozytywny wynik zachęcił potem robotników WSK Świdnik do rozpoczęcia strajku 8 lipca, a poparły go kolejne zakłady w Lublinie. Strajk lubelski zakończył się 25 lipca wraz z zakończeniem protestu w Spółdzielni Zabawkarskiej „Bajka"[143].

Po okresie powszechnych strajków w całej Polsce doszło do porozumienia z władzami krajowymi. W Gdańsku 31 sierpnia 1980 roku Lech Wałęsa, przewodniczący NSZZ „Solidarność" podpisał z delegacją rządową z wicepremierem Mieczysławem Jagielskim gdańskie porozumienia sierpniowe. Podobne dokumenty podpisano także ze strajkującymi w Jastrzębiu i Szczecinie. Otworzyło to drogę do walki o dalsze reformy kraju.

Rozpoczęte przemiany społeczno-polityczne zablokowało wprowadzenie stanu wojennego 13 grudnia 1981 roku. Kraj ogarniał coraz większy kryzys gospodarczy, a dalsze strajki w 1988 roku wymusiły na władzy kompromis polityczny. W wyniku obrad „okrągłego stołu" i wyborów tzw. kontraktowych 4 czerwca 1989 roku, powołano pierwszy powojenny rząd niekomunistyczny na czele z Tadeuszem Mazowieckim. W ten sposób w 1989 roku zlikwidowano w Polsce ustrój socjalistyczny, wprowadzając demokrację. Przeprowadzono także znaczne zmiany w zarządzaniu państwem m.in. przez decentralizację i przekazanie tym samym szeregu uprawnień samorządom terytorialnym. Wzmocniło to w sposób istotny rangę samorządów gminnych oraz ich samodzielność. Przyniosło jednak także ujemne skutki, gdyż gminy borykające się z trudnościami finansowymi zmuszone były zreformować sieć szkolną zamykając mniejsze placówki.

Kolejna reforma oświatowa w 1999 roku wprowadziła 6-klasowe szkoły podstawowe oraz 3-letnie gimnazja. Na terenie gminy gimnazja znajdowały się w Suścu i Majdanie Sopockim, a szkoły podstawowe w Nowinach, Maziłach, Paarach, Kunkach, Łuszczaczu, Ciotuszy Starej, Majdanie Sopockim i Grabowicy. Niż demograficzny sprawił, że w 2000 roku zlikwidowano szkoły w Maziłach i Nowinach, a w 2012 roku w Kunkach, Łuszczaczu, Grabowicy, Paarach i Ciotuszy Starej. Jednak szkoły w Łuszczaczu i Grabowicy jako Niepubliczne Szkoły Podstawowe funkcjonują nadal, ale prowadzone są przez Stowarzyszenia. W wyniku kolejnej reformy oświatowej w 2016 roku rozwiązano gimnazja i wprowadzono ponownie 8-klasowe szkoły podstawowe.

Wejście Polski w skład Unii Europejskiej 1 maja 2004 roku umożliwiło samorządom gminnym pozyskiwanie funduszy europejskich na różne inwestycje. Z możliwości tej korzystają też władze gminy Susiec i Starostwa Powiatowego w Tomaszowie. Dzięki temu udało się zrealizować kilka ważnych przedsięwzięć, na czele z remontem dróg, budową wiejskich placów zabaw, remontem szkół i świetlic. Fundusze UE przyczyniły się także do aktywniejszej działalności organizacji społecznych. Widać to szczególnie na przykładzie Kół Gospodyń Wiejskich, które po chwilowym zaprzestaniu działalności w połowie lat 90., po kilkunastu latach zostały licznie reaktywowane. Aktywnie działają także jednostki Ochotniczych Straży Pożarnych.

Tragicznym w skutkach wydarzeniem okazała się epidemia COVID-19, wywoływana przez

143 M. A. Stawecki, 50 lat działalności i rozwoju..., s. 28-33.

koronawirusa SARS-CoV-2. Pierwsze przypadki miały miejsce w grudniu 2019 roku, ale szybko choroba przybrała postać pandemii. Na terenie całego świata wprowadzono obostrzenia sanitarno-epidemiologiczne, co doprowadziło do ogólnoświatowego kryzysu gospodarczego. Pierwszy przypadek tej choroby w Polsce zanotowano 4 marca 2020 roku. Epidemia miała charakter falowy, gdyż zachorowalność na przemian malała, a potem gwałtownie wzrastała[144].

Epidemia nie spowodowała wśród mieszkańców gminy wielkich zmian, a w każdym razie nie tak wielkich jak zawirowania związane ze zmianą ustroju i gospodarki pod koniec lat 80 i na pocz. lat 90. XX wieku. Te ostatnie sprawiły, że gmina Susiec, długi czas borykała się z ujemnym bilansem ludnościowym i stałą zniżką ludności. Według danych na koniec 2019 roku gmina liczyła 19 052 ha powierzchni, a mieszkało w niej ok. 8 500 mieszkańców.

Tabela 1. Pierwsze ślady osadnictwa i pierwsze wzmianki źródłowe o miejscowościach gminy Susiec.

Lp.	miejscowość	najstarsze zabytki archeologiczne	data pierwszej wzmianki	źródło pierwszej wzmianki
1	Ciotusza Nowa	neolit-WEŻ (VI tys. p.Chr.-IV w. p.Chr.)	1828	APZ, Księga hipoteczna dóbr Ciotusza, t. I.
2	Ciotusza [Stara]	KPL (4000-2800 r. p.Chr.)	1582	AGAD, Metryka Koronna, t. 126, k. 59v–62.
3	Grabowica	KCSz (2900-2200 r. p.Chr.)	poł. XVII w.	J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego, Zamość 1947, s. 15.
4	Huta Szumy [Huta Stara]	KPL? (4000-2800 r. p.Chr.)	1952 [1779-1783]	Wykaz gromad PRL według stanu z dnia 1 VII 1952, Warszawa 1952, s. 281. [F. von Mieg, Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu].
5	Kunki	neolit-WEŻ (5500-400 r. p. Chr.)	1721	APL, Księga miasta Tomaszowa z 1796 r., s. 172.
6	Łasochy [Uroczysko Łasochy]	-	1825 [1765]	A. Pawłowska-Wielgus, Inwentarz materiałów kartograficznych archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Warszawa 1971, s. 89. [CPAHUL, Lustracja województwa bełskiego w 1765 roku].
7	Łosiniec	KL-W (4400-3400 r. p.Chr.)	1567	A. Gil, Prawosławna diecezja chełmska do 1596 roku, Lublin-Chełm 1999, s. 230.
8	Łuszczacz	okres rzymski (I-IV w.)	1743	APL, Akta USC rzym.-kat. parafii w Krasnobrodzie, 1740-1800.
9	Majdan Sopocki [Sopot]	k. łużycka (1200-400 r. p.Chr.)	1674 [1641]	Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, nr 1580.
10	Maziły	k. scytyjska (VII-VII w. p.Chr.)	ok. 1630	A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII w., Warszawa 1993, s. 163.
11	Nowiny	k. łużycka (1200-400 r. p.Chr.)	1689	M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku. Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, 1834, przyp. 154.
12	Oseredek	wczesne średniowiecze (XI-XIII w.)	1817	J. A. Wadowski, Kościoły diecezji chełmskiej, rkp 2472/I w Bibliotece PAN w Krakowie, 1907, s. 516.
13	Paary	neolit (5500-2200 r. p.Chr.)	1791	J. Kasperek, Gospodarka folwarczna Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w., Warszawa, s. 135-136.
14	Róża	k. scytyjska (VII-VII w. p.Chr.)	1828	APZ, Akta USC parafii unickiej w Majdanie Sopockim, 1828 r.
15	Rybnica	wczesny neolit (5500-4800 r. p.Chr.)	k. XVI w.	M. Horn, Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 70.
16	Skwarki	neolit-WEŻ (5500-400 r. p. Chr.)	1733	APL, Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki, nr 100, s. 685.
17	Susiec [Huta Susiecka]	KPL (4000-2800 r. p.Chr.)	1643	M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku. Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, przyp. 213.
18	Wólka Łosiniecka	środkowy neolit – epoka brązu (4000-650 r. p.Chr.)	1605-1609	A. Tarnawski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605), Lwów 1935, s. 329.
19	Zawadki	pradziejowe	1764	W. Bondyra, Własność ziemska w województwie bełskim w czasach saskich, Lublin 2015, s. 217.

144 W chwili pisania tej pracy ostateczne skutki pandemii nie były jeszcze znane.

IV. DZIEJE MIEJSCOWOŚCI

CIOTUSZA NOWA

Wieś położona na północnym skraju gminy Susiec, nad źródłami rzeki Sopot, w obrębie Roztocza Środkowego. Obejmuje także Józefówek, dawniej będący odrębną wsią oraz przysiółki Kolonia Ciotusza Nowa, Kolonia Zuby i Kolonia Kędrawka.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały badania archeologiczne, w wyniku których w Ciotuszy Nowej zarejestrowano 3 stanowiska (punkty osadnicze). Na jednym z nich znaleziono krzemienny rdzeń mikrolityczny i odłupek krzemienny, które ze względu na brak dystynktywnych cech zostały wydatowane ogólnie na młodszą epokę kamienia-wczesną epokę żelaza (VI tys. p.Chr.-IV w. p.Chr.)[145].

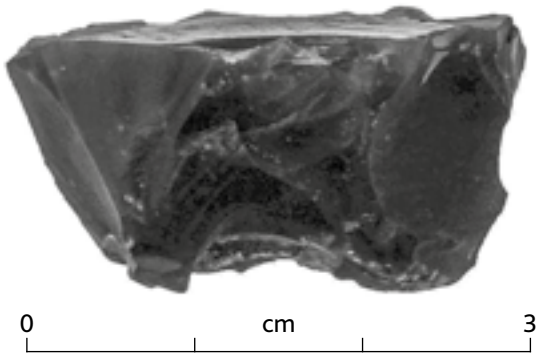

Ryc. 41. Pradziejowy rdzeń krzemienny z Ciotuszy Nowej, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Z terenu wsi pozyskano także 14 ułamków naczyń glinianych datowanych na VIII-IX/XI wiek. Być może z tym okresem należy łączyć dwa kopce ziemne, które prawdopodobnie są kurhanami (pochówkami pod nasypem ziemnym)[146]. Jednak ich chronologia, wobec braku badań wykopaliskowych, jest niepewna. Mogą one być także znacznie starsze i przynależeć do kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.)[147]. Materiały z VIII-XI wieku związane są z osadnictwem słowiańskim.

Po dość długiej przerwie, teren ten został zasiedlony dopiero w XVIII wieku, co było związane z rozwojem gospodarczym Ciotuszy. Zabudowania chłopskie usytuowane na południowy wschód od ośrodka dworskiego widnieją na mapie F. von Miega z lat 1779-1783. Na pocz. XIX wieku ta część wsi została wyodrębniona, a pierwsza wzmianka o Ciotuszy Nowej pochodzi z 1828 roku, kiedy wymieniono młyn wodny w tej wsi[148]. W 1830 roku dobra Ciotusza na publicznej licytacji za 65 350 złp kupił Józef Szeptycki (1806-1855) herbu Szeptycki, syn Jana i Anieli z Lipskich[149]. W wykazie miejscowości Królestwa Polskiego z 1827 roku nie występuje jeszcze podział Ciotuszy[150], choć prawdopodobnie już taki istniał. Ciotuszę Nową i Starą wymienia inwentarz dóbr Ciotusza w 1828 roku, natomiast Józefówek, którego nie uwzględnia ani wykaz z 1827 roku, ani też Topograficzna Karta Królestwa Polskiego (treść z ok. 1830 r.) musiał powstać w latach 30. XIX wieku, prawdopodobnie w wyniku regulacji dóbr.

W 1828 roku dobra Ciotusza liczyły 1572 morgi ziemi (ok. 880 ha), w folwarku były 3 budynki murowane i 15 drewnianych oraz dwa młyny wodne i gorzelnia. Istniała także osada karczemna, do której należała 1 morga gruntu[151]. Tutejszą karczmę przy młynie Zuby wymienia inwentarz z 1845 roku, kiedy uzyskała dalszy patent na prowadzenie wyszynku alkoholu[152]. Jak wskazują dane z 1 połowy XIX wieku była to początkowo niezbyt rozległa wieś. Jako odrębna jednostka funkcjonował ośrodek dworski, który wraz z folwarkiem znalazł się

145 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

146 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 39.

147 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu. Odłupkowy rdzeń krzemienny znajduje się w Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim pod numerem MT/193/A. Badania powierzchniowe z 1990 roku były potem uzupełniane o kolejne odkrycia.

148 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, cz. I, dokumenty.

149 Tamże.

150 Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827.

151 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, cz. I, dokumenty.

152 DzUGL, nr 24/1845 r., s. 687.

Ryc. 42. Ciotusza Nowa na mapie z 1877 roku.

w granicach obecnej wsi Ciotusza Nowa, choć do 1944 roku występował jako odrębna jednostka administracyjna.

Józef Szeptycki (1806-1855), był właścicielem dużych dóbr łaszczowskich i w Łaszczowie posiadał swoją siedzibę. Nabyte dobra ciotuskie wypuszczał w dzierżawę. W 1838 roku dzierżawcą Ciotuszy na 12-letni okres został Maksymilian Krajewski[153]. W tym czasie na Ciotuszy, podobnie jak na większości dóbr ziemskich w tym okresie, ciążyły długi. Między innymi Piotr Olszewski (zm. 1853) na tych dobrach miał zabezpieczone 30 tys. zł[154]. Był on na pocz. XIX wieku dzierżawcą ordynackiego klucza rybnickiego[155]. W 1851 roku dzierżawcą dóbr ciotuskich, zapewne po Krajewskim, został Konstanty Sznuk, aptekarz z Tomaszowa[156]. Dziedzicem tych dóbr był nadal Józef Szeptycki, a po jego bezpotomnej śmierci wieś otrzymały w spadku dzieci jego nieżyjącego już brata Piotra (1808-1843): małoletni Jan (ur. 1836) i Michalina (ur. 1835), nad którymi opiekę sprawowała ich matka Róża z Kosseckich Szeptycka (1808-1888), córka Pawła i Petronelli z Nowosielskich. Młodzi spadkobiercy niedługo cieszyli się majątkiem, gdyż zadłużone dobra Ciotusza zostały decyzją rady familijnej sprzedane w 1858 roku Konstantemu Sznukowi (1821-1891) za 249 tys. złp czyli 37 350 rubli srebrnych. Konstanty Sznuk, syn Andrzeja i Konstancji z Sobieszczańskich był żonaty dwa razy. Pierwszy raz ożenił się w 1845 roku z Zofią z Pazdańskich (1826-1862), z którą miał Bronisławę (ur. 1847), Bolesława (ur. 1853), Antoniego (ur. 1854-1855), Marię Antoninę (ur. 1857), Zdzisława (ur. 1859) i Zofię Brygidę (ur. i zm. w 1862). Po śmierci żony ożenił się drugi raz z Marią ze Żmijewskich (zm. 1892), córką Karola i Elżbiety z Giżyckich, z którą miał Konstantego Andrzeja (ur. 1870), Feliksę Jadwigę (ur. 1872) i Tadeusza Karola (ur. 1881). Konstanty Sznuk zmodernizował swoje gospodarstwo i wybudował murowany dwór, z dwoma gankami, frontem usytuowanym na południe[157].

Po śmierci Konstantego Sznuka dobra ciotuskie otrzymała w spadku jego żona Maria i dzieci z drugiego małżeństwa: Konstantyn Andrzej, Tadeusz Karol i Felicja Jadwiga. Ta ostatnia wyszła za mąż w 1890 roku za Józefa

153 E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 7.
154 DzUGL, 1853 r., s. 816.
155 APL, Akta USC rzymskokatolickiej parafii w Tomaszowie, Akta małżeństw 1827 r.
156 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 296.
157 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok 1989, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 4-5.

Boguckiego (ur. 1853), syna Franciszka i Heleny z Dolińskich, stopniowo wykupili udziały pozostałych i od 1902 roku byli dziedzicami całości majątku Ciotusza[158].

W 1891 roku właścicielem [części] Ciotuszy był notowany Franciszek Tarnowski, syn Stanisława[159]. Jednak wkrótce i ta majętność przeszła na własność Boguckich, gdyż jak wspomniano, na pocz. XX wieku całość była własnością Boguckich. W 1905 roku dobra te liczyły 320 i 11/12 dziesięcin (350,62 ha) ziemi. Ponadto do nich należało także gospodarstwo rybackie oraz gorzelnia, uruchomiona w 1902 roku[160]. W 1905 roku większość dóbr ciotuskich za 65 tys. srebrnych rubli kupił Stanisław Niewęgłowski, syn Hipolita i w latach 1911-1912 częściowo je sprzedał, a nabywcami zostali: Mordko Eliewicz Zalcman, Urys Moszkowicz Bajtel, Chaim Moszkowicz Jaskow i Moszko Lejzorów Adler. Jednak dwa lata później część tych dóbr odkupił Albin Sierakowski (ur. 1862), syn Józefa i Józefy z Jankowskich. Po jego śmierci w 1937 roku tę część Ciotuszy odziedziczyły córki: Barbara, zamężna z Czesławem Szkodą i Ludmiła, zamężna z Antonim Panasem. Znaczną część dóbr (głównie lasy) przejął od Niewęgłowskiego w 1911 roku Włościański Bank Ziemski, z przeznaczeniem na parcelację. Do parcelacji jednak nie doszło i w 1921 roku ziemia przeszła na Skarb Państwa[161].

Ryc. 43. Murowana stodoła dworska z Ciotuszy [Nowej], fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Znaczna część dóbr z założeniem dworskim pozostała jednak w rękach Niewęgłowskiego do 1917 roku, kiedy sprzedał je Marcinowi Emilowi Małuji. Ten z kolei w 1923 roku odsprzedał majątek hr. Aleksandrowi i Zofii z Horodyńskich Skibniewskim. Skibniewscy w okresie międzywojennym prowadzili systematyczną parcelację dóbr[162]. W miejscu parcelowanych działek, zwykle po ok. 6 ha wielkości, powstawały kolejne gospodarstwa tworząc Kolonię Ciotuszę Nową. Przed II wojną światową część siedliska dworskiego kupił Antoni Smoląg i w posiadaniu rodziny Smolągów znajduje się ona do dzisiaj. Duża część obszaru założenia dworskiego należała także do Piotrowskich[163].

158 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj, Dokumentacja ewidencyjna...., s. 4-5.

159 Pamiatnaja kniżka... na 1891 god, s. 361.

160 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 40; M. Mądzik, Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej 1866-1918, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski, s. 338.

161 APZ, Akta hipoteki dóbr Kolonia Ciotusza nr 1.

162 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj 1989, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok 1989, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 4-5.

163 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych i tradycji ustnej mieszkańców, Ciotusza Nowa 2021, s. 18.

Ryc. 44. Ciotusza Nowa, dawny budynek gospodarczy dworskiej gorzelni, widok z 2021 roku.

pod koniec XIX wieku notowano we wsi pokłady wapienia szarego oraz torfu[165].

Niezwykle ważnym wydarzeniem dla mieszkańców Ciotuszy Nowej było uwłaszczenie chłopów w 1864 roku. W jego wyniku 33 włościan na 21 numerach tabelowych uzyskało łącznie na własność 349 mórg i 274 prętów (201,40 ha), natomiast w Józefówku 16 włościan na 14 numerach tabelowych uzyskało 94 morgi 113 prętów (53,2 ha)[166]. Wieś Ciotusza Nowa pod koniec XIX wieku liczyła 34 osady, natomiast w Józefówku było 16 osad[167].

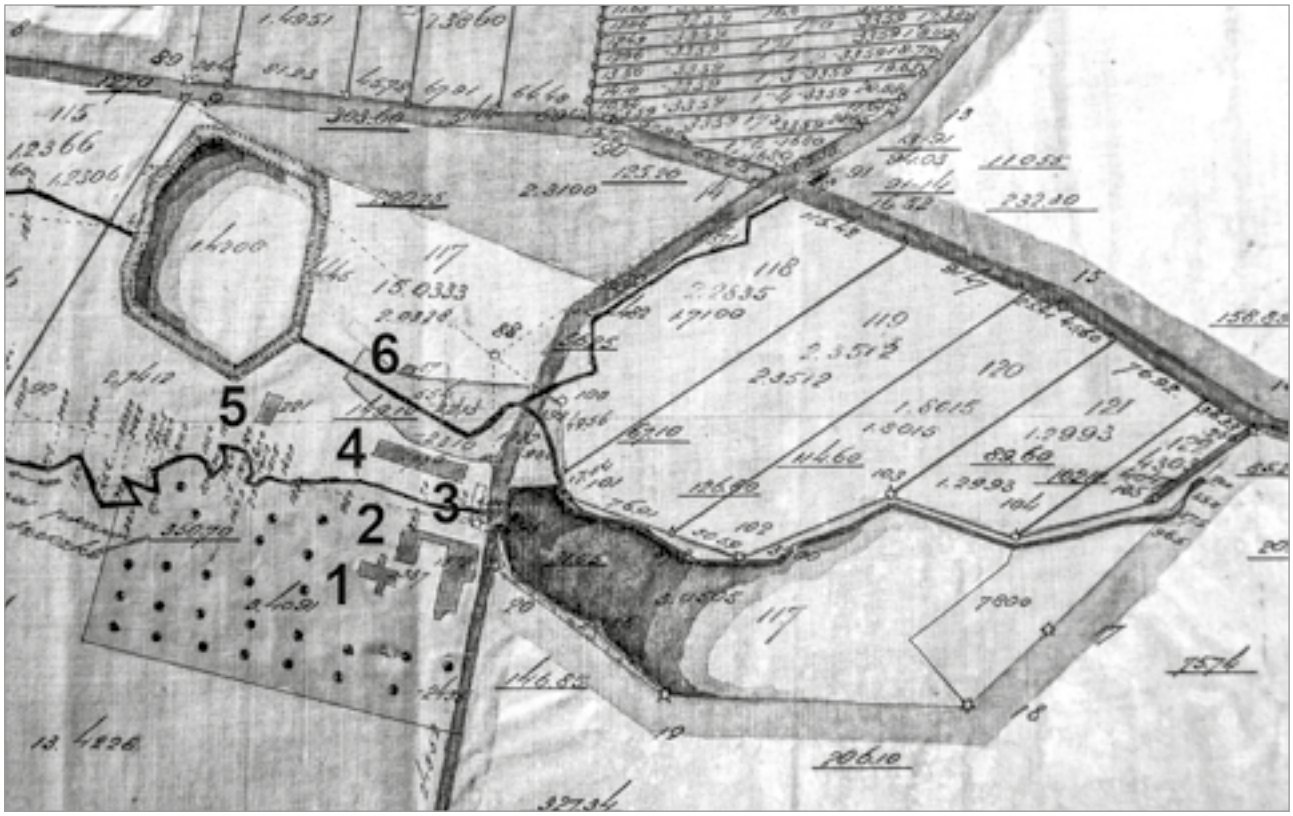

Ryc. 45. Ciotusza, założenie dworskie i budynki folwarczne na mapie z 1928 roku, 1 – dwór, 2 – gorzelnia, 3 – młyn wodny, 4 – obora, 5 – stary browar, 6 – kuźnia (?), zb. AP w Zamościu.

Zapewne z folwarkiem ciotuskim należy łączyć cegielnię, która widnieje na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego z 1839 roku. Treść mapy pochodzi z ok. roku 1830, a więc początki tego zakładu można odnieść co najmniej do lat 20. XIX wieku. Cegielnia ta produkowała cegłę i dachówkę, a fragmenty tych wyrobów są znajdowane jeszcze dziś w miejscu funkcjonowania tej cegielni. Wydaje się jednak, że okres działalności tego zakładu nie był długi, gdyż nie wymieniają jej już źródła z lat 70. XIX wieku[164]. Obok pokładów gliny dla cegielni,

Około 1880 roku wybudowano w Ciotuszy Nowej drewniany młyn wodny „Zuby", a jeszcze przed 1901 rokiem zorganizowano fabrykę papieru pakowego[168]. Fabryka ta funkcjonowała przy młynie wodnym, którego koło napędzało także urządzenia w tartaku. Obok młyna zbudowano także gonciarnię i smolarnię. W 1905 roku zakłady te należały do Józefa Boguckiego,

164 Pamiatnaja kniżka ljublinskoj guberni na lata 1870-1880.

165 SGKP, wypisy, s. 43.

166 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, cz. II.

167 SGKP, wypisy dla woj. lubelskiego, Lublin 1974, s. 43.

168 A. Bobinski, J. M. Bazewicz, Przewodnik po Królestwie Polskim, Warszawa 1901, t. I, s. 101.

żonatego z Jadwigą ze Sznuków. Wchodziły one w skład tutejszego folwarku, który liczył wtedy 909 i ¾ dziesięcin (993,92 ha) powierzchni, z tego 320 i 11/24 dziesięcin gruntów ornych, 13 i ¾ dziesięcin łąk, 543 dziesięcin lasu oraz 30 i 11/24 dziesięcin nieużytków. W folwarku były 4 domy oraz 16 mieszkańców – Polaków. We wsi Ciotusza Nowa w tym czasie były 34 domy

Ryc. 47. Łucja Bernaczek [Solis], właścicielka młyna w Ciotuszy Nowej, fot. ze zb. rodziny Bernaczków.

Ryc. 46. Młyn W. Solisa w przysiółku Zuby, okres międzywojenny, fot. ze zb. rodziny Bernaczków.

oraz 431 mieszkańców, z tego 117 prawosławnych i 314 rzymskokatolików, natomiast w Józefówku w 13 domach mieszkało 159 osób: 18 prawosławnych i 141 rzymskokatolików[169].

W 1918 roku młyn wraz z towarzyszącymi mu zakładami dziedzic Piotrowski przegrał w karty, a weksel wykupił Żyd, od którego z kolei kupił Władysław Solis. Nowy nabywca wkrótce zmodernizował zakład zastępując koło wodne maszyną parową. Po dość pomyślnym okresie gospodarczym, w 1937 lub 1938 roku wybuchł pożar, który strawił całość młyna i innych zakładów. Jednak przed II wojną światową zostały one odbudowane i młyn ten mełł nielegalnie w czasie okupacji niemieckiej. Młynarzem był wówczas Julian Treszczyński. Po II wojnie światowej komuniści chcieli upaństwowić młyn, ale konsekwentne działania właściciela uniemożliwiły to. Władysław Solis zmarł w 1953 roku i wtedy młyn przejęła jego córka Łucja, ze swym mężem Zbigniewem Bernaczkiem. Potem obiekt użytkował krótko ich syn Janusz Bernaczek, ale sprzedał go WSK Świdnik w 1970 roku. Wkrótce potem młyn został rozebrany[170].

Ciotusza Nowa na pocz. XX wieku była niewielką wsią. Według spisu z 1921 roku notowano tu 54 domy oraz 341 mieszkańców: 25 pra-

169 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 40.

170 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki. Szkoła i wieś... historia, Majdan Sopocki Pierwszy 2019, s. 102-103. Autorzy umieszczają ten zakład w Majdanie Sopockim, ale przysiółek Zuby należy obecnie do Ciotuszy Nowej.

wosławnych, 315 rzymskokatolików i 1 osobę innego wyznania chrześcijańskiego, natomiast w Józefówku było 18 domów i 113 mieszkańców: 7 prawosławnych i 106 rzymskokatolików[171]. W 1928 roku zbudowano we wsi drugi młyn drewniany, który użytkowała najpierw Leokadia Piotrowska, a potem Mikołaj Ostasz[172]. W latach 30. uruchomiono w Józefówku cegielnię gromadzką, która funkcjonowała do II wojny światowej. Cegłę wypalano w dwóch piecach, jeden o pojemności 10 tys., a drugi 35 tys. cegły. Był to zatem dość duży zakład. Podczas II wojny światowej cegielnia nie była czynna. Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej ponownie uruchomiono tutaj cegielnię gminną, ale tylko z jednym małym piecem[173]. Funkcjonowała kilka-kilkanaście lat i ostatecznie zlikwidowano ją pod koniec lat 50. XX wieku.

Ryc. 48. Młyn drewniany M. Ostasza z 1928 roku z Ciotuszy Nowej, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Ciekawe dzieje posiada tutejsza oświata, ale jej początki nie są dotychczas znane. Brak jeszcze szkoły w Ciotuszy Nowej w spisie szkół powstałych w 1916 roku[174], a zatem jej metryka jest nieco późniejsza. Wiadomo, że funkcjonowała już w 1924 roku, a mieściła się w wynajętym pomieszczeniu prywatnym u Macieja Burdy. Była to początkowo szkoła samodzielna, gdzie w latach 1924-1926 uczyła Zofia Wąsik [Kolasińska][175]. Jednak w wyniku reorganizacji szkół w 1926 roku placówkę przyłączono do szkoły w Ciotuszy Starej. Nadal jednak w Ciotuszy Nowej wynajmowano pomieszczania szkolne, gdzie uczyli Jan Karczewski i Zofia Kolasińska prowadząc zajęcia nawet podczas II wojny światowej, aż do wysiedlenia mieszkańców wsi w 1943 roku.

Tragiczny dla mieszkańców wsi był okres II wojny światowej. Podczas kampanii wrześniowej w 1939 roku podążały przez Ciotuszę Nową i Starą w kierunku Tomaszowa główne siły armii polskich „Lublin" i „Kraków". Ciotusza Nowa jednak niewiele wtedy ucierpiała. Na wiosnę 1940 roku do Ciotuszy Nowej przybyło kilku żołnierzy niemieckich, którzy nadzorowali budowę dróg w najbliższej okolicy. Budowano wówczas drogę z kamienia na odcinku Nowiny-Grabowica-Ulów--Tomaszów oraz drogę z kloców drewnianych na odcinku Józefów--Łasochy. Niemcy zajęli przede wszystkim pomieszczania w domu Macieja Burdy, które wcześniej były wykorzystywane na szkołę. W maju 1941 roku, podczas przygotowań Niemiec do napaści na ZSRR, zwiększyła się ilość wojska niemieckiego, wszyscy jednak odeszli na front 22 czerwca 1941 roku[176].

Już w 1940 roku działalność rozpoczęli polscy partyzanci. Ważnym punktem działalności konspiracyjnej był rodzinny dom Burdów, który podczas wojny stał się kryjówką, szpitalem, schronieniem i azylem dla polskich żołnierzy i partyzantów AK. W 1941 roku był również jednym z miejsc okresowego stacjonowania wojsk niemieckich. Oddziały niemieckie stacjonowały także w innych miejscach wsi, m.in. w gospodarstwie państwa Koprów[177].

171 Skorowidz..., t. IV, s. 8.

172 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 4; Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, t. 48, Warszawa 1991, s. 84.

173 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 1; Informacja ustna Józef Bondyra (ur. 1932) z Ciotuszy Nowej.

174 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 12-13.

175 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.

176 Informacja ustna Alina Burda z Ciotuszy Nowej, obecnie zamieszkała w Pile.

177 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 19-22.

Ryc. 49. Maciej Burda, uczestnik walk 1920 i partyzant podczas II wojny światowej, fot. ze zb. A. Bukowskiej.

Do olbrzymiej tragedii doszło we wsi 13 lipca 1943 roku, kiedy mieszkańcy zostali wysiedleni. Część ciotuszan zdążyła skryć się w pobliskim lesie, kilku mieszkańców Niemcy rozstrzelali na miejscu, a pozostałych pieszo popędzono do Długiego Kątu i potem w bydlęcych wagonach wywieziono pociągiem do obozów przejściowych w Zamościu i Zwierzyńcu. Wśród wysiedlonych były rodziny: Bednarzów, Koszelów, Wojtowiczów, Koprów, Kozaków, Szalusiów, Wałaszczyków, Makuchów, Kowalików, Hałasów, Kitów, Kłyżów, Korgów, Kosturów, Bondyrów, Podolaków, Gargulów, Kurzyńskich, Portków, Małków, Skrobanów, Kitów, Kuśmierzów, Roratów, Sapronów, Momotów i Kuczyńskich. W sumie około 130 osób (najczęściej kobiety i dzieci) z ok. 40 rodzin wywieziono na roboty przymusowe do III Rzeszy. Wiele osób w różnym okresie trafiło z obozów przejściowych lub do obozów koncentracyjnych, m.in. do Auschwitz-Birkenau i na Majdanek oraz do obozu zagłady w Bełżcu[178].

Po wysiedleniu Polaków osiedlono w ich miejsce Ukraińców, jednak na skutek gróźb ze strony partyzantów w ciągu doby opuścili oni Ciotuszę Nową[179]. Wkrótce część mieszkańców powróciła do swoich gospodarstw.

Kilkunastu mężczyzn ze wsi podczas okupacji niemieckiej należało do oddziału partyzanckiego AK, a byli to m.in.: Jan Burda, Stanisław Biela „Bohun", Tadeusz Dzida, Władysław Kostur, Józef Bednarz, Jan Byra „Zemsta", Bronisław Kudełka, Albin Kowalik, Franciszek Bednarz, Michał Zub, Władysław Bil, Feliks Chyżyński, Władysław Kudełko, Konstanty Kowalik, Piotr Koszel, Piotr Chyżyński „Chyży", Jan Borowiec „Podwiązka", Wincenty Borowiec, Tadeusz Kurzyński, Władysław Szot, Bronisław Wójtowicz, Marcin Bondyra „Potępa", Antoni Koper „Wąż", Władysław Kostrubiec i Stanisław Wałaszczyk. Partyzanci z Ciotuszy Nowej należeli do 4 kompanii AK „Majdan Sopocki" pod dowództwem sierż. Antoniego Kusiaka „Bystrego"[180]. Dowódcą 3 plutonu był Antoni Koper „Wąż", który w 1940 roku stanął na czele ciotuskich partyzantów. Dowódcami drużyn byli: Piotr Chyżyński „Chyży", Stanisław Biela „Bohun", Władysław Kudełko, Jan Burda i Jan Borowiec „Podwiązka"[181].

Ryc. 50. Antoni Koper, dowódca 3 plutonu z Ciotuszy Nowej, wchodzącej w skład IV kompanii AK.

W podziemiu niepodległościowym działały również kobiety, wśród nich Genowefa Piz i Łucja Solis, pseudonim „Osa" prowadząca w rodzinnym domu szpital polowy dla ciężko rannych partyzantów[182].

Tragicznym bilansem II wojny światowej, była śmierć, w różnych okolicznościach, 15 mieszkańców Ciotuszy Nowej, w tym 4 narodowości żydowskiej[183].

W lipcu 1944 roku wieś została wyzwolona spod okupacji niemieckiej, a ludność powróciła do swoich domów. Już w 1944 roku otwarto we wsi szkołę filialną, która podlegała placówce w Ciotuszy Starej. Tutaj w mieszkaniu Macieja Burdy, gdzie wynajmowano 3 sale lekcyjne, funkcjonowała szkoła 4-klasowa, choć sporadycznie uczyły się także klasy starsze[184]. Pierw-

178 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 20.

179 Relacja Marcina Burdy z Ciotuszy Nowej.

180 I. Caban (red), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28, 364.

181 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 191; Informacja ustna Józef Bondyra z Ciotuszy Nowej.

182 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 21.

183 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi, Tomaszów Lubelski 2008, s. 187-188.

184 Informacja Marian Bukowski, nauczyciel w Ciotuszy Nowej w latach 1953-1955, który jeden rok uczył tutaj klasę 6.

szą nauczycielką była Helena Teresa Fila, potem uczyli także: Bronisław Kąkol (1946-1948), Stefania Rekiel (1948-1951), Krystyna Burda (1951-1954), Alina Burda (1954-1958), Marian Bukowski (1953-1955), Stanisława Krzyszycha (1955-1958), Tadeusz Radwański (1955-1956), Barbara Gasińska, Irena Kuczyńska, Bogusława Kuśmierczyk i Jan Świergoń (1956-1959)[185]. Tutejsza szkoła funkcjonowała do 1962 roku, kiedy otwarto nowy, piętrowy budynek szkolny w Ciotuszy Starej i wówczas przeniesiono tam wszystkich uczniów z Ciotuszy Nowej.

Pierwsze lata powojenne były dla mieszkańców wsi bardzo ciężkie, gdyż małe gospodarstwa rolne nie dawały dużych dochodów, a gospodarstwa trzeba było odbudowywać po zniszczeniach wojennych. Należy nadmienić, że zdecydowana większość mieszkańców

Ryc. 51. Bronisław Kąkol, nauczyciel w Ciotuszy Nowej i Starej w latach 1946-1948, fot. z archiwum UG w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 52. Krystyna Burda, nauczycielka w Ciotuszy Nowej w latach 1951-1954, fot. ze zb. K. Karwańskiej.

Ryc. 54. Alina Burda [Bukowska], nauczycielka w Ciotuszy Nowej od 1954 roku, fot. ze zb. A. Bukowskiej.

Ryc. 55. Marian Bukowski, nauczyciel w Ciotuszy Nowej w latach 1953-1955, fot. ze zb. A. Bukowskiej.

Ryc. 53. Uczniowie klasy II szkoły w Ciotuszy Nowej z nauczycielką Stefanią Rekiel w 1949 r., fot. ze zb. J. Momot.

185 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 43-47.

Ryc. 56. Nauczyciele Alina Burda i Tadeusz Radwański z uczniami przy szkole w Ciotuszy Nowej ok. 1956 r., fot. ze zb. A. Bukowskiej.

utrzymywała się tylko z gospodarstw rolnych. We wsi w tym czasie był tylko jeden kowal – Kurzyński, a ponadto krótko kilku gospodarzy pracowało przy cegielni w Józefówku.

Pomimo dużych trudności gospodarczych w okresie powojennym wykonano we wsi kilka ważnych inwestycji. W 1961 roku zbudowano w Ciotuszy Nowej utwardzoną drogę, jako fragment trasy Tomaszów Lubelski-Józefów, w tym samym roku wieś zelektryfikowano, w 1982 roku zbudowano kościół filialny pw. Matki Boskiej Częstochowskiej, a w 1993 roku oddano do użytku murowaną remizo-świetlicę[186]. W latach 1994-1995 zbudowano we wsi wodociąg[187].

Ryc. 57. Kościół filialny pw. MB Częstochowskiej w Ciotuszy Nowej, widok z 2021 roku.

Swego rodzaju nobilitację przeżyła wieś w latach 1955-1959, kiedy w Ciotuszy Nowej funkcjonowała gromada. W jej skład wchodziły także sąsiednie miejscowości: Ciotusza Stara, Róża i Łuszczacz. Przewodniczącym Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej (GRN) był najpierw Jan Działa, a potem Józef Bielak. Funkcję sekretarza GRN w Ciotuszy Nowej pełnił Wincenty Borowiec, a referentem był Dio-

186 M. Pizun, Susiec..., s. 60; M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 328.

187 Kronika GBP w Suścu.

Ryc. 58. Dionizy Kowalik, referent w Prezydium GRN w Ciotuszy Nowej, fot. ze zb. rodziny Kowalików.

Ryc. 59. Tartak Andrzeja Droździela w Ciotuszy Nowej, widok z 2021 roku.

nizy Kowalik[188]. Gromada mieściła się w części budynku drewnianego, gdzie drugą część zajmowała szkoła. W gromadzie pracowało tylko kilku urzędników: przewodniczący, sekretarz i referent. Podczas likwidacji mniejszych gromad z końcem 1959 roku zlikwidowano także tutejszą jednostkę administracyjną i od 1960 roku miejscowości należące do tej gromady włączono do gromady Majdan Sopocki.

Ciężką pracę rolników wspomagały wprowadzane stopniowo maszyny rolnicze. W tym względzie spore znaczenie miało założone w 1962 roku Kółko Rolnicze, którego prezesem został Feliks Kostur, a potem Władysław Hejzner. Początkowo Kółko posiadało prosty sprzęt – zestaw omłotowy, potem kilka ciągników z osprzętem. W 1975 roku włączono KR w Ciotuszy Nowej do Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu. Sprzęt jednak przeniesiono do Ciotuszy Starej, gdzie w ramach SKR utworzono Zakład Usług Mechanizacyjnych[189].

W 1991 roku Kółko Rolnicze w Ciotuszy Nowej reaktywowano, a należny po rozpadzie SKR w Suścu sprzęt pobrano z ZUM-u w Ciotuszy Starej i Majdanie Sopockim. Na wyposażeniu Kółka w Ciotuszy Nowej znalazł się 1 kombajn zbożowy, ciągnik z osprzętem (pług, brona, kultywator), przyczepa ciągnikowa, prasa do słomy oraz rozrzutniki do wapna i obornika. Prezesem tej organizacji został najpierw Władysław Hejzner, potem Mieczysław Koper, a na końcu Stanisław Biela. Kółko Rolnicze zostało zlikwidowane ostatecznie dopiero w 2015 roku[190].

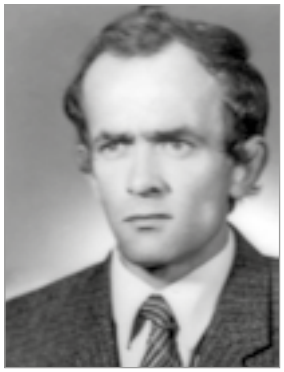

Ryc. 60. Mieczysław Koper, prezes Kółka Rolniczego w Ciotuszy Nowej, fot. ze zb. M. Kopra.

Istotną rolę w życiu mieszkańców odgrywały punkty handlowe. W 1945 roku powstała w Ciotuszy Nowej Spółdzielnia Spożywców „Rolnik", która otworzyła swój sklep spożywczy[191]. Wkrótce obiekt został przejęty przez GS w Majdanie Sopockim. Sklep mieścił się długi czas w mieszkaniach prywatnych, gdzie początkowo sprzedawała Anna Chyżyńska, potem kolejno: Stanisław Szwed, Leokadia Klejnowska (od 1962 r.), Alina Bielak, Lucyna Bartosik, Alina Bukała i Alina Piz. Na pocz. lat 90. sklep GS zlikwidowano, a prywatny handel w 1993

188 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 53 oraz informacja ustna mieszkańców wsi.

189 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca, główna księgowa w SKR.

190 Informacja ustna Stanisław Biela z Ciotuszy Nowej.

191 APL, Akta Spółdzielni Spożywczów „Robotnik" w Ciotuszy Nowej 1945-1946.

roku w budynku Świetlicy Wiejskiej otworzyła najpierw Alina Piz (1993-2013), a od 2013 roku Sylwia Łasocha[192].

Obok sklepu funkcjonował od lat 60. XX wieku także Punkt Skupu Mleka, który w swoim domu prowadził Marian Szwed, potem Zofia Hejzner i Stanisław Bil. Po zbudowaniu Punktu Skupu Mleka w Ciotuszy Starej w 1972 roku skup mleka w Ciotuszy Nowej zlikwidowano[193]. Ponadto czynne były Punkty Skupu Owoców prowadzone sezonowo kolejno przez: Krystynę Hejzner, Stanisława Kuśmierza, a potem jego córkę Zofię oraz Janinę Momot[194]. W latach 70. przez 3-4 lata czynny był także Punkt Skupu Jaj, który prowadziła Irena Koper[195].

Z handlem i rolnictwem należy łączyć Punkt Skupu Tytoniu, który zorganizowano w Ciotuszy Nowej około połowy lat 70. Punkt ten mieścił się w dawnej fermie drobiowej, którą nieco wcześniej zbudowało pięciu mieszkańców wsi: Tadeusz Kowalik, Ryszard Dziura, Seweryn Ćmil, Janina Biela i Józef Dziura. Ferma ostatecznie nie podjęła hodowli drobiu, a budynki kupiła Lubelska Wytwórnia Tytoniu, Oddział w Krasnymstawie i skupywała tutaj kilka lat surowiec od plantatorów. Następnie obiekty dzierżawiła firma Uniwersal kontynuując skup tytoniu. Tytoń przyjmowano tutaj przez ponad 10 lat. W 2002 roku budynki najpierw wydzierżawiła, a w 2004 roku wykupiła firma Horizon Polska sp. z o.o., której właścicielami byli Jan i Alina, Małgorzata Babulowie. W jednym z budynków zorganizowali Zakład Produkcji Wyrobów Drzewnych, który produkował elementy toczone galanterii drzewnej[196]. Zakład ten funkcjonuje do tej pory. Ponadto Andrzej Droździel uruchomił we wsi w 2000 roku tartak, który produkuje: tarcicę budowlaną, podkłady kolejowe, deski szalunkowe, tarcicę meblarską i więźbę dachową. Na wyposażeniu zakładu jest 1 trak pionowy, kilka traków poziomych, wielopiły oraz suszarnia do drewna[197]. Obrazu gospodarczego wsi dopełnia zakład JLT Jacka Tabały, który w latach 2011-2018 produkował maszyny dla rolnictwa i leśnictwa.

Punkty handlowe uzupełnia otwarty w 2019 roku przez Edytę Koper komis samochodowy, a Roksana Kuśmierz od 2020 roku prowadzi Pracownię Florystyczną „Drewno Kwiaty i Bławaty" zajmującą się sprzedażą kwiatów i urządzaniem kompozycji kwiatowych.

Obok działalności gospodarczej mieszkańcy Ciotuszy Nowej zajmują się także kulturą duchową. W 1970 roku z inicjatywy Jana Herdy powstał we wsi Zespół Śpiewaczy „Jutrzenka", który po wprowadzeniu stanu wojennego w 1981 roku przerwał swoją działalność na 17 lat. Reaktywowano go jednak w 1998 roku i funkcjonuje do tej pory. Założycielem i kierownikiem Zespołu w latach 1970-1981 był Jan Herda, a od 1998 roku Zespołem po jego reaktywacji kieruje Alina Bednarz.

Ryc. 61. Jan Herda, założyciel i wieloletni kierownik Zespołu Śpiewaczego „Jutrzenka", fot. ze zb. GOK w Suścu.

Zespół Śpiewaczy „Jutrzenka" ma na swoim koncie sporo nagród i wyróżnień, zdobytych podczas występów na licznych festiwalach i konkursach[198].

Na pocz. lat 60. zorganizowano we wsi Koło Gospodyń Wiejskich, a funkcję przewodniczącej objęła najpierw Władysława Bil (do 1975 r.), potem Janina Momot (1975-1979), Stanisława Michałuszko (1979-1996) i Alina Bednarz (1996-2017). Gospodynie organizowały kursy pieczenia i gotowania oraz prowadziły wypożyczalnię naczyń. Ponadto plotły wieńce dożynkowe, organizowały zabawy taneczne i konkursy na najpiękniejsze ogródki. W 2017 roku na jego przewodniczącą wybrano Joannę Zub. Koło to przyjęło nazwę „Na obcasach" i skupia się na organizowaniu cyklicznych zabaw dla

192 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 31.
193 Informacja ustna Stanisław Biela z Ciotuszy Nowej.
194 Informacja ustna Zofia Ćmil z Ciotuszy Nowej.
195 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 31.
196 Informacja ustna Alina Babula, współwłaścicielka Zakładu.
197 Informacja ustna Andrzej Droździel, właściciel tartaku.
198 50-lecie Zespołu Śpiewaczego „Jutrzenka", Ciotusza Nowa 2020, s. 8.

Ryc. 62. Zespół Śpiewaczy „Jutrzenka" z Ciotuszy Nowej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Ryc. 63. Janina Momot, przewodnicząca KGW w Ciotuszy Nowej, fot. ze zb. J. Momot.

Ryc. 64. Alina Bednarz, przewodnicząca KGW w Ciotuszy Nowej w latach 1996-2017, fot. ze zb. A. Bednarz.

dzieci oraz prezentowaniu przygotowywanych przez siebie kulinarnych specjałów na gminnych i powiatowych festynach[199].

Koło Gospodyń Wiejskich miało swoją siedzibę w świetlicy wiejskiej, gdzie funkcjonował także Klub Rolnika[200]. Ten ostatni utworzony w 1972 roku aż do 1993 roku prowadziła Stanisława Michałuszko[201].

Dość istotnym wydarzeniem było zorganizowanie w 1947 roku przez Macieja Burdę, Stanisława Bielę i Mieczysława Łasochę w Ciotuszy Nowej jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej. Jednak po dwóch latach jednostka rozpadła się, ale reaktywowano ją w 1951 roku. W latach 1956-1958 zbudowano we wsi drewnianą remizę, w 1962 roku druhowie otrzymali motopompę, a w 1968 roku samochód strażacki. W 1979 roku utworzono młodzieżową sekcję OSP, która funkcjonowała kilkanaście lat. W latach 1989-1993 zbudowano murowaną remizo-świetlicę. Prezesami jednostki OSP w Ciotuszy Nowej byli kolejno: Józef Bielak (1947-1949), Władysław Bil (1951-1958), Stanisław Szwed (1958-1978), Seweryn Ćmil (1978-1985), Zbigniew Łasocha (1991-2011) i od 2011 roku Jan Hejzner[202].

Inicjatywy społeczne i gospodarcze najczęściej były inspirowane przez sołtysów, którzy spełniają ważną rolę w życiu wsi. Funkcję tę w Ciotuszy Nowej pełnili kolejno: Stanisław Biela (podczas II wojny św.), Józef Bielak

199 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 91.

200 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 13.

201 Informacja ustna Alina Bednarz z Ciotuszy Nowej.

202 M. Skiba, Straże pożarne na Zamojszczyźnie, Zamość 1992, s. 123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego, Tomaszów Lubelski 2011, s. 118-120.

Ryc. 65. Koło Gospodyń Wiejskich „Na obcasach" w Ciotuszy Nowej.

Ryc. 66. Strażacy z Ciotuszy Nowej podczas zawodów strażackich, lata 70. XX wieku, fot. ze zb. M. Chudy.

Ryc. 67. Zbigniew Łasocha, prezes OSP w Ciotuszy Nowej od 1991 roku, fot. ze zb. Z. Łasochy.

Ryc. 69. Tadeusz Bednarz, sołtys Ciotuszy Nowej w latach 1990-1998, fot. ze zb. T. Bednarza.

(1946)[203], Stanisław Fila (do 1951 r.), Józef Bielak (od 1951 r.), Władysław Bil (1960)[204], Franciszek Kowalik (1966), Władysław Bil (1969)[205], Henryk Pokrywka (do 1990 r.), Tadeusz Bednarz (1990-1998), Krzysztof Hejzner (1998-2002), Edward Kuśmierz (2002-2010), Renata Piz (2010-2014), Barbara Kostur (2014-2018) i od 2018 roku Dariusz Nizioł[206].

Obecnie Ciotusza Nowa jest średniej wielkości wsią. W 2000 roku liczyła 818,10 ha powierzchni oraz 533 mieszkańców[207], a w 2021 roku mieszkało tutaj 486 osób[208].

Ryc. 68. Zabytkowa, drewniana kapliczka brogowa w Ciotuszy Nowej z 1910 roku, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

CIOTUSZA STARA

Wieś położona na północnym skraju gminy Susiec, nad strumieniem Świerszcz, dopływem rzeki Sopot, w obrębie Roztocza Środkowego.

Pierwsze ślady osadnictwa ludzkiego na terenie miejscowości sięgają czasów prehistorycznych, a dowodzą tego wyniki badań powierzchniowych AZP oraz luźne znaleziska, dzięki którym zarejestrowano 3 stanowiska archeologiczne (punkty osadnicze). Znaleziony materiał ceramiczny był jednak mało charakterystyczny, co utrudniło określenie jego chronologii. Można jedynie datować zabytki ogólnie jako pradziejowe[209]. Nieco więcej światła rzuca znaleziony w Ciotuszy odłupek krzemienny[210], datowany mniej ogólnie na epokę kamienia lub brązu. Z dużym prawdopodobieństwem można jeszcze odrzucić starszą i środkową epokę kamienia, gdyż w najbliższej okolicy nie odkryto dotychczas zabytków z tego okresu. Zatem odłupek krzemienny należy zapewne datować na młodszą epokę kamienia (neolit), epokę brązu lub wczesną epokę żelaza, czyli na okres

203 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
204 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 53.
205 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 7 i 13.
206 W. Kozyra, J. Niedźwiedź, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych..., s. 31.
207 M. Pizun, Susiec..., s. 58 i 61.
208 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.
209 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
210 I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 146-147.

5500-400 r. p.Chr. Ponadto z Ciotuszy Starej pochodzi brązowy pierścionek, fragment innego tego typu zabytku oraz grot żelazny. Dwa pierwsze zabytki można w przybliżeniu datować na okres rzymski (I-IV w.), natomiast grot żelazny to zapewne eksponat wczesnośredniowieczny (IX-XIII w.).

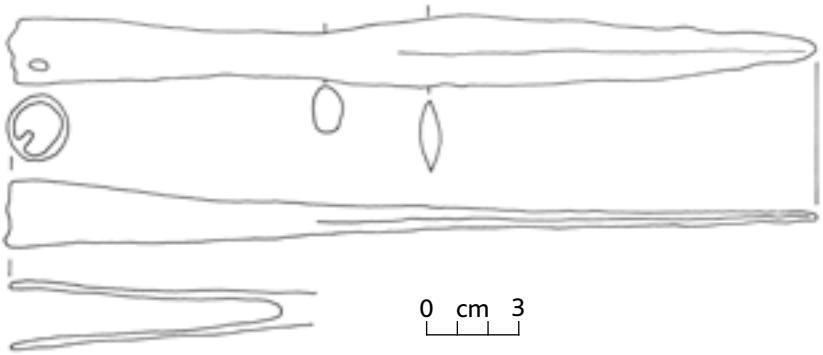

Ryc. 70. Żelazny grot wczesnośredniowieczny z Ciotuszy Starej, rys. J. Bagińska, zbiory Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Współczesna wieś Ciotusza została założona nad strumieniem Świerszcz przez Oleśnickich w 2 poł. XVI wieku, co przypuszczalnie nastąpiło w okresie krótkiego posiadania dóbr tarnawackich przez Łukasza, Marcina i Andrzeja Oleśnickich herbu Radwan. Oleśniccy w 1559 roku zamienili swoje wsie dziedziczne: Damianice i Turów za królewskie wsie: Wieprzowe Jezioro, Pańków, Tarnawatkę i Wierzchrachanie, będące częścią starostwa bełskiego. Jednak w 1567 roku zamianę tę jako niekorzystną dla króla unieważniono, a wsie z powrotem włączono do starostwa bełskiego[211]. Ten krótki okres w latach 1559-1567 wydaje się być jedynym możliwym kiedy rozpoczęto osadzać Ciotuszę. Musiało przy tym dojść do przejęcia tej wsi przez Oleśnickich w wyniku nowej, mniej korzystnej wymiany wsi Damianice i Turów na królewskie Łabuńki i Krynice. Na okres lokacji wsi w latach 60. XVI wieku wskazywać może pierwsza wzmianka o Ciotuszy z 1582 roku, kiedy wieś została zastawiona, a więc przedstawiała już pewną wartość, którą mogła osiągnąć po jej zagospodarowaniu, a to musiało trwać zapewne kilkanaście lat.

Osadzenie Ciotuszy odbywało się w atmosferze sporów granicznych rozpoczętych w 1578 roku[212], ale zaogniły się one w latach 1583-1584 i jak przypuszcza prof. A. Janeczek, miały pewnie związek z podjęciem lub wzmożeniem prac przy osadzaniu Ciotuszy[213].

Pierwsza źródłowa wzmianka o tej miejscowości pochodzi z listopada 1582 roku, kiedy Marcin Oleśnicki, podsędek bełski (1564-1585), w związku z wypłatą posagu swej bratanicy Marii, córki Łukasza i Anny z Zamoyskich, zapisał jej przyszłemu mężowi Janowi Dulskiemu, podskarbiemu wielkiemu koronnemu, dług 6000 zł z zapłatą do 1 stycznia 1584 roku i zabezpieczył go na wsiach Niemirów [Niemirówek] oraz Ciotusza w województwie bełskim[214]. Zapewne dług został uregulowany, gdyż obie wsie należały nadal do Oleśnickiego, którego w 1591 roku kanclerz Jan Zamoyski (1542-1605) oskarżył *„iż wdarł się w głąb dóbr ordynackich, graniczących z posiadłościami Lipskich, tam wykarczował wiele lasu i osadził nową wieś Ciotuszę”*[215]. W 1597 roku wsie Niemirów, Ciotuszę, Stare Krynice i Odnogę za 12 000 zł na okres 3 lat przejął Jan Gorajski jako zabezpieczenie długu[216]. Wkrótce zastawnik przelał swe prawo na Krystynę Dunikowską, która skupiła ponadto prawo do pewnych sum długu od Stanisława Piotrowskiego i łącznie suma dłużna wyniosła 16 500 zł. Następnie Dunikowska scedowała dług na Samuela Wojeckiego, stolnika przemyskiego, który ustąpił zastaw na rzecz Stanisława Żołkiewskiego, hetmana polnego koronnego. W związku z tym, że Żółkiewski przelał swe prawa do długu na Jana Zamoyskiego, kancle-

211 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 94.

212 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan a Zamoyscy w XVI-XVII wieku, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego”, t. 1/2009, s. 38.

213 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 167.

214 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku. Z dziejów szlachty małopolskiej doby nowożytnej, Kielce 2020; AGAD, Metryka Koronna, t. 126, k. 59v–62.

215 APL, Księga ziemska grabowicka (Terrestria Grabovieciensia), nr 23, s. 1263.

216 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku..., s. 114; APL, Księga ziemska grabowiecka (Terrestria Grabovieciensia), nr 10, s. 627-632, 632-636.

rza wielkiego koronnego, ten wwiązany został 25 sierpnia 1603 roku w posesję wspomnianych dóbr[217].

Ryc. 71. Stanisław Żółkiewski, właściciel zastawny Ciotuszy na przełomie XVI i XVII wieku.

Później Ciotusza wraz z Niemirówkiem w drodze spadku przeszła na jego syna – Tomasza Zamoyskiego (1594-1638), żonatego z Katarzyną z Ostrogskich (zm. 1642). Dopiero w 1627 roku udało się Oleśnickim odzyskać zastawione ziemie z powrotem[218].

Mimo zajęcia zastawem dóbr krynickich (łącznie z Ciotuszą) dziedzicznym ich właścicielem był nadal Marcin Oleśnicki (zm. 1602), żonaty z Anną z Jaskmanickich, z którą miał córkę Elżbietę oraz 5 synów: Marka (zm. 1639), Piotra (zm. 1630), Jana (zm. po 1653), Łukasza (zm. 1626/28) i Adaukta (zm. po 1639), którzy po ojcu przejęli majątek. Jednak już w maju 1606 roku Marek, Piotr i Jan, darowali swemu bratu stryjecznemu Jarosławowi (zapewne w wyniku kupna-sprzedaży) swe części dziedziczne we wsiach Stare i Nowe Krynice, Niemirów, Polanów, Ciotusza i Dzierążnia[219]. W tym czasie także Łukasz przypadające na niego części wymienionych wsi zastawił Jarosławowi na trzy lata za 12 000 zł, a Zbożny (Auctus), za podobną sumę zastawił swe części na osiem lat, czyli do momentu osiągnięcia przez siebie pełnoletniości. W rozliczeniu Jarosław zabezpieczył braciom dług w wysokości 27 000 zł na wsiach Łabunie, Hruszów i Wierzbie. Wwiązanie Jarosława Oleśnickiego w te dobra nastąpiło 7 lipca 1606 roku, a przejęcie przez niego całości praw do włości krynickiej odbyło się zapewne w początkach 1618 roku, kiedy to Zbożny i Łukasz przekazali swoje prawa dziedziczne[220]. Nowy właściciel dóbr musiał jednak uregulować sumy zastawne na rzecz Zamoyskich, co uczynił ostatecznie dopiero przed 1627 rokiem odzyskując wszystkie dobra, w tym Ciotuszę[221]. Ta ostatnia była wówczas średniej wielkości wsią. Według rejestru poborowego w 1629 roku notowano tu 4 łany użytków (ok. 67,2 ha) oraz młyn o 1 kamieniu[222].

Jarosław Oleśnicki (1566/70-1635), syn Łukasza i Doroty z Cieciszewskich, był żonaty z Dorotą z Bełżeckich (zm. 1642) herbu Jastrzębiec, córką Bartłomieja i Elżbiety z Wasiczyńskich[223]. Mieli oni syna Tomasza, który zmarł w 1622 roku oraz córkę Barbarę, zamężną za Prokopem Leśniowolskim (1588-1653) herbu Roch II, kasztelanem podlaskim[224]. Barbara po śmierci rodziców odziedziczyła dobra łabuńskie i krynickie, w tym zapewne Ciotuszę. Świadczy o tym m.in. fakt darowania przez nią Janowi Oleśnickiemu (zm. po 1653), synowi Marcina, na dożywocie wieś Niemirów [Niemirówek] w związku z jego ożenkiem w 1636 roku[225].

Dzieje Ciotuszy w 2 poł. XVII wieku nie są dobrze znane. Prawdopodobnie przez małżeństwo córki Barbary i Prokopa Leśniowolskich – Doroty Leśniowolskiej (zm. 1656) w 1 poł. XVII wieku Ciotusza (wraz z całą włością łabuńską i krynicką) stała się własnością Stanisława Firleja herbu Lewart (zm. ok. 1661), kasztelana lubelskiego[226], a potem jego syna Jana (zm. 1682), żonatego z Teresą z Warszyckich[227]. Ten ostatni sprzedał obciążone długami dobra w 1671

217 APL, Księga grodzka grabowiecka, t. 76, s. 425-427.
218 A. Janeczek, Osadnictwo…., s. 167; W. Bondyra, Słownik historyczny…, s. 26.
219 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku…, s. 100; APL, Księga ziemska grabowiecka, t. 12, s. 404-405.
220 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku…, s. 100.
221 W. Bondyra, Słownik historyczny…, s. 26.
222 CPAHU, Taryfa podatku pogłównego województwa bełskiego z 1629 roku.
223 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku…, s. 95.
224 A. Niesiecki, Herbarz polski, t. VII, Lipsk 1841, s. 82.
225 J. Pielas, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku…, s. 132.
226 W. Bondyra, Własność ziemska w województwie bełskim w czasach saskich, Lublin 2015, s. 69.
227 K. Więch, Na pograniczu trzech dzielnic, Wola Okrzejska 2017, s. 80.

roku Andrzejowi Gulczewskiemu, łowczemu sanockiemu[228]. Prawdopodobnie włość krynicka (w tym Ciotusza) była w tym czasie w posiadaniu licznych zastawników oraz spadkobierców po Oleśnickich, Leśniowolskich i Firlejach. Dobra ciotuskie wchodziły w skład włości krynickiej, na której sporo sum zastawnych miała Barbara z Firlejów, córka Andrzeja, zamężna pierwszy raz za Janem Tarnowskim (1642-1676) herbu Leliwa[229], a drugi raz za Stefanem Konstantym Piaseczyńskim (zm. 1691)[230]. Po niej należności zastawne Tarnowskich przejęli ich synowie: Stanisław (zm. 1699) i Aleksander Dominik (1668-1707), od których wykupił je około 1695 roku Kazimierz Maurycy Głogowski (zm. 1709), syn Samuela i Zofii z Rozwadowskich, żonaty z Barbarą z Wyszotrawków (zm. po 1726). Pod koniec XVII wieku dobra krynickie, w skład których wchodziła także Ciotusza, były bardzo rozdrobnione[231]. W 1688 roku Ciotusza była własnością, w części (?), Hurczyna[232], a około 1700 roku należała do Lesieckiego[233]. Kilka lat później Ciotusza była już we władaniu [Franciszka] Głogowskiego, starosty grabowieckiego[234]. W 1713 roku właścicielem wsi (być może tylko w części) był Mikołaj Głogowski (zm. 1720), łowczy bełski, żonaty z Anną z Dunin-Głuszyńskich, który przejął dobra po swym bracie Kazimierzu Maurycym Głogowskim[235].

Znaczny rozwój Ciotuszy w XVII wieku potwierdza funkcjonowanie młynów, zapewne wodnych, o których w dokumencie dzierżawy z 1694 roku wspomina Anna z Gnina Zamoyska, nakazując aby jej poddani z Rybnicy oraz Huty Susieckiej nie korzystali z młynów ciotuskich[236]. Także rejestr podatku kołowego z 1733 roku wymienia tutaj jeden młyn wodny o 1 kole, z którego zapłacono 4 złp podatku[237]. Być może młyn ten wraz z częścią Ciotuszy w 1738 roku nabył, zapewne drogą zastawu, Stanisław Trzciński herbu Ślepowron, po którym dobra dziedziczył syn Józef, a następnie wnuk Tadeusz[238]. W 1759 roku Ciotusza, prawdopodobnie już w całości, należała do Głogowskich. W latach 70. XVIII wieku w aktach występują Antoni, Marcyanna i Andrzej Głogowscy jako współwłaściciele Ciotuszy. Jednak zapewne wkrótce całość dóbr trafiła do Antoniego Głogowskiego herbu Grzymała, syna Mikołaja, żonatego z Ludwiką z Dulskich herbu Przegini. Ta ostania była córką Józefa i Anny z Borkowskich[239]. Antoni Głogowski pełnił funkcje publiczne i był najpierw skarbnikiem grabowieckim (1748-1762), a potem chorążym horodelskim (1762-1782)[240].

Część Ciotuszy była także w rękach Zamoyskich, którzy prawdopodobnie uzyskali ją w wyniku procesów sądowych z Oleśnickimi, a potem założyli tutaj hutę szkła. Pierwszy raz była ona wzmiankowana w dokumentach w 1638 roku, kiedy zawarto w Zamchu intercyzę na jej prowadzenie z Janowskim[241]. W latach 1654-1657 hutnikiem ciotuskim był Gabriel Jan Baryła[242]. Hutę ciotuską wzmiankuje także dokument z 1660 roku wydany przez Jana „Sobiepana" Zamoyskiego dla Bienieckich, w którym ordynat darował prawo dożywocia na gruncie dawniej do huty ciotuskiej i huty szarowolskiej należących[243]. Później w tym miejscu powstała osada Hucisko [Tomaszowskie], gdzie w 1715 roku notowano młyn o 1 kole, a przy nim sad. Ponadto w osadzie znaj-

228 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 69.
229 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 59.
230 Polski Słownik Biograficzny, t. XXV, s. 809.
231 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 94.
232 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok 1989, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 1-2.
233 CPAHUL, Lustracja... ok. 1700 roku.
234 CPAHUL, Lustracja... ok. 1705 roku.
235 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 93-94 i 160.
236 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.
237 CPAHUL, Rejestr podatku kołowego województwa bełskiego w 1733 roku.
238 E. Sęczys, Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861, Warszawa 2000, s. 725.
239 S. Głogowski, Grzymałowie-Głogowscy. Monografia rodzinna, Katowice 2009, s. 50-51.
240 H. Gmiterek, R. Szczygieł, Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku, Kurnik 1992, s. 229.
241 Z. Kubrak, Palenie popiołów i wyrób potażu w Puszczy Solskiej od połowy XVI do początku XIX wieku, „Res Historica", t. 23/2006, s. 39.
242 APL, Akta Ordynacji Zamojskiej, kopia dokumentu ze zbiorów Z. Jarosza z Suśca.
243 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey w 1834 roku, Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej, nr 1815, s. 22.

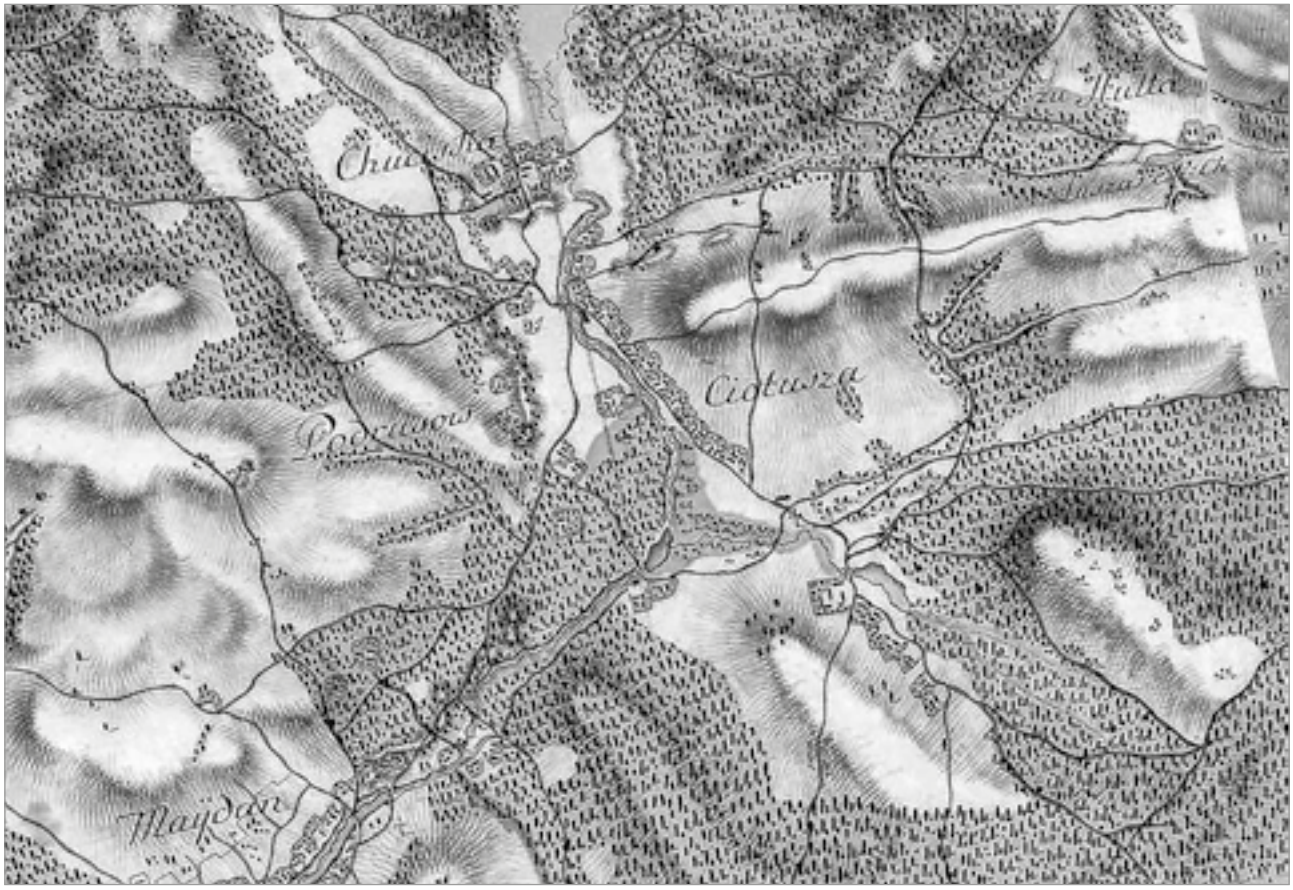

Ryc. 72. Ciotusza Stara [i Hucisko] na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

dował się nowy spichlerz, karczma i browar[244]. W latach 1725-1735 ordynat Michał Zdzisław Zamoyski (1679-1735) założył w Hucisku folwark ordynacki[245]. Hucisko figuruje na mapie F. von Miega z lat 1779-1783, na Mapie Kwatermistrzowskiej z 1839 roku oraz na mapie z 1877 roku. W 1783 roku notowano nawet odrębne ordynackie dobra huciskie, do których obok Huciska zaliczono także Ulów[246]. Inwentarz z 1791 roku wspomina karczmę w Hucisku, lokując ją przy gościńcu do Krasnobrodu oraz młyn na krynicy do Husin. W 1806 roku budowano tutaj nową gorzelnię[247]. W 1804 roku dzierżawcami wsi Hucisko byli Zaborowscy, którzy ofiarowali do kościoła w Józefowie kielich mszalny[248]. Wieś bowiem należała w pocz. XIX wieku do parafii łacińskiej w Józefowie[249], natomiast według spisu z 1827 roku Hucisko należało do powiatu zamojskiego i parafii Józefów. Liczyło wtedy 12 domów oraz 74 mieszkańców[250]. W 1843 roku dzierżawcą wsi był Feliks Żukowski[251]. Spis z 1921 roku wykazał tu folwark z 2 domami, w których mieszkało 32 Polaków[252]. Funkcjonowała tutaj polska szkoła 1-klasowa utworzona w 1916 roku[253]. Jej dzieje musiały być jednak krótkie i po kilku latach placówka została zapewne zlikwidowana, gdyż nie występowała w dokumentach z późniejszych lat. Folwark w Hucisku o pow. 182 ha od Ordynacji dzierżawiła Janina Wieczorkowa[254], a w 1929 roku Wiktor Boguszewski posiadał tu 172 ha[255]. W folwarku huciskim zorganizowano gospodarstwo rybackie o powierzchni 10 ha[256].

244 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 83.
245 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamojskich, Lublin 2009, s. 55.
246 SGKP, wypisy, s. 43.
247 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 83.
248 W. Ćwik, Dzieje Józefowa..., s. 112.
249 J. A. Wadowski, Kościoły diecezji..., s. 516.
250 Tabella..., t. I, s. 161.
251 APL, USC parafia unicka Majdan Sopocki, 1843 r., s. 32.
252 Skorowidz..., t. IV, s. 8.
253 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 13.
254 M. Kozaczka, Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 64.
255 T. Epsztein. S. Górzyński, Spis ziemian..., s. 2 i 23.
256 M. Kozaczka, Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 64 i 71.

Własność Zamoyskich dla części Ciotuszy potwierdza także fakt kolatorstwa (opieki) cerkwi ciotuskiej w 1744 roku[257]. Prawdopodobnie część tych dóbr wraz z patronatem cerkwi odkupili Głogowscy, gdyż Antoni Głogowski jako kolator cerkwi w 1776 roku dokonał prezenty na probostwo dla ks. Jana Ciepielowskiego i nadał przywilej parafii unickiej na wolne pastwisko oraz wolny wręb w lasach należących do Ciotuszy. Antoni początkowo dzielił dobra Ciotusza z siostrą Marcyanną z Głogowskich Komornicką i synem Andrzejem Głogowskim[258]. Zapewne jednak wkrótce objął całość dóbr i przekazał je swemu synowi Wincentemu (drugi syn Andrzej zmarł w młodym wieku). Wincenty Głogowski (ur. 1760) od 1796 roku był żonaty z Urszulą z Jabłonowskich herbu Grzymała, córką Józefa i Ludwiki z Grabińskich[259].

Prawdopodobnie podczas rządów Antoniego Głogowskiego ciotuszanie około 1788 roku zajęli bezprawnie jezioro pod Zubami, słabo zarybione, ale było ono wygodne dla włościan do moczenia konopi[260]. Wywołało to konflikt graniczny, ale ostateczny wynik sporu nie jest znany.

Wincenty Głogowski był kolejnym kolatorem cerkwi i właścicielem wsi, ale nie gospodarował tutaj długo, gdyż w 1799 roku sprzedał dobra za 120 tys. złp Euzebiemu Lipskiemu (zm. 1824) herbu Grabie, synowi Stanisława i Justyny z Olszyńskich, późniejszemu sędziemu pokoju powiatu zamojskiego[261]. Był on żonaty z Katarzyną z Liniewskich (zm. 1843), córką Ignacego i Doroty z Cyrynów. Lipscy mieli syna Piotra, który zmarł w 1801 roku oraz córkę Anielę Wiktorię (1788-1827). Ta ostatnia trzykrotnie wychodziła za mąż, pierwszy raz w 1804 roku za Jana Szeptyckiego (ur. 1780), syna Bazylego i Rozalii z Szeptyckich, z którym miała dwóch synów: Józefa Gabriela i Piotra, drugi raz była zamężna za Cyrylem Grodeckim, z którym miała syna Jana Zygmunta, a trzeci raz wyszła za mąż za Mateusza Noymana. Z dwoma pierwszymi mężami była rozwiedziona[262].

Po śmierci Euzebiusza Lipskiego w 1824 roku dobra na krótko przejęła córka Aniela Wiktoria, ale zmarła już w 1827 roku. Wtedy Ciotuszę decyzją sądu wystawiono na licytację, a kupił ją w 1830 roku za 67 350 złp Józef Gabriel Szeptycki (1806-1855) herbu Szeptycki, syn poprzedniej właścicielki[263]. Józef Szeptycki nie gospodarował w Ciotuszy osobiście, ale dobra wypuszczał w dzierżawę. W latach 1838-1850 dzierżawcą Ciotuszy był Maksymilian Krajewski[264].

Zapewne przy okazji licytacji w 1830 roku sporządzono inwentarz dóbr, który opisuje budynki dworskie i folwarczne. Dwór ciotuski na podmurówce z opoki, zbudowano z drzewa sosnowego na węgieł, z zewnątrz i wewnątrz był gliną oszabrowany (otynkowany), wewnątrz pobielony, dach pobity gontem. Rezydencja posiadała kilka pokoi i alkierzy, w jednym z pokoi znajdował się kominek wybudowany z kamienia. Na frontowej elewacji dobudowano ganek drewniany z 4 słupami. Dwór wyposażono w 2 kominy z cegły nad dach wywiedzione. Stan budowli w tym czasie był bardzo zły, ściany były spróchniałe, a dach, choć niedawno pobity gontem, posiadał dziury. Obok dworu stał drewniany lamus z dachem gontem pobitym oraz budynek mieszkalny zwany folwarkiem. Ten ostatni, jednotraktowy, po lewej stronie posiadał 2 pokoje z 4 oknami, podłogą i powałą, z kominkiem i piecem ogrzewalnym oraz alkierz o 1 oknie, z podłogą i powałą, z piecem ogrzewalnym. Analogiczny rozkład pomieszczeń był także po prawej stronie korytarza[265]. W bliskiej odległości od dworu znajdowały się inne, drewniane zabudowania folwarczne, częściowo podpiwniczone, a część gospodarcza była ogrodzona płotem. W tej części ist-

257 APL, ChKGK, nr 101, s. 484-485. W dokumencie tym cerkiew lokalizowana jest w Podrusowie.
258 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. I, dokumenty.
259 S. Głogowski, Grzymałowie-Głogowscy..., s. 52.
260 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 98.
261 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 95. W. Bondyra jako datę kupna podaje 1801 rok, ale odnosi się ona do wpisania transakcji do ksiąg lwowskich, natomiast sprzedaż dóbr nastąpiła w 1799 roku (A. Boniecki, Herbarz Polski, t. XIV, Warszawa 1911, s. 325).
262 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. I, dokumenty.
263 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok 1989, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 2; E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 12-13.
264 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. I, dokumenty; E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 7.
265 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. I, dokumenty.

niały wówczas: wozownia, spichlerz i kurnik z XVIII wieku oraz nowsze (a więc zapewne XIX wieczne) stajnia, chlewy, wozownia, obora ze spichrzem, gumno, chlewik, stodoła i szopa. Ponadto osobną grupę budynków stanowiły: uruchomiona w 1902 roku gorzelnia, browar i wołownik, również ogrodzone. Do dóbr ciotuskich należały wówczas także dwa drewniane młyny wodne o 1 kole, po jednym w Ciotuszy Starej i Nowej, a ponadto funkcjonował browar z magazynem, chmielnik, potażnia (magazyn popiołu) oraz 2 drewniane karczmy[266].

Na początku XIX wieku Ciotusza była średniej wielkości wsią. Spis z 1827 roku notował ją w powiecie zamojskim i parafii Krasnobród, a liczyła wówczas 71 domów oraz 402 mieszkańców[267].

Początek lat 30. XIX wieku to okres powstania listopadowego, w którym brali udział także ciotuszanie. Z gminy Ciotusza trafiło wtedy do kadr 24, a do batalionów Straży Ruchomej 51 rekrutów. Łącznie zatem w powstaniu wzięło udział 75 mieszkańców wsi, którzy trafili do formowanej w Józefowie jednostki[268]. Rekruci nie wzięli jednak udziału w walkach, gdyż sformowany z nich oddział powstał w czerwcu 1831 roku[269], w schyłkowym okresie powstania.

Kilka lat po powstaniu doszło do dużych zmian gospodarczych w dobrach Ciotuszy. W latach 1834-1836 wykonano we wsi regulację gruntów i zapewne wówczas powstała wieś Józefówek. Wcześniej, w latach 20. XIX wieku utworzono Ciotuszę Nową i Ciotuszę Starą w wyniku podziału Ciotuszy i powstała także wieś Róża, o której pierwsza wzmianka pochodzi z 1828 roku.

Po podziale Ciotuszy ośrodek dworski z folwarkiem znalazł się na obecnym obszarze Ciotuszy Nowej, ale aż do 1944 roku funkcjonował jako oddzielny byt gospodarczy.

W 1 połowie XIX wieku na terenie Ciotuszy znajdowało się 5 karczem, które w 1845 roku uzyskały patent na dalszą sprzedaż alkoholu[270]. Zapewne po 1 karczmie były w Ciotuszy Starej i w Hucisku. Ciotusza wówczas była dominialną gminą należącą do Szeptyckich. Karczmy w tym czasie były stosunkowo prymitywne. Według inwentarza z 1828 roku, jedna z karczem w Ciotuszy była po prostu kurną chatą, bez podłóg i komina, kryta strzechą. Druga nieco lepsza, posiadała drewniane podłogi oraz komin pleciony, oblepiany gliną[271].

Stosunkowo bezbarwne dzieje wsi w połowie XIX wieku przerwał epizod powstańczy z 1863 roku, kiedy wieś zapisała się na kartach historii. Pod Ciotuszą 11 listopada 1863 roku oddział płk. Karola Świdzińskiego i Adolfa Otto „Junoszy" w sile około 60 powstańców natknął się na oddział żołnierzy rosyjskich (2 roty piechoty, 1 szwadron ułanów i 10 Kozaków) pod dowództwem mjr. Przewolińskiego i stoczył z nimi potyczkę. Po gwałtownej wymianie ognia w centrum i na skraju osady powstańcy wycofali się. Podczas walk zginęło 7 powstańców, 9 dostało się do niewoli a 40 innych uszło za kordon austriacki. W wyniku tych działań zginął także zarządca folwarku ciotuskiego Rogowski oraz służba folwarczna[272].

Efektem powstania styczniowego było m.in. uwłaszczenie chłopów. W jego wyniku w 1864 roku 29 włościan ciotuskich na 21 numerach tabelowych otrzymało 336 mórg i 276 prętów użytków[273]. Dwory zastrzegły sobie prawo do utrzymania karczmy i taka karczma funkcjonowała także w Ciotuszy Starej aż do I wojny światowej[274].

Po latach względnego rozwoju w 1896 roku przypadkowy pożar strawił całą wieś[275]. Jednak mieszkańcy szybko odbudowali budynki. Według danych z 1905 roku Ciotusza Stara liczyła 200 i 5/12 dziesięcin (218,96 ha) powierzchni, z tego 174 i 1/12 dziesięcin zajmowały grunta orne, 11 dziesięcin łąki, a 15 i 1/3 dziesięcin nieużytki. Było tutaj 38 domów oraz 250 mieszkańców: 100 prawosławnych i 150 rzymskokatolików. Funkcjonowała we wsi szkoła cerkiewna[276].

266 Tamże.
267 Tabella..., t. I, s. 77.
268 W. W. Bednarski, Z dziejów powstania listopadowego na Lubelszczyźnie i Podlasiu, Puławy 1993, s. 66 i 75.
269 Tamże, s. 75.
270 DzUGL, nr 36/1845 r., s. 687.
271 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. I, dokumenty.
272 S. Zieliński, Bitwy i potyczki..., s. 109; J. Feduszka, Powstanie styczniowe na Zamojszczyźnie, Zamość 2013, s. 31.
273 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. II, dokumenty.
274 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 24.
275 Tamże, s. 23.
276 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 40.

Podczas I wojny światowej we wsi nie było walk, ale 10 mieszkańców wsi wcielono do wojska rosyjskiego. Dwu z nich: Marcin Bednarczuk i Józef Kozak zostało zabitych na froncie, pozostali szczęśliwie powrócili do domu. W 1915 roku podczas wycofywania się wojsk rosyjskich 3 rodziny wyjechały ze wsi w głąb Rosji. Powrót w następnych latach „bieżańców" z Rosji spowodował rozprzestrzenienie się tyfusu plamistego. W 1918 roku w Ciotuszy Starej zanotowano 14, a w 1919 roku dalszych 7 zgonów na tyfus[277]. Był to wynik epidemii panującej w całej Europie.

Pomimo pewnych zawirowań odnotowano rozwój wsi, na co wskazuje spis z 1921 roku, kiedy w Ciotuszy Starej było 48 domów i 294 mieszkańców, natomiast w folwarku 7 domów i 119 mieszkańców, w tym 5 Ukraińców oraz 17 Żydów[278]. W okresie międzywojennym obok rolników było we wsi 2 kowali (jednym z nich był Mikołaj Biszczanik), szewc (nieznany z imienia Nuszka), 2 stolarzy i 2 cieśli. Funkcjonowała także w latach 20. w Ciotuszy Starej maziarnia, gdzie pracowało około 5 pracowników przy produkcji terpentyny i wypale węgla drzewnego. Jej właścicielem był Żyd Moszko Adler[279].

W tym czasie czynna była we wsi szkoła, a jej początki sięgają pierwszych lat XX wieku. Nie była ona wymieniana w spisie szkół z 1903 roku, a zatem powstała zapewne dopiero w 1904 roku, jako rosyjska 1-klasowa szkoła cerkiewna. W tym roku uczył tu Piotr Krawczyński[280]. Prawdopodobnie początkowo szkoła była ulokowana w mieszkaniu prywatnym, a potem na jej lokal zajęto dawną popówkę. Był to drewniany budynek, o wymiarach 14x6 m, podzielny na dwie części, z biegnącym przez środek 2-metrowym korytarzem. Z zewnątrz wchodziło się na korytarz, gdzie jedne drzwi prowadziły do izby lekcyjnej, drugie do mieszkania nauczyciela. Dach budynku pokryty był gontem. W 1933 roku dobudowano ganek z wieżyczką, na którym umieszczono dzwonek. W izbie szkolnej stało 20 ławek (z otworami na kałamarze) w dwóch rzędach, w każdej ławce siedziało po 4 uczniów[281].

W latach 1908-1914 nauczycielem w Ciotuszy był Julian Stanisław Jarema[282]. Szkoła rosyjska funkcjonowała zapewne do 1915 roku, ale obok niej, dzięki staraniom Polskiej Macierzy Szkolnej, otwarto w Ciotuszy Starej polską Szkołę Ludową, notowaną już w 1907 roku[283]. Miała ona jednak dość krótki żywot, zapewne tylko kilka lat.

W 1916 roku utworzono we wsi polską szkołę 1-klasową[284], gdzie nauczycielką do 1918 roku była Bronisława Ciotówna, która przybyła tutaj ze Stanisławowa. Po Ciotównie, w latach 1918-1920, pracował Jan Szczęsny, przybyły ze szkoły w Majdanie Sopockim. Od 1920 roku uczyło w Ciotuszy Starej po kilku nauczycieli, a funkcję kierownika tej placówki w latach 1920-1944 pełnił Jan Karczewski. Uczyła także Maria Karczewska (od 1920 r.), a potem Zofia Wąsik [Kolasińska] (od 1926 r.). Podczas II wojny światowej, w latach 1940-1941 nauczycielką w Ciotuszy Starej była Jadwiga Jarmowicz[285]. Organizacyjnie szkoła podnosiła swój stopień aż do 3-klasowej, 6-cio oddziałowej. Dwie klasy lekcyjne znajdowały się w wynajętych pomieszczeniach w Ciotuszy Nowej, a trzecia w dawnej szkole carskiej, gdzie swoje mieszkanie posiadał także kierownik. We wsi nie było klasy siódmej, kończącej szkołę podstawową, a naj-

Ryc. 73. Jan Karczewski, kierownik szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1920-1944, fot. ze zb. rodziny Karczewskich.

277 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 29-33.
278 Skorowidz..., t. IV, s. 8.
279 E. Biszczanik, Wspomnienia z mojego życia, Ciotusza Stara, maszynopis w posiadaniu rodziny Biszczaników, s. 3, 8, 12.
280 Pamiatnaja kniżka... na 1904 god, s. 281.
281 E. Biszczanik, Wspomnienia z mojego życia, Ciotusza Stara, maszynopis w posiadaniu rodziny Biszczaników, s. 5.
282 Pamiatnaja kniżka... na 1908 god, s. 127.
283 M. Bury, Zarys historii Związku Nauczycielstwa Polskiego powiatu Tomaszów Lubelski, Tomaszów Lubelski 2005, s. 12.
284 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 13.
285 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 35.

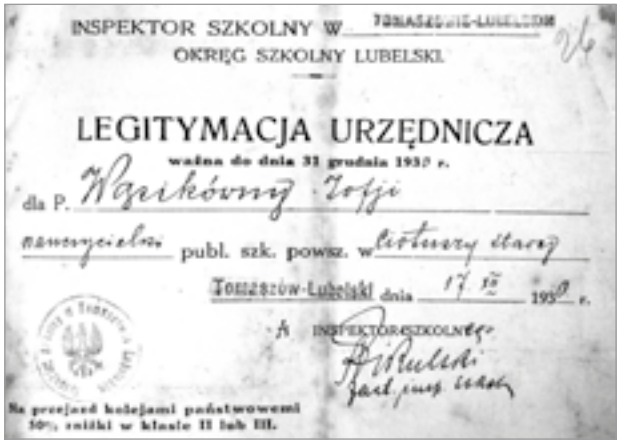
INSPEKTOR SZKOLNY W
OKRĘG SZKOLNY LUBELSKI

LEGITYMACJA URZĘDNICZA

ważna do dnia 31 grudnia 193[illegible] r.

dla P. Wąsikówny Zofji

nauczyciela publ. szk. powsz. w Ciotuszy Starej

Tomaszów-Lubelski dnia 17 IX 193[illegible] r.

INSPEKTOR SZKOLNY

Na przejazd kolejami państwowemi 50% zniżki w klasie II lub III.

Ryc. 74. Legitymacja urzędnicza nauczycielki Zofii Wąsik [Kolasińskiej], ze zb. AP w Zamościu.

bliższe placówki 7-klasowe funkcjonowały w Krasnobrodzie i Józefowie.

Dość starą budowlą we wsi była cerkiew, prawdopodobnie wybudowana już pod koniec XVI lub na pocz. XVII wieku, a potwierdzają ją źródła z 1620 roku. Wtedy miejscowy paroch brał udział w zjeździe unickiego duchowieństwa eparchii chełmskiej w Szczebrzeszynie. Początkowo cerkiew należała do protopopii (dekanatu) potylickiej[286], a z chwilą utworzenia ok. 1690 roku dekanatu tomaszowskiego została do niego włączona. Potwierdza to spis z 1761 roku, który drewnianą cerkiew parafialną w Ciotuszy pw. Opieki NMP wymienia w składzie dekanatu tomaszowskiego[287]. W 4 ćwierci XVII wieku tutejszym parochem był ks. Jurko Mierzwa[288], w 1721 roku ks. Eliasz Suprynowicz[289], w 1744 roku ks. Szymon Suprynowicz, w 1764 roku ks. Jan Suprynowicz[290], a potem ks. Jan Ciepielowski[291]. Kolatorem (opiekunem) tej cerkwi w 1744 roku był ordynat Tomasz Antoni Zamoyski, do którego należała część Ciotuszy (Podrusów oraz Hucisko). W wizytacji biskupiej cerkiew w 1744 roku wymieniana była jako w Podrusowie, a obejmowała także ludność unicką z Ciotuszy i Długiego Kąta[292].

Według inwentarza z 1809 roku tutejsza świątynia była zbudowana z drzewa tartego, na węgieł na podmurówce i przykryta dachem gontowym. Na dachu oprócz kopuły znajdowały się dwie wieże od frontu, na których umieszczono dwa krzyże. Przy cerkwi zlokalizowano drewnianą dzwonnicę zbudowaną na węgieł. W pobliży cerkwi stała drewniana plebania postawiona na podwalinach drewnianych i przykryta słomą. Miała jedną izbę z alkierzem, piecem i kominem oraz piekarnię. Obok stała drewniana stajnia i stodoła.

Około 1795 roku tutejsza świątynia została zamieniona na filialną, najpierw parafii krasnobrodzkiej (1802), a potem parafii w Majdanie Sopockim (1809) i taką rolę pełniła już do końca swego istnienia[293]. Unicka parafia ciotuska była uposażona w ćwierć łana pola i 2 morgi łąki oraz przysługiwały jej dziesięciny po 30 snopków z każdej ćwierci łana z Ciotuszy i Podrusowa, wsi należących do tej parafii. Ostatnim parochem ciotuskim był ks. Jan Ciepielowski. W latach 1802-1809 administratorem cerkwi unickich w Ciotuszy i Krasnobrodzie notowany był ks. Jan Lisowski[294]. Świątynię w Ciotuszy rozebrano w 1889 roku. Mieszkańcy wsi próbowali jeszcze postawić we wsi kaplicę i rozpoczęto nawet zbiórkę pieniędzy na ten cel, ale uzyskano niewiele funduszy i w 1898 roku zaniechano dalszej zbiórki[295].

Przy cerkwi ciotuskiej pierwotnie znajdował się cmentarz grzebalny, ale w 1828 roku nowa nekropolia zlokalizowana była już poza zabudową wsi. Prawdopodobnie była ona czynna do końca XIX wieku. Inny cmentarz, na którym pochowano m.in. Katarzynę z Liniewskich Lipską (zm. 1843) znajdował się za Kozakami i jeszcze do 1930 roku był ogrodzony drewnianym parkanem[296].

Dawną metrykę posiada jednostka straży pożarnej z Ciotuszy Starej, założona w 1928 roku przez kierownika szkoły Jana Karczewskiego oraz kilku mieszkańców: Macieja Burdę, Marcina Najdę, Józefa Martyniaka i Andrzeja Najdę. Jej skład szybko się rozrastał i w 1930 roku jednostka liczyła już 23 druhów. W roku

286 A. Gil, Prawosławna eparchia..., s. 226; W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii, Lviv 2005, s. 447.
287 W. Kołbuk, Kościoły wschodnie Rzeczpospolitej około 1772 roku, Lublin 1998, s. 309.
288 APL, Akta Ordynacji Zamojskiej, kopia dokumentu ze zbiorów Z. Jarosza z Suśca.
289 APL, ChKGK, nr 101, s. 23.
290 W. Bobryk, Duchowieństwo unickie diecezji chełmskiej w XVIII wieku, Lublin 2005, s. 165.
291 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, nr 274, cz. I, dokumenty.
292 APL, ChKGK, nr 101, s. 484-485.
293 E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 8-11.
294 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, nr 274, cz. I, dokumenty; E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 9-10.
295 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj..., s. 447.
296 E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 8 i 15.

Ryc. 76. Marcin Najda, prezes OSP w Ciotuszy Starej w latach 1945-1969, fot. ze zb. M. Najdy.

Ryc. 75. Remizo-świetlica w Ciotuszy Starej, stan z 2021 roku.

Ryc. 77. Strażacy z Ciotuszy Starej podczas ćwiczeń, lata 60. XX wieku, fot. ze zb. E. Biszczanika.

następnym, dzięki pomocy Jana Mosóra z Rogóźna, powstała dęta orkiestra strażacka, która grała na instrumentach zakupionych we Lwowie. W różnym czasie liczyła ona od 7 do 11 muzykujących strażaków. Kapelmistrzem był najpierw Jan Mosór, a po nim Maciej Najda[297]. Pierwszą remizę strażacką zbudowano w latach 1931-1933, a w 1935 roku strażacy otrzymali sikawkę ręczną dwucylindrową, kilka odcinków węży, kilka bosaków, dwukołowy beczkowóz oraz 24 komplety mundurów. Dopiero w 1955 roku jednostka otrzymała motopompę. W 1978 roku zbudowano drugą remizę, która w dużej części pełni do tej pory rolę Wiejskiego Domu Kultury. Funkcję prezesa jednostki OSP w Ciotuszy Starej pełnili kolejno: Jan Karczewski (1928-1945), Marcin Najda (1945-1969),

297 Straże pożarne powiatu tomaszowskiego, Tomaszów Lubelski 2011, s. 120.

Maciej Najda (1969-1978), Jan Kudełka (1978-1995), Grzegorz Momot (1995-2001) i od 2001 roku Piotr Bednarczuk. W latach 1964-1974 działała także żeńska sekcja OSP pod dowództwem Jadwigi Majdan[298].

Tragicznym dla mieszkańców wsi był okres II wojny światowej. We wrześniu 1939 roku podążały przez wieś w kierunku Tomaszowa Lubelskiego główne siły armii polskich „Lublin" i „Kraków". W związku z działaniami wojennymi 18 września 1939 roku niemal cała Ciotusza Stara spłonęła podpalona przez żołnierzy niemieckich. Ocalało tylko 12 domów, szkoła, remiza i jedna kuźnia[299]. Podczas dalszych walk, 24 września Polacy z oddziału gen. W. Andersa zaatakowali najeźdźców w Ciotuszy Starej i po krótkim boju Niemcy poddali się. Jednak Polacy, po chwilowym postoju we wsi, pomaszerowali w kierunku Narola, a nazajutrz pojawili się we wsi ponownie Niemcy[300]. Po krótkiej okupacji niemieckiej, 28 września 1939 roku wkroczyli tutaj Sowieci, ale 10 października z powrotem tereny te zajęli Niemcy i rozpoczęli okupację.

Z początkiem 1940 roku zaczęto we wsi tworzyć ruch oporu, a zalążek konspiracji tworzyli Józef Łazorczyk i Jan Karczewski, do których wkrótce dołączyli: Jan Watrak, Marcin Najda oraz Aleksander Litwin, a potem następni. Partyzanci z Ciotuszy Starej należeli do 4 kompanii AK „Majdan Sopocki" pod dowództwem sierż. Antoniego Kusiaka „Bystrego"[301]. W Ciotuszy Starej zorganizowano pluton, którego dowódcą był Jan Makuch „Żbik", a dowódcami drużyn: Edward Makuch „Natan", Marcin Najda „Wilczur" i Antoni Litwin[302]. Część mieszkańców pomagała partyzantom, także sowieckim, którzy we wsi mieli punkty sanitarne zlokalizowane u Filipa Waszczuka i Jana Martyniaka. Sanitariuszkami, które posiadały przeszkolenie sanitarne były: Jadwiga Martyniak, Emilia Martyniak, Helena Wacko, Helena Łazorczyk i Maria Waszczuk[303].

Do sporej tragedii doszło we wsi 9 lipca 1942 roku, choć jej początku należy upatrywać już w dniu 8 lipca, kiedy Niemcy jadąc do Majdanu Sopockiego pozostawili w Ciotuszy jeden samochód oraz 7 pilnujących go żołnierzy. W nocy od strony Długiego Kątu nadjechała na furmance grupa złodziei, na widok których Niemcy zaczęli strzelać. Strzały były jednak niecelne i napastnicy zdołali uciec w stronę wsi, po czym skręcili na podwórko Antoniego Hejznera i uciekli w pole, skąd zaczęli ostrzał z cekaemu. Wystraszeni Niemcy uciekli, a złodzieje obrabowali i podpalili samochód. Nazajutrz, w ramach odwetu, wieś została spacyfikowana. Niemcy aresztowali wówczas 22 chłopów, z których potem 10 rozstrzelali w Tomaszowie Lubelskim, a pozostałych wywieźli do obozu na Majdanku. Stamtąd wróciło jedynie 2 mieszkańców. Chroniąc się przed pacyfikacją część ludności uszła w lasy i dopiero po wyjeździe Niemców powróciła do domów.

Kolejna tragedia rozegrała się 13 lipca 1943 roku, kiedy wysiedlono ze wsi 32 mieszkańców Ciotuszy Starej i 24 mieszkańców z części Podrusowa, która obecnie należy do Ciotuszy Starej[304]. Wysiedlonych furmankami zawieziono na stację do Długiego Kątu, skąd przetransportowano ich koleją do obozów przejściowych w Zamościu, a potem w Lublinie. Stamtąd po kilku dniach wysłano ich na przymusowe roboty do III Rzeszy[305]. Po wysiedleniu rodziny, które uciekły ze wsi wcześniej, mieszkały poza Ciotuszą. Niemcy nie nasiedlili tutaj nikogo, więc mieszkańcy często wracali nocą do swoich gospodarstw.

Tragedię II wojny światowej mieszkańcy okupili ofiarami śmiertelnymi. W różnych okolicznościach życie straciło 20 mieszkańców Ciotuszy Starej[306].

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej życie powoli wracało do normy. Już w 1944 roku wznowiono w szkole zajęcia, a kierownikiem placówki został najpierw Zygmunt Fila (1944-1946), a następnie funkcję tę pełnili

298 M. Skiba, Straże pożarne na Zamojszczyźnie, Zamość 1992, s. 121-123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 120-122.
299 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 51.
300 Tamże, s. 52-53.
301 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.
302 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 191.
303 E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 104-105.
304 E. Biszczanik, Wspomnienia z mojego życia, Ciotusza Stara, maszynopis w posiadaniu rodziny Biszczaników, s. 26; E. Biszczanik, Ciotusza Stara... s. 146-147.
305 E. Biszczanik, Ciotusza Stara..., s. 90-91; W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 26; M. Skiba, Straże pożarne na Zamojszczyźnie, Zamość 1992, s. 121.
306 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 143.

Ryc. 78. Uczestnicy kursu Przysposobienia Rolniczego w Ciotuszy Starej w 1948 roku, fot. ze zb. J. Koszyka.

Ryc. 80. Ciotusza Stara, murowany budynek szkolny z 1964 roku, widok z 2021 roku.

Ryc. 79. Bazyli Daszczykowski, kierownik szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1948-1951, fot. ze zb. J. Koszyka.

kolejno: Zofia Kolasińska (1946-1948), Bazyli Daszczykowski (1948-1951), Stanisław Łacek (1951-1956), Jan Świergoń (1956-1959) i Tadeusz Bajdak (1959-1964)[307].

Warunki lokalowe w szkole były niewystarczające, co wymuszało wynajmowanie dodatkowych sal lekcyjnych i takie wynajmowano w Ciotuszy Nowej. Głównie z tego powodu przystąpiono w 1957 roku do budowy nowej, murowanej szkoły oddanej do użytku w 1964 roku[308]. W nowej siedzibie placówką kierowali kolejno: Władysław Malec (1964-1985), Kazimierz Koszel (1985-1986), Zofia Ćmil (1986-1991), Stanisława Hałasa (1991-1995), Ja-

307 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; Informacja ustna Krystyna Żołądek [Gontarz] z Józefowa, nauczycielka w Ciotuszy w latach 1961-1965.

308 Informacja ustna Krystyna Żołądek, nauczycielka w Ciotuszy Starej w latach 1961-1965.

Ryc. 81. Nauka w starej szkole ciotuskiej, lata 50., fot. ze zb. K. Biszczanika.

Ryc. 82. Jan Świergoń, kierownik szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1956-1959, fot. ze zb. J. Świergoń.

Ryc. 83. Jan Bajdak, kierownik szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1959-1964, fot. ze zb. K. Żołądek.

Ryc. 84. Władysław Malec, dyrektor szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1964-1985, fot. z Kroniki SP w Ciotuszy Starej.

Ryc. 85. Zofia Ćmil, dyrektor szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1986-1991, fot. ze zb. Z. Ćmil.

nusz Joniec (1995-1996), Teresa Puchacz (1996-2001), Iwona Okoń (2001-2008), Zbigniew Dziurkowski (2008-2010) i Joanna Hałasa (2010-2012). W latach 1976-1982 szkoła pełniła funkcję szkoły zbiorczej, gdzie dodatkowo uczęszczały starsze roczniki (kl. VII--VIII) z Róży, Łuszczacza i Łasoch. Zwiększyła się wówczas znacznie liczba uczniów i nauczycieli. W 1982 roku, w związku z podwyższeniem organizacji szkoły w Łuszczaczu do 8-klasowej, ilość uczniów w Ciotuszy Starej zmalała. Dodatkowo liczba dzieci w okręgu szkolnym systematycznie obniżała się, co w dalszej perspektywie doprowadziło w końcu do likwidacji placówki. Ostatni dzwonek zabrzmiał w szkole ciotuskiej 29 czerwca 2012 roku[309]. W 2021 roku w budynku dawnej szkoły, którą zadaptowano w wyniku realizacji projektu „Przebudowa budynku szkoły w Ciotuszy Starej na mieszkanie chronione", otwarto Środowiskowy Dom Pomocy Społecznej.

309 Kronika SP w Ciotuszy Starej.

Ryc. 86. Nauczycielka Zofia Ćmil z uczniami klasy I-II ze szkoły w Ciotuszy Starej, ok. 1975 r., fot. ze zb. Z. Ćmil.

Ryc. 87. Stanisława Hałasa, dyrektor szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1991-1995, fot. z Kroniki SP w Ciotuszy Starej.

Ryc. 88. Teresa Puchacz, dyrektor szkoły w Ciotuszy Starej w latach 1996-2001, fot. ze zb. T. Puchacz.

Budowa szkoły była jedną z ważniejszych inwestycji powojennych we wsi. Kolejną była budowa drogi utwardzonej w latach 1957-1961, a był to odcinek drogi Józefów-Tomaszów Lubelski. W 1993 roku oddano do użytku murowaną remizo-świetlicę, a w latach 1994-1995 ułożono wodociąg[310].

Spore znaczenie dla życia mieszkańców miały sklepy, które powstały już przed I wojną światową, a posiadał je Mazur, Franciszek Łazorczyk i Żyd Majer (u Teterycza). Mazur zginął jeszcze przed I wojną światową, zastrzelony przez rosyjskich żandarmów, Łazorczyk zbankrutował w 1927 roku, a Majer prowadził sklep do II wojny światowej. W 1938 roku powstał sklep Spółdzielni Rolniczo-Spożywczej w domu Jana Najdy, gdzie sprzedawał najpierw Jan Biszczanik, a potem Stanisław Kowalik. Z czasem od Najdy sklep przeniesiono do Mikołaja Martyniaka, który był także sklepowym, potem do Marcina Watraka, także sprzedawcy i wreszcie do Teterycza, gdzie sprzedawał Jan Zawadzki[311]. Po II wojnie światowej handel prowadziła tutaj Gminna Spółdzielnia z Majdanu Sopockiego. Pierwszym sprzedawcą był Józef Herda, a potem Urszula Szwed. Ta ostatnia na pocz. lat 90. otworzyła prywatny sklep, a budynek dzierżawiła od Wspólnoty Wiejskiej. W 2003 roku sklep odkupił Grzegorz Momot i początkowo budynek dzierżawił od Wspólnoty Wiejskiej, a w 2011 roku wykupił go na własność. Sklep ten funkcjonuje do tej pory[312].

Z handlem związany był także Punkt Skupu Mleka, który zbudowano w 1972 roku[313].

310 M. Pizun, Susiec...., s. 30 i 60.

311 A. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 28.

312 Informacja ustna Grzegorz Momot z Ciotuszy Starej.

313 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 13.

W tym murowanym lokalu mleko przyjmowała w latach 1972-1989 Genowefa Kudełko po mężu Wołowiec, a po niej Stanisław Hejzner. Ten ostatni pracował tutaj do 2008 roku, kiedy Punkt ten ostatecznie zlikwidowano.

Obok Kółka Rolniczego od ok. 1975 roku, przez 10 lat funkcjonował Punkt Skupu Żywca, zorganizowany przez GS w Tomaszowie Lubelskim. Skup ten prowadził najpierw Maciej Najda, a potem Józef Darda. Od około 1985 do

Ryc. 89. Stanisław Hejzner pracownik Punktu Skupu Mleka w Ciotuszy Starej, fot. ze zb. S. Hejznera.

Ryc. 90. Mieczysław Makuch, prezes KR w Ciotuszy Starej, fot. ze zb. J. Sławińskiego.

Ryc. 91. Prywatny Skansen etnograficzny Franciszka Kawy w Ciotuszy Starej, widok z 2021 roku.

W 1961 roku powstało we wsi Kółko Rolnicze, którego prezesem był Aleksander Litwin. W 1975 roku Kółko weszło w skład SKR w Suścu. W Ciotuszy Starej utworzono wówczas Zakład Usług Mechanizacyjnych z bazą sprzętową, która pełniła usługi rolnicze dla okolicznych gospodarzy. Kierownikiem ZUM-u był najpierw Tadeusz (?) Żyworonko, a potem Mieczysław Makuch. Z końcem 1990 roku ZUM zlikwidowano, a od 1991 roku reaktywowano Kółko Rolnicze, którego prezesem został Mieczysław Makuch[314]. Kółko to funkcjonowało jeszcze kilkanaście lat.

1989 roku Komis Nawozów Sztucznych prowadził tutaj Stanisław Hejzner[315].

Obecnie we wsi funkcjonują trzy tartaki, z których jeden czynny od 1991 roku należy do Leszka Kowalika, następny uruchomił w 2009 roku Mariusz Kowalik, a największy z nich należy do Kamila Siwargi, który zbudował go w 2010 roku[316].

Najnowszą inwestycją we wsi jest prywatny skansen Franciszka Kawy zbudowany w 2019 roku, gdzie zgromadzono liczny i róż-

314 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca, główna księgowa w SKR.

315 Informacja ustna Stanisław Hejzner z Ciotuszy Starej.

316 Dane na podstawie Centralnej Ewidencji Działalności Gospodarczej.

norodny sprzęt, dawniej wykorzystywany w gospodarstwie wiejskim.

Ryc. 92. Bronisława Hejzner, przewodnicząca „starego" KGW w Ciotuszy Starej, fot. ze zb. B. Hejzner.

Zapewne już w latach 60. utworzono we wsi Koło Gospodyń Wiejskich, a jego przewodniczącą została Anna Biszczanik. Potem funkcję tę przejęła Bronisława Hejzner, a na końcu pełniła ją Janina Lal. Gospodynie organizowały kursy pieczenia, gotowania i masarski oraz prowadziły wypożyczalnię naczyń. Koło funkcjonowało do lat 80., a potem jego działalność na długi okres zamarła[317]. Reaktywowano je w 2017 roku, a jego przewodniczącą została Joanna Babiuch.

Ryc. 93. Członkinie „nowego" Koła Gospodyń Wiejskich z Ciotuszy Starej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

317 Informacja ustna Stanisław Hejzner z Ciotuszy Starej.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Ciotuszy Starej pełnili kolejno: Michał Najda (1937-1946)[318], Jan Zawadzki (1946)[319], Antoni Seńko (1951), Eugeniusz Biszczanik (1954-1963), Władysław Watrak (1966), Jan Watrak (1990-1994), Józef Herda (1994-2002), Józef Kawalec (2002-2006), Anna Biszczanik (2006-2018) i od 2018 roku Katarzyna Stadnicka-Makuch[320].

Ryc. 94. Eugeniusz Biszczanik, sołtys z Ciotuszy Starej, fot. ze zb. rodziny Biszczaników.

Obecnie Ciotusza Stara należy do małych wsi. W 2000 roku zajmowała 754,98 ha powierzchni i liczyła 301 mieszkańców[321], a w 2021 roku mieszkało tutaj 310 osób[322].

GRABOWICA

Wieś położona w centralnej części gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego.

Teren miejscowości był zasiedlony już w pradziejach, a świadczy o tym znaleziona w Grabowicy siekierka krzemienna[323]. Jej czworościenny przekrój oraz gładzenie na znacznej powierzchni wskazuje z dużą dozą prawdopodobieństwa na schyłkowoneolityczną chronologię i przynależność do kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.). Kolejny ślad osadnictwa związany jest dopiero z okresem wczesnośredniowiecznym (XI-XIII w.), a reprezentuje go żelazny grot do oszczepu. Grot ten należy łączyć z przybyłą na te tereny ludnością słowiańską.

318 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 47.
319 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
320 Archiwum UG w Suścu.
321 M. Pizun, Susiec..., s. 58 i 61.
322 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.
323 I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 147.

Ryc. 95. Siekierka krzemienna kultury ceramiki sznurowej (?) z Grabowicy, wg I. Kutyłowskiej 1972.

Obecna miejscowość powstała w połowie XVII wieku[324] w dobrach Ordynacji Zamojskiej. Musiała zatem być założona podczas rządów Jana „Sobiepana" Zamoyskiego (1627-1665), III Ordynata. Potem dzieliła losy całej Ordynacji Zamojskiej. Kolejny raz wieś pojawiła się w źródłach w 1706 roku, kiedy dokonano jej pomiaru[325]. W 1744 roku miejscowość jako Huta Grabowicka [Grabowica] należała do

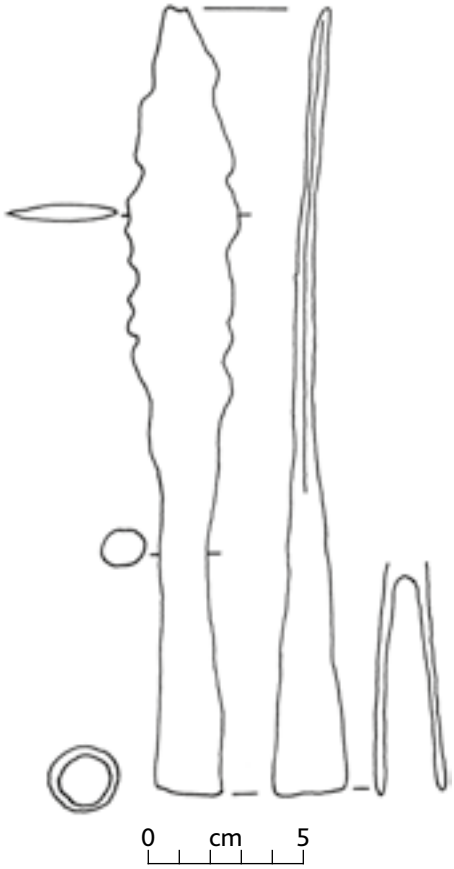

Ryc. 96. Żelazny grot wczesnośredniowieczny z Grabowicy, rys. J. Bagińska, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim, rys. J. Bagińska.

Ryc. 97. Grabowica na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

324 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 15.
325 E. Sochan, Grabowica, Lublin 2005, s. 15.

unickiej parafii w Łosińcu[326]. Inwentarz z 1752 roku wykazał we wsi starą, walącą się karczmę, ale zapewne wkrótce ją odbudowano lub zbudowano nową, gdyż w 1791 roku notowano tu karczmę wjezdną[327].

Lustracja z 1765 roku wspomina nieistniejącą już w Grabowicy hutę [szklaną], którą przeniesiono na inne miejsce. Wówczas we wsi była karczma, a 32 poddanych „robiło dla folwarku w Rudzie Rybnickiej"[328]. Według wykazu z 1783 roku Grabowica należała do ordynackiego klucza rybnickiego[329].

Była to wówczas niewielka wieś. W 1789 roku notowano tu 35 gospodarstw, a wójtem (sołtysem) był wtedy Józef Sochan[330]. Inwentarz z 1800 roku wymienia we wsi folwark, 2 młyny, folusz oraz 3 karczmy. Grabowica wchodziła wtedy nadal w skład ordynackiego klucza rybnickiego[331]. Według spisu z 1827 roku wieś należała do powiatu tomaszowskiego oraz łacińskiej parafii Tomaszów, a liczyła 36 domów oraz 187 mieszkańców[332]. Wykaz z 1840 roku umieszcza Grabowicę w składzie unickiej parafii w Sopocie [Majdanie Sopockim] i ordynackiej gminie Aleksandrów[333]. Sporządzony sześć lat później spis wykazał we wsi 708 mórg i 148 prętów (398,5 ha) gruntu[334].

Tabela 2. Właściciele gospodarstw chłopskich w Grabowicy w 1846 roku (APL, nr 2264).

numery		Nazwiska i imiona chłopów	Wielkość posiadanego gospodarstwa w morgach i prętach
kolejny	domu mieszk.		
1	1	Józef Kaniowski	21 m 165 pr
2	2	Michał Herda	21 m 128 pr
3	3	Sobek Kozyra	21 m 128 pr
4	5	Michał Lipian	21 m 173 pr
5	6	Michał Gałan	21 m 248 pr
6	7	Bartek Mielniczek	21 m 127 pr
7	8	Maciej Deń	21 m 127 pr
8	9	Antoni Lipian	21 m 127 pr
9	10	Antoni Lipian	21 m 127 pr
10	11	Tomasz Lipian	21 m 127 pr
11	12	Błażej Uchman	21 m 182 pr
12	13	Wojciech Lipian	21 m 228 pr
13	15	Maciej Drążek	21 m 238 pr
14	17	Jan Kulas	21 m 196 pr
15	22	Wojciech Bartosik	21 m 252 pr
16	24	Franek Gęborys	5 m 259 pr
17	26	Jędrzej Ferens	21 m 210 pr
18	27	Maciej Uchman	21 m 136 pr
19	28	Łukasz Lipian	21 m 148 pr
20	29	Szczepan Jakubiszyn	21 m 144 pr
21	30	Marcin Rorat	21 m 145 pr
22	31	Wawrzyniec Kowalczyk	21 m 142 pr
23	32	Łukasz Bondyra	18 m 282 pr
24	33	Sobek Lomber	18 m 266 pr
25	34	Michał Lipian	18 m 266 pr
26	35	Michał Koper	18 m 266 pr
27	36	Maciej Paska	18 m 295 pr
28	37	Jędrzej Bondyra	18 m 295 pr
29	40	Wojtek Bondyra	18 m 266 pr
30	41	Maciej Kukiełka	18 m 266 pr
31	44	Maciej Kozyra	18 m 266 pr
32	45	Jan Bryk	18 m 266 pr
33	46	Tomasz Bryk	18 m 266 pr
34	48	Wojciech Chudyk	18 m 266 pr
35	50	Jakub Łasocha	21 m 133 pr
36	51	Józef Gęborys	1 m 150 pr
RAZEM			**708 m 148 pr**

Około 1880 roku wieś liczyła 47 domów i 454 mieszkańców – rzymskokatolików oraz 1012 mórg (556,59 ha) gruntu. Ludność oprócz uprawy roli trudniła się przemytnictwem towarów przez pobliską granicę austro-węgierską[335]. W 1891 roku w leśnych dobrach Ordynacji Zamojskiej w Grabowicy przedsiębiorca Lewonfur założył gontarnię[336]. Funkcjonowała ona zapewne krótko, gdyż nie wymienia jej już „Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii" z 1905 roku.

Na początku XX wieku notowano tu 90 gospodarstw oraz karczmę, która należała do Żyda Herszka. W niej mieszkańcy wsi zaopatrywali się w najpotrzebniejsze rzeczy m.in. sól, naftę, zapałki, machorkę, gwoździe i alkohole. W tym czasie we wsi obok rolników notowano także kowala – Michała Gałana, krawcową – Katarzynę Uchman, kołodzieja – Łukasza Lombra, cieślów – Macieja Jakubiszyna i Macieja Sochana, bednarzy – Michała Sochana,

326 APL, ChKGK, nr 100, s. 485.
327 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 72.
328 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 856.
329 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 32 i 112.
330 E. Sochan, Grabowica..., s. 17-18.
331 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 32.
332 Tabella..., t. I, s. 147.
333 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim około 1772 roku, Lublin 1991, s. 219.
334 E. Sochan, Grabowica..., s. 21.
335 SGKP, wypisy, s. 78.
336 E. Sochan, Grabowica..., s. 24.

Łukasza Drążka i Macieja Lipiana oraz tkacza – Tomasza Wójtowicza[337].

Ilość gruntów włościańskich wzrosła w 1905 roku, kiedy Ordynacja Zamojska, w ramach rekompensaty za zrzeczenie się praw do serwitutów, przekazała każdemu gospodarzowi tabelowemu po 5,2 morgi gruntu[338].

Tragiczna dla mieszkańców była data 29 czerwca 1915 roku, kiedy wycofujące się wojska rosyjskie podpaliły w kilku miejscach wieś. Wszystkie zabudowania, z wyjątkiem jednej chałupy stojącej na uboczu, spłonęły. Taki sam los spotkał także tutejszą karczmę[339].

Na początku XX wieku Grabowica była średniej wielkości wsią i według spisu z 1921 roku było tu 97 domów oraz 601 mieszkańców, w tym 1 Ukrainiec[340]. W okresie międzywojennym notowano we wsi trzy sklepy: Mojsze Nuchyma, Tomasza Kaniowskiego i Władysława Korgi. W dwu ostatnich prowadzono także wyszynk piwa i sprzedaż alkoholu. Sklep Kaniowskiego funkcjonował niedługo, bowiem jego właściciel zbankrutował. Większość mieszkańców trudniła się rolnictwem, ale niemal 1/3 zajmowała się także wyrobem gontów, które sprzedawano Żydom. Ponadto we wsi było kilku rzemieślników: kowale – Michał Gałan i Michał Malec, zdun – Maciej Lomber, stolarz – Wawrzyniec Kaniowski, krawiec – Anna Drążek i Łukasz Drążek, kołodziej – Michał Sochan, który wyrabiał cebrzyki, balie, skopki, beczki i maselnice i tkacze – Tomasz Wójtowicz, Wojciech Kuczyński, Jan Łagowski, Stanisław Gęborys i Jan Sochan[341].

Stosunkowo późne korzenie posiada tutejsza oświata. Prawdopodobnie dopiero w połowie lat 20. otwarto we wsi 1-klasową szkołę, która początkowo mieściła się w mieszkaniu prywatnym. Pierwszą znaną nauczycielką była Józefa Mazurkiewiczowa, która uczyła tutaj w latach 1925-1926, a potem jej miejsce zajęła w 1926 roku Stefania Dreherówna. W 1929 roku podniesiono stopień organizacyjny szkoły do 2-klasowej, a kierowniczką tej placówki została Stefania Dreherówna, ale uczyła także Józefa Szarafin[342]. W 1934 roku wybudowano w Grabowicy, z funduszy gminy Majdan Sopocki, drewnianą szkołę[343]. Podczas II wojny światowej budynek ten zajmowali Niemcy, którzy urządzili tutaj swój dobrze ufortyfikowany posterunek[344]. Funkcjonowała jednak do 1942 roku we wsi polska szkoła, gdzie w mieszkaniach prywatnych uczyły: Józefa Szarafinówna i Stefania Dreherówna[345].

Po II wojnie światowej ponownie otwarto szkołę w 1944 roku, a kierowniczką tej 3-klasowej placówki została Józefa Szarafin[346]. Jej miejsce w 1945 roku zajęła Stefania Kisielewicz i pracowała na tym stanowisku do 1975 roku, trzy ostatnie lata już jako dyrektor[347]. Kolejnym dyrektorem tej placówki został Jerzy Wyskiel (1975-1980), a po nim Krystyna Mazur (1980-1999). Za kadencji tej ostatniej w 1996 roku oddano do użytku nową, murowaną szkołę. W latach 1999-2000 szkołą kierowała Irena Smucz, a w latach 2000-2012 dyrektorką tej placówki była Urszula Szymańska[348]. W 2012 roku władze gminy zlikwidowały szkołę, ale naukę kontynuowano nadal w Publicznej Szkole Podstawowej, prowadzonej przez Stowarzyszenie „Bądźmy Razem". Prezesem Stowarzyszenia została Mariola Zub, a dyrektorką szkoły Urszula Szymańska.

Ryc. 98. Stefania Kisielewicz, kierownik, od 1972 roku dyrektor szkoły w Grabowicy, wg E. Sochana 2005.

337 Tamże, s. 26-27.
338 D. Skakuj, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego 1867-1939, Biłgoraj 2005, s. 69.
339 E. Sochan, Grabowica..., s. 25-26, 36-37.
340 Skorowidz..., t. IV, s. 8.
341 E. Sochan, Grabowica..., s. 41-42.
342 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
343 E. Sochan, Grabowica..., s. 39-41.
344 Tamże, s. 68-70.
345 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
346 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
347 B. Cisło, Tomaszowianie XX wieku, Tomaszów Lubelski 2002, s. 52.
348 E. Sochan, Grabowica..., s. 88.

Ryc. 99. Szkoła drewniana w Grabowicy z 1934 roku, wg E. Sochana 2005.

Ryc. 100. Jerzy Wyskiel, dyrektor szkoły w Grabowicy w latach 1975-1979 i w Łosińcu w latach 1979-1990, fot. ze zb. J. Wyskiela.

Ryc. 101. Urszula Szymańska, dyrektor szkoły w Grabowicy w latach 1979-1997, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

Dość tragicznym okresem dla mieszkańców była II wojna światowa. W dniach 21 i 22 września przez wieś przechodziły wojska polskie zmierzające na wschód, a 23 września do wsi wkroczyli Niemcy. Tego samego dnia pod Grabowicą doszło do niewielkiej potyczki wojsk, podczas której zginęło 7 żołnierzy polskich[349].

Tuż przed napaścią Niemiec na ZSRR w czerwcu 1941 roku przez kilka tygodni stacjonował w Grabowicy oddział żołnierzy niemieckich, który odszedł na front 22 czerwca[350]. Pod koniec czerwca 1943 roku do wsi przesiedlono nieokreśloną ilość mieszkańców z okolic Białowoli i Rachodoszczy[351].

W tragicznym okresie II wojny światowej, w różnych okolicznościach zginęło 10 mieszkańców wsi. Ponadto kolejnych 29 mieszkańców wywieziono na roboty do Niemiec, z których jednego powieszono, los dwu innych nie jest znany, a pozostali powrócili do domów[352]. Kilkunastu mieszkańców wsi brało udział w ruchu oporu należąc do 4 kompanii AK „Majdan Sopocki" pod dowództwem Antoniego Kusiaka „Bystrego"[353]. W Grabowicy utworzono pluton pod dowództwem Feliksa Cieplakiewicza,

349 E. Sochan, Grabowica..., s. 51.

350 Tamże, s. 51-52.

351 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna Sonderlaboratorium SS, Warszawa 1979, t. II, s. 393.

352 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 188-189; E. Sochan, Grabowica..., s. 113.

353 I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.

Ryc. 102. Uczniowie klas II i III szkoły w Grabowicy ze swymi wychowawcami w 1993 roku, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

Ryc. 103. Absolwenci klasy VIII szkoły w Grabowicy w 2001 roku, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

Ryc. 104. Nowa, murowana szkoła w Grabowicy, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

a jednym z dowódców drużyn był Edward Sochan „Grabek”[354].

Spore zmiany zaszły na wsi po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej. W 1961 roku zelektryfikowano Grabowicę, w 1979 roku zbudowano wodociąg wraz z hydrofornią, w 1992 roku doprowadzono gaz do gospodarstw, a w 2003 roku wykonano telefonizację wsi[355]. W 1955 roku z inicjatywy Czesława Szymańskiego i Jana Korgi założono jednostkę Ochotniczej Straży Pożarnej. Trzy lata później wybudowano remizę, a w 1959 roku druhowie otrzymali motopompę. Funkcję prezesa tej jednostki pełnili kolejno: Czesław Szymański (1955-1969), Eugeniusz Kaniuk (1969-1975) i od 1975 roku Józef Koper[356].

Obok straży pożarnej utworzono jeszcze dwie kolejne organizacje. W 1958 roku powstało Kółko Rolnicze, którego prezesem został Michał Lomber. Później zastąpił go na tym stanowisku Jan Kaniowski. Dyspozytorem do 1975 roku był Władysław Wójtowicz. Początkowo Kółko Rolnicze miało prosty sprzęt: maszyny do omłotu, konne kosiarki i kultywator. Potem zakupiono też kilka ciągników z osprzętem. W 1975 roku

Ryc. 105. Straż pożarna w Grabowicy podczas zawodów strażackich, fot. ze zb. Sz. Łasochy.

354 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 192.

355 E. Sochan, Grabowica..., s. 88-98.

356 J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec, [2010], s. 34-35.

Ryc. 106. Panie z „nowego" Koła Gospodyń Wiejskich z Grabowicy, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Ryc. 107. Tadeusz Sochan, założyciel Ludowego Zespołu Artystycznego „Grabowiczanki", fot. z archiwum UG w Tomaszowie Lubelskim.

tutejsze Kółko włączono do Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu[357].

Około 1960 roku powstało we wsi Koło Gospodyń Wiejskich, które w latach 80. lub 90. XX wieku zawiesiło swoją działalność. Reaktywowano je w 2018 roku, a jego przewodniczącą została Marta Łasocha.

W 1969 roku przy KGW powstał Ludowy Zespół Artystyczny „Grabowiczanki", założony przez Tadeusza Sochana, wówczas nauczyciela, późniejszego księdza. Zespół prowadziła Janina Kowalczuk, a obecnie Halina Szymańska.

W 1982 roku wybudowano w Grabowicy murowaną kaplicę publiczną pw. Matki Boskiej Królowej Polski, która należy do rzymskokatolickiej parafii w Suścu[358].

Szczególne znaczenie dla mieszkańców miały sklepy, które były przede wszystkim miejscem zakupów, ale także spotkań towarzyskich. Pod koniec lat 40. lub na pocz. lat 50. powstał sklep Gminnej Spółdzielni w Suścu, gdzie sprzedawali: Władysław Korga, Tadeusz Skroban, Eugeniusz Kaniuk, Helena Lipian, Maria Byra, Janina Szaja, Weronika Gałan, Czesław Szymański, Zofia Sochan i Edwarda Drążek. W połowie lat 90. sklep sprywatyzowano i wówczas przejęła go Edwarda Drążek, a potem sprzedawała w nim Wiesława Tokarska. Jednocześnie funkcjonowało kilka sklepów, niektóre powstawały, a inne w tym czasie upadały. Ich właścicielami byli: Jerzy Brożko, Józef Koper, Robert Kowalczuk, Stanisław Bartosik, Ryszard Szymański i Mariola Babiuch[359]. Obecnie sklep nie funkcjonuje.

357 Informacja ustna Jan Kaniowski z Grabowicy.

358 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 331.

359 Informacja ustna Jan Kaniowski z Grabowicy.

Ryc. 108. Zespół Śpiewaczy „Grabowiczanki" z Grabowicy, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

Ryc. 109. Kaplica publiczna w Grabowicy, widok z 2021 roku.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi i funkcję tę w Grabowicy pełnili kolejno: Jan Kaniuk (przed II wojną św. i w okresie okupacji niemieckiej)[360], Paweł Kowalik (1946)[361], Marcin Lipian, Czesław Osowski (do 1951 r.), Bronisław Wójtowicz (od 1951 r.)[362], Eugeniusz Kaniuk, Józef Koper, Edward Suski, Józef Lipian (1990-1999), Kazimierz Bondyra (1999-2006), Ryszard Ziober (2006-2014), Dariusz Łasocha (2014-2018) i od 2018 roku Krzysztof Byra[363].

Grabowica to obecnie niewielka wieś. W 2000 roku liczyła 606,9 ha powierzchni oraz 541 mieszkańców[364], a w 2021 roku mieszkały tutaj 473 osoby[365].

360 E. Sochan, Grabowica..., s. 47.
361 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
362 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 2.
363 Archiwum UG w Suścu.
364 M. Pizun, Susiec..., s. 64.
365 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.

HUTA SZUMY

Wieś położona na południowym skraju gminy Susiec, nad rzeką Tanew, na pograniczu Roztocza Środkowego i Wschodniego. Składa się z dawnych przysiółków: Stara Huta, Korkosze, Banachy i Rebizanty. Ich nazwy (poza Hutą) pochodzą od nazwisk najstarszych mieszkańców.

Pierwsze ślady pobytu człowieka na terenie miejscowości mają chronologię pradziejową. Na terenie obecnej Huty Szumy archeolodzy zarejestrowali 8 stanowisk (punktów osadniczych), a najstarszy ślad w postaci fragmentu czworościennej siekiery krzemiennej można z dużym prawdopodobieństwem łączyć z kulturą pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.). Być może do tej kultury należy zaliczyć także 1 wiórek, 1 odłupek oraz 5 okruchów krzemiennych, które jednak ze względu na brak cech dystynktywnych określono ogólnie jako pradziejowe. Kolejne ślady osadnictwa w postaci 2 fragmentów ceramiki i fragmentu kamiennego rozcieracza pochodzą z wczesnej epoki brązu i można je przyporządkować kulturze mierzanowickiej (2300/2200-1600 r. p.Chr.). Po długiej przerwie osadniczej teren został zasiedlony w pierwszych wiekach naszej ery. Okres ten reprezentują ślady w postaci kilka ułamków naczyń, w tym 1 fragment ceramiki siwej, które datowano na okres rzymski (I-IV w.). Z okresem wczesnośredniowiecznym (VI-XIII w.) można łączyć 25 ułamków ceramiki zarejestrowanej na jednej z odkrytych osad, którą zamieszkiwała ludność słowiańska[366]. Być może z tym okresem można łączyć odkryte niedawno cmentarzysko kurhanowe, ale wobec braku badań wykopaliskowych jego chronologia na razie jest nieokreślona[367]. Badania archeologiczne nie zlokalizowały dotychczas śladów huty istniejącej tutaj w XVIII wieku[368].

Przysiółki, z których powstała obecna wieś (poza Banachami) rozlokowane wzdłuż rzeki Tanew powstały około połowy XVIII wieku na terenie Huty Różanieckiej, o której pierwsza wzmianka pochodzi z roku 1713, ale pod nazwą Huta Prosta Płazowska. Huta działała do lat 50. XVIII wieku, ale wznowiła swoją produkcję szklaną w latach 90. tego wieku już jako Huta Różaniecka[369]. Wspomniane przysiółki z adnotacją, że należą do huty (zu Hutta) widnieją na mapie F. von Miega z lat 1779-1783. W miejscu późniejszej Starej Huty zaznaczono na tej na mapie hutę. Zapewne od niej później przysiółek wziął swoją nazwę. Huta Różaniecka wchodziła w skład starostwa lubaczowskiego, które w latach 1710-1726 posiadał Adam Mikołaj Sieniawski (zm. 1726) herbu Leliwa, a po jego śmierci przejęła dobra jego żona Elżbieta z Lubomirskich[370]. Od 1736 roku starostwo dzierżawił Jerzy Augustyn Mniszech (1715-1778) i gospodarował tutaj do końca życia[371]. Był on dwukrotnie żonaty, najpierw od 1736 roku z Bihildą z Szembeków, a drugi raz od 1750 roku z Amelią z Brühlów, córką Henryka[372].

W 1778 roku starostwo lubaczowskie przejął zaborczy rząd austriacki i wówczas utworzono, z połączenia kilku dóbr, tzw. ekonomię lubaczowską jako dobra rządowe. W latach 1817-1818 podzielono je na kilka części i osobno sprzedano. Wtedy Rudę Różaniecką wraz z Hutą

Ryc. 110. Jerzy Augustyn Mniszech, starosta lubaczowski w latach 1736-1778.

366 A. Kokowski, Opracowanie badań AZP na obszarze 96-88, Lublin 1989, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu; A. Urbański, Opracowanie badań AZP na obszarze 95-87, Zamość 1990, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

367 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 59.

368 A. Kokowski, Opracowanie badań AZP na obszarze 96-88, Lublin 1989, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

369 Z. Kubrak, Palenie popiołów i wyrób potażu w Puszczy Solskiej od połowy XVI do początku XIX wieku, „Res Historica", t. 23/2006, s. 41.

370 Z. Kubrak, Palenie popiołów..., s. 41.

371 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 35.

372 W. Bondyra, Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich, Lublin 2005, s. 149.

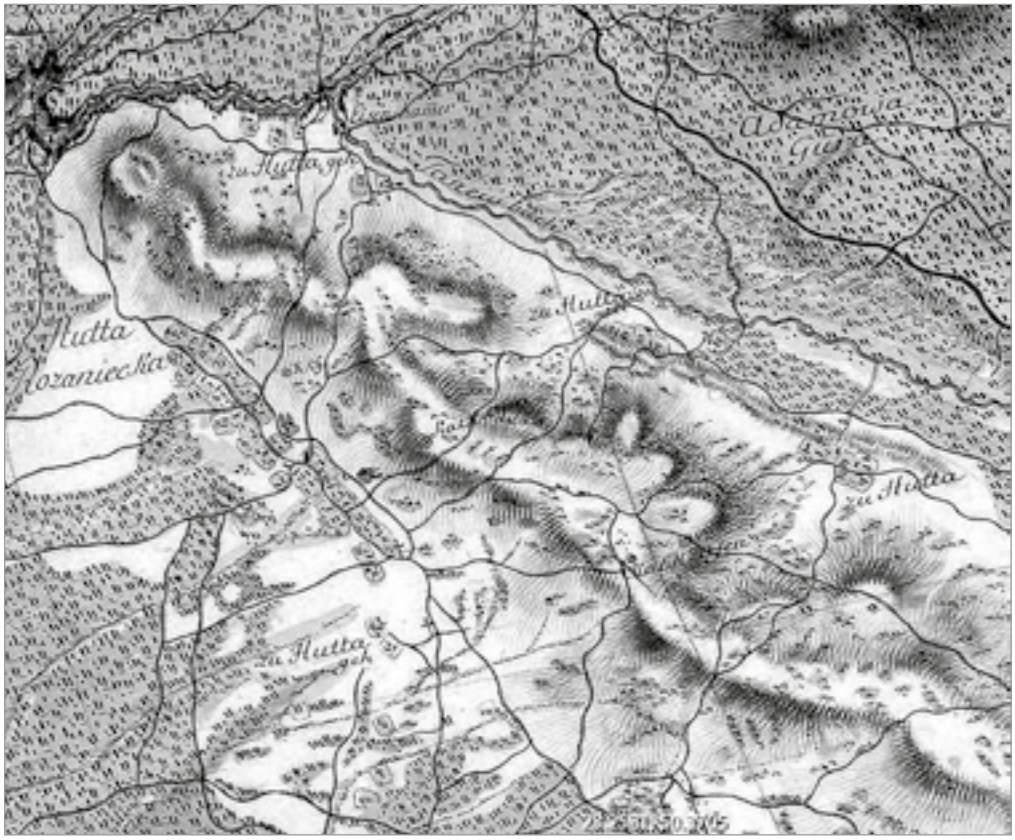

Ryc. 111. Przysiółki Stara Huta, Karkosze i Rebizanty (wszystkie bez nazwy) na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Różaniecką za 75 050 złp kupił hrabia Herman Brunicki (1775-1835), żonaty z Rozalią z Zygielskich, a w połowie XIX wieku ich właścicielem został ich syn Jan Brunicki (1808-1887), żonaty z Marią Magdaleną z Maussów[373]. Pod koniec XIX wieku przysiółki Stara Huta, Banachy i Korkosze należały nadal do dóbr Huty Różanieckiej, która od początku swego istnienia wchodziła w skład parafii rzymskokatolickiej, a także unickiej w Płazowie[374].

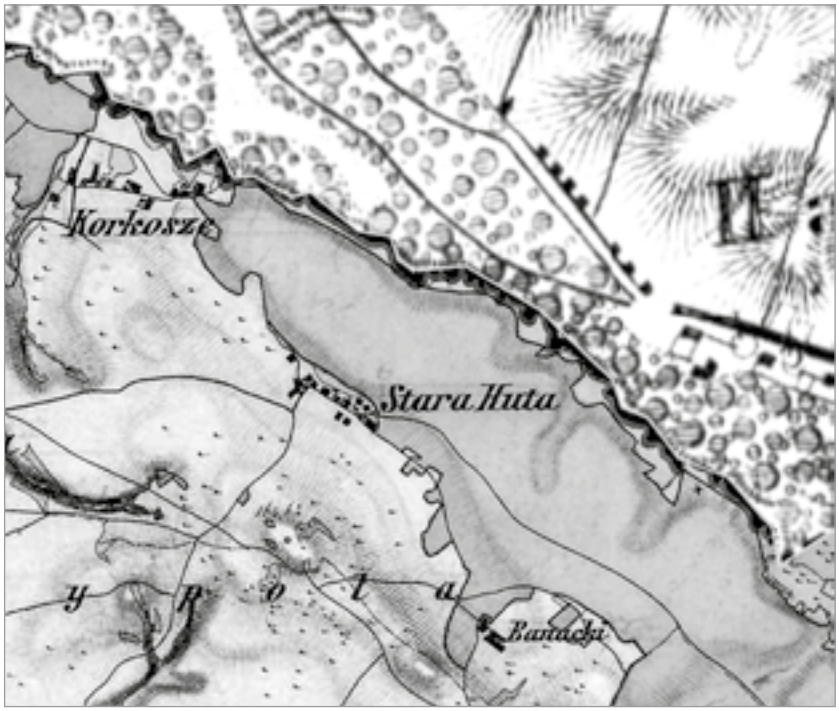

Ryc. 112. Przysiółki Stara Huta, Korkosze i Banachy, na mapie z lat 1861-1864.

Po Janie Brunickim dobra odziedziczyła jego jedyna córka Henrietta (1839-1905), która poślubiła barona Ludwika Wattmanna Maëlcamp Beaulieu (1827-1907), a ostatnim właścicielem Huty Różanieckiej był ich syn Ludwik Hugo (1876-1946), żonaty z Marią Krystyną Lederer (1881-1931)[375].

Kiedy w 1815 roku wytyczono granicę pomiędzy Królestwem Polskim a Austrią, która

373 R. Aftanazy, Dzieje rezydencji na kresach dawnej Rzeczpospolitej. Województwo bełskie. Ziemia chełmska województwa ruskiego, t. 6, Wrocław 1995, s. 197.

374 SGKP, t. III, Warszawa 1880-1914, s. 235.

375 R. Aftanazy, Dzieje rezydencji..., s. 197-198; T. Epsztein, S. Górzyński, Spis ziemian..., s. 54.

Ryc. 113. Rebizanty, chałupa w której przebywał J. Piłsudski w 1901 roku, wg A. Szykuły-Żygawskiej 2017.

na długim odcinku przebiegała po rzece Tanew, Huta Różaniecka ze swymi przysiółkami znalazła się w zaborze austriackim. Od ok. 1870 roku była tu graniczna strażnica austriacka funkcjonująca do 1914 roku. Na pocz. XX wieku stróżowało w Starej Hucie 4 żołnierzy, a ich dowódcą był Paweł Kusiba[376].

W części wsi zwanej Rebizanty, w czerwcu 1901 roku Józef Piłsudski, po ucieczce z więzienia w Petersburgu, kierując się przez Chełm do Lwowa, przekroczył potajemnie granicę Królestwa Polskiego z Austro-Węgrami. W ucieczce towarzyszyła przyszłemu naczelnikowi państwa jego żona Maria, a pomocy udzielili im miejscowi leśnicy: Jan Miklaszewski, kontroler lasów ordynackich, Brandt podleśniczy i Jan Berdzik – gajowy z Zawadek. Przez granicę Piłsudskich przeprowadził Mikołaj Rebizant, mieszkaniec przysiółka Rebizanty[377].

Czasów zaborów sięga szkoła w Starej Hucie, którą zorganizowano w 1905 roku. Była to 1-klasowa placówka, gdzie pierwszą nauczycielką została Klementyna Michajłówna, w latach 1906-1907 uczyła tutaj Olga Chracówna, potem w 1908 roku Zofia Chracówna, w latach 1909-1911 Franciszka Żdanówna, a w latach 1912-1914 ponownie Zofia Chracówna[378]. Początkowo nauka odbywała się w mieszkaniu prywatnym, ale po kilku latach zbudowano drewniany budynek szkolny[379].

W odrodzonej Polsce Huta Różaniecka w latach 1919-1922 wchodziła w skład powiatu cieszanowskiego, przemianowanego w 1923 roku na lubaczowski. Wieś wraz z Rebizantami, Starą Hutą, Korkoszami i Banachami w 1934 roku weszła w skład utworzonej wówczas gminy Płazów[380], do 1939 roku w składzie powiatu lubaczowskiego, a po jego likwidacji od 1940 roku do powiatu zamojskiego i dystryktu lubelskiego.

Z inicjatywy gen. Brunona Olbrachta i starosty tomaszowskiego Kazimierza Wilamowskiego oraz za staraniem harcmistrzów

376 M. Pizun, Susiec..., s. 67.

377 A. Barański, Droga do wolności wiodła przez lasy ordynackie, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 4/2014, s. 34-35.

378 Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim na 1905, s. 548;... na 1906 rok, s. 572;... na 1907 rok, s. 572,... na 1908 rok, s. 572;... na 1909 rok, s. 622;... na 1910 rok, s. 622;... na 1911 rok, s. 662;... na 1912 rok, s. 661;... na 1913 rok, s. 725;... na 1914 rok, s. 735.

379 M. Pizun, Susiec..., s. 67.

380 Dz.U. nr 68, poz. 598 z 1934 r.

Ryc. 114. Otwarcie Stanicy Harcerskiej w Rebizantach w 1938 roku, fot. ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Jerzego Szczęśniewskiego, Trojanowskiego i Jadwigi Harczukowej-Muszyńskiej w latach 1937-1938 zbudowano w Rebizantach drewnianą stanicę harcerską, którą nazwano Olbrachtowem. Inwestycję tę współfinansował ordynat Maurycy Zamoyski. Stanica jednak nie funkcjonowała długo, gdyż została doszczętnie spalona przez Niemców podczas walk we wrześniu 1939 roku.

Według spisu z 1921 roku Huta Różaniecka (łącznie z przysiółkami) liczyła 208 domów oraz 1250 mieszkańców, w tym 1234 Polaków i 16 Ukraińców[381]. Funkcjonowała wówczas polska 1-klasowa szkoła w Korkoszach, mieszczącą się w wynajętym drewnianym mieszkaniu prywatnym, gdzie w 1924 roku uczył Stefan Liczkowski. Druga polska szkoła 1-klasowa, 4-oddziałowa funkcjonowała w tym czasie w Starej Hucie i tutaj w 1924 roku uczyła Helena Kuryłowiczowa[382]. W latach 30. w szkole tej nauczycielką była Janina Zuchowska notowana potem w latach 1939-1940[383].

Bardzo tragicznym okresem dla mieszkańców była II wojna światowa. Podczas kampanii wrześniowej w Starej Hucie doszło do walk polsko-niemieckich. Ze strony polskiej walczyły 3 bateria 6 pal por. Jana Pabicha. Polacy zostali ostrzelani przez nieprzyjaciela i stracili wielu zabitych oraz rannych. Jeszcze większe straty poniósł 2 dywizjon 6 pal mjr. Gintela, któremu na szczęście z pomocą przyszedł mjr Bałosow ze swoją kompanią, co uratowało polskie oddziały od zupełnej klęski[384].

Huta Różaniecka, do której należały wówczas Banachy, Stara Huta i Korkosze, była w 1943 roku aż trzykrotnie wysiedlana. Około 80 mężczyzn zabito na miejscu, kiedy próbowali się schronić w lesie, gdzie Niemcy urządzili zasadzkę. Po ostatnim wysiedleniu w lipcu 1943 roku nie pozostał we wsi nikt. Nasie-

381 Skorowidz miejscowości Rzeczpospolitej Polskiej. Województwo lwowskie, t. XIII, Warszawa 1924, s. 6 i 8.

382 Spis nauczycieli Publicznych Szkół Powszechnych i Państwowych Seminariów Nauczycielskich oraz spis szkół w okręgu szkolnym lwowskim, oprac. S. Lehnert, Lwów 1924, s. 50.

383 Informacja ustna Danuta Ważna z Huty Szumy; APZ, Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski 1916-1950.

384 Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 111-112.

Ryc. 115. Huta Szumy, ośrodek turystyczny przerobiony z dawnego magistratu przeniesionego z Tomaszowa Lubelskiego do przysiółku Rebizanty, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

dlono wówczas Ukraińców, którzy jednak po ograbieniu wsi, po trzech dniach uciekli. Kolejni nasiedleńcy opuścili wieś niemal natychmiast, zastraszeni przez oddział partyzancki. Na skutek interwencji nadleśniczego Tadeusza Jedliczki, 10 sierpnia 1943 roku zwolniono z obozów na Majdanku i w Zamościu przeszło 200 osób rodzin leśników i robotników leśnych z Huty Różanieckiej. Wrócili jednak w kiepskiej kondycji, w większości chorzy na czerwonkę i musieli się długo kurować[385].

Kilkunastu mieszkańców Banachów i Starej Huty podczas okupacji niemieckiej brało udział w ruchu oporu w składzie 3 kompanii AK „Susiec", pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia „Ligoty"[386]. Powstała tutaj drużyna pod dowództwem Aleksandra Wójtowicza „Tygrysa"[387]. Wieś była trzykrotnie pacyfikowana i została wysiedlona.

Już po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej, w 1945 roku ludność pochodzenia ukraińskiego (prawosławnych) z Rebizantów, Starej Huty i Korkoszów przesiedlono na tereny zabużańskie, a w ich miejsce osiedlono ludność polską[388].

Obecna nazwa wsi ukształtowała się dopiero po II wojnie światowej i pojawiła się pierwszy raz w spisie miejscowości w 1952 roku[389]. Do 1954 roku należała do gminy Płazów i powiatu lubaczowskiego, a od 1955 roku włączono ją do nowo powstałej gromady w Paarach, w ramach powiatu tomaszowskiego[390]. Po likwidacji gromady od 1960 roku Hutę Szumy włączono do gromady Skwarki, przemianowanej dwa lata później na gromadę Susiec, a od 1973 roku wieś należy do gminy Susiec.

385 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna Sonderlaboratorium SS, Warszawa 1979, t. II, s. 154 i 180.
386 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.
387 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 194.
388 M. Rebizant-Siwiłło (red.), Ocalić od zapomnienia – kalejdoskop wspomnień, Zamość 2013, s. 212-214.
389 Wykaz gromad PRL według stanu z dnia 1 VII 1952, Warszawa 1952, s. 281; M. Koper, Powiat tomaszowski w pejzażu topograficznym pogranicza polsko-ukraińskiego, Lublin 2021, s. 58.
390 W. Ćwik, J. Reder, Lubelszczyzna, dzieje rozwoju terytorialnego..., s. 163.

Ryc. 116. Początki urządzania szkółki leśnej w Rebizantach, wg L. Zugaja 2015.

Po II wojnie światowej zbudowano we wsi, z dwu budynków poukraińskich, drewniany budynek szkolny. Jeden z nich został przeniesiony z miejscowości Grochów. Początkowo uczyła w Hucie Szumy Irena Kula, a potem zastąpiła ją na tym stanowisku Danuta Świst. Około 1960 roku placówkę zlikwidowano, a uczniowie wraz z nauczycielką przeszli do szkoły w Paarach[391].

W okresie powojennym dokonano we wsi kilka ważnych inwestycji. W 1964 roku Huta Szumy została zelektryfikowana, w 1975 roku zbudowano ośrodek wypoczynkowy z drewnianego magistratu przeniesionego z Tomaszowa Lubelskiego do przysiółku Rebizanty, około 1979 roku zbudowano utwardzoną drogę do Paar, a w 1988 roku zbudowano drogę z Rybnicy do Huty Szumów. W 1974 roku otwarto we wsi Punkt Filialny Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu[392], który funkcjonował zaledwie kilka lat.

W przysiółku Rebizanty nadleśnictwo Józefów zorganizowało w 1975 roku szkółkę drzew, która funkcjonuje do tej pory i podlega leśniczemu. Pierwszym leśniczym został tutaj Józef Piwowarek (1975-1982), potem funkcję tę pełnili kolejno: Grzegorz Drewnowski (1982-1986), Zbigniew Skiba (1986-1990), Roman Obrzut (od 1989 r.), Zygmunt Byra, ponownie Roman Obrzut i obecnie Elżbieta Byra[393].

Niezwykle potrzebny dla mieszkańców wsi był sklep zorganizowany około 1950 roku przez GS w Płazowie. Początkowo we własnym mieszkaniu sprzedawał Franciszek Ek. W latach 60. sklep włączono do GS z Tomaszowa Lubelskiego, ale nadal handel prowadził w nim Franciszek Ek. Po likwidacji GS na pocz. lat 90. Ek założył sklep prywatny, ale sprzedawał w nim krótko. Potem sklep ten odkupił Roman Kudyba i handlował tu do około 2010 roku. Inny sklep, także prywatny, na pocz. lat 2000 otworzył w Korkoszach Edward Lipian, ale funkcjonował on tylko kilka lat. Od początku lat 90. XX wieku sezonowo działał sklep w Rebizantach, należący długi czas do Lesława Koguta. Obecnie rozbudowano ten punkt handlowy w placówkę

391 Kronika SP w Paarach; Informacja ustna Danuta Ważna z Huty Szumy.

392 Kronika GBP w Suścu.

393 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 113, Informacja ustna Zbigniew Borowicz z Paar.

Ryc. 117. „Nowe" Koło Gospodyń Wiejskich z Huty Szumów, fot. ze zb. GOK w Suścu.

gastronomiczną „Gargamel", którą prowadzi sezonowo Agnieszka Pardus[394].

Usługi dla miejscowej ludności wykonywał w latach 1987-1991 tartak, należący do Józefa Ważnego, a potem zakład ten w latach 1998-2001 prowadził Sylwester Ważny. Obok przecierania drewna przez pewien czas właściciel produkował także palety. Około roku 2005 niewielki tartak w Hucie Szumy otworzył Janusz Krzyszycha i ten obiekt funkcjonuje do tej pory[395].

Jedyną organizacją społeczną we wsi jest Koło Gospodyń Wiejskich, które założono w latach 60. i funkcjonowało pod przewodnictwem Wiktorii Muły. Gospodynie organizowały kursy gotowania, pieczenia i masarski oraz prowadziły wypożyczalnię naczyń. Pod koniec lat 80. Koło przestało funkcjonować[396]. Nowe Koło Gospodyń Wiejskich powstało kilka lat temu, a jego przewodniczącą została Marta Skiba.

Ryc. 118. Marian Ważny, sołtys z Huty Szumy, fot. ze zb. J. Ważnego.

Inicjatywy społeczne i gospodarcze zwykle były inspirowane przez sołtysów. Funkcję tę w Hucie Szumy pełnili kolejno: Władysław Muła, Marian Ważny, Feliks Skiba, Danuta Ważna (1990-1998), Henryk Bundyra (1998-2010), Maciej Skiba (2010-2014) i od 2014 roku Jan Ważny[397].

Obecnie Huta Szumy to niewielka wieś. W 2000 roku liczyła 301 ha powierzchni oraz 221 mieszkańców[398], w 2011 roku liczba mieszkańców spadła do 191, a w 2021 roku mieszkały tutaj 183 osoby[399].

394 Archiwum UG w Suścu i informacja ustna Jan Ważny z Huty Szumy.
395 Informacja ustna Jan Ważny z Huty Szumy.
396 Informacja ustna Danuta Ważna z Huty Szumy.
397 Archiwum UG w Suścu.
398 M. Pizun, Susiec..., s. 67.
399 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.

KUNKI

Wieś położona na północno-wschodnim skraju gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały badania powierzchniowe Archeologicznego Zdjęcia Polski. W Kunkach zarejestrowano 4 stanowiska (punkty osadnicze), jednak tylko na dwu z nich odkryto bliżej nieokreślony chronologicznie i kulturowo materiał pradziejowy: 2 rozcieracze kamienne, 1 wiórek krzemienny z gładzonej siekiery i 1 retuszowany odłupek krzemienny. Te dwa ostatnie zawężają chronologię materiałów do neolitu i epoki brązu (5500-650 r. p.Chr.). Na dwu pozostałych stanowiskach odkryto fragmenty garnków glinianych z XVI--XVIII wieku[400]. Na terenie Kunek odkryto także kopiec ziemny (kurhan?), którego chronologii nie udało się określić[401]. Tego typu obiekty występowały w późnym neolicie, wczesnej epoce brązu lub w okresie wczesnośredniowiecznym.

Współczesna miejscowość powstała pod koniec XVII lub na pocz. XVIII wieku w lasach należących do Rogóźna, w obrębie Ordynacji Zamojskiej, wówczas we władaniu Tomasza Józefa Zamoyskiego (1679-1725). Był on pierwszy raz żonaty z Teresą z Potockich Gnińską (zm. 1713), a drugi raz z Antoniną z Zahorowskich Wołłowieżową (zm. 1747)[402]. Najstarsza historyczna wzmianka o Kunkach pochodzi z roku 1721, kiedy wymieniono ją wśród wsi parafii tomaszowskiej. Kunki wówczas płaciły dla plebana 10 zł rocznie[403]. W 1726 roku zanotowano we wsi browar i dań miodową od włościan, a w 1759 roku wybudowano we wsi karczmę. Inwentarz z 1763 roku wymienia tu starą i nową karczmę, młyn oraz winnicę. W latach 80. XVIII wieku była tu karczma wjezdna oraz młyn o jednym kamieniu[404].

Ryc. 119. Właściciel Kunek – Ordynat Tomasz Józef Zamoyski, V ordynat, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 120. Antonina z Zahorowskich Zamoyska, żona V ordynata, zb. Muzeum Parafialnego w Krzeszowie.

Lustracja z 1765 roku wymienia w Kunkach 28 domów, winnicę i arendę karczemną[405]. Według spisu z 1783 roku wieś należała do ordynackiego klucza rybnickiego[406].

Wykaz miejscowości z 1827 roku notował Kunki w powiecie zamojskim i parafii (unickiej) Łosiniec. Liczyła wtedy 69 domów i 362 mieszkańców[407]. W 1840 roku Kunki należały do unickiej parafii w Łosińcu i ordynackiej gminy Rogóźno[408]. Wówczas dobra ordynackie należały do Stanisława Kostki Zamoyskiego (1775-1826), który jednak za roczną pensję przekazał w 1835 roku zarząd dobrami w ręce

400 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu; I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 148.

401 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 77.

402 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamoyskich, Lublin 2009, s. 43-49.

403 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 52-53; APL, Księga miasta Tomaszowa z 1796 r., s. 172.

404 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 121.

405 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 857.

406 SGKP, wypisy, s. 493.

407 Tabella..., t. I, s. 254.

408 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.

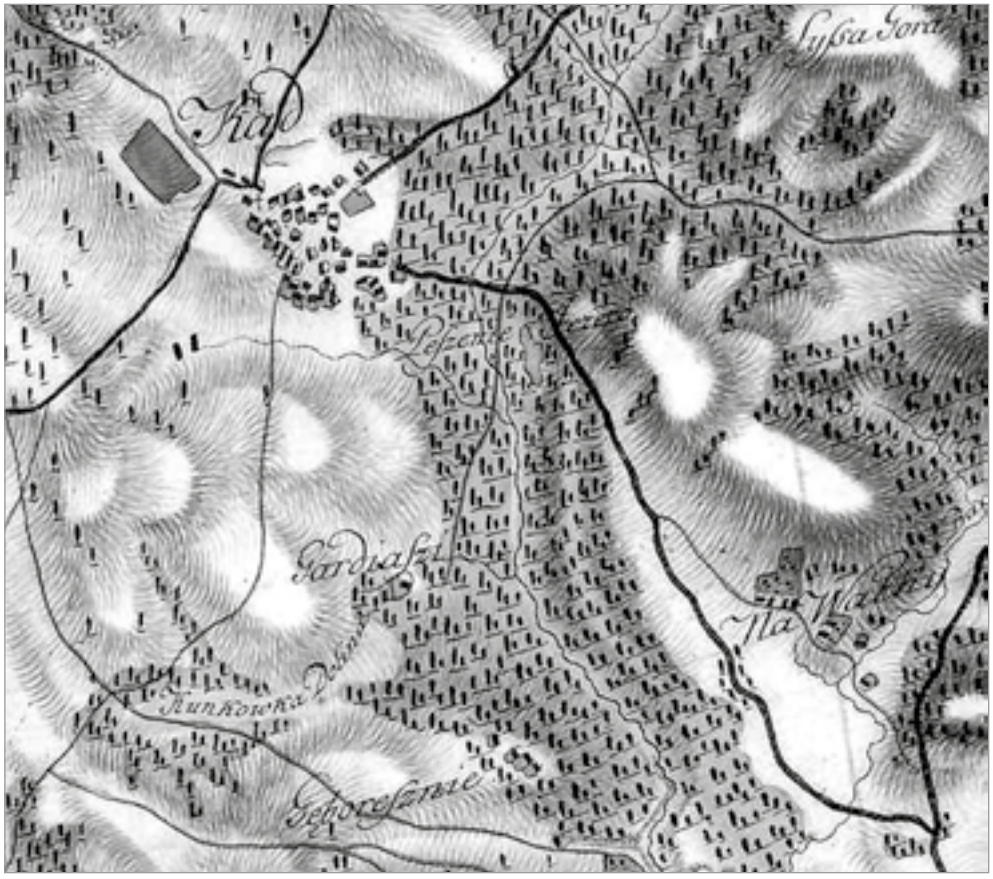

Ryc. 121. Kunki [Kęd] na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1782, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Ryc. 122. Konstanty Zamoyski, XIII ordynat, fot. ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 123. Aniela z Sapiehów Zamoyska (1801-1855), żona Konstantego, wg E. Sapiehy i M. Kałamajskiej-Saeed 2008.

syna Konstantego (1799-1866), żonatego od 1827 roku z Anielą Teresą z Sapiehów (1801-1855), córką Franciszka i Pelagii z Potockich.

Pod koniec XIX wieku wieś liczyła 30 domów i 515 mieszkańców, w tym 183 katolików oraz 918 mórg ziemi[409]. Według spisu z 1905 roku włościanie posiadali łącznie 433 ¼ dziesięcin (473,33 ha) ziemi, z tego 262 dziesięciny użytków rolnych, 51 i 4 dziesięcin łąk oraz 20 dziesięcin nieużytków. W Kunkach było wówczas 69 domów oraz 730 mieszkańców, w tym 513 prawosławnych, 212 rzymskokatolików oraz 5 Żydów. We wsi funkcjonowała szkoła cerkiewna i posterunek straży granicznej[410].

Podczas I wojny światowej Rosjanie przygotowywali się w 1915 roku do dalszych działań wojennych budując umocnienia ziemne. Do

409 SGKP, wypisy, s. 176.

410 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 534.

budowy okopów zmuszali okoliczną ludność, a także mieszkańców z dalszych stron. Okopy w Kunkach wykonywała m.in. ludność z dość odległych Honiatycz[411]. Jednak do działań wojennych na terenie wsi ostatecznie nie doszło.

Na pocz. XX wieku Kunki były średniej wielkości wsią. Według spisu z 1921 roku było tu 91 domów (8 niezamieszkałych) oraz 482 mieszkańców, w tym 189 Ukraińców i 10 Żydów[412]. Mieszkańcy zajmowali się głównie rolnictwem, ale drobne rzemiosło we wsi uprawiali: kowalstwo – Michał Kijko, wyrób koszyków – Jan Piskorski, krawiectwo – Ewa Różen i Stanisław Nowak, tkactwo – Jan Kulas, Paweł Chmiel, Jan Łasocha, Anastazja Łasocha, Stanisław Łasocha, Andrzej Cielniak, Julia Kulas, szewstwo – Wojciech Kulas, Maciej Wójtowicz, Andrzej Szwed i Józef Kędra, ciesielstwo – Władysław Gruszka. Dla wszystkich było to jednak dodatkowe zajęcie, a utrzymywali się głównie z rolnictwa[413].

Niezwykle ważnym wydarzeniem w Kunkach było otwarcie szkoły, co miało miejsce w 1902 lub 1903 roku. Była to 1-klasowa szkoła cerkiewna, gdzie uczył najpierw Wasyl Solak (1903-1904), a potem Antoni Soroka (1908-1910)[414]. Placówka ta funkcjonowała prawdopodobnie do 1915 roku. W okresie międzywojennym istniała we wsi 2-klasowa szkoła powszechna, gdzie uczyli: Maria Woźnicka (1920-1927) – kierowniczka, Tadeusz Czajkowski (1920-1927), Anna Potkańska (od 1927 r.), która kierowała szkołą do II wojny światowej i Maria Derzowa (od 1928 roku), a przed 1939 rokiem pracował tutaj także Stanisław Stachnik (zm. 1939)[415]. Szkołę urządzono w budynku dawnej karczmy. Chociaż klasy były łączone i tak dodatkowo wynajmowano jedną z sal lekcyjnych od Jana Bryka[416]. W okresie okupacji niemieckiej nauczycielem w Kunkach był Wacław Sobocki[417].

Ryc. 124. Tadeusz Czajkowski, nauczyciel w Kunkach w latach 1920-1927, fot. z Archiwum Państwowego w Zamościu.

Do ważnego wydarzenia doszło we wsi w 1935 roku, kiedy z inicjatywy Mariana Woźnickiego założono w Kunkach Ochotniczą Straż Pożarną. Jednak przed II wojną światową nie posiadała ona sprzętu do gaszenia. Działalność strażaków podczas II wojny światowej została zawieszona. Jednostkę OSP reaktywowano z inicjatywy Leona Peteli w 1956 roku. W następnym roku strażacy wybudowali drewnianą remizę, w 1969 roku otrzymali motopompę, a w 1979 roku samochód strażacki marki Żuk. W tym ostatnim roku oddano do użytku nową, murowaną remizo-świetlicę. W 1988 roku jednostka zmieniła samochód gaśniczy na Star 26, a w 2002 roku na Mercedesa GBA. Funkcję prezesów tej jednostki pełnili kolejno: Marian Woźnicki (1935-1939), Leon Petela (1956-1996), Jan Piskorski (1996-2006), Dariusz Kijko (2006-2016)[418] i od 2016 roku Sylwester Soluch.

Tragicznym okresem dla mieszkańców była II wojna światowa. W sierpniu 1939 roku do wojska zmobilizowano kilku mieszkańców Kunek, m.in. Stefana Małkę, Romana Mikułę, Pawła Hałasę, Leona Petelę, Michała Hałasę, Stanisława Cielniaka, Wasyla Dmitrocę, Jerzego Dmitrocę i Jana Nowaka. Ten ostatni zginął potem podczas walk na froncie[419]. Kilkunastu kolejnych mieszkańców wsi brało

411 J. Niedźwiedź, Honiatycze. Dzieje miejscowości, Zamość 2012, s. 42.
412 Skorowidz..., t. IV, s. 107.
413 Relacja Eudokii Wójtowicz (ur. 1936) spisana przez Michała Wójtowicza i Stefanii Hałasy (ur. 1927) spisana przez Katarzynę Hałasę w 2007 r., zbiory Roberta Czyża.
414 Pamiatnaja kniżka.... na 1903 god, s. 237;... na 1904 god, s. 285;... na 1908 god, s. 226;... na 1910, s. 241.
415 M. Bury, Zarys historii Związku Nauczycielstwa Polskiego powiatu Tomaszów Lubelski, Tomaszów Lubelski 2005, s. 51; APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
416 Kronika SP w Kunkach.
417 M. Bury, Zarys historii Związku Nauczycielstwa Polskiego..., s. 51; APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
418 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 122-123.
419 Relacja Eudokii Wójtowicz (ur. 1936) spisana przez Michała Wójtowicza oraz Stefanii Hałasy (ur. 1927) spisana przez Katarzynę Hałasę w 2007 r., zbiory Roberta Czyża.

udział w ruchu oporu należąc do 3 kompanii AK „Susiec", pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia „Ligoty"[420].

Pod koniec kwietna 1942 roku Niemcy dokonali we wsi obławy, aresztowano i przewieziono do Zamościa wszystkich mężczyzn od 15 roku życia. Część z nich po miesiącu wróciła do domu, a innych wywieziono na przymusowe roboty do Niemiec. Do kolejnej tragedii doszło 29 czerwca 1943 roku, kiedy Niemcy wczesnym rankiem okrążyli wieś, potem wtargnęli do zabudowań i wypędzili mężczyzn na drogę. Kilkudziesięciu z nich pod eskortą poprowadzili do Tomaszowa, a następnie na stację kolejową w Bełżcu, skąd pociągiem przewieziono ich do obozu przejściowego w Zamościu. Część z nich potem została zwolniona i powróciła do domu, a pozostałych po miesięcznym pobycie w obozie (w nieludzkich warunkach), zdrowych i silnych przewieziono do Lublina. Tam zostali podkarmieni i odwszeni, a potem skierowano ich na przymusowe roboty do III Rzeszy[421].

Tabela 3. Lista osób wywiezionych z Kunek na przymusowe roboty do III Rzeszy.

1	Józef Małka	26	Józef Suski
2	Antoni Małka	27	Adam Wójtowicz
3	Paweł Hałasa	28	Jan Wójtowicz
4	Wojciech Hałasa	29	Józef Małka
5	Stanisław Hałasa	30	Władysław Małka
6	Paweł Gierczak	31	Jan Wójtowicz
7	Władysław Gierczak	32	Marian Bałakut
8	Andrzej Wójtowicz	33	Aleksander Kijko
9	Rozalia Wójtowicz	34	Władysław Gontarz
10	Tomasz Wójtowicz	35	Wojciech Kulas
11	Jan Wójtowicz	36	Jan Gontarz
12	Jan Kuczyński	37	Łukasz Gontarz
13	Michał Bryk	38	Józef Cielniak
14	Michał Koper	39	Józef Kulas
15	Michał Hałasa	40	Józef Kulas
16	Michał Wójtowicz	41	Maciej Gałan
17	Jan Hałasa	42	Jan Bryk
18	Andrzej Hałasa	43	Edward Bryk
19	Paweł Hałasa	44	Michał Kijko
20	Michał Hałasa	45	Janina Gierczak
21	Józef Hałasa	46	Edward Nowak
22	Wawrzyniec Hałasa	47	Stanisława Hałasa
23	Michał Hałasa	48	Andrzej Łasocha
24	Michał Pitura	49	Franciszek Syty
25	Józef Bryk	50	Czesław Syty

420 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.

421 Relacja Eudokii Wójtowicz (ur. 1936) spisana przez Michała Wójtowicza oraz Stefanii Hałasy (ur. 1927) spisana przez Katarzynę Hałasę w 2007 r., zbiory Roberta Czyża.

3 sierpnia 1943 roku Niemcy wezwali do stawienia się w obozach pozostałych mieszkańców Kunek, ale ostatecznie nikt się tam nie stawił. Nie było jednak z tego powodu dalszych konsekwencji. W październiku 1943 roku krótko przebywali we wsi nasiedleńcy niemieccy, których Niemcy chcieli w tej okolicy osiedlić na stałe[422].

Kolejny epizod wojenny rozegrał się 18 czerwca 1944 roku, kiedy partyzanci z Grabowicy na drodze Kunki-Grabowica stoczyli potyczkę z żołnierzami armeńskimi w służbie niemieckiej. W wyniku tych walk zginęło 8 Ormian, 1 został ranny i 2 wzięto do niewoli. Polacy zdobyli broń i amunicję oraz trochę żywności[423].

Podczas okupacji niemieckiej, w różnych okolicznościach zginęło 14 mieszkańców wsi, w tym 5-osobowa rodzina żydowska[424]. Wśród poszkodowanych znaleźli się Stanisław Gnida, Maria Hałasa i Łukasz Wójtowicz, którzy zginęli podczas bombardowania. Rodzina Zaborniaków została rozstrzelana za kontakty z partyzantką sowiecką. Niemcy rozstrzelali także rodzinę Mikułów. Paweł Pachla i kobieta o nazwisku Zaborniak zostali rozstrzelani w czasie obławy niemieckiej na partyzantów w 1944 roku. Podczas tej akcji spalono także część wsi zwanej „Zagórą"[425].

Tragiczne okazały się losy rodziny żydowskiej Bergenbalinów, mieszkającej w środowej części Kunek. Ojciec Boruch Bergenbalin umarł jeszcze przed wojną, a jego żona Sara mieszkała razem z dziećmi: dwoma synami Froimem i Chemniem oraz z czterema córkami Etlą, Buchlą, Hają i Ruchlą. Rodzina ta posiadała we wsi sklep, który był ich jedynym źródłem utrzymania. Dzieci chodziły tutaj do szkoły. Dziewczynki miały od 16 do 19 lat, pomagały matce w prowadzeniu sklepu i gospodarstwa. Synowie podczas wojny uciekli do Rosji i słuch po nich zaginął. Nie wiadomo

422 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna..., t. II, s. 155 i 238.

423 E. Sochan, Grabowica..., s. 555-58. Inaczej tę akcję opisuje J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 553, gdzie według jego relacji zginął tylko 1 Ormianin.

424 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 204-205.

425 Relacja Eudokii Wójtowicz (ur. 1936) spisana przez Michała Wójtowicza oraz Stefanii Hałasy (ur. 1927) spisana przez Katarzynę Hałasę w 2007 r., zbiory Roberta Czyża.

Ryc. 125. Murowana szkoła w Kunkach, od 2012 roku nieczynna, widok z 2021 roku.

czy przeżyli, gdyż po wojnie nie pojawili się już w rodzinnym domu. Starsze córki, gdy zaczęły się łapanki, chciały uciekać do innego państwa, niektórzy mówili, że do Niemiec. Kiedy na wieś przyjechali niemieccy żołnierze w poszukiwaniu Żydów, sołtys wskazał tę rodzinę. Matkę zabili w sadzie naprzeciwko domu, córkę Haję na polu, a trzy pozostałe zginęły rozstrzelane za domem. Kilka dni później ludzie pogrzebali ich doczesne szczątki w rodzinnej mogile. Po zakończeniu wojny ciała te wykopano i zabrano w nieznane miejsce[426].

Tragedia mieszkańców Kunek nie zakończyła się z chwilą wyzwolenia spod okupacji niemieckiej. W latach 1945-1946 wysiedlono rodziny prawosławne, z których większość osiedliła się na Mazurach, a w ich miejsce przyjechali Polacy „zza Buga". Wśród wywiezionych rodzin ukraińskich byli: Kijkowie, Necie, Mikułowie, Małkowie, Prykopciowie, Królowie, Olejarze, Nakapałowie, Gnidowie, Bałakutowie, Jadczyszynowie, Koszelowie, Borowiczowie i Puźniakowie. Niektóre z tych rodzin później zdecydowały się na powrót, np. rodziny Małków, Bałakutów, Kijków i Jadczyszynów[427].

Mimo tych wielkich tragedii z czasem życie we wsi normalizowało się. W 1945 roku otwarto we wsi szkołę, która początkowo mieściła się w trzech osobnych budynkach drewnianych. Dopiero w 1957 roku wybudowano nową szkołę z poukraińskiego budynku gospodarczego, w którym wymieniono niektóre elementy konstrukcyjne. Obiekt posiadał dwie sale lekcyjne oraz małą kancelarię. Pierwszą powojenną nauczycielką w 4-klasowej szkole została Zofia Dryla[428].

Potem stopień organizacyjny tej placówki wzrastał w 1948 roku do 5-klasowej, 1952 roku do 6-, w 1961 roku do 7- i w 1966 roku do 8-klasowej. Od 1945 roku szkołą kierowali kolejno: Mieczysław Fuks (1945-1947), Zofia Dryla (1947-1948), Helena Miazga (1948-1952), Stefania Wójtowicz [Raczkiewicz] (1952-1969), Mieczysław Szaluś (1969-1972)[429], Krystyna Głaz (1972-1980), Danuta Hałasa (1980-1982), Zdzisław Składaniec (1982-1983), Jan Hałasa (1983-1986), Ryszard Gołota (1986-1995),

426 Informacja Wiesława Kawka na podstawie relacji Eudoki Wójtowicz.

427 Relacja Eudokii Wójtowicz (ur. 1936) spisana przez Michała Wójtowicza, zbiory Roberta Czyża.

428 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.

429 APZ, Akta gminy Pasieki 1892-1954, nr 17.

Ryc. 126. Uczniowie klasy III z nauczycielką Krystyną Głaz w 1968 r., fot. z Kroniki SP w Kunkach.

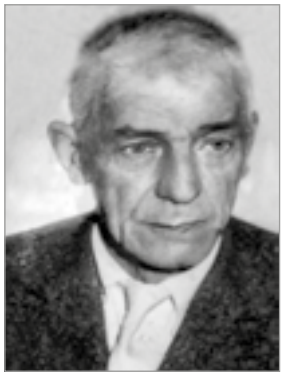

Ryc. 127. Mieczysław Fuks, kierownik szkoły w Kunkach w latach 1946-1947, wg E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, M. Czubaj-Gancarz 2021.

Ryc. 128. Stefania Wójtowicz, kierownik szkoły w latach 1952-1969, fot. z Kroniki SP w Kunkach.

Ryc. 129. Krystyna Głaz, dyrektor szkoły w Kunkach w latach 1972-1980, fot. ze zb. K. Głaz.

Ryc. 130. Danuta Hałasa, dyrektor szkoły w Kunkach w latach 1980-1982, fot. ze zb. J. Hałasy.

Kazimierz Gruszka (1995-1997) i Maria Iwanicka (1997-2012)[430]. Szkoła funkcjonowała do 2012 roku, kiedy zamknięto ją ze względu na małą ilość uczniów.

W latach 1955-1958 w Kunkach funkcjonowała gromada, a w jej skład wchodziły: Kunki, Łasochy, Ulów i Zawadki. Na czele gromady stał Przewodniczący Prezydium GRN, którą to funkcję pełnił Jan Piechnik. Ponadto w skład

Ryc. 131. Zdzisław Składaniec, dyrektor SP w Kunkach w latach 1982-1983, fot. z Kroniki SP w Kunkach.

430 Kronika SP w Kunkach.

Ryc. 132. Uczniowie klasy V i VI szkoły w Kunkach wraz z wychowawczynią w 1990 roku, fot. z Kroniki SP w Kunkach.

Ryc. 133. Jan Hałasa, dyrektor szkoły w Kunkach w latach 1983-1986, fot. ze zb. własnych.

Ryc. 134. Maria Iwanicka, dyrektor szkoły w Kunkach w latach 1997-2012, fot. ze zb. M. Iwanickiej.

Ryc. 135. Tomasz Wójtowicz, Przewodniczący Prezydium GRN w Kunkach w latach 1957-1959, fot. ze zb. rodziny Wójtowiczów.

Prezydium weszli: Tomasz Wójtowicz (sekretarz), Janina Hałasa (referent do spraw meldunkowych) i Józef Suski (referent do spraw podatkowych). W 1957 roku nastąpiły zmiany i przewodniczącym Prezydium GRN został Tomasz Wójtowicz, sekretarzem Janina Hałasa, referentem do spraw podatkowych Józef Suski, a Jan Borowicz referentem do spraw skupu[431]. Gromadę w Kunkach zlikwidowano z końcem 1959 roku. Wówczas Ulów włączono do gromady w Tomaszowie Lubelskim, Zawadki do Łosińca, a Kunki i Łasochy weszły do gromady Skwarki, przemianowanej od 1962 roku na Susiec.

Zapewne już w 1955 roku utworzono przy GRN bibliotekę gromadzką, która początkowo mieściła się w szkole. Pierwszą bibliotekarką w latach 1955-1959 była Zofia Dryla. Potem na tym stanowisku pracowała Stanisława Krzyszycha (1959-1967), którą zastąpiła Krystyna Głaz (1967-1975). W 1973 roku bibliotekę przyłączono do Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu, a w Kunkach utworzono Punkt Filialny, gdzie pracowała najpierw Stefania Wójtowicz (1976-1977), a potem Wiesława Kawka (1977-2000)[432]. W latach 1987-1992 funk-

431 APZ, Prezydium GRN w Kunkach 1955-1958, nr 1-3.

432 M. Pizun, Susiec..., s. 71.

cjonował w bibliotece stały punkt księgarski, gdzie popytem cieszyła się książka użytkowa. W 1994 roku uruchomiono dodatkowo punkt wypożyczania kaset wideo.

Po II wojnie światowej dokonano we wsi sporo ważnych inwestycji. Pod koniec lat 50. mieszkańcy wsi przystąpili do budowy remizo-świetlicy i basenu przeciwpożarowego. Ich budowę zakończono w połowie lat 60. Kolejną ważną inwestycję ukończono jesienią 1961 roku, kiedy wieś została zelektryfikowana. Zapewne już w latach 60. XX wieku powstał we wsi Punkt Skupu Mleka zlokalizowany początkowo w mieszkaniach prywatnych, a od połowy lat 70. w wybudowanym do tego celu budynku murowanym. W Punkcie tym pracowali kolejno: Józef Wójtowicz, Jan Małka, Krystyna Wójtowicz, Michał Hałasa i Sylwester Wójtowicz[433]. Na pocz. XXI wieku Punkt ten został zlikwidowany.

Ryc. 136. Budynek nieczynnego Punktu Skupu Mleka w Kunkach, widok z 2021 roku.

Około 1972 roku utwardzono 600-metrowy odcinek drogi Kunki-Ciotusza Nowa, gdzie w 1977 roku położono asfalt. Na pocz. lat 80. wybudowano drogę utwardzoną na trasie Kunki-Łosiniec. Ważną inwestycją była budowa murowanej szkoły, którą oddano do użytku w 1982 roku. Trzy lata wcześniej otwarto w nowo wybudowanym budynku Wiejski Dom Kultury, gdzie parter zajęła jednostka OSP, a jedno z pomieszczeń przeznaczono na sklep spożywczo-przemysłowy, przeniesiony z budynku pamiętającego jeszcze okres międzywojenny. W sklepie sprzedawali kolejno: Paweł Hałasa, Jan Małka, Tomasz Hałasa, Władysław Wójtowicz, Tomasz Wójtowicz, Józef Wójtowicz, Jan Hałasa, Jan Syty, Tomasz Wójtowicz, Anna Cielniak, Wanda Głuszek i Jan Głuszek[434].

Kolejne pomieszczenie w Wiejskim Domu Kultury przeznaczono na Klub Książki i Prasy „Ruch", który od 1966 roku był animatorem życia kulturalnego mieszkańców. Salę klubową wyposażono w telewizor, meble i zastawę stołową. Do Klubu dostarczana była systematycznie aktualna prasa i ciekawa literatura. Gospodarzami tego obiektu byli kolejno: Danuta Cielniak, Zofia Cielniak, Roman Hałasa, Celina Wójtowicz, Wanda Kijko, Roman Hałasa (1969), Zofia Hałasa (1978), Zofia Syta i Barbara Hałasa[435]. Klub funkcjonował prawdopodobnie do końca lat 80.

W latach 70. i 80. XX wieku aktywnie działał w Kunkach Ludowy Związek Sportowy, którego drużyna piłkarska brała udział w rozgrywkach „C" klasy.

Dosyć ważne dla mieszkańców inwestycje poczyniono w latach 90. XX wieku. W 1994 roku wieś została przyłączona do sieci gazowej, a dwa lata później zbudowano sieć wodociągową[436].

Obecnie jednym z ważniejszych obiektów we wsi jest masarnia uruchomiona w 1993 roku przez Wiktora Hałasę. Produkuje ona wyroby według tradycyjnych receptur. Obok wyrobu wędlin, wędzonek, kiełbas, podrobów i wędlin podrobowych prowadzi także ubój żywca wołowego oraz wieprzowego. Masarnia posiada swoje sklepy firmowe w Suścu i Tomaszowie Lubelskim[437].

W 2 połowie lat 60. powstało we wsi Kółko Rolnicze, do którego należeli także rolnicy z Łasoch. Prezesem Kółka w Kunkach był Leon Petela. W 1975 roku Kółko włączono do Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu, ale w Kun-

433 K. Hałasa, Historia miejscowości Kunki, Kunki 2008, maszynopis.

434 Tamże.

435 APZ, Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972, nr 17; APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 76.

436 Informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.

437 Archiwum UG w Suścu.

Ryc. 137. LZS Kunki na boisku piłki nożnej, lata 70., fot. ze zb. W. Ćmila.

kach utworzono Zakład Usług Mechanizacyjnych i pozostawiono cały sprzęt[438]. Kierownikiem ZUM-u był najpierw Czesław Gruszka, a potem Marian Petela[439]. Po likwidacji SKR baza Kółka Rolniczego w 1991 roku przeszła na rzecz Wspólnoty Wiejskiej. Przez dłuższy czas była niewykorzystana. Dopiero w 2018 roku wydzierżawiła ją firma Usługi Tartaczne Krzysztofa Łasochy na zakład tartaczny. Zakład ten świadczy usługi tartaczne dla mieszkańców najbliższej okolicy. Roczna produkcja tarcicy wynosi ok. 200 m^3 drewna.

Ryc. 138. Masarnia Wiktora Hałasy w Kunkach, widok z 2021 roku.

Obok bazy Kółka Rolniczego w latach 70. i 80. funkcjonowała piaskownia, która należała do Wspólnoty Wiejskiej. Piasek z tej piaskowni był wykorzystany do budowy okolicznych dróg. Wspólnota posiada ok. 17 ha gruntów i na jej terenie zbudowano plac zabaw dla dzieci.

Najnowszą organizacją społeczną we wsi jest reaktywowane Koło Gospodyń Wiejskich. Pierwotnie KGW istniało już w latach 60. XX wieku, ale pod koniec lat 80. lub na pocz. lat 90. przestało jednak funkcjonować. W 2019 roku KGW zostało reaktywowane i jego przewodniczącą została Natalia Mikuła, a od 2021 roku funkcję tę pełni Anna Piskorska.

Ważną rolę w życiu wsi odgrywają sołtysi, a funkcję tę w Kunkach pełnili m.in.: Józef Hałasa (okres międzywojenny), Wawrzyniec Wójtowicz (przed II wojną św. i w okresie okupacji niemieckiej), Antoni Wójtowicz (1946)[440], Mikołaj Kijko (do 1994 r.), Edward Wójtowicz (1994-2002), Mieczysław Syty (2002-2010), Kazimierz Kijko (2010-2018) i od 2018 roku Łukasz Mikuła[441].

438 Informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.
439 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca, główna księgowa w SKR.
440 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.
441 Archiwum UG w Suścu.

Ryc. 139. Tartak Krzysztofa Łasochy w Kunkach, widok z 2021 roku.

Ryc. 140. Koło Gospodyń Wiejskich z Kunek z wieńcem dożynkowym, lata 70., fot. ze zb. J. Hałasy.

Obecnie Kunki to średniej wielkości wieś. W 2000 roku liczyły 847,0 ha powierzchni oraz 492 mieszkańców[442], a w 2021 roku mieszkało tutaj 401 osób[443].

442 M. Pizun, Susiec..., s. 70.
443 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.

ŁASOCHY

Wieś położona na wschodnim skraju gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego.

Podczas badań archeologicznych na terenie miejscowości nie zarejestrowano żadnych stanowisk (punktów osadniczych)[444], a pierwsze ślady osadnictwa ludzkiego pochodzą dopiero z połowy XVIII wieku. Według rejestru pogłównego z 1764 roku przy Kunkach istniało uroczysko Łasochy z czterema chałupami[445]. Na mapie F. von Miega z lat 1779-1783 zaznaczono dwa gospodarstwa (zapewne Łasochów), co wskazuje dopiero na zalążek tej miejscowości. Na podstawie akt USC parafii rzymskokatolickiej w Tomaszowie Lubelskim udało się ustalić, że jednym z tych dwóch gospodarzy był Kazimierz Łasocha (ur. ok. 1750), żonaty z Agnieszką (zm. 1814). Drugim był Łukasz Łasocha, który w 1814 roku występował jako sąsiad zmarłej Agnieszki Łasochy. Jednak do 1825 roku gospodarstwa Łasochów należały do wsi Kunki[446]. Dopiero w okolicach tej daty nastąpił podział wsi. Nie wymieniał jej jeszcze akt cesarza Józefa II z 1783 roku, potwierdzający Ordynację Zamojską[447]. Zatem Łasochy nie były wówczas wsią, a zapewne tylko przysiółkiem należącym do Kunek. Pierwszy raz jako wieś

Ryc. 141. Stanisław Kostka Zamoyski, XII Ordynat, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 142. Zofia z Czartoryskich Zamoyska, żona Stanisława, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

pojawiły się w 1825 roku, kiedy zaznaczono je na planie ordynackiego klucza tomaszowskiego[448]. Wówczas Ordynacja należała do Stanisława Kostki Zamoyskiego (1775-1852), który władał tym latyfundium w latach 1800-1835. Był on żonaty od 1798 roku z Zofią z Czartoryskich (1779-1837), córką Adama i Izabeli z Flemingów[449].

Łasochy choć były małą wsią, w 1 połowie XIX wieku notowano tu karczmę, która w 1845 roku uzyskała patent na dalszy handel alkoholem. Wówczas wieś wchodziła w skład ordynackiej gminy w Aleksandrowie[450].

W 1873 roku Ordynacja Zamojska zbudowała we wsi fabrykę gontów i posadzek z drzewa jodłowego, która miała zaspokajać potrzeby okolicznych mieszkańców na krycie domów. Obiekty produkcyjne budowano z cegły pochodzącej z cegielni ordynackiej w Sabaudii[451]. Fabryka gontów i posadzek zaprzestała działalności prawdopodobnie w 1883 roku[452]. Wartość produkcji rocznej posadzek wynosiła w 1881 roku 14 400 rubli, natomiast gontów 4 100 rubli[453].

Rozwój wsi, pomimo zlokalizowania dużej inwestycji, następował dosyć wolno i według spisu z 1880 roku Łasochy liczyły 12 do-

444 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
445 CPAHUL, Rejestr pogłównego województwa bełskiego z 1764 r., s. 858.
446 APL, Akta USC parafii rzymskokatolickiej w Tomaszowie za lata 1811-1850.
447 SGKP, wypisy, s. 493.
448 A. Pawłowska-Wielgus, Inwentarz materiałów kartograficznych archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Warszaw 1971, s. 89.
449 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamojskich, Lublin 2009, s. 87-92.
450 DzUGL, nr 24/1845 r., s. 687.
451 M. Mądzik, Od powstania styczniowego..., s. 338.
452 SGKP, Warszawa 1890-1914, t. V, s. 60; APL, Akta gontarni w Łasochach 1873-1883.
453 Pamiatnaja kniżka... na 1881 god, s. 131.

Ryc. 143. Łasochy na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

mów i 89 mieszkańców oraz 238 mórg gruntu[454]. W 1905 roku notowano tutaj 17 domów oraz 175 mieszkańców, którzy posiadali 126 dziesięcin (137,66 ha) ziemi, z tego 104 dziesięciny ziemi ornej, 13 i ½ dziesięcin łąk oraz 8 i ½ dziesięcin nieużytków[455]. Spis z 1921 roku, kiedy wieś należała do gminy Pasieki, wykazał tu 20 domów oraz 128 mieszkańców, w tym 25 Ukraińców[456]. W latach 30. XX wieku ilość gospodarstw wzrosła do około 30.

Bardzo niepomyślny dla mieszkańców był okres II wojny światowej. W sierpniu 1939 roku do wojska z Łasoch zmobilizowano Michała Wróbla i Władysława Hałasę, którzy po zakończeniu kampanii wrześniowej przedostali się na „Zachód". Tam dalej walczyli biorąc m.in. udział w bitwie pod Monte Cassino. Po zakończeniu wojny wrócili jednak do Polski.

Groza wojny dotarła do wsi już w połowie września 1939 roku. Podczas I bitwy tomaszowskiej 18 września 1939 roku przedzierały się przez wieś oddziały Grupy Operacyjnej gen. Mieczysława Spiechowicza „Boruty"[457], które udały się w kierunku na Maziły. W sąsiedztwie wsi toczyły się walki wojsk polskich z Niemcami i w ich wyniku spłonęło kilka gospodarstw. W początkach okupacji, w latach 1940-1941 Niemcy wybudowali drogę utwardzoną drewnianymi balami na trasie Józefów-Tomaszów, która biegła przez Łasochy. Droga ta służyła potem także okolicznym mieszkańcom, gdyż dopiero w latach 1961-1962 zbudowano drogę z kamienia[458].

Podczas II wojny światowej na przymusowe roboty do III Rzeszy zostali wywiezieni m.in. Jan Hałasa, Anna Łasocha i Stanisław Rorat, ten ostatni nie powrócił już do wsi. Kilku mieszkańców Łasoch, m.in. Bronisław Łasocha, Edward Hałasa i Michał Łasocha walczyli w partyzantce AK uczestnicząc w potyczkach z UPA na wschodzie powiatu tomaszowskiego wiosną 1944 roku[459]. Tragiczne wydarzenie miało miejsce w lutym 1942 roku, kiedy Niemcy rozstrzelali w Łasochach 3 mieszkańców[460].

W lipcu 1944 roku wieś spod okupacji niemieckiej wyzwoliły wojska radzieckie. W okre-

454 SGKP, t. V, s. 60.
455 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 534.
456 Skorowidz..., t. IV, s. 107.
457 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 67.
458 Informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.
459 Ankieta personalna „Dzieje najnowsze widziane oczami świadka" spisana przez Jacka Babiucha od Pauliny Kowalczuk (ur. 1931), zbiory Roberta Czyża.
460 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 210

Ryc. 144. Drewniana świetlica wiejska w Łasochach z 1956 roku, widok z 2021 roku.

sie powojennym dokonano we wsi kilka ważnych inwestycji. W 1956 roku zbudowano świetlicę, gdzie swoją siedzibę znalazł miejscowy sklep. Ten ostatni założyła Gminna Spółdzielnia z Majdanu Sopockiego. Początkowo mieścił się w mieszkaniach prywatnych, najpierw u Stanisława Kudyby, potem Leona Biszczanika, a dopiero w 1956 roku przeniesiono go do świetlicy. Funkcję sprzedawców pełnił najpierw Józef Wójtowicz, a potem Maria Hałasa. Ta ostatnia założyła sklep prywatny, w którym handlowała do około 2007 roku[461].

Z handlem związane były także Punkty Skupu Owoców, które funkcjonowały sezonowo. Owoce skupywali, w różnym czasie: Józef Wójtowicz, Barbara Biszczanik i Stanisław Kudyba[462].

W 1962 roku wieś została zelektryfikowana, w 1978 roku zbudowano wodociąg, a w 1993 roku założono instalacje gazowe[463].

W latach 70. i 80. funkcjonowało we wsi Koło Gospodyń Wiejskich, którego przewodniczącą przez cały czas była Janina Kudyba. Gospodynie prowadziły kursy pieczenia i gotowania, a także zorganizowały wypożyczalnię naczyń. Tę ostatnią prowadziła Maria Kudyba. W połowie lat 90. Koło Gospodyń Wiejskich przestało funkcjonować[464].

Na pocz. lat 70. urządzono w Łasochach Punkt Skupu Buraków, gdzie rozładunek odbywał się ręcznie. Punkt ten skupywał surowiec dla cukrowni w Klemensowie, choć czasem część surowca wożono także do cukrowni w Wożuczynie. Funkcjonował on do pocz. lat 90. XX wieku.

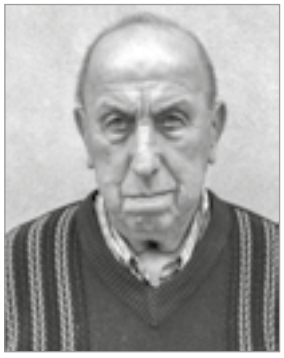

Ryc. 145. Jan Kudyba, sołtys w Łasochach od 1990 roku, fot. ze zb. własnych.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Łasochach pełnili kolejno: Michał Kudyba (przed II wojną światową), Józef Wój-

461 Informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.
462 Informacja ustna Maria Kudyba z Łasoch.
463 Kronika GBP w Suścu oraz informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.
464 Informacja ustna Maria Kudyba z Łasoch.

towicz (1946)[465], Bronisław Łasocha, Stanisław Kudyba (do 1990 r.) i od 1990 roku Jan Kudyba[466].

W 2000 roku wieś liczyła 187,19 ha powierzchni oraz 102 mieszkańców[467], a w 2021 roku mieszkało tutaj 88 osób[468].

ŁOSINIEC

Wieś położona na wschodnim skraju gminy Susiec, nad Potokiem Łosinieckim, który posiada tutaj swoje źródła, w obrębie Roztocza Środkowego.

Teren miejscowości był zasiedlony już w pradziejach, a świadczą o tym badania archeologiczne i znaleziska luźne, dzięki którym zarejestrowano łącznie 12 stanowisk archeologicznych (punktów osadniczych). Najstarszym zabytkiem jest miniaturowa siekierka krzemienna oraz 2 ułamki naczyń glinianych zaliczone do kultury lubelsko-wołyńskiej (4400-3400 r. p.Chr), natomiast nieco młodsza jest czworościenna siekiera krzemienna, którą można zaliczyć do eneolitycznej kultury pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.)[469].

Ryc. 146. Krzemienna siekierka kultury pucharów lejkowatych, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Być może z tą ostatnią kulturą można łączyć przynajmniej niektóre ze znalezionych okruchów i odłupków krzemiennych. Prawdopodobnie ze schyłkowoneolityczną kulturą ceramiki sznurowej należy wiązać dwa kopce ziemne o wys. 1,55 m i 2 m oraz średnicy 10 m i 16 m. Jednak ze względu na brak badań wykopaliskowych ich chronologia jest hipotetyczna.

Kilka drobnych ułamków naczyń datowanych na wczesną epokę brązu można przypisać kulturze mierzanowickiej (2300/2200-1600 r. p.Chr.). Być może do tej kultury należał także krzemienny grocik wykonany na odłupku z gładzonej siekiery oraz fragment kamiennego rozcieracza.

Prawdopodobnie nieco młodsze są dwa kopce ziemne, o średnicy 15-25 m i wysokości 0,6-1,25 m i przypuszczalnie można je łączyć z kulturą trzciniecką (1650-1100 r. p.Chr.). Jednak podobnie jak w poprzednim przypadku datowanie kopców jest tylko hipotetyczne.

Kolejną fazę osadnictwa ludzkiego na terenie Łosińca wyznaczają zabytki z okresu rzymskiego (I-IV w.). Okres ten reprezentują: 2 srebrne denary Marka Aureliusza, 1 pierścionek brązowy, 3 fragmenty żelaznych fibul (zapinek) oraz sprzączka do pasa[470]. Młodsza faza osadnictwa pojawiła się tutaj w okresie wczesnośredniowiecznym (IX-XIII w.). Z tego czasu znana jest jedna osada oraz kilka domniemanych cmentarzysk kurhanowych[471]. Należy jednak zaznaczyć, że wobec dotychczasowego braku badań archeologicznych chronologia wszystkich wymienionych kurhanów nie jest do końca pewna.

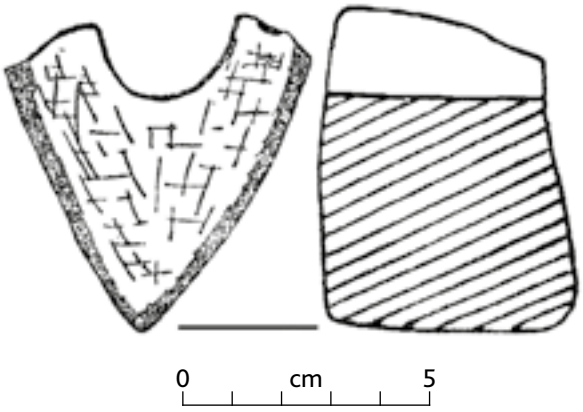

Ryc. 147. Fragment kamiennego toporka, wg I. Kutyłowskiej 1972.

465 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.
466 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Jan Kudyba z Łasoch.
467 M. Pizun, Susiec..., s. 72.
468 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.
469 Zabytek znajduje się w zbiorach Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim pod numerem MT/992/A.
470 Zabytki znajdują się w zbiorach Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim pod numerami MT/1064/1-3/A.
471 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 96-98.

Ryc. 148. Skarb srebrnych monet z 2 połowy XVII wieku z Łosińca, ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Do znalezisk archeologicznych należy skarb monet odkryty w latach 70. XX wieku. Jest to jednak znalezisko nowożytne i można je datować na końcówkę XVII wieku (po 1686 r.).

Łosiniec powstał w 1 połowie XVI wieku osadzony przez Marcinowskich. Pierwszy raz pojawił się w dokumentach w 1567 roku, kiedy notowano tutaj cerkiew[472]. Właścicielem wsi był zapewne najpierw Piotr Marcinowski (zm. 1558) herbu Topór, co wynika z treści dokumentu z 1568 roku, który mówi o podziale dóbr po Piotrze Marcinkowskim i w skład tych dóbr wchodził także Łosiniec. Zatem wieś istniała już w 1558 roku, a zapewne i nieco wcześniej. Podczas podziału w 1568 roku trafiła do Macieja Marcinowskiego, który w 1578 roku na nowo lokował wieś na prawie wołoskim[473]. W 1578 roku Łosiniec i Rogóźno za 4000 złp zamierzał kupić Bartłomiej Zaporski, ale ostatecznie zrezygnował z tego przedsięwzięcia i w roku następnym kupił te dobra Jan Zamoyski (1542-1605), herbu Jelita, włączając je w 1589 roku do Ordynacji Zamojskiej[474].

Twórca Ordynacji Zamojskiej był czterokrotnie żonaty: z Anną z Ossolińskich (zm. 1572), Krystyną z Radziwiłłów (zm. 1580),

Ryc. 149. Jan Zamoyski, właściciel Łosińca w latach 1579-1605, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

472 A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do roku 1596, Lublin-Chełm 1999, s. 230.

473 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 162-163; A. Jabłonowski, Polska XVI wieku, Źródła dziejowe, t. XVIII cz. 1, Warszawa 1902, s. 207.

474 R. Szczygieł, Okolice Tomaszowa przed powstaniem miasta XIV-XVI wiek, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011, s. 75.

Ryc. 150. Barbara z Tarnowskich Zamoyska, czwarta żona kanclerza, ze zb. Muzeum w Wilanowie.

Gryzeldą z Batorych (zm. 1590) i wreszcie z Barbarą z Tarnowskich (zm. 1610) herbu Leliwa. Z czwartą żoną miał córkę Gryzeldę i syna Tomasza, który po śmierci ojca odziedziczył Ordynację Zamojską wraz z Łosińcem. Tomasz Zamoyski (1594-1638) był żonaty z Katarzyną z Ostrogskich i z tego związku narodziło się troje dzieci: Gryzelda, Joanna i Jan.

Pierwsza lustracja Ordynacji z 1589 roku zarejestrowała w Łosińcu mały staw z młynem o 1 kole mącznym i drugim stępnym, a młynarzem był osadźca (kniaź). Notowano wtedy także nowy młyn o 2 kołach mącznych, z foluszem i piłą, który zbudował kniaź Łapczyński na rzece Rybnicy. Według spisu z 1594 roku mieszkańcy wsi mieli obowiązek płacenia daniny baraniej i koziej oraz dostarczania 10 kóp gontów przez miejscowych gonciarzy[475].

Podczas rządów Tomasza Zamoyskiego Łosiniec znacznie rozwinął się i według rejestru w 1630 roku liczył 79 domów[476]. Po śmierci Tomasza w 1638 roku początkowo Ordynacją zarządzała żona Katarzyna (zm. 1642), a w 1647 roku przejął ją ich jedyny syn – Jan zwany „Sobiepanem" (1627-1665). Ożenił się on w 1658 roku z dwórką królowej Marią Kazimierą de la Grange d'Arquien zwaną później królową Marysieńką i mieli trzy córki, które jednak zmarły w dzieciństwie[477]. Za rządów Jana „Sobiepana" Łosiniec wraz z Wólką były znacznym centrum młynarskim. Inwentarz z 1657 roku wymienia tutaj młyny: Filipa Bałakuta, Pawła Wasiutczyna, Nestora Leńki, Kaczorów, Świdów, Koszelów, Sikliwców, Klimków, Niemców i Kawulów, które były rozsiane aż po Rybnicę. Jednak w tym roku młyny w większości były nieczynne z powodu wyschnięcia stawów[478].

Jan „Sobiepan" Zamoyski zmarł w 1665 roku nie pozostawiwszy następcy. Ordynację, wbrew statutom, przejęła jego starsza siostra – Gryzelda Konstancja Wiśniowiecka (1623-1673), żona Jeremiego Wiśniowieckiego (1612-1651) herbu Korybut, a po jej śmierci w 1673 roku dobrami zarządzał siostrzeniec Stanisław Koniecpolski herbu Pobóg, syn Joanny Barbary z Zamoyskich i Aleksandra Koniecpolskich, żonaty z Katarzyną Eugenią z Wiśniowieckich. Jednak boczna gałąź Zamoyskich, na czele ze Zdzisławem Zamoyskim, prowadziła zabiegi o przejęcie Ordynacji. Ostatecznie w 1674 roku, na mocy uchwały sejmowej, przyznano ją Marcinowi Zamoyskiemu (1637-1689), synowi Zdzisława i Zofii z Lanckorońskich, żonatemu z Anną z Gnińskich, córką Jana i Doroty z Jaskólskich[479].

W czasie sporu o Ordynację niechlubnym wyczynem popisali się mieszkańcy Łosińca w 1668 roku, kiedy udając Kozaków wpadli do niedalekiego Florianowa (Narola) i zrabowali mieszczanom zboże oraz inne produkty[480]. Był to wówczas czas chaosu gospodarczego w całej Rzeczpospolitej. Porządek gospodarczy w Ordynacji na nowo wprowadził IV ordynat Marcin Zamoyski (zm. 1689), po którym rządy w latyfundium zamojskim objęła żona Anna z Gnińskich (zm. 1704). Łosiniec w tym czasie był już dobrze zagospodarowaną wsią. W 1697 roku notowano tutaj karczmę, 2 młyny (jeden o 1 i drugi o 2 kamieniach) oraz winnicę. Ponadto funkcjonowało tutaj leśnictwo, a leśniczym był Wasil Racki[481].

475 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku, Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, przyp. 142.

476 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 68, 162.

477 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamoyskich, Lublin 2009, s. 31-32.

478 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku, Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, przyp. 142.

479 H. Matławska, Zwierzyniec, Zwierzyniec 1990, s. 61-62.

480 J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego..., s. 14.

481 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.

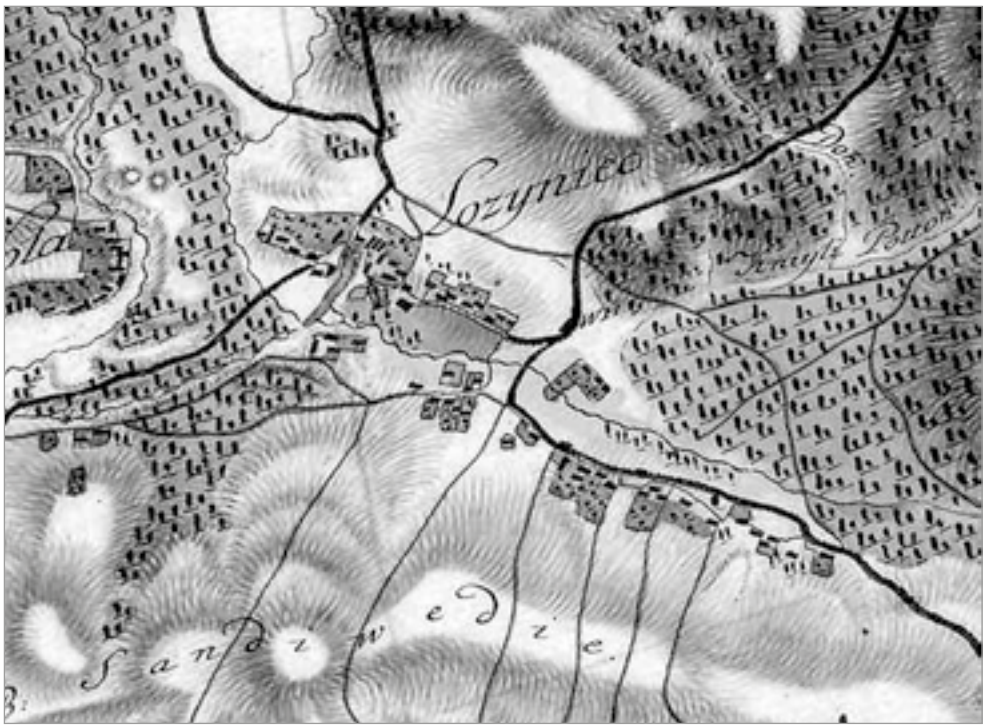

Ryc. 151. Łosiniec na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Kryzys gospodarczy zanotowano we wsi w 1 połowie XVIII wieku, co zapewne należy łączyć z wojną północną (1700-1721), kiedy Ordynacją w latach 1704-1725 władał Tomasz Józef Zamoyski. W inwentarzu z 1726 roku wymieniono dwie zniszczone karczmy, z których jedna pogorzała, a drugą rozwalono[482]. Potem gospodarka powoli odbudowywała się. Od 1725 roku rządy w Ordynacji przejął Michał Zdzisław Zamoyski (1725-1735) i za jego przyczyną utworzono w Łosińcu folwark[483]. Potem Łosińcem władali kolejni ordynaci: Tomasz Antoni Zamoyski (1735-1751), Klemens Jerzy Zamoyski (1751-1767), Jan Jakub Zamoyski (1767-1783), Andrzej Zamoyski (1783-1792), Aleksander August Zamoyski (1792-1800), Stanisław Kostka Zamoyski (1800-1835) i Konstanty Zamoyski (1835-1866). Podczas ich rządów rzadko jednak notowano kolejne inwestycje we wsi. Inwentarz z 1767 roku wykazał w Łosińcu nowo wybudowany dwór[484], w 1787 roku wybudowano nowy młyn[485], a w 1802 roku kolejny młyn (Dmitrocy)[486]. W 1837 roku gwoździarz Dymitr Guty założył w Łosińcu niewielką kuźnię, która jednak funkcjonowała dość krótko[487].

Łosinec w ramach Ordynacji Zamojskiej należał najpierw do klucza Wieprzowe Jezioro, który dzierżawili m.in. Maciej Leśniowski (1609), Wojciech Muldorf (1624), Jan Woronicz (1644-1647), Stanisław Rzeszotarski (1653-1656)[488], Wojciech Tomisławski (1667), Gilbaszewski (1690), Maciej i Katarzyna Radzimińscy (1693-1696), Krzysztof Krukowiecki (1697-1701), Mikołaj Kamieniecki (1702-1706), Andrzej Wolski (1707-1726), Franciszek Grabiński (1726-1730), Feliks i Ludwika Wielhorscy (od 1730 r.), Michał Czacki (do 1737 r.), Karol Lipski (1755) i Mikołaj Kozłowski (1772)[489].

W 1772 roku, po I rozbiorze Polski, Łosiniec znalazł się w zaborze austriackim. W latach 1785-1788 dokonano pomiaru katastral-

482 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku, Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, przyp. 142.

483 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamoyskich, Lublin 2009, s. 55.

484 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 142.

485 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 85.

486 J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego..., s. 13.

487 M. Pizun, Susiec..., s. 74.

488 R. Szczygieł, Lokacja miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów w Ordynacji Zamojskiej kanclerskiej linii Zamoyskich, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski 2011, s. 116-117 i 123.

489 E. Hanejko, Miasto w okresie od wielkiego sporu o ordynację do I rozbioru Polski, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski 2011, s. 163.

nego wsi. Wówczas wójtem (sołtysem) Łosińca był Iwan Mikuła[490].

Już w początkowym okresie istnienia wsi funkcjonowała tutaj cerkiew, wymieniana w źródłach pierwszy raz w 1567 roku, a potem wzmiankowano ją w 1620 roku[491]. Była to niewątpliwie budowla drewniana. W 1732 roku ordynat Michał Zdzisław Zamoyski, wojewoda smoleński, odnowił tutejszą parafię unicką pw. św. Michała i dodał jej uposażenie[492]. Przy tej świątyni w latach 1720-1734 parochem był ks. Jan Rawski, dziekan tomaszowski[493], a po nim cerkiew przejął ks. Teodor Dmitrowski (1763-1778)[494].

Pierwotnie parafia łosiniecka należała do dekanatu (protopopii) potylickiego, a od końca XVII wieku do nowo utworzonego dekanatu tomaszowskiego i tak została zanotowana w 1761 roku[495]. W roku 1797 na miejsce poprzedniej wybudowano nową świątynię, z fundacji Ordynacji Zamojskiej, a w 1802 roku wzniesiono przy niej nową plebanię[496]. Dotychczas w opracowaniach często negowano budowę nowej cerkwi w 1797 roku, ale spór ten rozstrzyga fakt, że poprzednia w 1795 roku spaliła się. Dlatego podjęto decyzję o jej budowie, a poświadcza to wyraźnie protokół wizytacyjny ks. Jana Panasiewicza, dziekana tomaszowskiego z 1811 roku, który zanotował, że cerkiew „po spaleniu na nowo w formie kościoła przez ordynację wybudowana, jasna, obszerna w sieniach i dachu mocna, kopułą ozdobiona, ze skarbcem i zakrystią. W środku ozdobę ołtarza wielkiego ma przyzwoitą, poboczne ołtarze miernej i starszej struktury, niektóre tylko malowania niedorzeczne na antepedia i chorągwiach zagluzować kazałem. Światło jest wystarczające, przez prowizora utrzymywane”[497].

Parafia łosiniecka obejmowała stosunkowo duży obszar, zwłaszcza po likwidacji, pod koniec XVIII wieku, parafii w Maziłach i Szarowoli, których obszar przyłączono do niej. W 1840 roku w skład parafii wchodziły: Łosiniec, Kunki, Ulów, Rybnica, Zawadki, Maziły, Paary, Szarowola i Wólka Łosiniecka. Liczyła ona wówczas 1484 parafian[498]. W 1744 roku jej obszar był nawet większy i obejmował jeszcze Hutę Susiecką i Hutę Grabowicką. Nie znamy pierwszych kapłanów obsługujących tutejszą parafię. W latach 1781-1790 parochem łosinieckim był ks. Jan Grabowicki, dziekan tomaszowski[499], a potem kolejno: ks. Aleksander Panasiewicz (1790-1811), ks. Jan Lebedyński (po 1813 r.), ks. Stefan Lebedyński (1816-1820), ks. Antoni Teodorowicz (1820-1829), ks. Demetry Zański (1829-1830), ks. Jan Krypiakiewicz (1830-1859), ks. Mikołaj Nazarewicz (1859-1860), ks. Filip Własowicz (1859-1865), ks. Emil Własowicz (1865-1874) i ks. Symeon Salewicki (od 1874 r.)[500].

Od kasaty Unii w 1875 roku do I wojny światowej funkcjonowała w Łosińcu parafia prawosławna. Pierwszym prawosławnym duchownym został ks. Symeon Salewicki, poprzedni kapłan, który przyjął prawosławie. Był on notowany na tym stanowisku jeszcze w 1879 roku[501]. Kolejnym duchownym w Łosińcu ok. 1880 roku został ks. Eugeniusz Macieliński[502]. Pełnił on swoją funkcję do 1915 roku, kiedy w wyniku ewakuacji ludności prawosławnej w głąb Rosji parafia przestała istnieć. Przez kilka następnych lat cerkiew stała pusta, dopiero w 1919 roku przejęli ją rzymskokatoli-

490 H. Gmiterek, Narol Stary alias Hołosznia. O dawnych dziejach wsi Narol (do początków XIX w.), [w:] Od Narola po Bełz, red. Z. Pizun, A. Siemieńska, R. Gawryś, Horyniec-Zdrój–Lubaczów–Lubycza Królewska–Narol–Tomaszów Lubelski 2022, s. 41.

491 A. Gil, Prawosławna eparchia chełmska do roku 1596, Lublin-Chełm 1999, s. 230; W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii, Lviv 2005, s. 266.

492 W. Bondyra, Greckokatolickie fundacje szlacheckie na Rusi Czerwonej w czasach saskich, [w:] Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku, Lublin, „Res Historica”, z. 17/2004, s. 69.

493 W. Bobryk, Duchowieństwo unickie diecezji chełmskiej w XVIII wieku, Lublin 2005, s. 136; Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej APL), Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki (dalej ChKGK), nr 107, k. 271.

494 J. Frykowski, Dzieje parafii unickiej pw. św. Michała w Łosińcu do 1875 roku, „Historia i Świat”, nr 4/2015, s. 237-266.

495 W. Kołbuk, Kościoły wschodnie w Rzeczpospolitej około 1772 roku, Lublin 1998, s. 309.

496 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 143; W. Kołbuk, Kościoły wschodnie..., s. 309; W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 68-69.

497 PL, ChKGK, nr 139, s. 115-115v.

498 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.

499 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś, moja mała Ojczyzna, Ciotusza Stara 2002, s. 12.

500 R. Bender, Reforma czynszowa w Ordynacji Zamojskiej 1833-1864, Lublin 1995, s. 208; W. Kołbuk, Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1833-1875, Lublin 1992, s. 141.

501 Pamiatnaja kniżka... na 1879 god, s. 83.

502 Pamiatnaja kniżka... na 1881 god, s. 79;... na 1886 god, s. 78;... na 1899 god, s. 205;... na 1910 god, s. 239.

Ryc. 152. Kościół w Łosińcu, dawna cerkiew, lata 60. XX w., fot. z Albumu J. Petera w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

cy na kościół pw. św. Michała i św. Józefa. Jeszcze w tym samym roku biskup lubelski Marian Leon Fulman erygował tu parafię rzymskokatolicką i dawną cerkiew rekoncyliowano na kościół. Parafia przejęła także częściowo dawne ziemie należące do cerkwi. Część gruntów cerkiewnych przejęło państwo i potem otrzymali je legioniści: Łagowski, Biela i Buczek[503].

Parafię rzymskokatolicką w Łosińcu prowadzili początkowo księża jezuici (o. Józef Konopiński), ale jeszcze w 1919 roku przejęło ją duchowieństwo diecezjalne. Funkcję proboszcza tej parafii pełnili kolejno: ks. Roman Pachelski (1919-1925), ks. Michał Krupa (1925-1948), ks. Kazimierz Łęczycki (1948-1957), ks. Bolesław Kołtyś (1957-1968), ks. Józef Kozłowicz (1968-1978), ks. Bolesław Małek (1978-1998), ks. Piotr Podborny (1998-2005) i od 2005 roku ks. Zenon Góra[504].

Zapewne wraz z erekcją parafii wokół cerkwi utworzono cmentarz grzebalny, gdzie

Ryc. 153. Ksiądz Michał Krupa, proboszcz łosiniecki w latach 1925-1948, fot. z Kroniki parafii w Dubie.

Ryc. 154. Ksiądz Bolesław Kołtyś, proboszcz łosiniecki w latach 1957-1968, zbiory własne.

Ryc. 155. Ksiądz Józef Kozłowicz, proboszcz łosiniecki w latach 1968-1978, fot. z Archiwum parafii w Łosińcu.

Ryc. 156. Ksiądz Bolesław Małek, proboszcz łosiniecki w latach 1978-1998, zbiory własne.

503 Informacja ustna Marian Mandziuk z Wólki Łosinieckiej.

504 Kronika parafii rzymskokatolickiej w Łosińcu.

Ryc. 157. Ksiądz Piotr Podborny, proboszcz łosiniecki w latach 1998-2005, zbiory własne.

Ryc. 158. Ksiądz kanonik Zenon Góra, proboszcz łosiniecki od 2005 roku, fot. ze zb. ks. Z. Góry.

do pocz. XIX wieku chowano zmarłych. Około 1820 roku założono nowy cmentarz, użytkowany początkowo przez unitów, a po 1875 roku przez prawosławnych. Cmentarz ten był czynny do II wojny światowej, o czym świadczą ostatnie pochówki. Do dzisiaj na cmentarzu zachowało się 40 kamiennych nagrobków, najstarszy zachowany nagrobek z czytelną inskrypcją pochodzi z 1859 roku. Z cmentarzem prawosławnym przez gruntową drogę sąsiaduje cmentarz rzymskokatolicki o powierzchni 2,25 ha. Ten ostatni założono w 1919 roku wraz z erekcją parafii. Posiada on kształt wydłużonego prostokąta. Na cmentarzu grzebalnym wybudowano kaplicę, gdzie odbywają się nabożeństwa w obrządku rzymskokatolickim i drugą na cmentarzu prawosławnym. W części rzymskokatolickiej znajduje się zbiorowa mogiła żołnierzy polskich poległych w walkach z Niemcami w dniach 15-20 września 1939 roku. Jednak większość poległych wówczas żołnierzy pochowano na zachodnim krańcu wsi, gdzie znajduje się oddzielny cmentarz wojenny. Na tym ostatnim, w zbiorowych mogiłach, pochowano ciała 216 żołnierzy polskich z Armii „Kraków”[505].

Łosiniec od 1589 roku należał do Ordynacji Zamojskiej, ale był zwykle wydzierżawiany, najczęściej wraz z całym kluczem tomaszowskim, a czasem jako pojedynczy folwark. Dzierżawcą folwarku łosinieckiego był m.in. Paweł Janowski notowany w Łosińcu w 1812 roku[506]. Była to wówczas średniej wielkości wieś i według spisu z 1827 roku należała do

Ryc. 159. Pomnik ku czci poległych w 1939 roku żołnierzy polskich z „Armii Kraków" na cmentarzu wojenny w Łosińcu, widok z 2021 roku.

powiatu tomaszowskiego i unickiej parafii Łosiniec (unickiej). Liczyła wówczas 69 domów i 441 mieszkańców[507]. Rzymskokatolicy ze wsi należeli nadal do parafii w Tomaszowie.

Pewne zawirowania w życiu mieszkańców zanotowano w czerwcu 1831 roku, kiedy powstańcy z korpusu gen. Wojciecha Chrzanowskiego przeprowadzili we wsi rekwizycję żywności[508]. Nie miało to oczywiście wpływu na dalszy rozwój miejscowości, która jednak przez ponad pół XIX wieku niewiele się rozwinęła. W 1880 roku było tu podobnie jak w 1827 roku tylko 69 domów, ale liczba mieszkańców wzrosła do 577, w tym było tylko 83 katolików i resztę prawosławnych. Ponadto funkcjonowała we wsi szkoła początkowa i cerkiew, do której należało 159 mórg ziemi. Włościanie posiadali na własność 1260 mórg ziemi uzyskanych w wyniku uwłaszcze-

505 D. Kawałko, Cmentarze województwa zamojskiego, Zamość 1994, s. 202-203.

506 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 392.

507 Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827, t. I, s. 284.

508 W. W. Bednarski, Z dziejów powstania listopadowego na Lubelszczyźnie 1830-1831, Puławy 1977, s. 76.

nia w 1864 roku[509]. Według spisu z 1905 roku do włościan należało 515 ¼ dziesięcin (562,92 ha) użytków rolnych, 62 i ½ dziesięciny łąk oraz 38 i ½ dziesięcin nieużytków. W Łosińcu było wówczas 81 domów oraz 895 mieszkańców, w tym 772 prawosławnych, 106 rzymskokatolików oraz 17 Żydów. Była tutaj cerkiew, szkoła i posterunek straży granicznej[510].

Podczas I wojny światowej 15 sierpnia 1914 roku w Łosińcu doszło do walk III batalionu austriackiego pod dowództwem mjr. Josefa Waldstätten-Zipperera, który wchodził w skład 4 pułku piechoty płk. Ludwiga von Holzchausena. Wojska austriackie zdobyły najpierw wieś Maziły i posunęły się potem na wzgórze pod Łosińcem. Jednak po krwawych walkach Austriacy wycofali się do Narola[511].

W lipcu 1915 roku cofające się wojska rosyjskie ewakuowały w głąb Rosji prawosławną ludność Łosińca. Wspomina o tym kronika szkolna przy okazji organizacji szkoły w 1916 roku[512]. Po zakończeniu wojny ludność stopniowo powróciła do domów, ale prawdopodobnie przywiozła ze sobą do wsi tyfus, na który potem zmarło sporo mieszkańców[513].

I wojna światowa nieco zahamowała rozwój Łosińca, ale była to duża miejscowość. Według spisu z 1921 roku wieś liczyła 121 domów (6 niezamieszkałych) i 636 mieszkańców, w tym 6 Żydów i 310 Ukraińców[514]. Inwentarz z 1929 roku wymienia we wsi młyn wodny Jana Petryny[515]. Tragicznie zapisał się w historii wsi rok 1932, kiedy wybuchł pożar i strawił kilkanaście gospodarstw[516]. W tym okresie wieś należała do gminy Pasieki, a w Łosińcu funkcjonował gminny posterunek Policji Państwowej[517].

Mimo częstych zawirowań gospodarczych notowano ciągły rozwój miejscowości. W 1930 roku na miejscu dawnego młyna wodnego wybudowano nowy, napędzany silnikiem „Diesla" o mocy 15 KM. Obiekt ten, podobnie jak poprzedni, posiadała rodzina Petrynów i jeszcze w latach 70. XX wieku należał on do Czesława Petryny. Był to parterowy drewniany budynek, na podmurówce, w rzucie prostokątnym, o wymiarach 6x9 m, konstrukcji wieńcowo-słupowej, obity z zewnątrz deskami. Od strony północnej do budynku przylegała niewielka siłownia, a od strony zachodniej dobudowany był podręczny magazynek, tworzący też rodzaj przedsionka. Młyn posiadał dwuspadowy dach kryty gontem. W środku obiektu znajdował się w przyziemiu wał napędowy z 5 parami kół transmisyjnych, na parterze dwie pary walców, śrutownik i żubrownik. Był on czynny jeszcze pod koniec lat 70. XX wieku, ale wymagał już gruntownego remontu[518].

Niezwykle ważnym obiektem we wsi była szkoła, którą utworzono zapewne jeszcze w latach 70. XIX wieku jako 1-klasową szkołę rosyjską. Wspomina ją „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich" wydawany od 1880 roku, a więc przed tą datą już funkcjonowała. Pierwsi nauczyciele nie są znani, natomiast w latach 1890-1895 uczyła tu Maria Baranowska[519], a w latach 1899-1915 Aleksander Koc. Ten ostatni był nawet kierownikiem 2-klasowej szkoły gminnej w Łosińcu w latach 1914-1915, kiedy uczyły także Maria Kazarina i Olga Macielińska[520].

Ryc. 160. Bogumiła Wyrzykowska, pierwsza polska nauczycielka w Łosińcu w 1916 roku, wg K. Garbacza 2020.

509 SGKP, t. V, s. 33-34.
510 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 534.
511 M. Hoen, J. Waldstätten, J. Seifert, Die Deutschmeister. Taten und Schicksale des Infanterieregiments Hoch-und Deutschmeister, nr 4 insbesondere im Weltkriege, Vien 1928, s. 55-63; S. Baran, J. Mazur, Deutschmeisterzy na Roztoczu, „Gazeta Horyniecka", nr 49, marzec 2018, s. 29-34.
512 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.
513 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 25-28.
514 Skorowidz..., t. IV, s. 107.
515 Ks. Adr. 1929, s. 560; Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, woj. zamojskie, Warszawa 1991, t. 48, s. 83.
516 M. Skiba, Straże pożarne na Zamojszczyźnie..., s. 121.
517 APL, Akta posterunku Policji Państwowej w Łosińcu w 1927 roku.
518 Cz. Kiełboń, Katalog zabytków budownictwa przemysłowego, powiat Tomaszów Lubelski, Lublin 1975, maszynopis, s. 19-20.
519 Pamiatnaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1890 god, s. 211;... na 1891 god, s. 200;... na 1895 god, s. 209.
520 Pamiatnaja kniżka... na 1899 god, s. 200;... na 1910 god, s. 237; Gubernia Chełmska w 1914 r., s. 274.

Ryc. 161. Łosiniec, wnętrze młyna Cz. Petryny, fot. ze zb. E. Radlińskiej.

W 1915 roku wraz z ewakuacją ludności prawosławnej szkoła i parafia prawosławna przestały funkcjonować. Dnia 15 marca 1916 roku otwarto we wsi polską szkołę, gdzie przez 4 miesiące nauczycielką, z pensją 100 koron miesięcznie, była Bogumiła Wyrzykowska[521], żona Stanisława Wyrzykowskiego, leśniczego z pobliskich Zawadek[522]. Potem funkcję nauczyciela pełnili kolejno: Emilia Szmiganowska (1916-1917), Maria Bernadówna (1917-1918), Cecylia Świtalska (1918-1919)[523], Stanisława Szmiganowska (1919-1934), Maria Leszczyńska (1921-1922), Michalina Galasówna (od 1922 r.), Maria Dostal (od 1926 r.), Zofia Walamówna (1930-1931), Jan Huk (1926-1947), Maria Tarkowska [Huk] (od 1934 r.) – kierowniczka i Antoni Godzisz (1934-1935)[524].

W okresie międzywojennym szkoła mieściła się w budynku dawnej szkoły carskiej, ale była za mała jak na ówczesne potrzeby, dlatego wynajmowano pomieszczenia u miejscowych gospodarzy. Warunki lokalowe szkoły znacznie się poprawiły, kiedy w latach 1936-1938 roku zbudowano nowy, drewniany budynek szkolny[525].

Należy dodać, że w latach 1918-1919 funkcjonowała w Łosińcu szkoła ukraińska, którą po roku zlikwidowano, a dzieci włączono do szkoły polskiej[526].

Miejscowi nauczyciele mieli duży wpływ na życie mieszkańców, często angażując się

521 Bogumiła Wyrzykowska z domu Nowakowska, była córką Jana Kazimierza (1851-1915) i Elżbiety z Dąbrowskich (1848-1931), ur. w 1890 r. w Ciosmach. W 1913 roku wyszła za mąż za Stanisława Wyrzykowskiego (1883-1973) i mieli dwoje dzieci. Zmarła w 1960 roku.

522 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu; K. Garbacz, Spojrzenie w przeszłość rodzin Mysakowskich, Nowakowskich, Kucharskich i Gryglewskich, Zielona Góra 2020, s. 113.

523 Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej APZ), Akta Inspektoratu Szkolnego Zamość 1916-1950.

524 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; Kronika Szkoły Pdstawowej w Łosińcu.

525 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

526 J. Doroszewski, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2/2015, s. 48-49.

Ryc. 162. Uczniowie z nauczycielkami przed szkołą w Łosińcu szykują się do pochodu 3-majowego, lata 20. XX w., fot. z Kroniki SP w Łosińcu.

Ryc. 163. Nauczycielka Stanisława Szmiganowska z uczniami przy szkole w Łosińcu w 1929 r., fot. ze zb. B. i M. Mandziuków.

Ryc. 164. Budynek starej, drewnianej szkoły w Łosińcu z 1938 roku, widok z ok. 2010 roku.

w społeczne przedsięwzięcia. Aktywną działalność społeczną w okresie międzywojennym prowadziła także jednostka straży pożarnej utworzona w 1926 roku. Wśród jej założycieli można wymienić nauczyciela Jana Huka, a także Jana Siklawca oraz Sergiusza i Aleksandra Szymusiuków. W 1927 roku zbudowano remizę, a w 1935 roku zakupiono w Warszawie ręczną pompę. Motopompę strażacy otrzymali dopiero w 1968 roku. W tym samym roku zbudowano nową, murowaną remizę. Funkcję prezesa tej jednostki OSP pełnili kolejno: Jan Siklawiec (1926-1939), Antoni Godzisz (1939-1945), Paweł Baran (1945-1948), Michał Kijko (1948-1950), Michał Żółkwa (1950-1957), Jan Jakubiec (1957-1972), Bronisław Borowicz (1972-1991), Stanisław Kudyba (1991-2011) i od 2011 roku Ryszard Woszczak.

Tragicznym okresem w dziejach wsi była II wojna światowa. W dniach 18-19 września 1939 roku w pobliżu Łosińca i Wólki Łosinieckiej ciężkie walki z Niemcami toczyła Grupa Forteczna pułkownika Wacława Klaczyńskiego. Polacy po krótkim boju opanowali Łosiniec, ale wkrótce zostali zdziesiątkowani w walkach pod Maziłami, a jej dowódca zginął. W nocy 19 września próbowały się tędy wyrwać z okrążenia oddziały 55 rezerwowej DP i grupy „Sandomierz" pułkownika Antoniego Sikor-

Ryc. 165. Straż pożarna z Łosińca I, fot. ze zb. Sz. Łasochy.

skiego[527]. Podczas walk we wrześniu 1939 roku tutejsza szkoła pełniła funkcję punktu opatrunkowego dla rannych żołnierzy. W trakcie tych walk zginęło także 3 mieszkańców wsi. W późniejszym okresie zostali zabici przez Niemców Maciej Kudyba (Rotunda), za pomoc partyzantom i Sergiej Pitura (za to że oglądał Niemców jadących na motorach). Dużo szczęścia miał Aleksander Pilipiec, który aresztowany i osadzony w obozie koncentracyjnym na Majdanku, został wykupiony stamtąd za łapówkę w złocie.

6 stycznia 1943 roku partyzanci z oddziału Konrada Bartoszewskiego „Wira" wysadzili most kolejowy w Łosińcu. Akcję tę wykonał pluton st. sierż. Piotra Wasilika „Kuby"[528]. W 1 połowie lipca 1943 roku ludność polska została wysiedlona do Werbkowic. Kilkudziesięciu mieszkańców wsi zostało wywiezionych na przymusowe roboty do III Rzeszy, wśród nich byli m.in.: Maria Biela, Maria Zaburko, Syty, Bronisław Borowicz i Michał Pitura. Kilkanaście osób ze wsi należało do oddziału partyzanckiego AK, m.in. Józef Szaluś, Zenon Kudyba, Paweł Baran i Andrzej Szaluś[529].

Dalszych 10 mieszkańców Łosińca zginęło w niemieckich obozach koncentracyjnych, 8 kolejnych podczas walk w latach 1944-1945 jako żołnierze Ludowego Wojska Polskiego, a 3 w nieznanych okolicznościach. W sumie podczas II wojny światowej życie straciło 14 mieszkańców Łosińca[530].

II wojna światowa odcisnęła tragiczne piętno także na miejscowej oświacie. Podczas działań wojennych w 1939 roku Niemcy spalili stary budynek szkolny, w którym od 1938 roku mieściły się mieszkania nauczycieli. Nowy budynek ucierpiał tylko częściowo, dlatego potem mieszkali w nim także nauczyciele oraz część pogorzelców ze wsi. Naukę w szkole rozpoczęto 1 listopada 1939 roku. Budynek szkolny był częściowo pozbawiony szyb w oknach, nie było opału, książek ani zeszytów. Brak opału zmusił do przerwania nauki 20 grudnia i ponownie rozpoczęto ją dopiero 1 marca 1940 roku. W szkole pracowało dwóch nauczycieli, którzy uczyli 156 polskich dzieci. W tymże roku szkoła była podległa inspektorowi w Tomaszowie, gdzie funkcję tę pełnił Niemiec o nazwisku Rede. Rejonem gminy Pasieki opiekował się Ostaszewski.

Z pomocą Zarządu Gminy w 1940 roku wykonano częściowy remont szkoły, usunięto pogorzelców, wstawiono szyby i zabezpieczono opał. Rok szkolny 1940/1941 rozpoczęto 1 września i do nauki zgłosiło się 175 dzieci. Nauczyciele prowadzili oprócz oficjalnych zajęć także tajne nauczanie historii i geografii. Obok szkoły polskiej utworzono szkołę ukraińską, gdzie uczyło trzech nauczycieli, a uczniów było tylko 80. Poważne trudności edukacyjne nastąpiły w maju 1941 roku, kiedy wojska niemieckie zajęły szkołę i odtąd naukę prowadzono w stodole Józefa Mandziuka. Najwięcej dzieci chodziło wiosną i latem, w zimie frekwencja była bardzo słaba z powodu braku obuwia i ciepłej odzieży[531].

W czasie wojny na wieś spadła jeszcze jedna plaga – tyfus plamisty, który dziesiątkował mieszkańców. Aż do 1944 roku nauka odbywała się w wynajętych u osób prywatnych pomieszczeniach, gdyż w szkole stacjonowała żandarmeria niemiecka, której zadaniem była likwidacja partyzantów[532].

W okresie okupacji niemieckiej w Łosińcu przebywały czasowo rodziny ukraińskie wysiedlone przez Niemców z innych wiosek[533]. Miejscowych Ukraińców dosięgła wywózka do ZSRR dokonana w dwóch etapach, najpierw 22 listopada 1944 roku część wyjechała do Dniepropietrowska, a potem 22 grudnia wywieziono pozostałą część do Odessy. W ich miejsce w styczniu 1945 roku przyjechali do Łosińca repatrianci ze Wschodu[534].

527 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 68; Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 106.

528 Cz. Madajszczyk, (red.), Zamojszczyzna..., t. I, s. 318, t. II, s. 475.

529 Wywiad przeprowadzony z Czesławem Śladkiem (ur. 1929 r.) z Łosińca przez Izabelę Szlachtę, zbiory Roberta Czyża.

530 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi, Tomaszów Lubelski 2008, s. 205-206.

531 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

532 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 41-43.

533 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna Sonderlabolatorium SS, Warszawa 1979, t. II, s. 238.

534 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

Ryc. 166. Grono pedagogiczne szkoły w Łosińcu w 1965 roku, pierwsza z lewej kierownik Maria Huk, fot. ze zb. J. Hałasy.

Pomimo niepewnych czasów, życie we wsi powoli wracało do normy. We wrześniu 1944 roku wznowiono zajęcia szkolne, a nauczycielką nadal była Maria Huk, która pełniła funkcję kierowniczki szkoły nieprzerwanie do kwietnia 1967 roku[535].

Po jej nagłej śmierci obowiązki kierowniczki przejęła, na krótko, Michalina Godzisz. Następnie placówką kierował w latach 1967-1970 Eugeniusz Żeleźny, który otworzył kurs dokształcający ukończenia VII klasy. Potem funkcję kierownika (od 1972 r. dyrektora) peł-

Ryc. 167. Eugeniusz Żeleźny, kierownik szkoły w Łosińcu w latach 1967-1970, fot. z Kroniki SP w Pasiekach.

Ryc. 168. Wojciech Dziedzic, kierownik szkoły w Łosińcu w latach 1970-1972, fot. ze zb. TTR w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 169. Stanisław Michalski, dyrektor szkoły w Łosińcu w latach 1972-1976, fot. ze zb. własnych.

Ryc. 170. Paweł Lachowski, dyrektor szkoły w Łosińcu w latach 1976-1979, fot. z archiwum UG w Ulhówku.

535 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

Ryc. 171. Jerzy Wyskiel, dyrektor szkoły w Łosińcu w latach 1979-1990, fot. ze zb. J. Wyskiela.

Ryc. 172. Marian Mandziuk, dyrektor szkoły w Łosińcu w latach 1990-2013, fot. ze zb. M. Mandziuka.

Ryc. 173. Marta Świderek, dyrektor szkoły w Łosińcu w latach 2013-2019.

Ryc. 174. Anna Kijko, dyrektor szkoły w Łosińcu od 2019 roku.

Ryc. 175. Grono pedagogiczne z uczniami klasy VIII szkoły w Łosińcu w 1997 r., fot. ze zb. B. i M. Mandziuków.

nili kolejno: Wojciech Dziedzic (1970-1972), Stanisław Michalski (1972-1976), Paweł Lachowski (1976-1979) i Jerzy Wyskiel (1979-1990). Za kadencji tego ostatniego przystąpiono do budowy nowej, murowanej szkoły. Jednak prace prowadzono głównie podczas rządów następnego dyrektora – Mariana Mandziuka (1990-2013), a uroczystego otwarcia nowej placówki dokonano w 1995 roku[536]. W latach 2013-2019 dyrektorem szkoły była Marta Świderek, a od 2019 roku funkcję tę pełni Anna Kijko.

W okresie powojennym dokonano we wsi kilku ważnych inwestycji. W 1952 roku utworzono w Łosińcu i Wólce Łosinieckiej Rolniczą Spółdzielnię Produkcyjną, która użytkowała

536 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu; Informacja ustna Wojciech Dziedzic, kierownik szkoły.

186 hektarów ziemi. Jej przewodniczącym został Jan Borowicz, a członkami m.in.: Jan Tracz, Paweł Kiś i Bronisław Ważny. W krótkim czasie pobudowano chlewnię i oborę. Spółdzielnia istniała jednak tylko do 1957 roku, kiedy została rozwiązana, a jej członkowie na powrót otrzymali swoją ziemię, natomiast pobudowane wcześniej budynki stały puste i bezużyteczne[537].

Niejako w miejsce Spółdzielni Produkcyjnej w 1966 roku utworzono w Łosińcu Kółko Rolnicze. Było ono niewielkie, ale posiadało podstawowy sprzęt rolniczy, co pozwalało świadczyć usługi dla mieszkańców wsi. Jego prezesem był Bronisław Borowicz. Kółko to włączono w 1975 roku do nowoutworzonej Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu. W Łosińcu powstał jednak Zakład Usług Mechanizacyjnych, który dysponował sprzętem rolniczym przejętym od Kółka Rolniczego. Kierownikiem ZUM w Łosińcu był Edward Semak[538].

Spore zmiany w układzie pól przyniosła komasacja gruntów zakończona w 1976 roku. Wydzielono wtedy kompleks gruntów Państwowego Funduszu Ziemi, które przejął w użytkowanie Zakład Gospodarki Rolniczej, wchodzący w skład SKR w Suścu. Na przejętym gruncie prowadzono głównie uprawę zbóż, ale także hodowano trzodę chlewną. ZGR funkcjonował około 10 lat[539]. Potem jego majątek za długi przejął Marek Świć, jako prezes GS w Tomaszowie Lubelskim i sprzedał grunty miejscowym rolnikom.

Ważne miejsce w życiu mieszkańców zajmował sklep. Po II wojnie światowej na sklep przeznaczono drewniany budynek, który pierwotnie należał do rodziny ukraińskiej ewakuowanej na Wschód po zakończeniu II wojny światowej. Budynek ten przejęła gmina i przeznaczyła go na sklep. Od końca lat 40. w Łosińcu swoją siedzibę miała Gminna Spółdzielnia z Pasiek i tutaj znajdował się wtedy sklep i magazyn[540]. Pierwszym sprzedawcą w sklepie była: Aniela Kuszczak, po niej Jadczyszyn, Michał Pitura, Aleksander Pitura, Józef Pitura i Czesława Pitura. Dopiero za kadencji tej ostatniej sklep został przeniesiony do budynku nowo wybudowanej świetlicy, a dawny budynek rozebrano. W późniejszym czasie funkcjonował we wsi także drugi sklep (w drewnianym kiosku) należący do GS, a sprzedawali w nim m.in.: Janina Mandziuk, Czesława Kudyba i Danuta Łagowska. Na pocz. lat 90. XX wieku sklepy GS zostały sprywatyzowane, a kupili je Adolf Beńko i Czesława Pitura. Ta ostatnia prowadziła go do 2021 roku, kiedy przejęła go Justyna Pilipiec. W 1995 roku kolejny sklep otworzyła we wsi Anna Ciećko i funkcjonuje on do tej pory.

Z handlem można łączyć wybudowany około 1973 roku Punkt Skupu Mleka, prowadzony przez Spółdzielnię Mleczarską w Tomaszowie Lubelskim. Mleko od rolników przyjmował najpierw Jan Groch, potem Stanisława Tor i wreszcie Jarosław Tor. Punkt Skupu Mleka funkcjonował do około 2005 roku[541].

Ryc. 176. Nieczynny, obecnie przebudowany, Punkt Skupu Mleka w Łosińcu, widok z 2021 roku.

W działalność gospodarczą mieszkańców wsi wpisuje się Zakład Produkcji Pustaków i Belek Stropowych „Gradstrop" własności Mieczysława Grada. Powstał on na pocz. lat 90. XX wieku. Bardzo krótko usługi tartaczne świadczył w Łosińcu Piotr Lipniewski. Jego tartak funkcjonował tylko od lutego do czerwca 1998 roku[542].

Obok działalności rolniczej, gospodarczej i handlowej notowano w Łosińcu dość bogatą ofertę kulturalną. Spory wpływ na tę sferę życia miała świetlica wiejska. W niej na przełomie lat 40. i 50. XX wieku kino objazdowe

537 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 47.
538 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca.
539 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca.
540 APZ, Akta gminy Pasieki 1919-1954.
541 Informacja ustna Anna Ciećko z Pasiek, właścicielka sklepu w Łosińcu.
542 Archiwum UG w Suścu.

wyświetlało seanse filmowe. W świetlicy kilkanaście lat działał aktywnie Klub Rolnika, a swoją siedzibę miało także utworzone w 1970 roku Koło Związku Młodzieży Wiejskiej[543].

W latach 1955-1961 funkcjonowała gromada w Łosińcu, do której obok Łosińca należała Wólka Łosiniecka i Maziły, a od 1960 roku również Zawadki. Przewodniczącym Prezydium GRN był Stanisław Maciejko, sekretarzem Błażej Mandziuk, a skarbnikiem Józef Szabat[544]. Po likwidacji gromady od 1962 roku jej terytorium włączono do gromady Tomaszów Lubelski.

Jeszcze przed utworzeniem gromady w Łosińcu, bo już w 1952 roku powstał we wsi Urząd Pocztowy, ale od początku nie miał własnej siedziby i mieścił się w wynajmowanym pomieszczeniu. Pierwszym naczelnikiem była Kazimiera Ważna (1952-1981), a po niej funkcję tę pełniła Danuta Gałan (1981-1996). W 1996 roku pocztę w Łosińcu zlikwidowano[545].

Ryc. 177. Koło Gospodyń Wiejskich z Łosińca I, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Ryc. 178. Koło Gospodyń Wiejskich w Łosińcu II, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Do ważnego wydarzenia doszło w 1962 roku, kiedy wieś zelektryfikowano. W tym samym roku Powstało Koło Gospodyń Wiejskich, które w ramach swojej działalności prowadziło kursy gotowania, pieczenia oraz kroju i szycia[546]. Przewodniczącą tego Koła była Stanisława Jakubiec. Koło funkcjonowało do pocz. lat 90. XX wieku, a potem rozpadło się. Reaktywowano je w 2017 roku w Łosińcu I.

Drugie Koło utworzono w 1975 roku w innej części wsi (obecnie Łosiniec II) i tutaj przewodniczącą została najpierw Władysława Makohon, a potem kolejno: Franciszka Groch, Dorota Puźniak, Alicja Ciećko, Wiesława Dmitroca (do 2017 r.) i od 2017 roku Teresa Wdowiak. Podczas swojej działalności KGW prowadziło kursy i szkolenia oraz wypożyczalnię naczyń.

W 2015 roku powstał w Łosińcu Zespół Ludowy „Kwiaty Roztocza", którego kierownikiem została Bogusława Mandziuk. Zespół zrzesza osoby z kilku wiosek i w każdy czwartek rozwija swoje umiejętności śpiewania i grania w świetlicy nad źródełkiem, w Łosińcu. Jego członkowie pielęgnują ludowe tradycje występując w oryginalnych strojach ludowych

543 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 45-54.
544 Informacja ustna Michał Pitura z Wólki Łosinieckiej.
545 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 48, 56; Informacja ustna Anna Ciećko, właścicielka sklepu w Łosińcu.
546 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

Ryc. 179. Zespół Ludowy „Kwiaty Roztocza" z Łosińca, fot. ze zb. B. i M. Mandziuków.

związanych z tym regionem. Kapela zespołu, która powiększyła się w ostatnim czasie, podnosi ciągle jakość prezentowanych utworów. W poszukiwaniu starych melodii, członkowie zespołu spotykają się z najstarszymi mieszkańcami i odtwarzają zapomniane piosenki, a tym samym poszerzają swój repertuar. Zespół aktywnie bierze udział w konkursach śpiewaczych i promuje gminę Susiec na zewnątrz.

W 2014 roku powstało w Łosińcu Stowarzyszenie „Dobre Sąsiedztwo" zrzeszające osoby z Łosińca, Wólki Łosinieckiej, Kunek, Grabowicy i Suśca. Prezesem stowarzyszenia została Bogusława Mandziuk. Stowarzyszenie organizuje imprezy o charakterze charytatywnym – zbiórki pieniędzy dla osób wymagających rehabilitacji, pokaz i pielęgnowanie tradycyjnych zwyczajów wiejskich m.in.: wykopki ziemniaków, kiszenie kapusty, malowanie pisanek, wykonywanie palm wielkanocnych, stroików świątecznych, wypieków według tradycyjnych przepisów, wiązanek na groby, organizowanie okolicznościowych spotkań opłatkowych dla seniorów i współpracuje z innymi organizacjami pozarządowymi przy realizacji lokalnych projektów.

Obok rozwoju kulturalnego wsi, równolegle następował rozwój gospodarczy. Do ważnej inwestycji doszło w latach 1972-1974, kiedy zbudowano utwardzoną drogę z Tomaszowa do Suśca przebiegającej przez Łosiniec, a w 1976 roku zbudowano utwardzoną drogę przez wieś, w kierunku kościoła i cmentarza. Kolejną inwestycją była budowa wodociągu w 1997 roku. W tym samym czasie w Łosińcu II powstała jednostka OSP, której prezesem został Lesław Ważny. W latach 1998-2004 zbudowano remizę, w 2009 roku jednostka otrzymała motopompę[547], a w 2011 roku zakupiono samochód strażacki.

Za sprawą Mariana Mandziuka i jego pasji narciarskiej Łosiniec stał się znanym, nie tylko na Roztoczu, ośrodkiem sportów zimowych, szczególnie narciarstwa biegowego. Jego początki datuje się na 1996 rok, kiedy senator Marian Kwiatkowski dostarczył do szkoły w Łosińcu sprzęt – 10 par kompletów nart i 10 par nartorolek. Wkrótce szkolenia z zakresu narciarstwa podjęli się w Łosińcu instruktorzy narciarstwa Henryk Ostrykiewicz i Ryszard Koprowski. Młodzież szybko opanowała trudne arkana tej dyscypliny do tego stopnia, że w sezonie 1998/1999 narciarze z Łosińca zdomino-

547 J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec, [2010], s. 40-41.

wali wszystkie zawody w Tomaszowie Lubelskim i stan taki utrzymywał się kilka następnych lat. Na fali entuzjazmu narciarskiego od 1998 roku organizowane są (o ile tylko występują sprzyjające warunki pogodowe) w Łosińcu biegi: „Trapera", „Gryfa" i „Nad Krynicą". Jednak entuzjazm do narciarstwa systematycznie maleje wśród miejscowej młodzieży[548].

Wśród wyróżniających się mieszkańców Łosińca należy zwrócić szczególną uwagę na urodzonego w 1962 roku Aleksandra Grada. Był on ostatnim wojewodą tarnowskim przed likwidacją województwa, posłem do sejmu RP kilku kadencji oraz ministrem skarbu w latach 2007-2011.

Ryc. 180. Aleksander Grad, wojewoda tarnowski i poseł na sejm RP kilku kadencji.

Dużą rolę w życiu mieszkańców odgrywają sołtysi, a funkcję tę w Łosińcu pełnili kolejno: Jan Syty (przed II wojną św.), Antoni Zięba (II wojna św.), Michał Szokało (II wojna św.)[549], Jan Gardias (1946)[550], Józef Kostrubiec (do 1954 r.), Michał Ważny (od 1954 r.), Jan Jakubiec, Bronisław Borowicz, Jan Jakubiec, Stanisław Puźniak, Stefan Jadczyszyn, Jan Mikuła i Stanisław Kudyba[551]. Od 1990 roku we wsi są dwa sołectwa, w Łosińcu I sołtysem był najpierw Stanisław Kudyba (1990-2002), potem kolejno: Kazimierz Jakubiec (2002-2006), Ryszard Woszczak (2006-2014) i od 2014 roku Agnieszka Koper, natomiast w Łosińcu II – pierwszym sołtysem został Stefan Jadczyszyn (1990-1994), potem Jan Mikuła (1994-2002), Leszek Ważny (2002-2014), Edward Pilipiec (2014-2018) i od 2018 roku Mieczysław Maciejko[552].

Obecnie Łosiniec jest średniej wielkości wsią i według danych w 2000 roku liczył łącznie 1191,15 ha powierzchni oraz 592 mieszkańców[553], a w 2021 roku mieszkały tutaj 553 osoby[554].

ŁUSZCZACZ

Wieś położona na północno-wschodnim skraju gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego. Jej teren był zamieszkały już w pradziejach, na co wskazują znaleziska archeologiczne. W Łuszczaczu zarejestrowano 3 stanowiska archeologiczne (punkty osadnicze), gdzie odkryto metalowe zabytki z okresu rzymskiego (I-IV w.). Okres ten reprezentuje języczkowate okucie do pasa wykonane z brązu, sprzączka brązowa, srebrny denar cesarza Marka Aureliusza, grot żelazny z tulejką oraz zapinka brązowa[555].

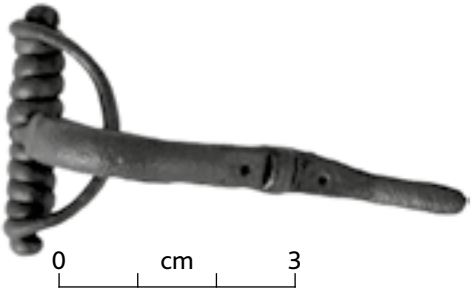

Ryc. 181. Zapinka brązowa z okresu rzymskiego z Łuszczacza, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Współczesna miejscowość powstała ok. 1740 roku i na początku wchodziła w skład starostwa tarnawackiego (tenuty tarnawackiej) razem z Tarnawatką, Pańkowem, Werechaniami, Wieprzowem [Tarnawackim], Majdanem Zielone, Szurem oraz Majdanem Wielkim i Małym.

Zalążkiem wsi była huta szkła i zapewne do niej odnosi się wzmianka źródłowa z 5 maja 1743 roku, kiedy w Nowej Hucie urodził się Stanisław Sikora, syn Sebastiana i Anny.

548 Informacja ustna Marian Mandziuk z Wólki Łosinieckiej.
549 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 41-43.
550 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.
551 APZ, Akta gminy Pasieki 1892-1954, nr 17.
552 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Mieczysław Maciejko, Anna Ciećko i Edward Pilipiec z Łosińca II.
553 M. Pizun, Susiec..., s. 73 i 109.
554 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.
555 Zabytki te znajdują się w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 182. Żelazny grot do oszczepu z okresu rzymskiego, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

W 1760 roku przy okazji narodzin Macieja Nowaka, syna Józefa i Heleny, wzmiankowano o Hucie Łuszczackiej, a dwa lata wcześniej wspominano o Łuszczaczu, jako miejscu narodzin Andrzeja Kowala, syna Grzegorza i Katarzyny. Wieś należała wówczas do łacińskiej parafii w Krasnobrodzie[556]. Początkowo jej nazwa była różnie używana: Nowa Huta, Huta Łuszczacka, Łuszczacz, Huta Szklana i Huta Tarnawacka. Pierwszymi osadnikami były rodziny Sikorów, Gałanów, Kawków, Kosturów, Makuchów, Bilów, Kuszów, Antoszaków i Trzmilów, wzmiankowane w aktach kościelnych łacińskiej parafii krasnobrodzkiej w latach 60. i 70. XVIII wieku[557]. Huta szkła (Glass hutte) była zalążkiem, wokół której wyrosła osada z kilkunastoma gospodarstwami, co widnieje na mapie F. von Miega z lat 1779-1783. Teren ten wchodził w skład królewskiej tenuty tarnawackiej, która od 1739 roku należała do Tomasza Antoniego Zamoyskiego (zm. 1751), przejęta po Marcinie Radzimińskim (zm. 1750). Właśnie Tomasza Antoniego Zamoyskiego można chyba uważać za założyciela huty w Łuszczaczu.

Ryc. 183. Aniela Teresa z Michowskich Zamoyska, żona Tomasza Antoniego, wg K. Ajewskiego 2010.

Ryc. 184. Klemens Jerzy Zamoyski, VII ordynat, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 185. Jan Jakub Zamoyski, ostatni dzierżawca tenuty tarnawackiej, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 186. Ludwika z Poniatowskich Zamoyska, żona Jana Jakuba, ze zb. Muzeum w Wilanowie.

556 APL, Akta USC parafii rzymskokatolickiej w Krasnobrodzie, lata 1740-1800. Akta urodzeń 1743 r., 1758 r. i 1760 r.

557 APL, Akta USC parafii rzymskokatolickiej w Krasnobrodzie, lata 1740-1800.

Ryc. 187. Łuszczacz na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Po jego śmierci zarząd nad tenutą tarnawacką przekazano jego drugiej żonie – Anieli Teresie z Michowskich (zm. 1771), choć formalnie majętność jako dzierżawa należała do jej syna Klemensa Jerzego (1738-1767). Aniela Teresa Zamoyska posiadała tę tenutę nawet po śmierci syna i dopiero w 1771 roku przejął ją ordynat Jan Jakub Zamoyski (zm. 1790)[558].

W 1773 roku, po I rozbiorze Polski, dobra królewskie, w tym cała tenuta tarnawacka, zostały skonfiskowane przez zaborcę. Rząd austriacki rozpoczął starania o zamianę tego starostwa na dobra solne Kossowo, będące we władaniu hrabiego Tadeusza Dzieduszyckiego (1724-1777) herbu Sas, cześnika wielkiego koronnego, żonatego z Salomeą z Trembińskich. Transakcja doszła do skutku dopiero po kilkudziesięciu latach. W 1812 roku w wyniku działów rodzinnych dawne starostwo tarnawackie: Tarnawatkę, Majdan Zielone, Łuszczacz, Hutę [Tarnawacką], Szur Nowy, Majdan Mały, Majdan Wielki, Pańków, Werechanie i Wieprzów [Tarnawacki] o wartości 500 tys. złp objął syn Tadeusza – Józef Dzieduszycki (1772-1847),

Ryc. 188. Włodzimierz Dzieduszycki, właściciel dóbr tarnawackich, w tym folwarku w Łuszczaczu.

558 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 40-41.

żonaty z Pauliną z Działyńskich, a następnie ich jedyny syn Włodzimierz (1825-1899), żonaty z Alfonsyną z Miączyńskich. Jeszcze przed śmiercią Włodzimierza dobra Tarnawatka przeszły w 1897 roku na Miączyńskich, którzy sprzedali je około 1900 roku Janowi (1867-1903) i Elżbiecie z Krasińskich (1871-1906) Tyszkiewiczom, na stałe mieszkającym w Wace. Jan zmarł w 1903 roku i wówczas dobra przejęły jego małoletnie dzieci: Zofia i Władysław[559].

Podczas uwłaszczenia w 1864 roku większość gruntów w Łuszczaczu przeszła na własność włościan, natomiast z pozostałej ziemi utworzono folwark Przejma. Tyszkiewiczowie użytkowali go do 1930 roku, kiedy został rozparcelowany i sprzedany chłopom z Łuszczacza i okolic[560].

Ryc. 189. Jan Tyszkiewicz (zm. 1903), właściciel dóbr tarnawackich, wg J. Tyszkiewicza 1999.

Na początku XIX wieku Łuszczacz był stosunkowo małą wsią. Według spisu z 1827 roku wchodził w skład łacińskiej parafii w Łabuniach i liczył 42 domy oraz 274 mieszkańców[561]. W 1845 roku była w Łuszczaczu karczma, która uzyskała patent propinacyjny. Wówczas wieś należała do dominialnej gminy Tarnawatka[562]. Około 1880 roku w Łuszczaczu było 46 domów oraz 400 mieszkańców. Włościanie wskutek uwłaszczenia otrzymali w 1864 roku 644 morgi (360,51 ha) ziemi. Obok rolników we wsi było kilku rzemieślników, którzy wyrabiali drewniane gonty[563].

Na początku XX wieku Łuszczacz był średniej wielkości wsią. Według spisu z 1921 roku było tu 102 domy i 620 mieszkańców, wyłącznie Polaków[564]. Jedną z ważniejszych inicjatyw społecznych w okresie międzywojennym było utworzenie w 1927 roku jednostki straży pożarnej. Wśród jej założycieli można wymienić Wilhelma Kaczora, Michała Mazura i Stanisława Kawkę. W 1930 roku ze składek mieszkańców zakupiono ręczną sikawkę, którą do 1937 roku przechowywano w domu prywatnym. Dopiero w 1937 roku zbudowano remizę przebudowując budynek starej szkoły. W 1958 roku jednostka OSP otrzymała motopompę, a w latach 1976-1978 zbudowano murowaną remizę. Funkcję prezesa tej jednostki pełnili kolejno: Wilhelm Kaczor (1927-1930), Władysław Kawka (1945-1957), Michał Kłysz (1957-1958), Wiktor Mazurek (1958-1959), Wawrzyniec Kostrubiec (1959-1964), Władysław Kawka (1964-1986), Bronisław Kawka (1986-1998) i od 1998 roku Zbigniew Kawka. W latach 1964-1974 działała także żeńska sekcja OSP pod dowództwem Ireny Portko[565].

Znaczącą rolę we wsi odgrywa oświata, której tradycje sięgają pocz. XX wieku. W 1-klasowej, 3-oddziałowej szkole rosyjskiej w Łuszczaczu uczył w latach 1908-1915 Mikołaj Makarenko[566]. Szkoła rosyjska funkcjonowała do 1915 roku. W okresie międzywojennym utworzono we wsi najpierw 1-klasową, a potem 2-klasową szkołę polską i w niej w latach 1916-1920 uczyła Mieczysława Horodyska, a potem kolejno: Edward Witkowski (1920-1921), Zofia Sadowiak [Huk] (1921-1922), Helena Rysiakiewicz (1922-1925), Maria Rysiakiewicz (1922-1925), Michalina i Wilhelm Kaczorowie (1925-1930) oraz Stefania i Władysław Boraczkowie (1930-1941). Krótko w 1943 roku, do wysiedlenia wsi, uczyli tutaj Maciołek oraz Jaguszewska[567]. W okresie międzywojennym nauka odbywała się w drewnianym budynku szkolnym, gdzie obok 1 sali lekcyjnej znajdowała się także kancelaria i mieszkanie dla nauczyciela. Drugą

559 M. Kseniak, Opracowanie ewidencyjne zespołu dworsko-ogrodowego w Tarnawatce, woj. zamojskie, Lublin 1984, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
560 M. Kawka, Łuszczacz, Tomaszów Lubelski 2006, s. 14.
561 SGKP, wypisy, s. 226.
562 DzUGL, 1845 r., s. 395.
563 SGKP, wypisy, s. 226.
564 Skorowidz..., t. IV, s. 109.
565 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 126-127.
566 Pamiatnaja kniżka... na god 1910, s. 237; Chełmska gubernia 1914 r., s. 274; Kronika SP w Łuszczaczu.
567 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; M. Kawka, Łuszczacz..., s. 49-50.

Ryc. 190. Budynek starej szkoły drewnianej z lat 1939-2000, wg M. Kawki 2006.

izbę szkolną wynajmowano początkowo u Jakuba Łasochy, a od 1925 roku u Józefa Kawki. W latach 1936-1938 zbudowano nowy, drewniany budynek szkolny, pokryty gontem. Posiadał on 2 sale lekcyjne, korytarz, kancelarię i mieszkanie dla nauczycieli[568].

Bardzo tragicznym okresem dla mieszkańców wsi była II wojna światowa. 18 września 1939 roku pod Łuszczaczem znalazły się wojska polskie 55 Dywizji Piechoty Rezerwowej pod dowództwem płk. Stanisława Kalabińskiego. Do wioski wkroczył 3 Pułk Strzelców Podhalańskich. Podczas walk zabudowania Łuszczacza nie ucierpiały, a ludność ostrzeżona przez wojsko schroniła się w wąwozach leśnych. Zabitych w rejonie Łuszczacza żołnierzy pochowano początkowo w zbiorowych mogiłach na miejscu, a potem ciała przeniesiono na cmentarz do Krasnobrodu[569].

Pierwsze represje okupantów dosięgły mieszkańców 17 listopada 1942 roku, kiedy Niemcy zabili 4 mężczyzn z Komisji Kontyngentowej dlatego, że przy okazji zebrania tej komisji odwiedzili ich partyzanci, a ci nie poinformowali natychmiast władz niemieckich o tym fakcie. 26 listopada tegoż roku Niemcy rozstrzelali w Łuszczaczu 4-osobową rodzinę Smolągów, za kontakty z partyzantami[570]. Kolejny dramat dosięgnął mieszkańców 2 lutego 1943 roku, kiedy Niemcy rozstrzelali we wsi dziesiątki osób, z różnych miejscowości, podczas pościgu za partyzantami, uczestnikami walk pod Zaborecznem i Różą[571]. Do kolejnej tragedii doszło 17 lipca 1943 roku, gdy wysiedlono mieszkańców wsi[572]. Do obozu przejściowego w Zamościu, a potem do Rzeszy wywieziono: Stanisława Buczaka; Anielę i Józefa Mazurków z córką Marią; Annę i Franciszka Mazurów z dziećmi: Anną, Władysławą i Stanisławem; Katarzynę i Józefa Ścirków z dziećmi: Tadeuszem, Stanisławem i Bronisławą; Józefę Ścirkę z synem Władysławem; Katarzynę i Łukasza Kusturów z dziećmi: Janem, Józefem i Marią; Annę Murzacz z córką Teresą i siostrą Anielą; Bolesława Kawkę; Józefa Murzacza oraz Janinę i Wincentego Ćmielów z synem

568 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 50.
569 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 16-20.
570 Kronika parafii Krasnobród, cz. I, s. 110.
571 L. Siemion, Z lat okupacji..., s. 267.
572 Kronika parafii Krasnobród, cz. I, s. 113.

Stanisławem[573]. W okresie II wojny światowej w różnych okolicznościach zginęło 15 mieszkańców wsi[574].

Podczas okupacji niemieckiej kilkunastu mieszkańców uczestniczyło w ruchu oporu w ramach plutonu Zielone-Łuszczacz, początkowo pod dowództwem plut. Skóry[575]. Później utworzono pluton AK w Łuszczaczu, a jego dowódcą został Władysław Smoląg „Kareta".

Ryc. 191. Wincenty Brzozowski, nauczyciel w Łuszczaczu w latach 1944-1946, zdjęcie obozowe.

Ryc. 192. Łuszczacz, uczniowie z nauczycielką w 1952 roku, wg M. Kawki 2006.

Dowódcami drużyn zostali Jan Ścirka „Kruk" i Szczepan Kawka „Wiewiórka"[576].

Spod okupacji niemieckiej Łuszczacz i okolice w 3 dekadzie lipca wyzwoliły wojska radzieckie 3 Armii Gwardii gen. Wasyla Gordowa. Wkrótce wysiedlona przez Niemców ludność powróciła do swoich gospodarstw.

Już w 1944 roku otwarto w Łuszczaczu 5-klasową szkołę, gdzie pierwszym kierownikiem był Wincenty Brzozowski (1944-1946), a potem funkcję tę pełnili kolejno: Leokadia Zwolak (1946-1948), Zofia Dryla (1948-1952), Czesława Kot (1952-1953), Józef Truś (1953-1955), Bolesław Rzeszowski (1955-1957), Helena Kostrubiec [Mazur] (1957-1991), Andrzej Gromek (1991-1997) i w latach 1997-2012 Maria Kawka[577]. Stopień organizacyjny szkoły zmieniał się często. W 1944 roku była to szkoła 5-klasowa, od 1950 roku 6-, od 1953 roku 7-, a od 1966 roku 8-klasowa. W latach 1976-1982 obniżono jej stopień organizacyjny do 6-klasowej, ale w 1982 roku przywrócono klasę 7 i 8. Kolejna zmiana nastąpiła w 1999 roku, kiedy wprowadzono 6-klasowe szkoły podstawowe i taka

573 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 27.
574 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 189-190.
575 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 524.
576 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 192.
577 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; M. Kawka, Łuszczacz...., s. 58.

Ryc. 193. Wynajęty w 1966 roku dom prywatny, żartobliwie zwany „tysiąclatką", gdzie uczyły się klasy I-II, fot. z Kroniki SP w Łuszczaczu.

Ryc. 194. Łuszczacz, przedszkolaki z zerówki ze swoją wychowawczynią, fot. z Kroniki SP w Łuszczaczu.

Ryc. 195. Helena Kostrubiec [Mazur], kierownik/dyrektor szkoły w Łuszczaczu w latach 1957-1991, fot. ze zb. S. Malinowskiej.

Ryc. 196. Andrzej Gromek, dyrektor szkoły w Łuszczaczu w latach 1991-1997, fot. z Kroniki SP w Łuszczaczu.

Ryc. 197. Teresa Puchacz, dyrektor Niepublicznej Szkoły Podstawowej w Łuszczaczu w latach 2012-2021, fot. ze zb. T. Puchacz.

Ryc. 198. Anna Rogowska, dyrektor Niepublicznej Szkoły Podstawowej w Łuszczaczu od 2021 roku, fot. ze zb. A. Rogowskiej.

Ryc. 199. Uczniowie klasy II w roku szkolnym 2015/2016 z nauczycielką w Niepublicznej Szkole w Łuszczaczu, fot. z Kroniki NSP w Łuszczaczu.

szkoła funkcjonowała w Łuszczaczu do 2012 roku. Przez długi czas warunki lokalowe były w szkole bardzo trudne i konieczne było wynajmowanie dodatkowej sali lekcyjnej u gospodarzy na wsi. Dopiero w latach 1996-2000 zbudowano nowy, murowany budynek szkolny[578].

W 2012 roku decyzją Rady Gminy w Suścu zlikwidowano szkołę w Łuszczaczu. Jednak dzięki determinacji rodziców i ich wszechstronnej pomocy funkcjonuje ona od tej pory jako Niepubliczna Szkoła Podstawowa, najpierw 6-cio, a od 2016 roku 8-klasowa. Prowadzi ją Stowarzyszenie, którego prezesem jest Agnieszka Żuk. Dyrektorką szkoły w latach 2012-2021 była Teresa Puchacz, a od 2021 roku Anna Rogowska.

W okresie powojennym w Łuszczaczu wykonano kilka ważnych inwestycji. W latach 1960-1961 wieś została zelektryfikowana, w 1970 roku zainstalowano we wsi pierwszy aparat telefoniczny, w latach 1971-1978 zbudowano drogę utwardzoną z Łasoch do Łuszczacza, w 1986 roku doprowadzono wodociąg, a w latach 1996-2000 zbudowano nową siedzibę szkoły.

578 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 53-55; Kronika SP w Łuszczaczu.

Ryc. 200. Budowa drogi z Łasoch do Łuszczacza w 1970 roku, wg M. Kawki 2006.

Ryc. 201. Poświęcenie drewnianej kaplicy w Łuszczaczu w 1973 roku, wg M. Kawki 2006.

Ryc. 202. Kaplica pw. Krzyża Świętego w Łuszczaczu, widok z 2021 roku.

sklep[579]. W 1965 roku oddano do użytku murowany budynek sklepu, który należał do GS w Suścu[580]. Funkcję sprzedawcy pełnili m.in. Bernard Portka i Bronisław Kłos. W 1992 roku sklep został sprywatyzowany i od GS kupił go Jan Żuk. Ten obiekt handlowy funkcjonował we wsi do około 2012 roku[581].

W latach 50. zorganizowano we wsi Punkt Skupu Mleka, który mieścił się w przedwojennym budynku szkolnym[582]. Mleko przyjmowała Krystyna Kawka. W 1972 roku Punkt

Ryc. 203. Zespół Śpiewaczy „Zagórzanki" z Łuszczacza, fot. ze zb. GOK w Suścu.

W 1961 roku zorganizowano we wsi Kółko Rolnicze, które w 1975 roku włączono do SKR w Suścu.

Duże znaczenie dla mieszkańców miały punkty handlowe. Zapewne jeszcze przed II wojną światową powstała we wsi Spółdzielnia Spożywców „Jedność", która otworzyła swój zlikwidowano, a mleko odstawiali wozacy do Punktu Skupu Mleka w Ciotuszy Starej.

579 APL, Akta Spółdzielni Spożywców „Jedność" w Łuszczaczu 1940-1947.
580 Kronika SP w Łuszczaczu.
581 Informacja ustna Zbigniew Kawka z Łuszczacza.
582 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 50.

Ważną inwestycją była budowa we wsi w 1972 roku drewnianej kaplicy pw. Podwyższenia Krzyża Świętego przez jej mieszkańców.

Początkowo władze komunistyczne zabraniały użytkowania obiektu jako kaplicy, ale stanowcza postawa mieszkańców, pomimo gróźb i szykan ze strony władz, doprowadziła do uzyskania pozwolenia na jej użytkowanie. Poświęcenia obiektu w kwietniu 1973 roku dokonał biskup lubelski Piotr Kałwa. W latach 1983-1985 do tej kaplicy dobudowano murowaną część i całość otynkowano[583]. Kaplica należy do parafii rzymskokatolickiej w Krasnobrodzie.

W latach 1976-1978 zbudowano we wsi budynek remizo-świetlicy, gdzie swoją siedzibę znalazły także członkinie Koła Gospodyń Wiejskich. To ostatnie powstało jeszcze w latach 60. XX wieku. W 1975 roku powstał we wsi Zespół Śpiewaczy „Zagórzanki", a jego kierowniczką jest Cecylia Kopeć.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Łuszczaczu pełnili kolejno: Andrzej Kawka (1946)[584], Michał Kłyż, Marcin Ścirka, Władysław Nadłonek, Edward Kostur, Józef Kostur (1960-1963), Jan Działa, Józef Łasocha (1966), Kazimierz Skroban (1969), Władysław Kłyż (1972), Józef Łasocha, Jan Piechnik, Mieczysław Ćmil (1990-1998), Stanisław Burak (1998-2006)[585], Grzegorz Portka (2006-2010), Grzegorz Kaniowski (2010-2012), Agnieszka Żuk (2012-2018) i od 2018 roku Stanisław Kawka[586].

Łuszczacz to obecnie stosunkowo mała wieś. W 2000 roku liczyła 466 mieszkańców i obejmowała 425,88 ha powierzchni[587], a w 2021 roku mieszkało tutaj 425 osób[588].

MAJDAN SOPOCKI (Pierwszy i Drugi)

Wieś położona na północnym skraju gminy Susiec, nad rzeką Sopot, w obrębie Roztocza Środkowego. Początkowo funkcjonowała jako Sopot, jednak wkrótce wyodrębniono obok niej także Majdan [Sopocki] i przez długi czas istniały zapewne obie wsie. Dopiero na pocz. XX wieku połączyły się w jedną miejscowość i przyjęły nazwę Majdan Sopocki. Do Majdanu Sopockiego w latach 70. XX wieku przyłączono także część wsi Podrusów.

Początki osadnictwa na terenie miejscowości miały już miejsce w pradziejach. W wyniku przeprowadzonych tutaj badań powierzchniowych AZP zarejestrowano 6 stanowisk archeologicznych (punktów osadniczych). Znaleziony materiał ceramiczny był jednak rozdrobniony i mało charakterystyczny, co utrudniło określenie chronologii. Na jednym stanowisku stwierdzono ogólnie materiał pradziejowy, a na kolejnych nieliczne ułamki naczyń glinianych oraz 2 okruchy krzemienne prawdopodobnie związane z kulturą łużycką z późnej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza (1200-400 r. p.Chr.)[589]. Na czterech kolejnych stanowiskach odkryto kopce ziemne – kurhany, na jednym 2, na kolejnym 8 i dwa pozostałe to pojedyncze obiekty[590]. Kurhany mogą być związane albo ze schyłkiem neolitu – kulturą ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.), z wczesnobrązową kulturą trzciniecką (1650-1100 r. p.Chr.) lub też z okresem wczesnośredniowiecznym (VII-XI w.). Ich chronologię mogą rozstrzygnąć tylko badania wykopaliskowe. Najwięcej pozyskanych zabytków w postaci drobnych ułamków naczyń reprezentowało okres nowożytny (XVI-XVIII w.)[591]. Tego okresu dotyczy także dokonane przez dzieci nad rzeką Sopot znalezisko 45 monet, ukrytych w ziemi w pojemniku szklanym. Skarb znaleziono około 1896 roku, ale został zdeponowany w ziemi tuż po 1708 roku[592]. Ukrycia monet

583 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 398; M. Kawka, Łuszczacz..., s. 34-48.
584 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
585 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 32-33.
586 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Stanisław Kawka z Łuszczacza.
587 M. Pizun, Susiec..., s. 80.
588 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.
589 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
590 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 101-104.
591 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
592 K. Grochecki, K. Solarska, Znaleziska numizmatycznych skarbów nowożytnych. Wiek XVI-XVIII – próba interpretacji, [w:] Skarby Lubelszczyzny, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2010, s. 129.

dokonano zapewne w wyniku zagrożenia podczas wojny północnej (1700-1721).

Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1641, kiedy (pod nazwą Sopot) należała jako dzierżawa od Ordynacji do Stanisława Jagiełłowicza, hutnika sopockiego[593]. Przyjmował on potem w 1664 roku u siebie Bazylego Rudomicza, rektora Akademii Zamojskiej, podczas jego kolejnej podróży[594]. Ten Sopot jest jednak wymieniany u M. Stworzyńskiego jako Łukowski i do tej wsi należało potem pole Izbicami zwane (w XIX w. był tutaj folwark przynależny do Hamerni). Można zatem założyć, że w 1 połowie XVII wieku Sopot składał się z dwu części.

Majdan Sopocki w lasach ordynackich założył w 1674 roku kupiec gdański Wilhelm Jan Braun i potem dzierżawił go od Ordynacji Zamojskiej[595]. Prawdopodobnie było to wówczas miejsce niezamieszkałe, a tylko teren do produkcji potażu. Źródła podają, że w 1688 roku w Majdanie Sopockim było zatrudnionych 70 budników, którzy pracowali przy wypalaniu potażu. W tym czasie miejscową produkcją kierował Hieronim Jan Dreling, którego zatrudnił na tym stanowisku ordynat Marcin Zamoyski (zm. 1689). Ten ostatni był synem, Zdzisława i Zofii z Lanckorońskich, a ożenił się z Anną Franciszką z Gnińskich (zm. 1704), córką Jana i Doroty z Jaskolskich.

Ryc. 204. Ordynat Marcin Zamoyski (zm. 1689), ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

W 1693 roku Majdan Sopocki i Nepryski na 3-letnią arendę wraz z browarem, karczmami i młynami wydzierżawiła Anna z Gnińskich Zamoyska za 6 tys. złp Żydowi Boruchowi Abrahamowiczowi[596]. Niezrozumiały jest zatem zapis M. Stworzyńskiego, że w 1720 roku zaczęto osadzać Majdan [Sopocki], chyba, że można to łączyć z odbudową lub rozbudową wsi po wojnie północnej. Znaleziony skarb monet ukryty po 1708 roku potwierdza tutejsze osadnictwo z pocz. XVIII wieku, ale także stanowi ewidentny dowód zagrożenia dla mieszkańców, co mogło skończyć się krótkotrwałą likwidacją wcześniejszego osadnictwa.

Od początku wieś wchodziła w skład Ordynacji Zamojskiej. W 1754 roku Majdan Sopocki i Ruda Sopocka (huta żelaza) należały do ordynackiego klucza józefowskiego[597]. Według lustracji z 1765 roku w Majdanie Sopockim było 80 domów (8 zajmowały komornice), młyn z mielnikiem oraz karczma[598]. Pod koniec XVIII wieku wieś zaczęła się intensywniej rozwijać, na co wskazuje budowa w 1792 roku karczmy, a w 1794 roku młyna, natomiast w 1800 roku notowano tu 2 młyny oraz karczmę[599].

Obok zabudowań gospodarczych istniała we wsi cerkiew, wzmiankowana po raz pierwszy w roku 1721, kiedy notowano tu parocha ks. Jana Ratkiewicza[600]. Wizytacja biskupia z 1744 roku na tym stanowisku wymieniała 56-letniego ks. Aleksandra Wańczosowicza[601]. Według źródeł z 1761 roku w Sopocie istniała parafialna cerkiew drewniana pw. św. Tomasza, która należała do dekanatu tomaszowskiego[602]. W 1774 roku wybudowano nową świątynię

593 M. Stworzyński, M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 221; Stanisław Jagiełłowicz był także posesorem części Narola (H. Gmiterek, Narol w okresie Rzeczpospolitej szlacheckiej (1585-1772), „Rocznik Lubaczowski", t. V/1994, s. 23).

594 B. Rudomicz, Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672, część pierwsza 1656-1664, Lublin 2002, cz. 2, s. 340.

595 J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego, Zamość 1947, s. 17; BN, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkp nr 1580.

596 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.

597 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 154.

598 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 859.

599 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 28 i 82; M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 154.

600 APL, ChKGK, nr 100; W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj..., s. 385.

601 APL, ChKGK, nr 104.

602 W. Kołbuk, Kościoły wschodnie..., s. 310.

Ryc. 205. Majdan Sopocki na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

drewnianą[603] i tę jako wielce zdezelowaną (brak dachu, spróchniałe ściany) notują inwentarze z lat 1828-1829[604]. Jednak dopiero w roku 1835 postawiono cerkiew murowaną z fundacji ordynata Stanisława Kostki Zamoyskiego[605]. Cerkiew była uposażona przez Zamoyskich w 2 ćwierci łana oraz niewielki obszar łąk[606].

Ryc. 206. Kościół (dawna cerkiew) pw. św. Tomasza w Majdanie Sopockim, widok z 2021 roku.

Była to wówczas dość rozległa parafia, a w jej skład, po likwidacji parafii w Ciotuszy i Majdanie Nepryskim (pod koniec XVIII wieku), wchodziły: Majdan Sopocki, Hamernia, Nowiny, Oseredek, Susiec, Aleksandrów, Górecko, Neprysz [Majdan Nepryski], Pardysówka, Margole, Lipowiec Łukowski, Brzeziny, Grabowica, Długi Kąt, Podrusów, Stanisławów, Ciotusza, Łuszczacz i Józefów. W 1 połowie XIX wieku liczyła aż 1197 parafian[607]. W 1804 roku parochem sopockim był ks. Jan Lebedyński, a administratorem w latach 1826-1827 ks. Andrzej Zabawski, paroch i dziekan tomaszowski. Kolejnymi parochami sopockimi byli: ks. Jan Winnicki (1827-1828), ks. Demytry Zański (1828-1849), ks. Andrzej Bojarski (1849-1859) i ks. Atanazy Zański (1859-1863), natomiast administratorem parafii w Sopocie od 1865 roku był ks. Konstanty Szulakiewicz[608]. Od 1875 roku do I wojny światowej funkcjonowała tu parafia prawosławna, gdzie duchownym w latach 1875-1896 był ks. Piotr Łuszkowicz, w latach 1897-1905 ks. Eustachy Podczaszyński, a w latach 1906-1915 ks.

603 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 154.
604 APL, ChKGK, Dokumenty parafii unickiej w Sopocie [Majdanie Sopockim].
605 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 328.
606 APL, ChKGK, Dokumenty parafii unickiej w Sopocie [Majdanie Sopockim].
607 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.
608 APL, Akta USC parafii grecko-katolickiej w Sopocie za lata 1826-1865.

Ryc. 207. Ksiądz Walenty Machoń, proboszcz w Majdanie Sopockim w latach 1926-1931.

Ryc. 208. Ks. Henryk Blicharski, proboszcz w Majdanie Sopockim w latach 1934-1941.

Ryc. 209. Ks. Franciszek Lewandowski, proboszcz w Majdanie Sopockim w latach 1946-1966.

Ryc. 210. Ks. Stanisław Witek, proboszcz w Majdanie Sopockim w latach 1966-1975.

Ryc. 211. Ksiądz Mieczysław Jachymek, administrator w Majdanie Sopockim w 1975 roku.

Ryc. 212. Ksiądz Roman Marszalec, proboszcz w Majadanie Sopockim w latach 1976-1982.

Ryc. 213. Ks. dr Krzysztof Śniosek, proboszcz w Majdanie Sopockim od 2002 roku.

Ryc. 214. Nagrobki XIX-wieczne na cmentarzu w Majdanie Sopockim, wg D. Kawałko 1994.

Stefan Skrobański[609]. Parafia została zlikwidowana wraz z ewakuacją ludności prawosławnej w 1915 roku. Przez następnych kilka lat cerkiew stała nieczynna. Dopiero dnia 31 maja 1919 roku biskup lubelski Marian Leon Fulman erygował w Majdanie Sopockim parafię rzymskokatolicką, a dotychczasową murowaną cerkiew wyświęcono na kościół rzymskokatolicki pw. św. Tomasza Apostoła[610]. Początkowo parafię prowadzili zakonnicy, m.in. o. Stanisław Tomkiewicz, ale wkrótce przejęło ją duchowieństwo diecezjalne. Proboszczem w latach 1919-1924 był ks. Teodor Cybulski, a po nim funkcję tę pełnili kolejno: ks. Leonard Kępiński (1924-1925), ks. Józef Widawski (1925-1926), ks. Wa-

609 Pamiatnaja kniżka... na 1881 god, s. 77;... na 1896 god, s. 250;... na 1899 god, s. 203;... na 1900 god, s. 205;... na 1904 god, s. 274;... na 1908 god, s. 126; Chełmska gubernia 1914 r., s. 180; APL, Akta USC parafii prawosławnej w Majdanie Sopockim w latach 1879-1909.

610 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 327-328.

lenty Machoń (1926-1931), ks. Jan Orzeł (1931-1934) i ks. Henryk Blicharski (1934-1941)[611].

W okresie okupacji hitlerowskiej świątynia na krótko stała się ponownie cerkwią prawosławną, gdzie posługę pełnił ksiądz prawosławny Josef Krotkewycz[612]. W tym czasie Niemcy aresztowali i wywieźli do obozu proboszcza parafii rzymskokatolickiej ks. Henryka Blicharskiego, który tam zmarł. Do parafii na okres 5 lat przybył nowy ksiądz – Józef Gonkowski, ale nabożeństwa katolickie odprawiano w domu prywatnym. Po wojnie rzymskokatolicy odzyskali świątynię, gdzie funkcję tutejszych proboszczów pełnili kolejno: ks. Franciszek Lewandowski (1946-1966), ks. Stanisław Witek (1966-1975), ks. Mieczysław Jachymek (1975), ks. Roman Marszalec (1976-1982), ks. Jan Maksim (1982-1998), ks. Józef Bucior (1998-2002) i od 2002 roku ks. Krzysztof Śniosek. Znaczną pomocą dla parafian były siostry Felicjanki, które przybyły do Majdanu Sopockiego w 1947 roku. Oprócz posługi duszpasterskiej uczestniczyły czynnie w edukacji pracując jako nauczycielki w miejscowej szkole. Siostry Felicjanki opuściły Majdan Sopocki dopiero w 2019 roku.

Pierwotnie cmentarz grzebalny już od 1 połowy XVIII wieku istniał wokół cerkwi. Prawdopodobnie w 1 połowie XIX wieku założono nowy cmentarz, który jest użytkowany do tej pory. Posiada on kształt nieregularnego sześcioboku o powierzchni 3,1 ha[613].

Majdan Sopocki na początku XIX wieku należał do średniej wielkości wsi. Spis z 1827 roku notował go w powiecie zamojskim i parafii Józefów. Liczył wówczas 90 domów i 304 mieszkańców[614], natomiast przysiółek Podrusów liczył 15 domów i 77 mieszkańców[615]. W latach 30. XIX wieku funkcjonowała w Majdanie Sopockim gorzelnia, figurująca na Topograficznej Karcie Królestwa Polskiego. Jednak jej losy są nieznane.

Do Majdanu Sopockiego w latach 70. XX wieku przyłączono część Podrusowa. Jego dzieje sięgają 1697 roku, kiedy notowano w Podrusowie nowiny rozmierzone na ćwierci [łana], a który w 1754 roku już jako wieś należał do ordynackiego klucza józefowskiego[616].

Z dziejami Majdanu Sopockiego łączy się epizod z powstania styczniowego. 16 kwietnia 1863 roku oddział Marcina Borelowskiego „Lelewela" pomiędzy Borowcem i Majdanem Sopockim został otoczony przez oddział rosyjski pod dowództwem majora Iwana Szternberga. Część oddziału przeszła za granicę austriacką, a pozostali po ciężkim boju, w którym zginęło 8 powstańców, wyrwali się z okrążenia[617].

Ryc. 215. Marcin Borelowski „Lelewel", dowódca powstańczy.

Kilka lat po powstaniu styczniowym Rosjanie dokonali reformy administracyjnej, w wyniku której utworzono gminy jako jednostki samorządu terytorialnego. Jedna z takich gmin powstała w Majdanie Sopockim, a w jej skład weszły: Ciotusza Stara, Ciotusza [Nowa], Długi Kąt, Grabowica, Hamernia, Józefówek, Majdan Sopocki, Oseredek, Nowiny, Podrusów, Rybnica, Stanisławów i Susiec. W 1890 roku gmina liczyła 5525 mieszkańców i wchodziła w skład powiatu biłgorajskiego[618]. Funkcję wójta przed I wojną światową pełnili m.in.: Jan Łowczanin (1899-1900), Mikołaj Leńczuk (1903-1904)[619] i Józef Drążek (1908-1914)[620].

611 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki. Szkoła i wieś..., s. 114.
612 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii..., s. 385; I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 118.
613 D. Kawałko, Cmentarze województwa..., s. 203-204; M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 328.
614 Tabella..., t. II, s. 12.
615 Tabella..., t. II, s. 100.
616 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 193.
617 S. Zieliński, Bitwy i potyczki..., s. 87.
618 SGKP, wypisy, s. 231.
619 Pamiatnaja kniżka... 1899 god, s. 220;... na 1900 god, s. 222;... na 1903 god, s. 119;... na 1904 god, s. 150.
620 Pamiatnaja kniżka... na 1908 god, s. 119;... na 1910 god, s. 119; Chełmska Gubernia 1914 r., s. 175.

Ryc. 216. Drużyna straży pożarnej z Majdanu Sopockiego, fot. ze zb. Sz. Łasochy.

Okresu zaboru rosyjskiego sięgają tradycje miejscowej oświaty. Pod koniec XIX wieku w Sopocie funkcjonowała 1-klasowa szkoła rosyjska, gdzie w latach 1899-1900 uczył Paweł Bezuchow, potem Adam Gładkiewicz (1904)[621], w latach 1908-1909 Andrzej Samosiuk[622], w latach 1910-1911 Jan Michalewski[623], a w 1914 roku Helena Kuchto[624]. Funkcjonowała także szkoła w Majdanie Sopockim i tam w 1911 roku uczył Andrzej Samosiuk, a w 1914 roku Helena Makarenko[625].

Podczas I wojny światowej (1914-1918) nie prowadzono w Majdanie Sopockim i najbliższej okolicy działań wojennych. Okupanci austriaccy obsadzili urząd gminy swymi urzędnikami i zorganizowali tutaj posterunek żandarmerii. Na przełomie 1915 i 1916 roku przez las należący do Majdanu Sopockiego zbudowano kolej normalnotorową, która łączyła Bełżec ze Zwierzyńcem (Topólczą). Pracami budowlanymi kierował kpt. Neizelmann. Odcinek do Zwierzyńca (Topólczy) był gotowy już 14 stycznia 1916 roku[626].

Na początku XX wieku Majdan Sopocki był dosyć dużą miejscowością. Według spisu z 1921 roku liczył 166 domów i 931 mieszkańców, w tym 18 Żydów i 202 Ukraińców[627].

Do ważnego wydarzenia doszło we wsi w 1925 roku, kiedy z inicjatywy Antoniego Kusiaka i Józefa Lipiana powstała jednostka OSP. Początkowo strażacy dysponowali tylko pompą ręczną, którą kupiono ze składek społecznych wraz z 3 odcinkami węża i beczkowozem konnym o pojemności wody 300 litrów. Dopiero w 1952 roku jednostka otrzymała motopompę, a w 1960 roku samochód strażacki. Pierwszą drewnianą remizę wybudowano w 1948 roku, ale po kilku latach sprzedano budynek i w 1954 roku wybudowano murowaną strażnicę. Funkcję prezesa tej jednostki pełnili kolejno: Władysław Złotkiewicz (od 1925 r.), Józef Bździuch (do 1944 r.), Józef Lipian (1947-1949), Zygmunt Frolik (1949-

621 Pamiatnaja kniżka... 1899 god, s. 197;... na 1900 god, s. 174;... na 1904 god, s. 231.
622 Pamiatnaja kniżka... na 1908 god, s. 124.
623 Pamiatnaja kniżka... na 1910 god, s. 138;... na 1911, s. 146.
624 Chełmska gubernia 1914 r., s. 182.
625 Pamiatnaja kniżka... na 1911 god, s. 142; Chełmska gubernia 1914 r., s. 178.
626 W. Dziedzic, Z dziejów tomaszowskich kolei – w 130. rocznicę istnienia, „Rocznik Tomaszowski", t. 6/2017, s. 84.
627 Skorowidz..., t. IV, s. 8.

Ryc. 217. Stanisław Dyras i Wanda Hochlichówna z uczniami szkoły w Majdanie Sopockim w 1929 roku, fot. ze zb. R. Czyża.

1986), Marian Swacha (od 1986 r.) i obecnie Janusz Knap. W latach 1964-1974 działała także żeńska sekcja OSP pod dowództwem Jadwigi Dardy[628].

W okresie I wojny światowej w Majdanie Sopockim utworzono w 1916 roku polską szkołę[629]. Była to 3-klasowa placówka, gdzie pierwszym nauczycielem został prawdopodobnie Jan Szczęsny notowany w źródłach w latach 1917-1918. Był on kierownikiem tej placówki, natomiast nauczała także Władysława Czyżyńska (od 1917 r.). Potem obsadę nauczycielską stanowili: Janina Kaczorowska (1918-1921), Józefa Völpelówna (1921-1924), Jadwiga Völpelówna (od 1921 r.), Karolina Ryzińska (1924-1927) – kierownik, Bronisława Ryzińska (1924-1927), Stanisław Dyras (1927-1932) – kierownik, Wanda Helena Hochlichówna (od 1928 r.), Augustyn Ignasik (1932-1936) – kierownik, Antoni Bartosiewicz (1936-1938) – kierownik, Edmund Zabawski (1938-1941) – kierownik, Helena Zabawska [Obora] (1938-1939), Zofia Fuks (1939-1941) – kierownik, Jadwiga Koper (Völpel)[630].

Warto nadmienić, że w latach 1918-1919 funkcjonowała w Majdanie Sopockim szkoła ukraińska, którą po roku zlikwidowano, a dzieci włączono do szkoły polskiej[631].

Majdan Sopocki był siedzibą gminy także w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej. Do 1932 roku gmina funkcjonowała w ramach powiatu biłgorajskiego, a od 1 kwietnia 1932 roku została wcielona do powiatu tomaszowskiego[632]. Przy gminie funkcjonował posterunek policji, a jego komendantem podczas II wojny światowej był Sztern[633]. Wójtem gminy był m.in. Józef Sidor (1935-1938), a w latach 1938-1941 Stanisław Konieczny[634]. Ten

628 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121-122; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego, Tomaszów Lubelski 2011, s. 127-129; K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 116-117.

629 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 13.

630 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 6-7.

631 J. Doroszewski, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2/2015, s. 48-49.

632 D. Skakuj, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego..., s. 135.

633 I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 285.

634 B. Cisło, Tomaszowianie XX wieku. Tomaszów Lubelski 2002, s. 60.

Ryc. 218. Augustyn Ignasik, kierownik szkoły w Majdanie Sopockim w latach 1932-1936, fot. z Kroniki SP w Komarowie-Osadzie.

Ryc. 219. Edmund Zabawski, kierownik szkoły w Suścu (1937-1938) i Majdanie Sopockim w latach 1938-1941, wg K. Dardy i S. Chudego 2019.

ostatni w 1941 roku został aresztowany przez Niemców i zamordowany w Oświęcimiu. Na jego miejsce wójtem został Ukrainiec Włodzimierz Dołynka (do 1943 r.)[635], potem Stefan Załuski (1943) i nieznany z imienia Gileta. Wszyscy jako gorliwi kolaboranci z okupantem zostali kolejno zastrzeleni przez żołnierzy AK[636].

Tragicznym czasem w dziejach wsi był okres okupacji niemieckiej. Dnia 12 czerwca 1942 roku gestapo z Zamościa, w odwet za zerwanie toru kolejowego, rozstrzelało w Majdanie Sopockim 8 osób, a w 1943 roku policja niemiecka rozstrzelała 7 Żydów[637]. W lipcu 1943 roku została wysiedlona ze wsi polska ludność, a w jej miejsce nasiedlono Ukraińców[638]. Polacy zorganizowali w Majdanie Sopockim i okolicy oddział partyzancki. Powstała kompania „Majdan Sopocki" pod dowództwem sierż. Antoniego Kusiaka „Bystrego". Składała się z 4 plutonów i liczyła ok. 220 ludzi z Majdanu

Ryc. 221. Stanisław Konieczny, przedwojenny wójt gminy Majdan Sopocki, fot. ze zb. Muzeum Auschwitz/Birkenau w Oświęcimiu (za K. Darda, S. Chudy 2019).

635 I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 103.
636 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 192.
637 Biuletyn GKBZHwP, t. IX, s. 238.
638 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 70.

Ryc. 220. Helena Zabawska, nauczycielka z Majdanu Sopockiego, wg K. Dardy i S. Chudego 2019.

Sopockiego, Podrusowa, Grabowicy, Ciotuszy Starej i Nowej oraz Husinów[639].

Podsumowaniem tych tragicznych lat jest fakt, że w różnych okolicznościach zginęło 39 mieszkańców wsi z Majdanu Sopockiego I i II, a także 12 mieszkańców Podrusowa[640].

Po wysiedleniu ludności polskiej w 1943 roku szkoła została zamknięta. Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej reaktywowano we wsi 7-klasową szkołę, a jej kierowniczką została najpierw Zofia Fuks (1944-1945), a potem kolejno: Jadwiga Koper (1945-1947), s. Stanisława Sufrydówna (1947-1949), Tadeusz Kowalczyk (1949-1950), Stanisław Sosnowski (1950-1951)[641], Tadeusz Zaburski (1951-1956) i Stanisław Miszczak (1956-1990). Za kadencji tego ostatniego w 1959 roku utworzono przy Szkole Podstawowej także Szkołę Przysposobienia Rolniczego, która funkcjonowała do 1969 roku, a potem przekształcono ją w 3-letnią Zasadniczą Szkołę Rolniczą i ta ostatnia działała do 1979 roku.

W Szkole Podstawowej kolejnymi dyrektorami byli: Irena Knap (1990-1991), Sylwester Chudy (1991-1992), Wacław Osuchowski (1992-2002), Sylwester Chudy (2002-2003), Leokadia Miszczak (2004-2010), Barbara Osuchowska (2010-2015) i od 2015 roku Teresa Hałasa[642].

Przedwojenny budynek szkolny z czasem okazał się za ciasny, dlatego dodatkowo wynajmowano pomieszczania na sale lekcyjne u miejscowych gospodarzy. W latach 1963-

639 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.
640 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 190-192 i 200.
641 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
642 APL, Akta Inspektoratu Szkolnego Biłgoraj 1916-1950; K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki. Szkoła i wieś... historia, Majdan Sopocki Pierwszy 2019, s. 67-82.

Ryc. 222. Uczniowie Szkoły Przysposobienia Rolniczego na tle budynku szkolnego w Majdanie Sopockim, lata 70., fot. ze zb. A. Bukowskiej.

1964 zbudowano nową, murowaną szkołę[643]. W wyniku reformy szkolnej w 1999 roku obniżono stopień organizacyjny Szkoły Podstawowej do 6-klasowej, ale utworzono 3-letnie Gimnazjum i z obu tych szkół powstał Zespół Szkół w Majdanie Sopockim. Dla potrzeb Gimnazjum w 2002 roku dobudowano do istniejącego budynku kilka kolejnych pomieszczeń, a w 2019 roku oddano do użytku halę sportową.

Kolejna reforma szkolna wprowadzona w 2016 roku zlikwidowała gimnazja i podwyższyła ilość klas w szkole podstawowej do 8. W Majdanie Sopockim funkcjonuje odtąd ponownie 8-klasowa szkoła podstawowa.

W naturalny sposób ze szkołą było związane przedszkole, które w Majdanie Sopockim utworzono w 1944 roku. Początkowo prowadziły je siostry zakonne, a kierowniczką była najpierw s. Głębiakówna, a potem s. Maria

Ryc. 223. Zofia Fuks z Lisowskich, kierownik szkoły w Majdanie Sopockim podczas okupacji niemieckiej i w latach 1944-1945, fot. ze zb. AP w Zamościu.

Głowacka[644]. Mieściło się ono aż do 1973 roku w drewnianym domu poukraińskim. W 1946 roku przedszkole przejęła gmina, a kierowniczką została na okres 4 lat Petronela Kowalska[645]. W 1973 roku przeniesiono Przedszkole ze starego poukraińskiego domu do lokalu po dawnej siedzibie gromadzkiej. Długoletnimi

643 Z. Nowicka, Szkolnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim..., s. 101.

644 APZ, Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski, Publiczne przedszkole w Majdanie Sopockim 1946-1950; Kronika SP w Majdanie Sopockim, t. I, lata 1944-1968.

645 APZ, Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski, Publiczne przedszkole w Majdanie Sopockim 1946-1950.

Ryc. 224. Majdan Sopocki, klasa VII w roku szkolnym 1962/1963, wg K. Dardy i S. Chudego 2019.

Ryc. 225. Stanisław Miszczak, dyrektor szkoły w Majdanie Sopockim w latach 1956-1990, fot. z Kroniki SP w Majdanie Sopockim Pierwszym.

Ryc. 226. Teresa Hałasa, dyrektor SP w Majdanie Sopockim Pierwszym od 2015 roku, fot. ze zb. T. Hałasy.

kierownikami (dyrektorami) Przedszkola były: Lucyna Momot i Leokadia Miszczak[646].

W okresie powojennym Majdan Sopocki był siedzibą gminy aż do 1954 roku. W latach 1944-1946 tutejszym wójtem był Jan Kusiak, a potem Andrzej Watrak (1946-1949) i Andrzej Najda (1949-1950)[647].

Od 1950 roku na czele gminy stał Przewodniczący Gminnej Rady Narodowej i funkcję tę w Majdanie Sopockim pełnił Jan Herda. W 1954 roku zlikwidowano gminy, które zastąpiono gromadami. W latach 1955-1972 funkcjonowała gromada Majdan Sopocki na czele z przewodniczącym Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej. Przewodniczącymi byli kolejno: Feliks Burda (1955-1959), Tadeusz Momot (1960-1969) i Mieczysław Makuch (1969-1972)[648].

Funkcjonowanie we wsi siedziby gminy (gromady) skutkowało utworzeniem kilku innych instytucji gminnych. Jedną z nich był Posterunek Milicji Obywatelskiej, który funk-

646 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 116.

647 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 1; F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja administracji państwowej w latach 1944-1950 w powiecie tomaszowskim, Lublin 1977, mps mgr na UMCS w Lublinie, s. 48 i 87.

648 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 1, 12, 19.

Ryc. 227. Przedszkole w Majdanie Sopockim, lata 60(?), wg K. Dardy, S. Chudego 2019.

Ryc. 228. Mieczysław Makuch, przewodniczący Prezydium GRN w Majdanie Sopockim, fot. ze zb. J. Sławińskiego.

cjonował tutaj do 1972 roku. Ostatnim komendantem tego posterunku był plut. Tadeusz Wójcik, notowany w latach 1969-1972[649].

Kolejną instytucją gminną była biblioteka, otwarta zapewne już w 1948 roku lub nawet wcześniej[650]. Funkcję bibliotekarki pełniła początkowo J. Czechak (1948), a potem miejscowa nauczycielka – Stefania Kisielewicz (1949), Bronisława Góra (1949-1951), ponownie Stefania Kisielewicz (1951-1971), Władysława Waszczuk (1971-1973), Helena Koper (1973-1990) i od 1991 roku Grażyna Jarosz. Na bibliotekę wynajmowano lokal w mieszkaniach prywatnych, najpierw u Katarzyny Knap, potem Wojciecha Gomułki. Po wybudowaniu nowej szkoły w 1966 roku, do jednego z pomieszczeń przeniesiono bibliotekę, a potem umieszczono ją w Domu Ludowym, gdzie dzieliła lokal z Klubem Rolnika, a od 2001 roku mieści się w Wiejskim Domu Kultury. Od 1973 roku biblioteka stała się filią Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu[651].

Inną placówką pośrednio związaną z funkcjonowaniem urzędu gminy był Urząd Pocztowy. Początkowo mieścił się on w mieszkaniach prywatnych, najpierw Karola Dardy, potem Józefa Ćmiela. Po wybudowaniu Wiejskiego Domu Kultury przeniesiono pocztę do tego obiektu. Funkcję naczelnika tej instytucji pełnili kolejno: Kowalski, Tadeusz Czarny, Zofia Borowiec, Barbara Leleń i Maria Szpinda. W 1996 roku pocztę zlikwidowano, ale przez kilka następnych lat funkcjonowała Agencja Pocztowa prowadzona w sklepie Barbary i Macieja Zubów[652].

Charakter gminny posiadał także Ośrodek Zdrowia. Początki służby zdrowia można wiązać z posługą Sióstr Felicjanek, które tuż po za-

649 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 11; APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 76.

650 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1955, nr 100.

651 Kronika Biblioteki w Majdanie Sopockim.

652 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 118.

kończeniu II wojny światowej otworzyły tutaj punkt pierwszej pomocy medycznej. W latach 50. powstał najpierw punkt felczerski, a potem Ośrodek Zdrowia, który początkowo mieścił się w mieszkaniach prywatnych. Najpierw u rodziny Ostaszewskich, a potem u Jana Jasiny. W latach 1972-1977 wybudowano w Majdanie Sopockim murowany budynek z przeznaczeniem na Ośrodek Zdrowia. Pozwoliło to z czasem rozszerzyć zakres usług medycznych o stomatologa. Wśród pracujących w Ośrodku Zdrowia lekarzy należy wymienić: Szymusiuka, Michałkiewicza, Waleriana Czerkawskiego (1969), Górską, Romana Dziurę, Władysława Dziubę i Dariusza Steczkiewicza. Obecnie jedynym lekarzem jest lek. Mirosława Malicka, po mężu Kapuścińska, która także pracuje w NZOZ w Suścu. Przy Ośrodku Zdrowia funkcjonowała także apteka prowadzona przez Steczkiewiczową. Obecnie jest już we wsi tylko Punkt Apteczny.

Z gminą była ściśle związana utworzona w 1952 roku (20 listopada) w Majdanie Sopockim Gminna Kasa Spółdzielcza. Funkcjonowała ona do 1967 roku, kiedy przemianowano ją na Bank Spółdzielczy i przeniesiono siedzibę do Suśca[653]. W Majdanie Sopockim pozostał jednak Punkt Kasowy.

Ważną rolę w życiu miejscowości odgrywały punkty handlowe. Już w 1905 roku powstał we wsi sklep polski[654]. W 1938 roku Spółdzielnia Rolno-Spożywcza „Zgoda" wybudowała kolejny sklep[655], gdzie po II wojnie światowej wieloletnią ekspedientką była Henryka Knap. Miejscowa Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska" zbudowała następny obiekt handlowy, który funkcjonował do 1989 roku. Inny sklep, w branży przemysłowej, prowadziła szereg lat Maria Komandowska. Obraz handlu dopełnia kiosk „Ruchu", oferujący różnorodne artykuły od branży wydawniczej (czasopisma, książki), po artykuły sanitarne i przemysłowe. Pracowali w nim kolejno: Jan Darda, Maria Darda, Krystyna Malec i Halina Borowiec[656].

Po II wojnie światowej funkcjonował we wsi Zakład Mleczarski, a jego kierownikiem był Jan Zubrzycki[657]. Zakład prawdopodobnie funkcjonował krótko, natomiast we wsi utworzono Punkt Skupu Mleka, ulokowany początkowo w prywatnym domu Zbigniewa Knapa, a mleko przyjmowała wtedy Krystyna Knap. W 1972 roku wybudowano murowany budynek dla tego Punktu i był on czynny do lat 90. XX wieku.

W Majdanie Sopockim funkcjonował także punkt skupu bydła oraz skup ziemniaków. Inną instytucją usługową był Gminny Ośrodek Maszynowy (GOM), który zorganizowano w Majdanie Sopockim w 1949 roku. Dysponował on drobnym sprzętem rolniczym, głównie zestawami omłotowymi, które obsługiwały teren gminy. Kierownikiem GOM-u był Stanisław Marzec[658].

Ryc. 229. Stanisław Marzec przy zestawie omłotowym GOM-u, lata 50. XX w., fot. ze zb. M. Najdy.

GOM-y zlikwidowano z końcem lat 50, a na ich miejsce wprowadzono Kółka Rolnicze. Takie Kółko założono w Majdanie Sopockim

653 Spółdzielczość Bankowa, t. III, Bydgoszcz 1998, s. 212.
654 D. Skakuj, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego..., s. 85.
655 APL, Akta Spółdzielni Rolno-Spożywczej „Zgoda" w Majdanie Sopockim, 1938 r.
656 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 117.
657 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 1.
658 E. Bieszczanik, Wspomnienia z mojego życia, Ciotusza Stara, maszynopis w posiadaniu rodziny Biszczaników, s. 43.

Ryc. 230. Koło Gospodyń Wiejskich z Majdanu Sopockiego II, fot. ze zb. GOK w Suścu.

w 1959 roku. Początkowo dysponowało tylko jednym ciągnikiem z osprzętem, ale z czasem baza sprzętowa znacznie rozrosła się. W jego zasobach znalazł się nawet kombajn zbożowy. Funkcję prezesów KR pełnili kolejno: Jan Darda, Zygmunt Frolik i Marian Sadło[659]. Kółko Rolnicze funkcjonowało zarówno w Majdanie Pierwszym jak też Drugim. W 1975 roku oba Kółka Rolnicze włączono do SKR w Suścu, a w Majdanie Sopockim Pierwszym utworzono wówczas Zakład Usług Mechanizacyjnych, którego kierownikiem został najpierw Adam Ścirka, a potem Maria Byra. W ramach ZUM-u funkcjonował Zakład Gospodarki Rolniczej specjalizujący się w hodowli trzody chlewnej. Pobudowano wówczas oborę dla potrzeb tej hodowli. ZGR, którego kierownikiem była Maria Byra, funkcjonował ok. 10 lat i potem zlikwidowano go[660].

Dalszy rozwój wsi był możliwy dzięki inwestycjom w infrastrukturę. W 1993 roku założono w Majdanie Sopockim instalacje gazowe, w połowie lat 90. zbudowano oczyszczalnię ścieków, a pod koniec lat 90. zbudowano kanalizację.

Miejscowe gospodynie już w latach 60. założyły Koło Gospodyń Wiejskich, które prowadziło kursy dokształcające dla gospodyń. Jednak w latach 90. Koło przestało funkcjonować, ale reaktywowano je w 2018 roku w Majdanie Sopockim II. Jego przewodniczącą jest obecnie Aniela Kuczyńska.

W latach 1955-1972 w Majdanie Sopockim funkcjonowała gromada, a w jej skład wchodziły: Majdan Sopocki Pierwszy, Majdan Sopocki Drugi, Nowiny, Hameria i Oseredek, a po likwidacji gromady w Ciotuszy Nowej włączono także jej terytorium do gromady w Majdanie Sopockim. Likwidacja gromady z końcem 1972 roku i włączenie jej do gminy Susiec zahamowało rozwój wsi na kilkanaście lat.

Znaczny impuls dla rozwoju wsi przyniosła budowa zalewu wodnego w latach 1967-1970, który posiada 16 ha powierzchni. Po zrealizowaniu tej inwestycji Majdan Sopocki stał się miejscem bardzo atrakcyjnym pod względem turystycznym. Dynamiczny rozwój tej dziedziny gospodarski przyczynił się do powstania i funkcjonowania wielu punktów usługowych w tej branży. Przy zalewie zlokalizowano stanicę harcerską.

Mało intensywnie rozwija się tutaj przemysł i usługi. Usługi związane z produkcją i obróbką drewna świadczył w latach 1997-1999

659 K. Darda, S. Chudy, Majdan Sopocki..., s. 117.
660 Informacja ustna Halina Popowicz, główna księgowa SKR w Suścu.

Ryc. 231. Zespół Śpiewaczy „Sopocka Nuta" z Majdanu Sopockiego, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Ryc. 232. Zalew w Majdanie Sopockim, widok na plażę.

Janusz Bernaczek w Majdanie Drugim. Jeszcze krócej, bo nieco ponad rok, w latach 1998-1999 posiadał tartak Kazimierz Kusiak. Usługi związane z produkcją i obróbką drewna od 2008 roku świadczy firma „Woodtrak" Marka Ćmiela, a Tomasz Rogowski od 2007 roku posiada Firmę Usługowo-Handlową, która zajmuje się m.in. obróbką drewna. Obecnie Józef Burda zbudował w Majdanie Sopockim Pierwszym tartak i świadczy usługi tartaczne dla miejscowej ludności[661].

Z działalnością kulturalną wsi związany jest Zespół Śpiewaczy „Sopocka Nuta" zorganizowany w 2011 roku. Jego kierowniczką jest Kamila Sobolewska.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Majdanie Sopockim pełnili kolejno: Jan Seńko (przed II wojną św.), Andrzej Turczanik (okres II wojny św.)[662], w Majdanie Sopockim Pierwszym: Zygmunt Frolik (1946)[663], Wojciech Rogowski (1951), Zbigniew Knap (1960-1969), Jan Knap, Józef Huchała (1990-1994), Maria Byra (1994-2002) i od 2002 roku Jan Knap, a w Majdanie Sopockim Drugim: Jan Dzida (1946-1951), Marcin Kaniuk (od 1951 r.), Andrzej Płoński (1966), Czesław Bober (1969-1971), Jan Różycki (do 1994 r.), Stanisław Zub

661 Archiwum UG w Suścu.
662 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 194.
663 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.

(1994-1998), Joanna Bender (1998-2002), Wiesław Bober (2002-2010) i od 2010 roku Mieczysław Jasina[664].

W 2000 roku Majdan Sopocki Pierwszy liczył 631,16 ha powierzchni i 539 mieszkańców, natomiast Majdan Sopocki Drugi liczył 805,00 ha powierzchni oraz 604 mieszkańców[665]. W 2021 roku w Majdanie Pierwszym było 483 mieszkańców, a w Majdanie Sopockim Drugim 579 mieszkańców[666].

Ryc. 233. Brązowy grocik scytyjski z Maził, wg E. M. Kłosińskiej 2009.

MAZIŁY

Wieś położona na południowo-wschodnim skraju gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały badania powierzchniowe AZP. W Maziłach zarejestrowano 3 stanowiska archeologiczne (punkty osadnicze), jednak tylko na dwu z nich odkryto bliżej nieokreślony chronologicznie i kulturowo materiał pradziejowy, w tym krzemienny odłupek. Najciekawszym zabytkiem jest niewątpliwie brązowy grocik trójgraniasty z tulejką, datowany na VII-VI w. p.Chr. i jest on śladem penetracji tych terenów przez koczownicze ludy scytyjskie[667]. W okresie wczesno- i późnośredniowiecznym nie notowano tutaj osadnictwa ludzkiego. Pojawiło się ono dopiero w okresie nowożytnym i poświadczają to także ślady archeologiczne, bowiem na dwu stanowiskach odkryto fragmenty garnków glinianych z XVI-XVIII wieku[668].

Współczesna miejscowość powstała około 1630 roku, na gruntach dwu łanów nadanych przez ordynata Tomasza Zamoyskiego (zm. 1637) probostwu tomaszowskiemu[669]. Dzięki staraniom kolejnych proboszczów utworzono wkrótce wieś Maziły. Szczegółowa data jej powstania nie jest znana, z pewnością nastąpiło to pomiędzy erekcją parafii tomaszowskiej (1627), a śmiercią Tomasza Zamoyskiego (1637). Wieś długi czas była na uposażeniu proboszczów tomaszowskich, a funkcję tę do 2 połowy XVIII wieku pełnili kolejno: ks. Wojciech Leżajski (od 1627 r.), ks. Melchior Stefanides (do 1639 r.), ks. Jan Krzycki (1639-1642), ks. Paweł Krzaczkowski (1642-1651), ks. Jan Sieprawski (1651-1669), ks. Wojciech Sikorski (1669-1679), ks. Piotr Leszczyński (1679-1686), ks. Grzegorz Ochocimski (1686-1700), ks. Stanisław Golebiowski (1701-1708), ks. Walenty Wścisłowski (1708-1728), ks. bp Jerzy Laskaris (1728-1748) oraz ks. Jerzy Bietkowski (1748-1769)[670].

Podczas rebelii kozackiej w 1648 roku mieszkańcy Maził wspólnie z chłopami z innych sąsiednich miejscowości napadli na Bełżec[671]. W 1691 roku notowano w Maziłach, wówczas należących do parafii tomaszowskiej, 9 dymów (gospodarstw). Było to całkiem sporo, gdyż w niektórych sąsiednich wsiach było ich znacznie mniej, np. w Chyżach – 5, Kadłubiskach – 1, w Lipiu 4 i w Bełżcu – 10[672].

Na pocz. XVIII wieku Maziły po części należały także do dóbr ordynackich, co ilustruje rejestr z 1713 roku[673]. W 1730 roku pod wsią

664 Archiwum UG w Suścu.
665 M. Pizun, Susiec..., s. 82.
666 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.
667 E. M. Kłosińska, O kilku przedmiotach brązowych odkrytych na Roztoczu Środkowym, [w:] Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje, red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, Rzeszów 2009, s. 441-448.
668 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu; I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 148.
669 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 163.
670 Ks. Z. Jagiełło (red.), Parafia rzymsko-katolicka pw. Zwiastowania NMP w Tomaszowie Lubelskim, Tomaszów Lubelski 2008, s. 137-138; J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 53; E. Hanejko, Miasto w okresie od wielkiego sporu o ordynację do I rozbioru Polski, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski 2011, s. 191.
671 H. Gmiterek, Z. Kubrak, Narol przez wieki. Dzieje miasta i okolic, Narol 2021, s. 31.
672 H. Gmiterek, Bełżec w XVII-XVIII wieku, [w:] Bełżec przez dzieje, red. A. Urbański, Bełżec 2008, s. 53.
673 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 176.

Ryc. 234. Maziły na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

znajdowała się ordynacka pasieka licząca 125 pni wraz z zabudowaniami, a w 1763 roku notowano tu karczmę[674], która figuruje także na mapie F. von Miega z lat 1779-1783. Była to wówczas stosunkowo niewielka miejscowość, gdyż w 1750 roku mieszkały tu tylko 33 osoby[675]. Jednak zapewne systematycznie się powiększała, a jej mieszkańcy byli oskarżani przez administrację ordynacką o bezprawne zagarnianie gruntów ordynackich oraz wyrąb lasów należących do Ordynacji. Doprowadziło to w końcu do procesu sądowego i wskutek zawartego porozumienia w 1761 roku wieś otrzymał w całości ordynat Klemens Jerzy Zamoyski (zm. 1767). W zamian parafia tomaszowska miała uzyskać 13 tys. złp odszkodowania, które ubezpieczono na dobrach Udrycze. Sumę tę jednak pożyczono [Maurycemu] Kurdwanowskiemu (zm. 1771), właścicielowi dóbr Łaszczówka. Ostatecznie fundusz ten przepadł, gdyż zadłużone dobra tego ostatniego zostały zlicytowane, a uzyskane środki nie wystarczyły na wypłatę należności dla parafii tomaszowskiej[676].

Spory jednak nie ustawały. W latach 80. XVIII wieku mieszczanie tomaszowscy skarżyli się, że mieszkańcy Maził zajęli im bezprawnie 10 i ½ łana użytków[677]. W 2 połowie XVIII wieku Maziły należały nadal do stosunkowo małych miejscowości. Według inwentarza z 1765 roku było tu zaledwie 26 poddanych[678]. Już wtedy wieś należała do dóbr ordynackich w obrębie klucza tomaszowskiego[679].

W 1772 roku, po I rozbiorze Polski, Maziły znalazły się w zaborze austriackim. W latach 1785-1788 dokonano pomiaru katastralnego wsi. Wówczas wójtem (sołtysem) Maził był Jakub Moroz, a przysiężnym gromady Iwan Zaburka[680].

Najważniejszym obiektem we wsi była cerkiew, o której pierwsza wzmianka pochodzi z roku 1692[681], a potem wspomina ją do-

674 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 159; E. Hanejko, Miasto w okresie od wielkiego sporu..., s. 162.
675 J. A. Wadowski, Kościoły diecezji chełmskiej, rkp 2472/I w Bibliotece PAN w Krakowie, 1907, s. 442.
676 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 51-52.
677 E. Hanejko, Miasto w okresie od wielkiego sporu..., s. 162.
678 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 840.
679 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 25 i 34.
680 H. Gmiterek, Narol Stary alias Hołosznia. O dawnych dziejach wsi Narol (do początków XIX w.), [w:] Od Narola po Bełz, red. Z. Pizun, A. Siemieńska, R. Gawryś, Horyniec-Zdrój–Lubaczów–Lubycza Królewska–Narol–Tomaszów Lubelski 2022, s. 41.
681 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii, Lviv 2005, s. 280.

Ryc. 235. Portret ks. Jerzego Bietkowskiego, proboszcza tomaszowskiego, wg KZSzwP, t. XVII.

kument w 1696 roku[682]. Wizytacja biskupia w 1720 roku notowała tutejszym parochem ks. Mikołaja Piotrowicza, w 1743 roku był nim ks. Bazyli Piotrowicz, a w 1761 roku ks. Grzegorz Karchutowicz[683]. W 1760 roku mazilska parafialna cerkiew drewniana pw. Nawiedzenia NMP należała do dekanatu tomaszowskiego[684]. Była to stosunkowo mała parafia obejmująca tylko Maziły, a liczyła w 1743 roku zaledwie 30 wiernych[685]. Pod koniec XVIII wieku parafię zlikwidowano, a cerkiew jako filialną przyłączono do parafii Łosiniec. Spis z 1840 roku wymienia Maziły w unickiej parafii w Łosińcu i ordynackiej gminie Rogóźno[686]. Tutejsza cerkiew trójdzielna, jednokopułowa, kryta gontem na pocz. XX wieku była w bardzo złym stanie. W 1912 roku planowano budowę nowej świątyni i nawet sporządzono jej plany, ale wybuch I wojny światowej uniemożliwił realizację tych zamierzeń[687]. Cerkiew ta zawaliła się podczas silnej wichury w 1927 lub 1928 roku. Wkrótce (zapewne przed 1932 r.) wybudowano nową cerkiew drewnianą, która była filią parafii tomaszowskiej. Przy tej świątyni funkcję rektora pełnili kolejno: ks. Andrzej Drzewiecki (1925), ks. Michał Hać (1926-1928), ks. Julian Kurkiewicz (1928), ks. Dymitr Ducyk (1928-1932), ks. Roman Gierasimowicz (1932-1935), ks. Teodor Borecki (1935), ks. Grzegorz Nestoruk (1935) i o. Modest Iwanow (od 1936 r.). W Maziłach było stosunkowo dużo ludności prawosławnej, a ponadto sporo osób prawosławnych mieszkało w najbliższej okolicy. Według danych z 1932 roku do filialnej cerkwi w Maziłach uczęszczało aż 2341 wiernych z miejscowości: Maziły – 426 osób, Paary – 56, Łosiniec – 440, Wólka Łosiniecka – 152, Zawadki – 74, Kunki – 320, Ulów – 200, Susiec – 36, Rybnica – 188, Majdan Sopocki – 330, Ciotusza – 42, Łasochy – 23, Nowiny – 20 i Hamernia – 34[688]. Obejmowała ona swym zasięgiem niemal cały obszar obecnej gminy Susiec. Cerkiew w Maziłach rozebrano w 1947 roku i z części materiału rozbiórkowego zbudowano plebanię w Łosińcu[689]. Demontaż cerkwi był wynikiem przede wszystkim przesiedlenia ludności ukraińskiej na tereny zabużańskie, a wobec braku wyznawców prawosławia świątynia była niepotrzebna.

Zapewne początkowo przy cerkwi funkcjonował cmentarz grzebalny, ale potem (prawdopodobnie na pocz. XIX w.) został przeniesiony w pobliżu cerkwi. Na cmentarzu tym pochowano poległych we wrześniu 1939 roku żołnierzy polskich. Po zakończeniu II wojny światowej ciała żołnierzy ekshumowano. Cmentarz prawosławny funkcjonował do 1944 roku. Obecnie już tylko kilkanaście nagrobków widocznych jest na tej nekropolii, która choć ogrodzona, jest zaniedbana i zarośnięta krzakami.

682 A. Gil, Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku, [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl 2000, s. 46.

683 APL, ChKGK, nr 100, s. 39; nr 107, s. 270; nr 110, s. 483; J. Frykowski, Dzieje parafii unickiej pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Maziłach w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych, „Historia i Świat", nr 3/2014, s. 149.

684 W. Kołbuk, Kościoły wschodnie..., s. 309.

685 APL, ChKGK, nr 112.

686 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.

687 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj..., s. 280.

688 K. Grzesiak ks., Sieć parafialna kościoła prawosławnego w międzywojennym powiecie tomaszowskim, „Rocznik Tomaszowski", t. 5/2016, s. 144-146; G. J. Pelica, Duchowieństwo prawosławne województwa lubelskiego w latach 1918-1939. Charakterystyka personalna, „Rocznik Chełmski", t. 7, s. 397.

689 Kronika parafii rzymskokatolickiej w Łosińcu oraz informacja ustna Józef Barabasz z Maził.

Ryc. 236. Drewniana cerkiew w Maziłach, pocz. XX w., wg W. Słobodiana 2005.

Ryc. 237. Drewniana cerkiew mazilska zbudowana na pocz. lat 30. XX wieku, ze zb. L. Strumidło.

Ryc. 238. Wnętrze cerkwi mazilskiej w okresie międzywojennym, ze zb. L. Strumidło.

Ryc. 239. Jeden z nagrobków na nieczynnym cmentarzu prawosławnym w Maziłach.

Na początku XIX wieku Maziły były nadal małą wsią. Według spisu z 1827 roku należały do powiatu tomaszowskiego i łacińskiej parafii Tomaszów, a liczyły wówczas 30 domów oraz 192 mieszkańców[690]. Pod koniec XIX wieku w Maziłach było 48 domów, 363 mieszkańców oraz 667 mórg ziemi. Włościanie przy swoich zagrodach zakładali sady owocowe[691]. W 1895 roku istniała we wsi maziarnia[692], która prawdopodobnie funkcjonowała jeszcze na pocz. XX wieku.

Według spisu z 1905 roku były tutaj 63 domy i 618 mieszkańców, a chłopi posiadali łącznie 307,5 dziesięcin (335,95 ha) ziemi, z tego 229,5 dziesięcin gruntów ornych, 53 dziesięciny łąk i 26 dziesięcin nieużytków. We wsi notowano także cerkiew drewnianą, szkołę cerkiewną oraz posterunek straży granicznej[693]. Ten ostatni notowany już w 1871 roku, był obsadzony przez 6 żołnierzy i należał do oddziału straży granicznej w Tomaszowie[694]. Według spisu z 1921 roku we wsi było 65 domów oraz 435 mieszkańców, w tym 329 Ukraińców[695]. Była to wieś typowo rolnicza, gdzie w 1929 roku wybudowano wiatrak, koźlak[696].

Podczas I wojny światowej 15 sierpnia 1914 roku w Maziłach doszło do walk III batalionu austriackiego pod dowództwem mjr. Josefa Waldstättena-Zipperera, który wchodził w skład 4 pułku piechoty płk. Ludwiga von Holzchausena. Wojska austriackie zdobyły wieś Maziły i przesunęły się potem na wzgórze pod Łosińcem. Jednak po krwawych i zaciętych walkach Austriacy wycofali się potem do Narola[697].

Maziły znalazły się na trasie budowanej na przełomie 1915 i 1916 roku kolei normalnotorowej z Bełżca do Rejowca, gdzie pracami kierował kpt. Neizelmann. Prace budowlane posuwały się bardzo szybko i odcinek do Zwierzyńca (Topólczy) był gotowy już 14 stycznia 1916 roku[698]. W Maziłach zlokalizowano jeden z przystanków osobowych. W związku z tym w 1922 roku zbudowano tutaj drewniany, parterowy budynek stacji, który nieco przebudowany funkcjonuje do tej pory.

690 Tabella..., t. II, s. 13.

691 SGKP, wypisy, s. 237.

692 M. Pizun, Susiec..., s. 89.

693 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 534.

694 Pamiatnaja kniżka... na 1871 god, s. 45;... na 1877 god, s. 45.

695 Skorowidz.., t. IV, s. 108.

696 M. Pizun, Susiec..., s. 89.

697 M. Hoen, J. Waldstätten, J. Seifert, Die Deutschmeister. Taten und Schicksale des Infanterieregiments Hoch-und Deutschmeister, nr 4 insbesondere im Weltkriege, Vien 1928, s. 55-63; S. Baran, J. Mazur, Deutschmeisterzy na Roztoczu, „Gazeta Horyniecka", nr 49, marzec 2018, s. 29-34.

698 W. Dziedzic, Z dziejów tomaszowskich kolei..., s. 84.

Ryc. 240. Budynek stacji kolejowej w Maziłach z 1922 roku, stan z 2021 roku.

Ryc. 241. Szkoła drewniana w Maziłach, zbudowana w 1932 roku, stan z 2021 roku.

W latach 30. XX wieku nieznany z imienia Bartnicki wybudował we wsi cegielnię (zapewne polową) oraz łaźnię[699]. Jednak obie budowle funkcjonowały stosunkowo krótko.

Niezwykle ważne wydarzenie miało miejsce na pocz. XX wieku, kiedy otwarto we wsi 1-klasową rosyjską szkołę cerkiewną. W placówce tej w latach 1903-1904 uczył Mikołaj Ostapyszyn, a w latach 1908-1910 Józef Tobolczuk[700]. Szkoła rosyjska funkcjonowała prawdopodobnie do 1915 roku. W okresie międzywojennym otwarto we wsi polską 1-klasową szkołę powszechną i w niej w latach 1916-1918 uczyła Helena Krzywonosiukówna, od 1924 roku Stanisława Ciećkiewiczówna[701], a od 1932 roku Michalina Mularczyk[702].

Tragiczną dla mieszkańców wsi okazała się II wojna światowa. Podczas kampanii wrześniowej w 1939 roku w pobliżu Maził walczyła Grupa Operacyjna gen. Mieczysława Boruty-Spiechowicza. Przebijając się w kierunku Bełżca żołnierze polscy zostali ostrzelani przez Niemców z broni maszynowej. Wśród wielu poległych znalazł się także dowódca Grupy Fortecznej pułkownik Wacław Klaczyński[703].

Podczas okupacji niemieckiej we wsi doszło do kilku tragicznych wydarzeń. W styczniu 1942 roku w pobliżu stacji kolejowej Maziły partyzanci AK z rejonu Tomaszów Lubelski ostrzelali z broni maszynowej pociąg z transportem żołnierzy. Dokładny wynik tego starcia jest jednak nieznany[704]. 31 grudnia 1942 roku patrol saperski z oddziału Władysława Surowca zniszczył urządzenia na stacji Maziły[705]. W odwecie za akcję sabotażową dokonaną 6 stycznia 1943 roku przez polskich partyzantów na stacji Susiec. Niemcy nazajutrz aresztowali 20 osób, w tym 12 z Maził, które przewieziono do obozu w Zamościu[706]. 7 czerwca 1943 roku oddział partyzantki radzieckiej Michaiła Atamanowa „Miszki Tatara" wysadził tory na stacji Maziły, 28 października tego roku oddział partyzancki plut. Władysława Barana „Lonta" spalił częściowo drewniany most na trasie Susiec-Mazi-

699 Informacja ustna Józef Barabasz z Maził.
700 Pamiatnaja kniżka... na 1903 god, s. 237;... na 1904 god, s. 285;... na 1908 god, s. 226; na 1910 god, s. 241.
701 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1954.
702 Informacja ustna Józef Barabasz z Maził.
703 L. Głowacki, Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939, Lublin 1976, s. 130-132.
704 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 114.
705 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 185.
706 I. Caban (red.), Na dwa Fronty, Lublin 1999, s. 44.

ły, 26 kwietnia 1944 roku na tej trasie partyzanci wykoleili 4 wagony pociągu pancernego, potem też uszkodzili pociąg ratowniczy, a 12-13 maja 1944 roku zdemolowali stację kolejową. Podczas wybuchu miny 2 Niemców i 1 Polak zginęli, a dalszych 3 Polaków zostało rannych[707].

W 1943 roku Niemcy wysiedlili z Maził 5 rodzin: Feliksa Iwanickiego z żoną i 2 dzieci, Stanisława Czuryło z żoną i 4 dzieci, Szczepana Strumidło z żoną i 3 dzieci, Józefa Strumidło z żoną i 2 dzieci oraz Feliksę Rebizant z 2 dzieci. Wywieziono ich do obozu w Zamościu, skąd, z wyjątkiem Feliksy Rebizant z dziećmi, przewieziono ich do Lublina, a potem na przymusowe roboty do Niemiec, gdzie pracowali do 1945 roku. Po zakończeniu wojny wszyscy powrócili do domu. Feliksę Rebizant z dziećmi po kilku tygodniach zwolniono z obozu w Zamościu i powróciła do Maził[708].

Pod koniec 1944 roku duża grupa mieszkańców wsi pochodzenia ukraińskiego, dobrowolnie wyjechała na ziemie zabużańskie. Jednak dwie rodziny, zorientowawszy się w nowych warunkach bytowych, powróciły szybko do Maził.

Po wojnie życie powoli wracało do normy, a widomym tego znakiem było wznowienie w 1944 roku nauki w miejscowej szkole. Pierwszym nauczycielem w roku szkolnym 1944/45 był Karol Buchłaj[709]. W 1945 roku na powrót tutejszą nauczycielką została Michalina Mularczyk i kierowała szkołą aż do 1961 roku[710]. Po niej obowiązki kierownika tej placówki pełnili kolejno: Włodzimierz Jaworski (1961-1964), Jan Karwan, Łucja Fedczyna, Wanda Kowal (1973-1977), Maria Wróbel, Zofia Gałan (1980-1996) i Bernadeta Słotwińska (1996-2000)[711]. Naukę prowadzono w drewnianym, parterowym budynku szkoły wybudowanym jeszcze w 1932 roku. Początkowo była tu szkoła 4-klasowa, od 1951 roku 6-klasowa, od 1973 roku ponownie 4-klasowa, a tuż przed jej likwidacją od 1996 roku był to 3-klasowy Punkt Filialny

Ryc. 242. Włodzimierz Jaworski, kierownik szkoły w Maziłach w latach 1961-1964, fot. z Kroniki SP w Tarnawatce.

Ryc. 243. Zofia Gałan, kierownik szkoły w Maziłach w latach 1980-1996, fot. ze zb. własnych.

Ryc. 244. Bernadeta Słotwińska, nauczycielka w w Maziłach w latach 1980-2000, fot. z archiwum SP w Łosińcu.

szkoły w Łosińcu. Ze względu na małą ilość uczniów Punkt ten zlikwidowano w 2000 roku.

Powojenny rozwój wsi skutkował realizacją kilku ważnych inwestycji. W 1960 roku Maziły zostały zelektryfikowane, w 1954 roku przeprowadzono komasację gruntów, w 2 połowie lat 70. zbudowano utwardzoną drogę z Łosińca do Maził, w połowie lat 90. położono wodociąg, ok. 1993 roku zbudowano gazociąg, a w końcu lat 90. wieś została stelefonizowana[712].

W 1952 roku zorganizowano we wsi Rolniczą Spółdzielnię, która pobudowała kilka budynków inwentarskich: kurnik, oborę i stodołę. Pod koniec lat 50. Spółdzielnię zlikwidowano, a jej grunta rozdzielono pomiędzy wszystkich udziałowców[713].

Ważną organizacją społeczną było Kółko Rolnicze, które powstało pod koniec lat 60. XX wieku. Jego prezesem został Piotr Borkowski, natomiast dyspozytorem był najpierw Adolf Bucior, a potem Edward Strumidło. W 1975 roku cały sprzęt Kółka Rolniczego został przekazany do SKR w Suścu. W 1992 roku, po rozpadzie SKR,

707 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 425, 544 i 546.
708 Informacja ustna Ludwik Iwanicki z Maził.
709 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950, nr 509.
710 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
711 Archiwum gminy Susiec oraz informacja ustna Zofia Gałan, Bernadeta Słotwińska z Łosińca, Lucjan Strumidło i Józef Barabasz z Maził.
712 Informacja ustna Józef Barabasz z Maził.
713 Informacja ustna Józef Barabasz z Maził.

Ryc. 245. Nauczycielki Zofia Gałan i Bernadeta Słotwińska z uczniami szkoły w Maziłach w 1993 roku.

Ryc. 246. Koło Gospodyń Wiejskich w Maziłach, fot. ze zb. GOK w Suścu.

część sprzętu przejęło z powrotem Kółko Rolnicze w Maziłach, ale został on wkrótce sprzedany na licytacji[714]. Uzyskane wówczas pieniądze przeznaczono na budowę świetlicy wiejskiej.

Inną organizacją była Ochotnicza Straż Pożarna założona w 1967 roku i jeszcze tego samego roku strażacy otrzymali motopompę. Naczelnikiem druhów został Jerzy Mróz. Działalność tej jednostki nie była długa gdyż w 1982 roku jednostkę OSP w Maziłach rozwiązano.

Stosunkowo długie tradycje posiada Koło Gospodyń Wiejskich utworzone we wsi w latach 60. XX wieku, a jego przewodniczącą była wtedy Zofia Lechowska. Koło z różnym powodzeniem funkcjonowało do pocz. lat 90. XX wieku. Po dłuższej przerwie reaktywowano je w 2018 roku, a jego przewodniczącą została Wiesława Strumidło.

Szczególnie potrzebnym obiektem we wsi był sklep zorganizowany tutaj pod koniec lat 40. lub na pocz. lat 50. przez GS w Pasiekach. Najpierw mieścił się on w drewnianym budyn-

Ryc. 247. Maziły, murowany sklep GS z pocz. lat 60. XX wieku, stan z 2021 roku.

ku poukraińskim, a potem umieszczono go w innym budynku prywatnym. Na pocz. lat 60. wybudowano niewielki budynek murowany z przeznaczeniem na sklep. Funkcję sprzedawcy pełnili kolejno: Stanisław Duda, Mirosława Kołaczyńska, Kazimiera Mróz, Stefania Mikuła, Wiesława Strumidło i Elżbieta Iwanicka. Około 2005 roku sklep został sprywatyzowany, a kupił go Adam Słotwiński i prowadził handel do około 2016 roku. Wówczas placówkę ostatecznie zlikwidowano[715].

Istotną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Maziłach pełnili kolejno: Franciszek Karwan (1944-1948), Piotr Borkowski (1948-1950)[716], Feliks Iwanicki, Michał Słotwiński, Szczepan Strumidło, Adolf Bucior, Józef Barabasz, Stanisław Iwanicki, Feliks Drążek (do 1994 r.), Lucjan Strumidło (1994-2006), Wiesław Słotwiński (2006-2010) i od 2010 roku ponownie Lucjan Strumidło[717].

W 2000 roku wieś liczyła 541,33 ha powierzchni oraz 242 mieszkańców[718], a w 2021 roku mieszkało tutaj 219 mieszkańców[719].

NOWINY

Wieś położona na północno-zachodnim skraju gminy Susiec, nad rzeką Sopot, w obrębie Roztocza Środkowego.

Początki osadnictwa na terenie miejscowości miały już miejsce w pradziejach, czego dowodzą badania powierzchniowe AZP, podczas których zarejestrowano 2 stanowiska archeologiczne (punkty osadnicze). Znaleziony materiał ceramiczny był jednak rozdrobniony i mało charakterystyczny, co utrudniło określenie chronologii. Na jednym stanowisku stwierdzono ogólnie materiał pradziejowy, a na kolejnym znaleziono nieliczne ułamki naczynia prawdopodobnie kultury łużyckiej z późnej epoki brązu lub wczesnej epoki żelaza (1200-400 r. p.Chr.). Ponadto zarejestrowano pojedynczy kopiec ziemny o średnicy ok. 15 m i wysokości 0,7-0,8 m, który prawdopodobnie jest związany z pochówkiem dokonanym przez ludność kultury trzcinieckiej (1650-1100 r. p.Chr.), a w innym miejscu odkryto cmentarzysko kurhanowe złożone z 7 kopców ziemnych o wysokości 0,9-1,6 m i średnicy 7-13 m[720]. To drugie cmentarzysko wstępnie datowano na VII-IX w. Kilka dalszych zabytków odkrytych

714 Informacja ustna Lucjan Strumidło i Józef Barabasz z Maził.

715 Informacja ustna Józef Barabasz z Maził.

716 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.

717 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Lucjan Strumidło z Maził.

718 M. Pizun, Susiec..., s. 88.

719 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.

720 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 107-108; J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Ryc. 248. Nowiny na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

podczas badań powierzchniowych w postaci drobnych ułamków naczyń glinianych reprezentowało okres nowożytny (XVI-XVIII w.)[721].

Według M. Stworzyńskiego miejscowość Nowiny została osadzona na gruntach Łukowej, niedługo przed 1700 rokiem[722]. Przypuszczalnie chodzi tutaj o wieś Chełmno, którą pod Majdanem Sopockim w lesie Chełmno założono w 1689 roku. W 1697 roku w lesie Topaciak rozmierzono dalsze nowiny (nowe pola)[723]. Wieś powstała zatem za czasów administracji Ordynacją Anny Franciszki z Gnińskich Zamoyskiej (zm. 1704), żony Marcina (zm. 1689), ponieważ ich małoletni syn Tomasz Józef Zamoyski (1679-1725) objął rządy dopiero w 1704 roku sprawując je do śmierci w 1725 roku.

Zapewne początkowo wieś należała do ordynackiego klucza w Zamchu, a w 1754 roku notowano ją już w ordynackim kluczu józefowskim[724]. Nowiny pojawiły się w 1745 roku w rejestrze podatku kołowego województwa bełskiego, bowiem istniał we wsi młyn wodny[725]. Była to stosunkowo duża wieś i według lustracji w 1765 roku notowano tu 62 domy oraz młyn [wodny][726].

W 1779 roku wieś miała obowiązek wykonania 14 przęseł dla reperacji płotu wokół zwierzyńca ordynackiego[727]. Taki obowiązek miały wszystkie wsie ordynackie, położone wokół zwierzyńca. W 1788 roku był tutaj młyn na rzece Sopot o jednym kamieniu. W 1798 roku wybudowano w Nowinach karczmę, obok której w 1800 roku notowano także folwark oraz

Ryc. 249. Anna Franciszka z Gnińskich Zamoyska (zm. 1704), żona Marcina, fot. ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

721 J. Waszkiewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
722 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 172.
723 Tamże, przyp. 154.
724 Tamże, przyp. 172.
725 CPHAUL, Lustracja podatku kołowego w 1745 r.
726 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 862.
727 H. Matławska, Zwierzyniec, Zwierzyniec 1991, s. 81.

Ryc. 250. Wodny młyn drewniany z Nowin, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

2 młyny, a w 1808 roku gorzelnię[728]. Tutejszą karczmę wspominają także źródła z 1845 roku, kiedy Nowiny należały do ordynackiej gminy w Aleksandrowie[729]. W Nowinach przy jednym z młynów funkcjonował folusza wzmiankowany w 1835 roku[730].

Od chwili utworzenia łacińskiej parafii w Józefowie miejscowi wyznawcy tego obrządku należeli do tej parafii[731] oraz do unickiej parafii w Sopocie, gdzie notowano Nowiny w 1840 roku[732]. Była to wówczas znaczna wieś, gdyż według spisu z 1827 roku Nowiny liczyły 87 domów i 482 mieszkańców. Od 1867 roku Nowiny weszły w skład gminy Majdan Sopocki[733]. Według danych z 1905 roku wieś obejmowała 242 i 2/3 dziesięciny (265,12 ha) ziemi, z tego 184 i 5/5 dziesięciny były gruntami ornymi, 40 i 5/6 dziesięcin łąkami, a 17 dziesięcin nieużytkami. We wsi były 33 domy oraz 481 mieszkańców: 130 prawosławnych, 348 rzymskokatolików oraz 3 Żydów. Nadal funkcjonował we wsi młyn wodny[734].

Spis z 1921 roku notował we wsi 70 domów i 415 mieszkańców, w tym 23 Ukraińców i 5 Żydów[735]. W Nowinach w 1929 roku istniały dwa drewniane młyny wodne. Jeden należał do Adama Fila i Józefa Kusiaka, a drugi był w dzierżawie Jana Makowskiego[736]. Ten drugi młyn był własnością Ordynacji Zamojskiej i do niego należało w okresie międzywojennym 2

728 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 28 i 82; M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 98 i 172.
729 DzUGL, nr 36/1845, s. 687.
730 J. Bartyś, Sukiennictwo w Ordynacji Zamojskiej w I połowie XIX w., „Przegląd Historyczny", t. 49/1958, s. 502.
731 J. A. Wadowski, Kościoły diecezji..., s. 516.
732 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.
733 SGKP, wypisy, s. 261.
734 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 39.
735 Skorowidz..., t. IV, s. 8.
736 Ks. Adr. 1929, s. 563.

Ryc. 251. Młyn turbinowy z Nowin, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

ha ziemi[737]. Adam Fil i S-ka użytkowali swój młyn jeszcze w 1950 roku[738]. Jeden z młynów wybudowano w 2 połowie XIX wieku, a drugi taki obiekt powstał tu pod koniec XIX wieku[739]. W okresie międzywojennym funkcjonował we wsi także młyn Zygmunta Kozaka, który był czynny również po 1944 roku, a użytkował go najpierw Jan Kozak[740], a potem Stanisław i Maria Jamrozowie[741]. W lasach nowińskich przed II wojną światową zbudowano gajówkę, która w 1944 roku weszła w skład obozu karnego w Nowinach-Błudku. Została ona spalona wraz z barakami obozu podczas jego likwidacji przez żołnierzy AK 26 marca 1945 roku.

Nowiny znalazły się na trasie budowanej, na przełomie 1915 i 1916 roku, kolei normalnotorowej z Bełżca do Rejowca. Odcinek do Zwierzyńca (Topólczy) był gotowy już 14 stycznia 1916 roku[742]. W Nowinach zlokalizowano jeden z przystanków osobowych.

Prawdopodobnie z okresem I wojny światowej można łączyć początki oświaty we wsi. W okresie zaboru rosyjskiego nie notowano tutaj szkoły. Przypuszczalnie tak jak we wsiach sąsiednich około 1916 roku utworzono tutaj 1-klasową szkołę, gdzie w latach 1924-1935 uczył Mikołaj Iwasiówka, a potem Alfred Janur (1935-1941)[743]. Szkoła polska funkcjonowała do wysiedlenia wsi w 1943 roku.

Tragiczny dla mieszkańców był okres II wojny światowej. Podczas kampanii wrześniowej w 1939 roku w Nowinach zginęło 12 żołnierzy polskich. Tutaj 17 września wieczorem doszło do walk pułków 6 polskiej Dywizji Piechoty z 28 niemiecką Dywizją Piechoty. Ataki niemieckie zostały odparte przez 20 pp, który operował w okolicach Hamerni[744]. Podczas tych walk spłonęło we wsi kilka budynków[745]. 22 września przez Nowiny przemieszczały się oddziały Nowogródzkiej Brygady Kawalerii płk. Kazimierza Żelisławskiego i Grupy Operacyjnej

737 M. Kozaczka, Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 91.
738 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 4.
739 Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce (ZAiBwP), Warszawa 1991, t. 48, s. 84.
740 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 4; J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne..., s. 47.
741 ZAiBwP, t. 48, s. 84.
742 W. Dziedzic, Z dziejów tomaszowskich kolei..., s. 65-99.
743 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
744 W. Ćwik, Dzieje Józefowa, Rzeszów 1992, s. 150; Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 105.
745 Informacja ustna Władysław Rogowski z Nowin.

gen. Władysława Andersa, które tego dnia znalazły się w Majdanie Sopockim i potem przeszły na południe do Rudy Różanieckiej, a po kapitulacji wojsk polskich przedostały się na Węgry[746]. Po opanowaniu tych terenów przez wojska niemieckie, w 1940 roku przy moście kolejowym w Nowinach, okupanci zbudowali bunkry obronne, gdzie stacjonowali niemieccy żołnierze[747].

Ryc. 253. Nieczynne kamieniołomy w Nowinach, widok z 2021 roku.

Miejscowa ludność dość szybko zorganizowała ruch oporu wobec okupacji niemieckiej. Komórkę Organizacji Wojskowej w Nowinach założył kierownik miejscowej szkoły ppor. Alfred Janur „Norwid". Powstała wkrótce drużyna partyzancka ZWZ pod dowództwem Bronisława Malca „Żbika". Po aresztowaniach w Majdanie Sopockim w 1941 roku tutejsza komórka zbrojna przestała funkcjonować. Dopiero jesienią 1942 roku utworzono we wsi pluton AK, który wchodził w skład kompanii „Susiec" pod dowództwem por. Witolda Kopcia „Ligoty". Dowódcą plutonu w Nowinach został Stanisław Biszczanik „Ogień", a dowódcami trzech drużyn: Bronisław Malec, Jan Kukiełka „Chrzan" i Stanisław Malec „Miód". Po śmierci Stanisława Biszczanika od 1 maja 1944 roku dowódcą plutonu został Bronisław Malec, a na jego miejsce dowódcą drużyny mianowano Jana Malca „Jawora"[748].

Ryc. 252. Kpr. Bronisław Malec, dowódca plutonu w Nowinach, za J. Turowskim 2017.

Do tragedii doszło we wsi 2 lipca 1943 roku, gdy Niemcy spacyfikowali Nowiny, a mieszkańców wysiedlono. Część rodzin na okres 6 dni umieszczono w obozie przejściowym w Zwierzyńcu, a potem wywieziono ich do obozu na Majdanku w Lublinie. Stamtąd na drugi dzień wywieziono ich na roboty do III Rzeszy[749]. Większość wysiedlonych przez stację kolejową w Suścu Niemcy zawieźli kolejowymi wagonami bydlęcymi do obozu przejściowego w Zamościu. Tam po selekcji, część wywieziono w okolice Puław i tam rozpuszczono, natomiast kilkanaście rodzin wywieziono najpierw do Lublina, a stamtąd na roboty do III Rzeszy w okolicach Frankfurtu nad Odrą. Z robót przymusowych ludność powróciła dopiero w marcu 1945 roku[750].

Do głośnej potyczki doszło 30 kwietnia 1944 roku, kiedy partyzanci stoczyli ciężki bój z załogą niemieckiego pociągu pancernego pomiędzy stacją Susiec a stacją Nowiny. W czasie tych walk Niemcy podpalili zabudowania wsi[751].

Podczas II wojny światowej, w 1940 roku, Niemcy zbudowali kolejkę wąskotorową łączącą stację Nowiny z kamieniołomem. Wywozili stąd kamień na swoje potrzeby inwestycyjne[752]. Kamieniołomy były potem eksploatowane kil-

746 L. Głowacki, Działania wojenne..., s. 165 i 173.
747 E. Sochan, Grabowica..., s. 54.
748 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28; B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 193; J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 153 i 160.
749 Informacja ustna Henryka Koman z Nowin, wysiedlona wraz z rodzeństwem i rodzicami 2 lipca 1943 roku.
750 Informacja ustna Władysław Rogowski z Nowin.
751 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121.
752 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 45.

ka lat po wojnie. Po kilkunastoletniej przerwie wydobywanie kamienia wznowił Rejon Dróg Publicznych w Tomaszowie Lubelskim w 1954 roku dla potrzeb budowy dróg utwardzonych. Kamieniołom był czynny do ok. 1975 roku. Do ok. 1968 roku funkcjonowała przy kamieniołomach kolejka wąskotorowa, która przewoziła kamień do stacji kolejowej Nowiny, gdzie przeładowywano kamień na wagony kolejowe. W końcowym okresie funkcjonowania kamieniołomów kamień wywożono samochodami ciężarowymi[753].

Ryc. 255. Cmentarz zamordowanych więźniów w obozie karnym w Nowinach-Błudku, widok z 2021 roku.

Tragicznym bilansem okresu okupacji niemieckiej była śmierć w różnych okolicznościach 13 mieszkańców Nowin[754].

Na terenie Nowin 1 października 1944 roku NKWD i UB założyły w przysiółku Błudek obóz karny o powierzchni 1,5 ha dla żołnierzy AK, NSZ i BCh, w którym więziono, w różnym okresie, łącznie ok. 1000 Polaków. Obóz był otoczony płotem z drutu kolczastego i składał się z 3 baraków, z których jeden zajmowała kompania wartownicza 111 pułku rozpoznawczego LWP w sile 120 żołnierzy, pod dowództwem funkcjonariusza NKWD kapitana Władimira Konowałowa. Na cele obozu zajęto także budynek prywatny oraz miejscową leśniczówkę. Więźniowie pracowali w pobliskich kamieniołomach lub przy wyrębie lasu. Liczba osób zmarłych w obozie nie jest dokładnie znana, ale przypuszcza się, że mogło to być około 80 więźniów. Obóz istniał do 26 marca 1945 roku, kiedy żołnierze AK pod dowództwem por. Mariana Wardy „Polakowskiego" oraz por. Konrada Bartoszewskiego „Wira" dokonali napadu i zlikwidowali go. Zabito wtedy komendanta obozu i rozbrojono oddział wartowniczy. Więźniów jednak nie było już w obozie, bowiem kilka godzin przed napadem zostali wywiezieni ze stacji kolejowej w Długim Kącie do podobnej placówki w Poniatowej. W okresie późniejszym na terenie obozu założono cmentarzyk z trzema symbolicznymi mogiłami[755].

Ryc. 254. Plan obozu karnego w Nowinach-Błudku.

W Nowinach 9 lutego 1951 roku, w zasadzce zastawionej przez UB, zginął dowódca tomaszowskiego oddziału WiN Jan Leonowicz „Burta"[756].

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej w 1945 roku otwarto w Nowinach 4-klasową szkołę. Pierwszą nauczycielką została Jadwiga Żdanówna, potem w latach 1945-1949 uczy-

753 Informacja ustna Maria Łazorczyk i Władysław Rogowski z Nowin.

754 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 193.

755 K. A. Tochman, Komunistyczny obóz pracy Nowiny-Błudek na Zamojszczyźnie (1944-1945), „Aparat Represji w Polsce Ludowej", nr 1/2013, s. 91-105; D. Kawałko, Cmentarze województwa..., s. 204.

756 R. Wnuk, Konspiracja akowska i poakowska..., s. 163-164.

ła Franciszka Mamczur[757], a w roku szkolnym 1949/50 Dominika Wachówna[758]. Kolejnymi nauczycielkami były Władysława Płoszajówna (1950-1953) i Stanisława Jamroż po mężu Kusiak (1953-1956). Długoletnią kierowniczką szkoły w Nowinach była Józefa [Janina] Grabowska, która pracowała tutaj w latach 1958-1971. Jej następczynią na tym stanowisku w latach 1971-1973 została Zofia Siuda[759].

Ryc. 256. Jadwiga Żdanówna, nauczycielka w Nowinach w roku szkolnym 1944/45, wg J. Markiewicza 1985.

Ryc. 257. Stanisława Kusiak [Lebioda], kierowniczka szkoły w Nowinach, fot. ze zb. S. Lebiedy.

Ryc. 258. Józefa Grabowska, kierownik szkoły w Nowinach, fot. ze zb. AP w Zamościu.

Ryc. 259. Dawna drewniana szkoła w Nowinach, obecnie przebudowana, widok z 2021 roku.

Zajęcia szkolne do 1988 roku prowadzono w drewnianym budynku szkolnym. W 1988 roku oddano do użytku nową, murowaną szkołę. W 1973 roku, kiedy utworzono Zbiorcze Szkoły Gminne, szkoła w Nowinach została przemianowana na Punkt Filialny SP w Majdanie Sopockim. Kierowniczką Punktu Filialnego była najpierw Janina Sobczuk, potem Zofia Gałan, Teresa Biszczanik (1980-1988) i w latach 1988-1993 Urszula Mielniczek. W 1993 roku ze względu na małą ilość uczniów szkołę zamknięto, ale po roku wznowiono naukę w klasach 0-3. Od 1994 roku nie było już Punktu Filialnego tylko Oddział Zamiejscowy, gdzie samodzielnie pracowała Urszula Mielniczek – nauczycielka oddelegowana ze szkoły w Majdanie Sopockim. Szkołę w Nowinach ostatecznie zamknięto w 2000 roku[760].

Istotnym wydarzeniem było utworzenie w Nowinach w 1928 roku przez Franciszka Watraka i Józefa Łasochę jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej. Początkowo strażacy dysponowali tylko sikawką ręczną, którą przechowywano w zbudowanej w 1930 roku drewnianej remizie. Dopiero w 1944 roku jednostka otrzymała motopompę. W 1954

757 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950, nr 510.

758 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 100.

759 Informacja ustna Teresa Biszczanik z Nowin.

760 Informacja ustna Teresa Biszczanik i Urszula Mielniczek, kierowniczki PF w Nowinach.

Ryc. 260. Uczniowie przy 4-klasowej szkole w Nowinach, ok. 1965 r., fot. ze zb. H. Koman.

Ryc. 261. Nauczycielki T. Bieszczanik i E. Litkowiec z uczniami PF w Nowinach na choince szkolnej, ok. 1989 r., fot. ze zb. T. Biszczanik.

Ryc. 262. Teresa Biszczanik, kierownik szkolnego Punktu Filialnego w Nowinach, fot. ze zb. T. Bieszczanik.

Ryc. 263. Urszula Mielniczek, nauczycielka w Nowinach do 2000 roku, fot. ze zb. U. Mielniczek.

rian Jasina (1971-1991), Józef Pastuszak (1991-2012)[761] i od 2012 roku Janusz Rogowski.

Ludność Nowin zajmowała się głównie rolnictwem. Ponadto funkcjonowały tutaj dwa młyny wodne notowane jeszcze w 1978 roku[762], a także nieliczni rzemieślnicy. Po II wojnie światowej stolarzem był Franciszek Gontarz, a kowalem Józef Malec[763].

Jeszcze w okresie okupacji Niemcy zbudowali w Nowinach utwardzoną drogę na trasie Nowiny-Grabowica-Kunki-Tomaszów Lubelski. Dalszych kilka ważnych inwestycji dokonano we wsi po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej. W 1962 roku Nowiny zostały zelek-

Ryc. 264. Straż pożarna w Nowinach w okresie międzywojennym, fot. za *„Straże pożarne powiatu tomaszowskiego"*.

roku podczas pożaru wsi spłonęła także remiza strażacka. Nową remizo-świetlicę wybudowano w latach 1959-1961. W budynku tym mieścił się także Klub Rolnika z kioskiem „Ruchu" oraz sala taneczna, gdzie także kino objazdowe wyświetlało swoje filmy. Funkcję prezesa OSP w Nowinach pełnili kolejno: Franciszek Watrak (1928-1944), Józef Łazorczyk (1944-1949), Józef Watrak (1949-1957), Franciszek Watrak (1957-1964), Jan Łazorczyk (1964-1971), Ma-

tryfikowane, a w 1979 roku zbudowano wodociąg podłączony do hydroforni w Grabowicy[764].

761 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 129-130.

762 J. Górak, Młyny wodne na Lubelszczyźnie, „Studia i Materiały Lubelskie, t. 14/1997, s. 124.

763 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954.

764 Informacja ustna Władysław Rogowski, Józef Pastuszek i Maria Łazorczyk z Nowin.

Ryc. 265. Jan Łazorczyk, prezes OSP i sołtys w Nowinach, fot. ze zb. M. Łazorczyk.

Ryc. 267. Maria Łazorczyk, przewodnicząca KGW w Nowinach, fot. ze zb. M. Łazorczyk.

W latach 60. zorganizowano we wsi Kółko Rolnicze, którego prezesem został najpierw Józef Mielniczek, a potem Władysław Ostasz. Kółko posiadało zestaw omłotowy, siewnik konny i kopaczkę do ziemniaków. W 1975 roku sprzęt rolniczy przekazano do SKR w Suścu, a Kółko Rolnicze w Nowinach rozwiązano[765].

a przewodniczącą KGW w Nowinach została Maria Bugno[766].

Pod koniec lat 60. powstał we wsi Klub Rolnika, który prowadził najpierw Władysław Kusiak, a potem Maria Łasocha. Przy Klubie od 1974 roku kilkanaście lat funkcjonował także punkt filialny Gminnej Biblioteki w Suścu[767].

Ryc. 266. Koło Gospodyń Wiejskich z Nowin, fot. ze zb. GOK w Suścu.

W latach 60. powstało we wsi Koło Gospodyń Wiejskich, którego przewodniczącą została Maria Łazorczyk. Koło organizowało kursy gotowania i pieczenia oraz wypożyczalnię naczyń. W latach 90. Koło przestało działać, ale reaktywowano je w od 2009 roku,

Bardzo przydatnym obiektem we wsi był sklep spożywczy zorganizowany przez GS w Majdanie Sopockim. Początkowo mieścił

765 Informacja ustna Władysław Rogowski.

766 Informacja ustna Maria Łazorczyk z Nowin.

767 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972; APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 4; Kronika GBP w Suścu; Informacja ustna Władysław Rogowski z Nowin.

się on w mieszkaniach prywatnych u Andrzeja Gardyjasa, gdzie sprzedawała córka Alfreda, a następnie u Józefa Szkołuby, gdzie sprzedawał najpierw Ryszard Mielniczek, a potem Józefa Miciuk. W latach 70. wybudowano niewielki drewniany kiosk i tam sprzedawała najpierw Grażyna Ostasz-Makohon, a po niej Marzena Trześniowska. Sklep GS funkcjonował do 1992 roku. Potem otwarto dwa sklepy prywatne: u Marii Łazorczyk i Henryki Koman. Po kilkunastu latach oba obiekty zlikwidowano, natomiast handel prowadziła Marianna Łasocha, a jej sklep funkcjonował do 2019 roku[768].

Szczególną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w okresie powojennym w Nowinach pełnili kolejno: Jan Łazorczyk (1939-1946)[769], Bazyli Szwed (do 1951 r.), Jan Pogudz (1951-1952), Władysław Biszczanik (1960-1966), Jan Pastuszek (1969), Jan Mielniczek (1969-1971)[770], Stanisław Ożga (1971-1974), Józef Pastuszek (1974-1994), Jacek Bugno (1994-1998), Edward Trześniowski (1998-2002) i od 2002 roku Janusz Rogowski[771].

Ryc. 268. Jan Mielniczek, prezes OSP i sołtys z Nowin, fot. ze zb. U. Mielniczek.

Ryc. 269. Józef Pastuszek, prezes OSP i wieloletni sołtys w Nowinach, fot. ze zb. J. Pastuszka.

Obecnie Nowiny to niewielka wieś. W 2000 roku liczyła 272 mieszkańców i zajmowała 582 ha powierzchni[772], a w 2021 roku mieszkało tutaj 253 mieszkańców[773].

768 Informacja ustna Władysław Rogowski i Teresa Biszczanik z Nowin.
769 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
770 APZ, Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972, nr 13.
771 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Janusz Rogowski z Nowin.
772 M. Pizun, Susiec..., s. 89.
773 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.

OSEREDEK

Wieś położona w środkowej części gminy Susiec, nad rzeką Jeleń, na pograniczu Roztocza Środkowego i Równiny Biłgorajskiej.

Podczas badań powierzchniowych AZP nie zarejestrowano żadnych stanowisk archeologicznych (punktów osadniczych) na terenie Oseredka[774]. Jednak w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim znajdują się dwa odłupki krzemienne, które ogólnie można datować na młodszą epokę kamienia - wczesną epokę żelaza (połowa VI tys. – 400 r. p.Chr.)[775]. Ponadto z okresem wczesnośredniowiecznym można łączyć topór żelazny[776], natomiast z okresem średniowiecznym (XIV-XV w.) żelazny grocik „widłowaty". Być może z okresem wczesnośredniowiecznym można łączyć dwa cmentarzyska kurhanowe oraz pojedynczy kopiec ziemny[777], ale wobec braku badań na tych obiektach ich chronologia nie jest określona, a tego typu obiekty występowały także w schyłkowym neolicie i wczesnej epoce brązu.

Zalążkiem współczesnej wsi był zapewne przysiółek bez nazwy widoczny na mapie F. von Miega z lat 1779-1783, należący wówczas do Nowin (zu Nowiny).

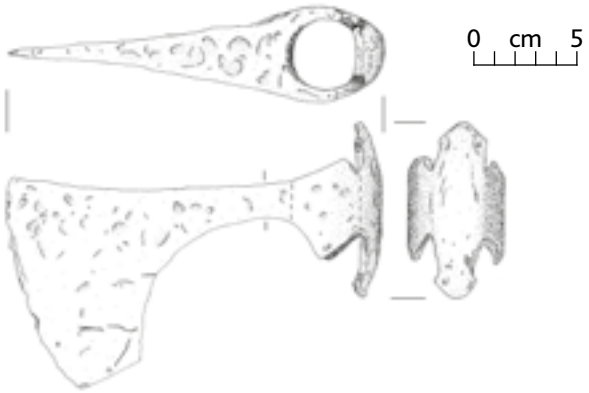

Ryc. 270. Wczesnośredniowieczna siekiera żelazna z Oseredka, wg P. Kotowicza 2014.

774 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
775 Zabytki posiadają numery inwentarzowe MT/103/A i MT/195/A.
776 Topór żelazny był publikowany przez P. N. Kotowicza, Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich, Rzeszów 2014, poz. kat. 280 (stanowisko jako Łąki Byki).
777 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 120-122.

Ryc. 271. Oseredek jako przysiółek należący do Nowin (zu Nowiny) na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Pierwsza wzmianka o miejscowości pochodzi z roku 1817, kiedy należała do parafii łacińskiej w Józefowie[778]. Niewątpliwie od początku wchodziła w skład Ordynacji Zamojskiej, w ramach klucza józefowskiego. W 1839 roku Oseredek pojawił się na Mapie Kwatermistrzowskiej[779], a spis z 1840 roku notował go w unickiej parafii w Sopocie i ordynackiej gminie Aleksandrów[780]. Od 1867 roku wieś należała do gminy Majdan Sopocki[781].

Miejscowość miała wybitnie rolniczy charakter. Jednak obok gospodarstw rolnych do 1910 funkcjonowała we wsi wapniarka, którą z nieznanych powodów zamknięto[782]. O wapniarce w Oseredku wspomina już Mikołaj Stworzyński w swojej pracy, którą ukończył w 1834 roku. Nie podaje jednak żadnych szczegółów, ale można się domyślać, że funkcjonowała już przed tą datą[783].

Według danych z 1905 roku Oseredek zajmował 622 i 11/19 dziesięciny (660,20 ha) ziemi, z tego 510 i 1/12 dziesięciny zajmowały grunty orne, 89 i 1/6 dziesięcin łąki, a 22 i 2/9 dziesięciny nieużytki. We wsi były 82 domy oraz 743 mieszkańców: 113 prawosławnych i 630 rzymskokatolików[784]. Ludność prawosławna, wcześniej unicka, należała do parafii w Majdanie Sopockim, natomiast rzymskokatolicy uczęszczali do kościoła w Józefowie.

Na pocz. XX wieku zanotowano znaczny rozwój wsi, co uwidacznia spis z 1921 roku, który wymienia tutaj 132 domy oraz 784 mieszkańców, w tym 1 Ukraińca i 12 Żydów[785]. W 1929 roku funkcjonowała we wsi dziegciar-

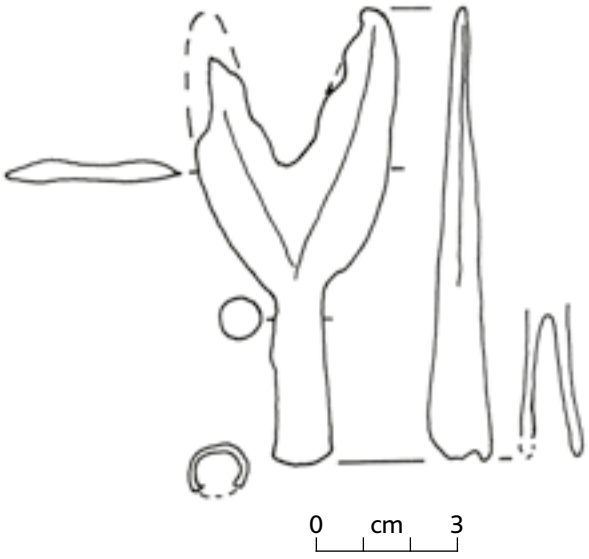

Ryc. 272. Średniowieczny, żelazny grocik „widłowaty" do strzały z Oseredka, rys. J. Bagińska.

778 J. A. Wadowski, Kościoły diecezji..., s. 516.
779 B. Czopek, Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego), Wrocław, s. 185.
780 F. Rzemieniuk, Unickie szkoły początkowe..., s. 219.
781 SGKP, wypisy, s. 272.
782 APL, Akta wapniarki w Oseredku 1869-1893.
783 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., s. 46.
784 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 38.
785 Skorowidz..., t. IV, s. 8.

Ryc. 273. Wapniarka z Oseredka, fot. ze zb. Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim.

nia. W 1923 roku wznowiła także swoją działalność wapniarka, dzierżawiona od Ordynacji przez Albina Piskorskiego. Zajmowała ona obszar 5,6 ha i obok 1 budynku mieszkalnego zbudowano przy niej 6 budynków gospodarczych, drewnianych. Ogólna wartość wapniarki w 1925 roku wynosiła 26 898 zł. Jednak z uwagi na skromne zasoby surowcowe wypalanie wapna stało się nieopłacalne i zakład zamknięto w 1928 roku. Albin Piskorski dzierżawił także ziemski majątek ordynacki w Oseredku[786].

Ważną rolę w życiu mieszkańców odgrywała oświata, choć jej dzieje są stosunkowo późne, gdyż w okresie zaborów nie notowano tutaj szkoły. Nie wymieniają jej jeszcze źródła w 1916 roku[787], a zatem powstała w latach 1917-1924. Początkowo funkcjonowała jako 1-klasowa szkoła, gdzie uczyli: Piotr Grochmalicki (1924-1925), Helena Krzywonosikówna (1925-1926), Michalina Mularczyk (1927-1930), Jadwiga Ukleja (1929-1930), Helena Bartosiewicz z mężem Antonim (1930-1933), Maria Janiczek (1933-1937), Józef Huk (1933-1934), a od 1934 roku Stanisława Szmiganowska[788]. Przed 1939 rokiem uczył tutaj nieznany z imienia Lesisz, w latach 1940-1941 tutejszym nauczycielem był Wincenty Brzozowski[789], a podczas II wojny światowej Stefan Galasiński i Wiarosława Brzozowska, notowani w 1941 roku[790].

Początkowo nauka odbywała się w wynajmowanych salach lekcyjnych, natomiast w latach 1937-1939 zbudowano budynek z drewnianych bali, gdzie swoją siedzibę znalazła szkoła oraz mieszkanie dla nauczycieli[791].

786 M. Kozaczka, Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 96; APL, Akta wapniarki w Oseredku 1923-1927; A. Kozaczka, Uprzemysłowienie Ordynacji Zamojskiej w okresie międzywojennym, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej", t. VII/2010, s. 216-217.

787 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 12-13.

788 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.

789 J. Peter, Tomaszowskie za okupacji, Tomaszów Lubelski 1990, s. 46.

790 M. Bury, Zarys historii Związku..., s. 40.

791 Informacja Mieczysław Watrak, dyrektor szkoły w Oseredku.

Ryc. 274. Strażacy z Oseredka na zawodach w Siemierzu w 1984 r., fot. ze zb. Muzeum Pożarnictwa w Oseredku.

Ryc. 275. Piotr Grochmalicki, nauczyciel w Oseredku w latach 1924-1925, ze zb. AP w Zamościu.

Ryc. 276. Wincenty Brzozowski, nauczyciel w Oseredku w latach 1940-1941, fot. ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 277. Józef Biały, prezes OSP w Oseredku w latach 1949-1985.

Ryc. 278. Mieczysław Watrak, prezes OSP w Oseredku w latach 1985-1993, fot. ze zb. M. Watraka.

W okresie międzywojennym ważną inicjatywą było utworzenie przez Jana Gierczaka i Jana Zuba w Oseredku w 1930 roku jednostki straży pożarnej. Początkowo strażacy nie mieli sprzętu gaśniczego. Dopiero w 1937 roku kupiono sikawkę skrzyniową, dwa odcinki węża, prądownicę z pyszczkiem i kilka wiader. Podczas okupacji niemieckiej, po aresztowaniu trzech strażaków w 1939 roku, jednostka przestała istnieć. Reaktywowano ją z inicjatywy Stanisława Łaby i Adama Turczanika w 1944 roku. Możliwości ratownicze strażaków wzrosły w 1957 roku, kiedy jednostka otrzymała motopompę, a w 1959 roku samochód strażacki. W 1964 roku wybudowano pierwszą, a w 1988 roku drugą remizę. Funkcję prezesa pełnili kolejno: Jan Mazur (1930-1939), Adam

Ryc. 279. Drużyna partyzantów AK z Oseredka, fot. ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Turczanik (1944-1949), Józef Biały (1949-1985), Mieczysław Watrak (1985-1993), Jan Łaba (1993-2010) i od 2010 roku Jerzy Bosiak[792]. Przydatność straży wypróbowano podczas kilku akcji. Jedną z nich przeprowadzono w 1961 roku, kiedy we wsi wybuchł pożar i spłonęło 10 gospodarstw. Wówczas akcja strażaków uchroniła mieszkańców od większej tragedii[793].

W latach 1964-1974 obok drużyny męskiej działała także sekcja żeńska pod dowództwem Bronisławy Litkowiec, potem Marii Nieściór i Krystyny Nieściór[794].

Tragiczne wydarzenia dotknęły Oseredek w okresie II wojny światowej. Dnia 29 czerwca 1943 roku Niemcy dokonali pierwszej pacyfikacji, podczas której aresztowali kilku mieszkańców paląc przy tym część zabudowań. Dnia 4 lipca 1943 roku wieś została ponownie spacyfikowana, a część mieszkańców wysiedlono[795]. Podczas II wojny światowej, w różnych okolicznościach, zginęło 22 mieszkańców wsi[796].

Kilkunastu mieszkańców wsi brało udział w ruchu oporu należąc do 3 kompanii AK „Susiec" pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia „Ligoty"[797]. Partyzanci z Oseredka tworzyli drużynę pod dowództwem Aleksandra Fiutki i brali udział w akcjach kompanii „Susiec"[798].

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej życie powoli wracało do normy. W 1944 roku reaktywowano we wsi 4-klasową szkołę, a uczyli tutaj nadal Stefan Galasiński – kierownik i Wiarosława Brzozowska (1944-1946). Potem szkołą kierowali kolejno: Henryk Krzaczkowski (1946-1949), Helena Miazga [Bogusz] (1949-1951) i Alicja Pydówna (1951-1955). Uczyły wówczas także: Aniela Salitra (1950-1951), Maria Adamczuk (1950-1951),

792 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 123; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 129-130; J. Łasocha, Ochotnicza straż pożarna w Oseredku. Z pamiętnika strażaka, [2001], s. 13.
793 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121.
794 Tamże, s. 121.
795 M. Pizun, Susiec..., s. 94; B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 194.
796 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 194-195.
797 I. Caban, Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.
798 Informacja ustna Stanisław Hurkała z Oseredka.

Ryc. 280. Szkoła drewniana w Oseredku, widok z 2021 roku.

Alfreda Bartosiewicz (1952-1954), Czesław Czuk (1950-1951)[799] i Władysław Luchowski (1954-1957)[800]. Szkoła stopniowo podwyższała swój stopień organizacyjny aż do 8-klasowej w 1966 roku. W latach 1955-1960 kierownikiem szkoły była Kazimiera Łaszkiewicz [Dzida][801], a następnie Jan Dzida (1960-1974). W 1974 roku obniżono stopień organizacyjny placówki do 3-klasowej, jej kierownikiem w latach 1974-1980 była Kazimiera Dzida, a potem Mieczysław Watrak (1980-1982)[802]. W wyniku starań dyr. M. Watraka podniesiono stopień organizacyjny szkoły w roku 1981/82 do 4-klasowej, od roku 1982/83 do 8-klasowej, a stanowisko dyrektora obejmowali kolejno: Mieczysław Watrak (1982-1984), Wanda Kowal (1984-1986), Jan Hałasa (1986-1987), Andrzej Skroban (1987-1990), Mieczysław Watrak (1990-1995), Stanisława Pogudz (1995-2000) i Elżbieta Litkowiec (2000-2003).

W okresie powojennym szkoła była kilkakrotnie remontowana i doposażana w kolejne sprzęty i pomoce dydaktyczne. Po utworzeniu szkoły 8-klasowej zlikwidowano mieszkanie dla nauczycieli, aby powiększyć ilość potrzebnych sal lekcyjnych. Do budynku szkolnego podłączano sukcesywnie kolejne media: prąd w 1960 roku, wodę w 1990 roku, telefon w 1991 roku oraz gaz w 1992 roku[803]. W 2003 roku, ze względu na małą ilość dzieci, szkołę zlikwidowano, a ostatni rok szkolny funkcjonowała jako placówka o klasach 0-3.

Ryc. 281. Mieczysław Watrak, kierownik/dyrektor szkoły w Oseredku w latach 1982-1984 i 1990-1995, fot. ze zb. M. Watraka.

Ryc. 282. Stanisława Pogudz, dyrektor szkoły w Oseredku w latach 1995-2000, fot. z archiwum SP w Suścu.

Ludność Oseredka zajmowała się głównie rolnictwem i tylko nieliczni uprawiali rzemiosło. Po II wojnie światowej kowalstwem zajmowali się najpierw Ludwik Jung i Jan Łasocha, a potem Władysław Fidler[804]. Już w okresie międzywojennym funkcjonowała we wsi leśniczówka Ordynacji Zamojskiej, gdzie leśniczym był Zygmunt Nowowiejski, zamordowany przez Niemców w 1943 roku[805]. W latach 1944-1973 roku leśniczówka w Oseredku należała do nadleśnictwa Susiec, a od 1973 roku do nadleśnictwa Józefów. Po II wojnie światowej leśnictwo (wg danych z 1976 r.)

799 APZ, Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski 1916-1950, nr 511.

800 Informacja ustna Stanisław Hurkała z Oseredka.

801 Pamiętnik Jana Świergonia, nauczyciela w Oseredku w latach 1954-1955.

802 Mieczysław Watrak (ur. 1956) był najpierw jeden rok kierownikiem szkoły w Oseredku, a potem dwukrotnie jej dyrektorem, latach 1982-1984 i 1990-1995. W latach 1984-1990 był zastępcą Gminnego Inspektora Oświaty i Wychowania w Suścu, potem starszym wizytatorem w Kuratorium Oświaty w Zamościu i Lublinie (1985-1990), dyrektorem Wydziału Oświaty, Kultury i Kultury Fizycznej starostwa w Tomaszowie Lubelskim w latach 1999-2011 oraz założycielem i dyrektorem Kolegium Języków Obcych w Tomaszowie Lubelskim.

803 Informacja ustna Mieczysław Watrak, dyrektor szkoły w Oseredku; Archiwum SP w Suścu.

804 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954 oraz informacja ustna Mieczysław Watrak.

805 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 197.

Ryc. 283. Dyrektor Mieczysław Watrak z uczniami klasy IV szkoły w Oseredku w 1982 roku, fot. ze zb. M. Watraka.

Ryc. 284. Grono pedagogiczne szkoły w Oseredku w 1992 roku, fot. ze zb. M. Watraka.

obejmowało 1874,76 ha powierzchni. Leśniczym był najpierw Józef Skroban, potem Jan Kula, ponownie Józef Skroban, Stanisław Rojek (1960-2003), Jan Haczykowski (2003-2016) i obecnie Andrzej Żmijan[806]. W Oseredku pracowali także gajowi, a funkcję tę pełnili: Trześniowski, Jan

806 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 94, 128 oraz informacja ustna Stanisław Hurkała z Oseredka.

Ryc. 285. Jan Łasocha, prezes KR i wieloletni naczelnik OSP w Oseredku, fot. ze zb. Muzeum Pożarnictwa w Oseredku.

Ryc. 286. Elżbieta Litkowiec, dyrektor szkoły w Oseredku w latach 2000-2003, fot. z archiwum SP w Suścu.

sław Turczanik i Piotr Łagowski. Dwa ostatnie tartaki funkcjonują do tej pory[808].

W okresie powojennym wieś wykazywała się dużą inicjatywą społeczną. W 1959 roku powstało Kółko Rolnicze, z prezesem Janem Łasochą. Jego następcą na tym stanowisku był najpierw Władysław Koper, a potem Józef Koper. Kółko Rolnicze początkowo dysponowało jedynie zestawem omłotowym, ale z czasem ilość sprzętu wzrosła do 2 ciągników z osprzętem. W 1975 roku Kółko Rolnicze włączono do SKR w Suścu i w jej strukturach działało do końca 1990 roku. W 1991 roku zostało reaktywowane, a jego prezesem został Marian Sadło. Jednak

Ryc. 287. Członkinie KGW z Oseredka podczas uroczystości religijnej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Łasocha, Jan Pasieczny, Franciszek Kołodziejczyk, Jan Fuks i Franciszek Fuks[807].

Duże kompleksy leśne otaczające wieś były przyczyną budowy kolejnych, niewielkich tartaków we wsi. Najstarszy z nich należał do Józefa Solucha, a po nim podobne zakłady zbudowali: Jan Łasocha, Jan Bondyra oraz Mirodziałalność tego „nowego" Kółka była zaledwie kilkuletnia i ostatecznie zostało rozwiązane, a sprzęt rolniczy sprzedano na licytacji[809].

Około 1985 roku utworzono we wsi Koło Gospodyń Wiejskich z przewodniczącą Marią Łasochą, a potem jej funkcję przejęła Maria Litkowiec. Gospodynie organizowały kursy: masarski, gotowania i pieczenia oraz prowa-

807 Informacja ustna Stanisław Hurkała i Mieczysław Watrak z Oseredka.

808 Informacja ustna Mieczysław Watrak z Oseredka.

809 Informacja ustna Stanisław Hurkała z Oseredka.

dziły wypożyczalnię naczyń. Pod koniec lat 80. XX wieku działalność KGW zamarła. Reaktywowano je w 2015 roku, a jego przewodniczącą została Lucyna Łasocha.

Ważną inwestycją była elektryfikacja wsi w 1960 roku, budowa utwardzonej drogi w latach 1958-1964, gazyfikacja w latach 1990-1992 i budowa wodociągu w 1991 roku[810]. W latach 1981-1982 wybudowano w Oseredku murowany kościół pw. św. Maksymiliana Kolbe, konsekrowany 10 października 1982 roku przez biskupa Zygmunta Kamińskiego[811]. W 1994 roku wieś została ztelefonizowana, w 2007 roku zmodernizowano drogę utwardzoną na odcinku całej wsi budując przepusty betonowe i ułożono chodnik wzdłuż całej trasy, w 2009 roku częściowo zmodernizowano sieć elektryczną wymieniając ją z napowietrznej na podziemną, inwestycję dokończono w 2015 roku. W 2009 roku zbudowano w Oseredku sieć kanalizacyjną, a w 2019 roku zbudowano drogę asfaltową do Majdanu Sopockiego oraz położono światłowód[812].

Znaczącą rolę w życiu mieszkańców odgrywały miejscowe sklepy, których w okresie powojennym funkcjonowało we wsi kilka. Były to sklepy GS z Majdanu Sopockiego i początko-

Ryc. 288. Kościół filialny pw. św. Maksymiliana Kolbego w Oseredku, stan z 2021 roku.

Ryc. 289. Muzeum Pożarnictwa i remiza strażacka w Oseredku, widok z 2021 roku.

Ryc. 290. Ekspozycja ręcznych pomp strażackich w Muzeum Pożarnictwa w Oseredku.

810 Informacja ustna Stanisław Hurkała i Mieczysław Watrak z Oseredka.

811 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 328.

812 Informacja Mieczysław Watrak z Oseredka.

wo mieściły się w mieszkaniach prywatnych sprzedawców. Pierwszym sprzedawcą był Józef Mielniczek, a potem kolejno: Antoni Drążek, Józefa Mazur i Jan Mielniczek. W 1972 roku zbudowano murowany sklep, gdzie pracowała najpierw Seweryna Szwed, a potem Bożena Trześniowska. Jeden ze sklepów (kiosk) prowadziła Janina Sadło. Sklep w kiosku zlikwidowano ok. 1992 roku, natomiast drugi sklep GS odkupiła Bożena Trześniowska i handlowała w nim do ok. 2000 roku. W 1991 roku niewielki budynek sklepowy wybudowała Teresa Szaluś i prowadzi w nim handel do tej pory[813].

Wyjątkowym obiektem we wsi jest otwarte w 2014 roku Muzeum Pożarnictwa, którego inicjatorem i organizatorem był zawodowy strażak Jan Łasocha. Zgromadzono tutaj unikalne zbiory sikawek ręcznych, motopomp, umundurowania, armatury wodno-pianowej, hełmów i samochodów strażackich. W zbiorach znajduje się także model zaprzęgu konnego oraz dokumenty i czasopisma dotyczące pożarnictwa. Muzeum organizacyjnie podlega pod Gminny Ośrodek Kultury w Suścu, a opiekę nad nim sprawuje Lucyna Łasocha.

Istotną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Oseredku pełnili kolejno: Adam Turczanik (do 1944 r.), Jan Pogudz (1946-1950)[814], Jan Kowal (1947), Władysław Kowal (1960), Jan Pogudz (1961), Władysław Szwed (1962-1966), Andrzej Wrębiak (od końca lat 60. do ok. 1987 r.), Józef Koper (ok. 1987-1998), Maria Kostek (1998-2010) i od 2010 roku Tomasz Soluch[815].

Ryc. 291. Władysław Szwed, sołtys w Oseredku w latach 60. XX wieku.

813 Informacja ustna Teresa Szaluś z Sušca, właścicielka sklepu w Oseredku.

814 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87; Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski 1916-1950, nr 218, s. 3.

815 Archiwum UG w Suścu.

Oseredek jest obecnie średniej wielkości wsią. W 2000 roku liczył 1117 ha powierzchni oraz 627 mieszkańców[816], a w 2021 roku mieszkało tutaj 500 mieszkańców[817].

PAARY

Wieś położona na południowym skraju gminy Susiec, nad rzeką Tanew, w obrębie Roztocza Środkowego.

Pierwsze ślady działalności ludzkiej na terenie miejscowości miały miejsce już w pradziejach, a dowodzą tego badania archeologiczne, podczas których odkryto kilka stanowisk archeologicznych (punktów osadniczych)[818]. Najstarszym zabytkiem jest krzemienna siekierka, którą z dużym prawdopodobieństwem można łączyć z osadnictwem schyłkowoneolitycznej kultury ceramiki sznurowej (2900-2300/2200 r. p.Chr.)[819]. Schyłkowy neolit (kultura ceramiki sznurowej) lub wczesną epokę brązu (kultura mierzanowicka) reprezentuje ślad w postaci 1 fragmentu naczynia glinianego. Nieco młodszą wczesnobrązową kulturę trzciniecką (1650-1100 r. p.Chr.) reprezentuje 8 ułamków naczyń glinianych[820]. Kolejne ślady osadnictwa pochodzą dopiero z okresu rzymskiego (I-IV w.), z którym można łączyć brązową fibulę (zapinkę). Na okres wczesnośredniowieczny (XI-XIII w.) należy datować żelazny grot do strzały z łuku[821], natomiast żelazny topór, znaleziony na powierzchni pól, reprezentuje już okres średniowieczny (XIV-XVI w.)[822]. Być może z okresem wczesnośredniowiecznym można łączyć także dwa cmentarzyska

816 M. Pizun, Susiec..., s. 94.

817 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.

818 A. Kokowski, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 96-88, Lublin 1989, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

819 Zabytek ten znajduje się w zbiorach Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim.

820 J. Niedźwiedź, Przemiany kulturowe i osadnicze na Roztoczu Środkowym i w Kotlinie Zamojskiej od środkowej epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, cz. 2, katalog, Rzeszów 2018, maszynopis pracy doktorskiej na UR w Rzeszowie, s. 57.

821 Zabytek ten znajduje się w zbiorach Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

822 A. Kloss, J. Kuśnierz, Późnośredniowieczne czekany, topory i siekiery z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w XIV-XVI w., „Acta Universitatis Lodzensis". Folia Archaeologica, t. 36, s. 243, Tabl. IV:E.

kurhanowe i pojedynczy kopiec ziemny[823], ale wobec braku badań ich chronologia pozostaje nieokreślona, a tego typu obiekty występowały także w schyłkowym neolicie i wczesnej epoce brązu.

Ryc. 292. Paary, krzemienna siekierka kultury ceramiki sznurowej, zb. Muzeum im. dr. Janusza Patera w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 293. Żelazny grocik wczesnośredniowieczny z Paar, rys. J. Bagińska, ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Wieś Paary (pierwotnie Pary) została osadzona w lesie Par, który był już wzmiankowany w dokumentach z 1586 roku. Wówczas doszło do sporów granicznych między Florianem Łaszczem a kanclerzem Janem Zamoyskim o rozsypanie kopców w lesie Par[824].

Ryc. 294. Żelazny topór średniowieczny z Paar, zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Zalążkiem miejscowości była huta szklana, której początki w dawniejszej literaturze datowano na około 1700 rok[825]. Wydaje się jednak, że w cytowanym źródle M. Stworzyńskiego podano omyłkowo datę „około 1700 roku"[826] zamiast „około 1800 roku". Jeszcze na mapie F. von Miega z lat 1779-1783, w miejscu obecnej wsi widnieje las „Baar", na terenie którego wkrótce powstała huta szkła. W świetle dalszych dokumentów początki wsi można ustalić na 1791 rok, kiedy w lesie należącym do dawnej włości rogozińskiej, na terenie Łosińca, założono hutę szkła Par. Została ona wybudowana z drewna, na podmurowaniu i przykryta gontem. Jej budowę i wyposażenie finansował arendarz kuźni w Tarnawatce, w zamian za 3-letnią dzierżawę na sumę 20 tys. zł, oprócz kosztów budowy[827]. Do huty należało 60 mórg i 128 prętów ziemi ornej, 6 mórg i 240 prętów

823 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 123-124.

824 H. Gmiterek, Narol Stary alias Hołosznia. O dawnych dziejach wsi Narol (do początków XIX w.), [w:] Od Narola po Bełz, red. Z. Pizun, A. Siemieńska, R. Gawryś, Horyniec-Zdrój–Lubaczów–Lubycza Królewska–Narol–Tomaszów Lubelski 2022, s. 30.

825 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 181; W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 84; J. Niedźwiedź, Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Zamość 2003, s. 367.

826 Poprawną, naszym zdaniem, interpretację początków huty i miejscowości Paary podaje M. Koper, Zagadkowe toponimy powiatu tomaszowskiego: Paary, Pucharki, Szkoci Dół i Ulhówek, „Rocznik Tomaszowski", t. 8/2019, s. 215-216.

827 J. Kasperek, Gospodarka folwarczna Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w., Warszawa, s. 135-136.

łąk oraz 220 prętów ogrodów. Ponadto dzierżawca huty dzierżawił ją z tutejszą arendą, co sugeruje istnienie przy hucie karczmy. Dodatkowo funkcjonował tutaj browar piwny, który w 1836 roku przerobiono na dom dla pracowników[828]. Główny budynek huty był drewniany, z dylów łupanych, w słupy zbudowany i gontami pokryty, z kominami nad dach wystającymi. Wymiary budynku wynosiły: długość 32,75 m, szerokość 16,08 m i wysokość 4,17 m. Obok budynków produkcyjnych (m.in. 6 komórek na skład szkła i popiołów), do huty należał jeszcze dom dzierżawcy, domy dla majstrów oraz 2-3 domy dla pracowników[829]. Zakład składał się z siedmiu pieców, z których dwa główne służyły do wyrobu masy na szkło, dwa kolejne do hartowania szkła, dwa do wypalania donic i gliny na donice, a jeden do prostowania tafli szkła. Oba piece główne zawierały po sześć donic i przy każdej pracował jeden majster. Zatrudniano także tafelników, smelcarzy, sularzy, pogrzebaczy, tokarzy oraz pomocników. W hucie produkowano wyroby przeciętnej jakości: zielone butelki kwartowe, półkwartowe i trzykwartowe, szklanki i tafle szkła białego[830]. Zielone butelki huta produkowała m.in. dla browaru w Zwierzyńcu[831].

Pierwszym dzierżawcą huty był zapewne Ejzyk Gryner, notowany na tym stanowisku w 1794 roku[832]. Na pocz. XIX wieku huta parska była w dzierżawie Wasilewskiego, potem Estery Herriny (do 1814 r.), Lejbusia Kahana (1814-1817), a w latach 1817-1831 Lejby Szpera[833]. W 1831 roku hutę w arendę wzięła Dyna Goldowa, ale gdy w 1836 roku zrezygnowała z dzierżawy, produkcja nieco podupadła. Jednak zakład funkcjonował aż do 1860 roku i przestał istnieć po śmierci ostatniego dzierżawcy – Pinkusa Szenera. Obok huty we wsi uruchomiono w 1842 roku gwoździarnię, która funkcjonowała do 1858 roku[834]. W 2 połowie XIX wieku notowano w Paarach także cegielnię[835], ale dokładne lata jej działalności nie są znane.

Wraz z hutą szkła powstała także wieś, której mieszkańcy byli początkowo zwolnieni z wszelkich opłat, zapewne na 10 lat, gdyż z końcem 1802 roku skończyła się ta wolnizna[836]. Była to miejscowość należąca do Ordynacji Zamojskiej. Spis z 1827 roku notował ją w powiecie tomaszowskim oraz parafii [łacińskiej] Tomaszów. Liczyła wówczas 37 domów i 303 mieszkańców[837]. Pod koniec XIX wieku w Paarach były 74 domy i 687 mieszkańców oraz 1184 morgi (661,52 ha) gruntów włościańskich. Był tu posterunek straży granicznej wybudowany około 1870 roku[838]. Zapewne już w 1809 roku utworzono tutaj przykomorek, należący do komory celnej tomaszowskiej, którego strażnikiem pieszym w 1812 roku był Antoni Pyrzykowski[839]. Przypuszczalnie od 1816 roku istniał tutaj rosyjski posterunek straży granicznej należący do oddziału paarskiego, choć wzmianki o nim pochodzą dopiero z lat 70. XIX wieku[840]. Dowódcą tego posterunku w latach 1871-1874 był kpt. Andrzej Wasiliew, w latach 1877-1881 kpt. Josif Jakowlew, w 1891 roku kpt. Josif Matwiejew, a w 1895 roku rtm. Wasyl Laskiewicz. Posterunek obejmował strażnice w Głuchach, Lisiej Górze, Rybnicy i Paarach[841], a funkcjonował do wybuchu I wojny światowej.

828 Z. Tabaka, Huty szklane w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Rocznik Naukowo Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie", Zeszyt Naukowy 14/1962, Historia, s. 137-143.

829 Z. Tabaka, Huty szklane w Ordynacji Zamojskiej..., s. 138-141.

830 A. Pawłowska-Wielgus, Huta szklana pod Janowem Ordynackim w pierwszej połowie XIX wieku, [w:] Z dziejów powiatu kraśnickiego, red. K. Myśliński, J. R. Szaflik, Lublin 1964, s. 203; R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 97.

831 Z. Tabaka, Przemysł spożywczy Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Prace Historyczne, nr 4/1962, s. 128.

832 Z. Tabaka, Przemysł spożywczy Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Prace Historyczne, nr 4/1962, s. 128.

833 Z. Tabaka, Huty szklane w Ordynacji Zamojskiej..., s. 139.

834 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 87; W. Bender, Reforma czynszowa..., s. 81; A. Koprukowniak, W okresie kształtowania się kapitalizmu..., s. 611.

835 A. Koprukowniak, W okresie kształtowania się kapitalizmu..., s. 617.

836 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 87.

837 Tabella..., t. II, s. 78.

838 SGKP, wypisy, s. 277-278; ZAiBwP, t. 48, s. 84.

839 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 389.

840 Pamiatnaja kniżka... na 1877 god. s. 45;... na 1895 god, s. 181.

841 Pamiatnaja kniżka... na 1871 god, s. 44;... na 1874, s. 45;... na 1877 god. s. 45;... na 1881 god, s. 44;... na 1891 god. s. 176;... na 1895 god, s. 181.

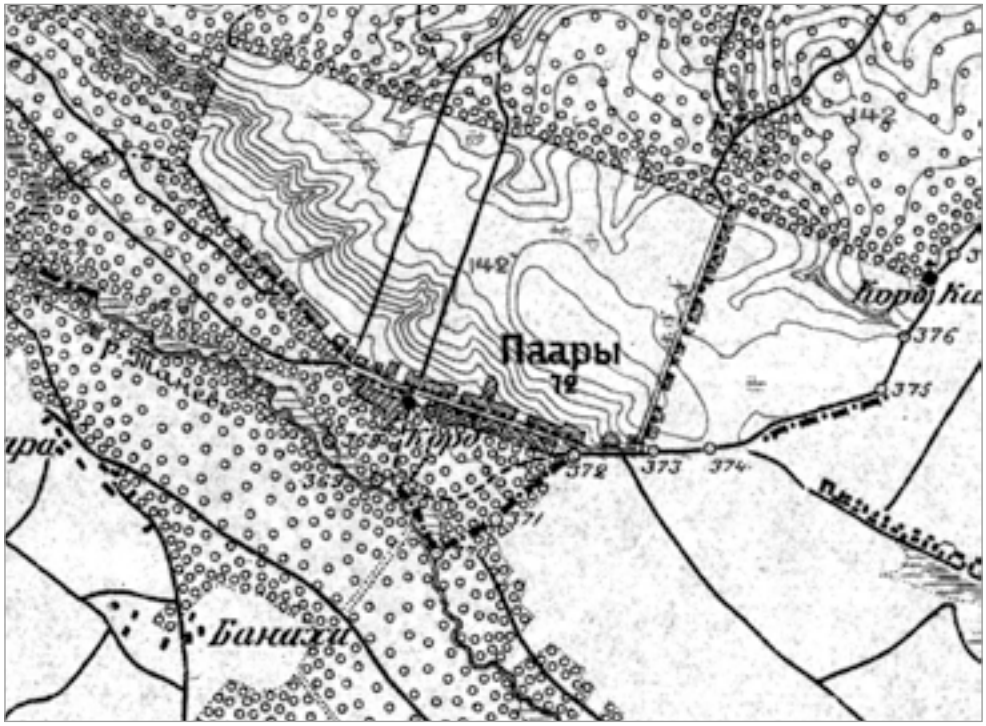

Ryc. 295. Wieś Paary na rosyjskiej mapie z 1914 roku.

Ryc. 296. Budynek szkolny w Paarach w 1930 roku, fot. z Kroniki SP w Paarach.

Na początku XX wieku (1905 r.) ilość domów w Paarach wzrosła do 83, a mieszkańców do 1148, w tym 148 prawosławnych, 978 rzymskokatolików oraz 22 Żydów. Paarscy włościanie posiadali w tym czasie 564 dziesięciny (616,18 ha) gruntu, z tego 464 ½ dziesięciny użytków rolnych, 78 i ½ dziesięcin łąk oraz 21 dziesięcin nieużytków [842].

W 1913 roku otwarto we wsi 1-klasową szkołę rosyjską, gdzie do 1915 roku uczyła Stefania Sidorska[843]. Szkoła ta funkcjonowała tylko do połowy 1915 roku. Jednak przerwa w nauce nie była długa, bowiem pod koniec 1915 roku utworzono 1-klasową szkołę polską. Pierwszym nauczycielem został Zygmunt Mazurkiewicz, którego w latach 1916-1921

842 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 534.

843 Chełmska gubernia 1914 r., s. 27; Kronika SP w Paarach.

zastąpiła Bronisława Kowalewska. Na budynek szkolny przeznaczono dawną strażnicę graniczną, gdzie również ulokowano mieszkania dla nauczycieli[844].

W latach 1916-1921 funkcjonowała druga, 1-klasowa szkoła w Paarach-Kocudzy i tutaj przez cały czas uczyła Stefania Szczawińska. W 1921 roku placówka ta została jednak zlikwidowana. Obok szkół polskich w latach 1918-1919 funkcjonowała we wsi szkoła ukraińska, którą po roku zlikwidowano, a dzieci włączono do szkoły polskiej[845]. Ta ostatnia od 1919 roku stała się szkołą 2-klasową, 5-oddziałową, a nauczycielką w tym roku została Zofia Jakubowska, która kierowała potem tą placówką aż do 1954 roku. Od 1921 roku drugą nauczycielką w Paarach została Maria Paziuk [Szirińska] (uczyła do 1951 roku), a rok później przydzielono trzecią nauczycielkę – Jadwigę Zazulakówną, która uczyła tutaj do 1927 roku. W 1927 roku obniżono stopień organizacyjny szkoły w Paarach do 2-klasowej, 4-oddziałowej i stan taki utrzymał się do 1944 roku[846].

Ryc. 298. Paary, szkoła drewniana, dawny rosyjski posterunek straży granicznej z ok. 1870 roku, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Ryc. 297. Stafania Szczawińska, nauczycielka w Paarach-Kocudzy w latach 1916-1921, fot. ze zb. AP w Zamościu.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na osobę Zofii Jakubowskiej, której długi pobyt w Paarach, w połączeniu z jej aktywną pracą społeczną, zaowocował szeregiem inicjatyw. Obok kierownia szkołą i prowadzenia aktywnej nauki, od lat 20. organizowała (we współpracy z drugą nauczycielką Marią Paziuk) wykłady, akademie i przedstawienia teatralne dla mieszkańców wsi. Z jej inicjatywy powstały tutaj: jednostka straży pożarnej (1921), Koło Gospodyń Wiejskich (1936) i Związek Młodzieży (1927). Zorganizowała także ogródek przy szkole, dzięki jej staraniom przeprowadzono remont szkoły (1933-1934), a po II wojnie światowej zbudowano nową, drewnianą szkołę (1947-1949). Trwała na posterunku nauczycielkim podczas II wojny światowej, ucząc ofiarnie wraz z Marią Paziuk [Szirińską] miejcowe dzieci. Po II wojnie światowej nadal pracowała społecznie na rzecz wsi prowadząc walkę z analfabetyzmem i organizując kółka zainteresowań dla młodzieży. W 1954 roku, wskutek fałszywych oskarżeń do władz oświatowych, została niesłusznie pozbawiona kierownictwa szkoły. Uczyła jednak nadal i odeszła na zasłużoną emeryturę w 1956 roku[847]. Swoją pracą i zaangażowaniem społecznym zyskała szczery szacunek i wdzięczność mieszkańców Paar.

Jeszcze przed I wojną światową, bo pod koniec 1910 roku, miejscowi chłopi utworzyli Spółdzielnię Spożywców[848] i zapewne wtedy zorga-

844 Kronika SP w Paarach.

845 J. Doroszewski, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2/2015, s. 48-49.

846 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; Kronika SP w Paarach.

847 Kronika SP w Paarach.

848 W. Jaworski, Legalne organizacje społeczne w powiecie tomaszowskim do 1914 roku, „Rocznik Tomaszowski", t. 4/2015, s. 93.

nizowano tutaj sklep. Była to stosunkowo duża wieś, która według spisu z 1921 roku liczyła 151 domów oraz 952 mieszkańców, w tym 51 Ukraińców i 13 Żydów[849]. W skład miejscowości wchodził także kompleks leśny o pow. 451,75 ha zw. Niemoczka, który należał do Ordynacji Zamojskiej. W 1934 roku został on zajęty za długi przez Bank Handlowy w Łodzi, a w 1944 roku włączono go najpierw do Nadleśnictwa Ruda Różaniecka, a potem do

Ryc. 299. Remiza strażacka w Paarach z wieżą do suszenia węży strażackich, ok. 1970 r., fot. z Kroniki wsi Paary.

Ryc. 300. Jednostka OSP z Paar podczas defilady w 2010 roku, fot. ze zb. B. Buczek.

nadleśnictwa Susiec. Niemoczka początkowo była odrębnym leśnictwem, gdzie funkcję leśniczego w 1944 roku pełnił A. Piętka[850]. W tym kompleksie jesienią 1946 roku nieznani sprawcy (Polacy) zamordowali 11 osób powracających z przymusowych robót w III Rzeszy. Pomordowanych pochowano na miejscu, a później mieszkańcy postawili tutaj żelazny krzyż i ogrodzili miejsce grobu[851].

Można przypuszczać, że już na pocz. lat 20. XX wieku powstały we wsi zakłady mleczarskie należące do Spółdzielni Mleczarskiej z o.o., wymienianej w 1929 roku[852]. Rok wcześniej wybuchł olbrzymi pożar lasu, który prze-

849 Skorowidz..., t. IV, s. 108.
850 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów..., s. 80-81.
851 Tamże, s. 69.
852 Ks. Adr. 1929, s. 574.

Ryc. 301. Zdzisław Buczek, prezes OSP w Paarach, fot. ze zb. B. Buczek.

niósł się do wsi i strawił kilka gospodarstw[853]. Zagrożenie pożarowe było jednym z powodów utworzenia, z inicjatywy kierownik szkoły Zofii Jakubowskiej, jednostki straży pożarnej w 1921 roku[854]. Strażacy wybudowali najpierw drewnianą remizę w 1932 roku, a potem murowaną remizo-świetlicę w 1988 roku. W 1956 roku jednostka otrzymała motopompę. Funkcję prezesa OSP w Paarach pełnili kolejno: Wojciech Łagowski (1921-1944), Ludwik Wróbel (1944-1957), Stanisław Gęborys (1957-1962), Antoni Łagowski (1962-1970), Zdzisław Buczek (1970-2016)[855] i od 2016 roku Jan Ważny.

Do ważniejszych wydarzeń w okresie międzywojennym można zaliczyć utworzenie w 1927 roku Koła Związku Młodzieży Wiejskiej, a w 1936 roku powstało Koło Gospodyń Wiejskich[856]. Pierwszą przewodniczącą tego Koła została Zofia Jakubowska, kierowniczka szkoły, a po roku zastąpiła ją Katarzyna Gęborys[857].

Do kilku tragedii doszło w Paarch w okresie II wojny światowej. Podczas Kampanii Wrześniowej w okolicach wsi toczyły się walki polskiego Frontu Środkowego z Niemcami. Dnia 18 września opanowaną przez Niemców wieś (49 pp) zdobył po ciężkiej walce polski 12 pułk piechoty ppłk. Mariana Strażyca z 6 DP gen. Bernarda Monda[858]. Podczas walk spłonęło 89 gospodarstw, zginęło także 4 mieszkańców, a 10 dalszych zostało rannych[859]. Na terenie wsi znajduje się cmentarz wojenny, gdzie pochowano 54 żołnierzy polskich poległych w walkach pod Paarami w dniach 18-24 września 1939 roku. Pochowano tutaj także kilku partyzantów polskich zabitych w okresie okupacji niemieckiej oraz 15 mieszkańców zamordowanych podczas pacyfikacji wsi.

Pierwszych aresztowań w Paarach Niemcy dokonali 12 września 1942 roku, kiedy zabrali do obozu 5 osób z rodziny Wróblów. W dniach 20 grudnia 1942 roku i 18 stycznia 1943 roku dokonano łapanek i aresztowano kilkunastu zakładników, za wysadzenie mostu w Wólce Łosinieckiej-Świdach. Pacyfikacje przeprowadzano kilka razy, najpierw 28 września 1942 roku, kiedy zamordowano 9 osób za pomoc partyzantom radzieckim[860]. Potem 10 grudnia 1942 roku, kiedy okupanci dokonali jej w odwecie za akcję AK pod Suścem. Aresztowano wówczas 18 osób, spośród których zamordowano 7. Kolejne pacyfikacje wsi nastąpiły 18 stycznia oraz 24 czerwca 1943 roku, kiedy zginęło kolejnych 7 osób[861]. Pięć dni po tej ostatniej akcji Niemcy aresztowali we wsi mężczyzn (ok. 170 osób)[862]. Przysłali wkrótce do wsi posłańca, który oświadczył, że jeśli reszta rodziny uda się do obozu w Zamościu, gdzie ich przetrzymywano i udowodni, że nie są partyzantami a tylko zwykłymi mieszkańcami, to ich wypuszczą. Jednak Niemcy chcieli w ten sposób zwabić pozostałych mieszkańców i dokonać selekcji. Część z tych rodzin, która nadawała się do pracy, została wywieziona na przymusowe roboty do III Rzeszy, część odesłano do obozów pracy w Janowicach i Mielcu[863]. W miejsce wysiedlonych Polaków już 29 czerwca 1943 roku nasiedlono Ukraińców, którzy jednak po kilkumiesięcznym pobycie, na skutek interwencji wójta gminy

853 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121.
854 Kronika SP w Paarach.
855 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 122; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego, Tomaszów Lubelski 2011, s. 134.
856 Kronika SP w Paarach.
857 Kronika wsi Paary.
858 L. Głowacki, Działania wojenne..., s. 132, 271-272; Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 108-110.
859 Kronika SP w Paarach.
860 Była to prowokacja niemiecka, kiedy w przebraniu jako partyzanci sowieccy szukali pomocy we wsi. Następnego dnia przyszli do wsi i rozstrzelali te rodziny, które udzieliły pomocy.
861 Kronika SP w Paarach. Nieco inne dane zawierają prace W. Bondyry, Słownik historyczny..., s. 84-85; L. Siemiona, Z lat okupacji..., s. 273.
862 J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec, [2010], s. 52-53.
863 L. Caryk, Czego się nie da zapomnieć. Wspomnienia, Milanówek 2020, s. 10-11.

Pasieki Konstantego Kopra, zostali przez Niemców przesiedleni, a do swoich gospodarstw na pocz. października powrócili Polacy[864]. Tragicznym bilansem okupacji niemieckiej była śmierć 48 mieszkańców wsi[865]. Zakończenie wojny nie oznaczało pełnego spokoju, gdyż władze komunistyczne wspólnie z Sowietami rozpoczęły represje wymierzone przeciwko żołnierzom AK. W odwecie w styczniu 1945 roku w Paarach partyzanci pod

Ryc. 302. Paary, kościół filialny pw. śś. Apostołów Piotra i Pawła, widok z 2021 roku.

Ryc. 303. Drewniana szkoła w Paarach z 1949 roku, fot. z Kroniki SP w Paarach.

dowództwem por. Mariana Wardy zastrzelili sowieckiego komendanta miasta Tomaszowa i jego dwóch zastępców[866].

Trwałą pamiątką po II wojnie światowej był cmentarz wojenny w Paarach, na którym w latach 1950-1953 poległych we wrześniu 1939 roku żołnierzy ekshumowano i przeniesiono na Zamojską Rotundę[867]. W roku 1957 wybudowano, w miejscu rozstrzelania podczas II wojny światowej mieszkańców wsi, drewnianą kapliczkę, którą w 1970 roku rozbudowano na kościół filialny pw. śś. Apostołów Piotra i Pawła. Była to świątynia jednonawowa, bez zakrystii. Na początku lat 80. wybudowano w Paarach nowy kościół murowany, który został konsekrowany w 1982 roku. Jest to świątynia filialna włączona najpierw do parafii w Suścu[868], a od 1995 roku do parafii w Hucie Różanieckiej.

Tutejsza szkoła funkcjonowała także w okresie II wojny światowej jako 3-klasowa. Jednak ze względu na to, że jej budynek we wrześniu 1939 roku zajęli pogorzelcy, zajęcia szkolne wznowiono dopiero od 1 kwietnia 1940

864 Kronika SP w Paarach.
865 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 213-214.
866 W. Hanus, Jeden z ostatnich. Stefan Kobos „Wrzos" (1900-1976), Rzeszów-Warszawa 2019, s. 80.
867 D. Kawałko, Cmentarze województwa..., s. 205.
868 M. Zahajkiewicz, Diecezja lubelska..., s. 331.

roku. Uczyły tutaj nadal Zofia Jakubowska oraz Maria Sziriańska[869]. W 1943 roku przez krótki czas szkoła była nieczynna po wysiedleniu mieszkańców. Pod koniec tego roku część mieszkańców wróciła i wznowiono zajęcia szkolne. Zofia Jakubowska kierowała szkołą także w okresie powojennym aż do 1954 roku. Wzrost liczby uczniów w tym czasie spowodował konieczność budowy nowej szkoły. W latach 1947-1949 zbudowano drewniany budynek oddany do użytku 1 kwietnia 1949 roku[870]. W 1944 roku szkoła rozpoczynała swoją działalność jako 4-klasowa, ale już w 1949 roku była to 7-klasowa placówka, a od 1966 roku jeszcze podniosła swój stopień organizacyjny do 8-klasowej.

W latach 1955-1959 w Paarach funkcjonowała gromada, a w jej skład wchodziły: Paary i Huta Szumy. Przewodniczącym Prezydium GRN był Władysław Buczek, a sekretarzem Mieczysław Guty[872]. Z końcem 1959 roku gromada została zlikwidowana, a jej terytorium włączono do gromady Skwarki, przemianowanej od 1 stycznia 1962 roku na gromadę Susiec.

Ryc. 304. Pożegnanie nauczycielki Z. Jakubowskiej w 1956 roku, fot. ze zb. B. Buczek.

Po Zofii Jakubowskiej funkcję kierowników, a od 1972 roku dyrektorów szkoły w Paarach sprawowali kolejno: Piotr Jasiński (1954-1968), Jerzy Świst (1968-1969), Franciszek Łagowski (1969-1985), Zbigniew Dziurkowski (1985-1986), Krzysztof Łagowski (1986-1989), Agnieszka Łagowska (1989-1991), Barbara Żelasko (1991-2002), Wiesława Buczek (2002-2008) i Alina Omelczuk (2008-2012)[871]. W 1999 roku w wyniku reformy szkolnictwa obniżono stopień organizacyjny placówki do 6-klasowej, a w 2012 roku szkołę, ze względu na małą ilość uczniów, zlikwidowano.

Ważnym, choć tragicznym wydarzeniem był pożar w 1952 roku, kiedy spłonęły tutaj aż 33 gospodarstwa[873]. Wkrótce jednak odbudowano zniszczone podczas pożaru zabudowania. W 1961 roku wieś została zelektryfikowana. Trzy lata później wybudowano we wsi

869 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; APZ, Akta gminy Pasieki 1892-1954, nr 17.
870 Kronika SP w Paarach.
871 Kronika SP w Paarach.
872 Informacja ustna Leokadia Caryk z Paar.
873 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121.

Ryc. 305. Uczniowie klasy VIII z Paar wraz z nauczycielami w 1970 roku, fot. z Kroniki SP w Paarach.

Ryc. 306. Grono pedagogiczne szkoły w Paarach z dyr. F. Łagowskim (w środku) w roku szkolnym 1977/1978, fot. z Kroniki SP w Paarach.

Ryc. 307. Klasa IV uczniów ze szkoły w Paarach z nauczycielem Janem Hałasą w roku szkolnym 1981/82, fot. z Kroniki SP w Paarach.

Ryc. 308. Zofia Jakubowska, kierownik szkoły w Paarch w latach 1919-1954.

Ryc. 309. Franciszek Łagowski, kierownik/ dyrektor szkoły w Paarach w latach 1969-1985, fot. ze zb. K. Łagowskiego.

Ryc. 310. Krzysztof Łagowski, dyrektor szkoły w Paarach w latach 1986-1989, fot. ze zb. K. Łagowskiego.

Ryc. 311. Agnieszka Łagowska, dyrektor szkoły w Paarach w latach 1989-1991, fot. ze zb. K. Łagowskiego.

Ryc. 312. Wiesława Buczek, dyrektor szkoły w Paarach w latach 2002-2008, fot. z archiwum SP w Suścu.

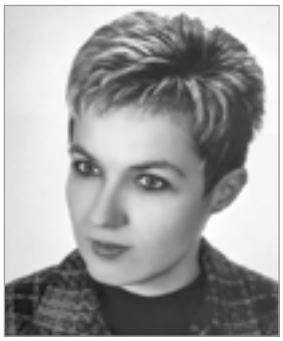

Ryc. 313. Alina Omelczuk, dyrektor szkoły w Paarach w latach 2008-2012, fot. ze zb. A. Omelczuk.

drewniany budynek Wiejskiego Domu Kultury, który w latach 70. zamieniono na murowany. W WDK część pomieszczeń zajęła straż pożarna i swoją siedzibę od 1967 roku znalazła także biblioteka, która od 1973 roku funkcjonowała jako Punkt Filialny Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu. Długi czas książki wypożyczali nauczyciele, a pod koniec lat 80. bibliotekarką została Marzena Ważna i pracowała na

Ryc. 314. Władysław Buczek, przewodniczący Prezydium GRN w Paarach, fot. ze zb. rodziny Buczków.

Ryc. 315. Bibliotekarka z Paar – Marzena Ważna, fot. z Kroniki wsi Paary.

wsi Agencja Pocztowa, którą prowadziła Kazimiera Myczkowska[875].

Jedną z ważniejszych instytucji było Kółko Rolnicze założone w 1957 roku. Jego prezesem został najpierw Eugeniusz Szpak, a potem Jan Skiba. W 1972 roku zbudowano bazę dla sprzętu rolniczego[876]. Kółko funkcjonowało do 1975 roku i wówczas zostało przyłączone do Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu, w ramach której w Paarach powstał Zespół Rolniczy kierowny najpierw przez Romana Ważnego, a potem Feliksa Kochańskiego. W 1983 roku zlikwidowano ZUM w Paarach, a sprzęt przeniesiono

Ryc. 316. „Nowe" Koło Gospodyń Wiejskich z Paar, fot. ze zb. GOK w Suścu.

tym stanowisku do 2013 roku. Wówczas Punkt Filialny GBP został zlikwidowany[874].

W latach 1967-1970 zbudowano we wsi utwardzoną drogę, a w 1971 roku uruchomiono komunikację autobusową z Paar do Tomaszowa Lubelskiego. W 1984 roku zbudowano murowany Dom Kultury, w 1999 roku doprowadzono do wsi instalację gazową, w 2000 roku założono telefony, w 2004 roku zbudowano we wsi wodociąg. Od 1996 roku funkcjonowała we do Suśca[877]. W 1975 roku powstał Zakład Gospodarstwa Rolnego w składzie: Eugeniusz Szpak, Mieczysław Zatorski i Bolesław Sienkiel, który należał do SKR w Suścu. W Paarch zbudowano chlewnię i prowadzono chów trzody chlewnej. Działalność ZGR trwała ok. 10 lat[878].

Punktem usługowym dla rolnictwa była także kuźnia, którą w latach 50. otworzył Du-

874 Informacja ustna Marzena Ważna z Paar.

875 Kronika wsi Paary.
876 Kronika wsi Paary.
877 Kronika wsi Paary.
878 Informacja ustna Leokadia Caryk z Paar.

Ryc. 317. Zespół Śpiewaczy „Parzanki" z Paar, fot. ze zb. GOK w Suścu.

dek, a potem przejął ją jego syn Czesław Dudek. Kuźnia funkcjonowała do ok. 1975 roku. W latach 50. i 60. była czynna w Paarach olejarnia, którą w budynku obok kuźni prowadził Wojciech Łagowski. Około 1969 roku budynek olejarni spłonął i nie został już odbudowany[879].

Założone w 1936 roku Koło Gospodyń Wiejskich w Paarach kontynuowało swoją działalność także w okresie powojennym. Reaktywowano go na pocz. lat 60., a jego przewodniczącą została Franciszka Guty. Potem funkcję tę krótko pełniła Aniela Hałasa, a po niej długi czas przewodniczyła gospodyniom Barbara Buczek. Przy KGW utworzono w 1972 roku Zespół Teatralno-Śpiewaczy „Parzanki". Koło funkcjonowało do pocz. lat 90., a potem po dłuższej przerwie reaktywowano je w 2019 roku. Obecnie przewodniczącą tego „nowego" Koła jest Anna Skiba[880].

Organizacje społeczne miały swoją siedzibę w WDK, gdzie umiejscowiono także powstały w 1 połowie lat 60. Klub Młodego Rolnika. W latach 1969-1978 Klub prowadziła Waleria Myszkowska, a od 1978 roku funkcję tę przejęła Leokadia Caryk[881]. Za jej kadencji Klub

Ryc. 318. Barbara Buczek, wieloletnia przewodnicząca KGW w Paarach, fot. ze zb. B. Buczek.

Ryc. 319. Leokadia Caryk, kierownik Klubu Młodego Rolnika w Paarach, fot. ze zb. L. Caryk.

przeżywał swoją świetność i był bardzo wyróżniającym się tego typu obiektem kulturalnym w powiecie, a nawet całym województwie. Przy Klubie funkcjonował Zespół Teatralno-Śpiewaczy zorganizowany w 1972 roku, Kapela Ludowa utworzona w 1978 roku oraz Amatorski Teatrzyk Dziecięcy. Wszystkie te zespoły odnosiły spore sukcesy występując z powodzeniem także na różnego rodzaju festiwalach na szczeblu gminnym, powiatowym i wojewódzkim. Dużym powodzeniem cieszyły się występy Teatru Amatorskiego, który wystawiał swoje spektakle dla szerokiej publiczności występując w wielu ośrodkach kultury[882].

879 Informacja ustna Leokadia Caryk i Anna Borowicz z Paar.

880 Informacja ustna Barbara Buczek z Paar.

881 APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 9.

882 Kronika wsi Paary.

Ryc. 320. Aktorzy-amatorzy z Paar przed wystawieniem sztuki „Znachor", 1979 r., fot. z Kroniki wsi Paary.

Stosunkowo ważnym obiektem we wsi był sklep, który funkcjonował już przed I wojną światową. Istniał on także w Paarach w okresie międzywojennym, gdzie w latach 30. sprzedawali w nim dwaj Żydzi, z których jeden nazywał się Szmul. W okresie okupacji niemieckiej sklep prowadził Stanisław Skiba. Po II wojnie światowej sklep w Paarach zorganizowała GS w Suścu, a mieścił się on w drewnianym Domu Ludowym. Funkcję sprzedawcy pełnili m.in.: Mieczysław Kajtel, Władysław Wojciechowski i Regina Kajtel. W 1987 roku wybudowano nowy Dom Kultury, gdzie przeniesiono sklep, a sprzedawała w nim najpierw Irena Bujara, a potem Henryka Sienkiel [Wyszyńska]. Na pocz. lat 90. sklep od GS odkupił Zbigniew Naklicki ze swym bratem Jerzym, po nich placówkę użytkował Mirosław Szpak (ok. 10 lat), Henryk Bondyra (ok. 6 lat) i od 2014 roku Dariusz Zatorski[883].

Drugi sklep funkcjonował w Paarach-Kocudzy, gdzie w sklepie GS sprzedawał Stanisław Wojciechowski, a potem już w prywatnym sklepie od pocz. lat 90. Michał Wojciechowski. Obecnie już ten sklep nie funkcjonuje.

Z handlem związany był także Punkt Skupu Mleka. Początkowo mieścił się on w mieszkaniu prywatnym Bolesława Gutego, który przyjmował mleko. W latach 1974-1975 zbudowano murowany budynek dla tego Punktu, gdzie nadal pracował Bolesław Guty, a potem zastąpił go zięć Marek Pająk. Punkt ten likwidowano około 2010 roku. W latach 60. Leokadia Caryk zorganizowała i prowadziła we wsi Punkt Skupu Jaj. Przez kilka lat prowadziła także Punkt Skupu Butelek Szklanych. Inicjatywa upadła w 1978 roku, kiedy właścicielka objęła kierownictwo Klubu w Paarach[884].

Ryc. 321. Regina Kajtel, sprzedawczyni w sklepie w Paarach w latach 60. i na pocz. lat 70. XX w., fot. ze zb. R. Kajtel.

Tradycje przemysłowe kontynuował we wsi tartak Zygmunta Gutego, który funkcjonował w Paarach w latach 1990-1999. W 2020 roku Dariusz Leńczyk otworzył we wsi piekarnię produkującą pieczywo oraz wyroby ciastkarskie[885].

883 Informacja ustna Anna Borowicz z Paar.

884 Informacja ustna Leokadia Caryk z Paar.

885 Informacja z Archiwum UG w Suścu.

Ryc. 322. Budynek dawnego Punktu Skupu Mleka w Paarach, widok z 2021 roku.

Ryc. 323. Stanisław Skiba, sołtys w Paarach w latach 1943-1944, fot. ze zb. A. Borowicz.

Ryc. 324. Michał Herda, sołtys wsi Paary w latach 1944-1946, fot. ze zb. T. Kozyry.

Ryc. 325. Mieczysław Zatorski, sołtys w Paarach, fot. ze zb. rodziny Zatorskich.

Ryc. 326. Danuta Pakosik, sołtys w Paarach od 2011 roku, fot. z Kroniki wsi Paary.

Istotną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Paarach pełnili kolejno: Stanisław Łagowski (do 1942 r.)[886], Stanisław Skiba (1943-1944), Michał Herda (1944-1946)[887], Marcin Skiba (1947-1948), Jan Rebizant (1972), Mieczysław Zatorski (do 1994 r.), Mieczysław Myszkowski (1994-1996), Zdzisław Szaluś (1996-2011) i od 2011 roku Danuta Pakosik[888].

Paary to obecnie średniej wielkości wieś. Według danych z 2000 roku liczyły 993 ha powierzchni oraz 663 mieszkańców[889], a w 2021 roku mieszkało tutaj 487 mieszkańców[890].

RÓŻA

Wieś położona na północnym skraju gminy Susiec, w obrębie Roztocza Środkowego.

Pierwsze ślady pobytu człowieka na tym terenie sięgają czasów prahistorycznych. Jednak podczas archeologicznych badań powierzchniowych AZP nie zarejestrowano żadnych stanowisk (punktów osadniczych)[891]. Śladem osadnictwa pradziejowego jest jednak scytyjski grocik brązowy, trójgraniasty z tulejką, znaleziony przypadkowo na powierzchni w 2006 roku. Pochodzi on z VII-VI w. p.Chr. i jest dowodem penetracji tych terenów przez koczownicze ludy scytyjskie[892].

886 Informacja ustna Anna Borowicz z domu Skiba (ur. 1930) z Paar.
887 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.
888 Archiwum UG w Suścu; Kronika wsi Paary.
889 M. Pizun, Susiec..., s. 97.
890 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.
891 J. Buszewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 93-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
892 E. M. Kłosińska, O kilku przedmiotach brązowych odkrytych na Roztoczu Środkowym, [w:] Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje, red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, Rzeszów 2009, s. 441-448. Collectio Archaeologica Ressoviensis, Tomus XI.

Ryc. 327. Róża jako przysiółek Huty Łuszarckich na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Ryc. 328. Brązowy grocik scytyjski z Róży, wg E. M. Kłosińskiej 2009.

Kolejny raz tereny te zostały zasiedlone dopiero w 2 połowie XVIII wieku. Za zalążek wsi można uznać dwa gospodarstwa, które na mapie F. von Miega *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien* z lat 1779-1783 należały do huty szklanej z Łuszczacza. Wkrótce w tym miejscu rozwinęła się wieś wchodząca w skład dóbr Ciotusza. Właścicielem tego obszaru na pocz. XIX wieku był Euzebiusz Lipski (zm. 1824), żonaty z Katarzyną z Liniewskich. Ich zięciem był Jan Baptysta Szeptycki (ur. 1773), syn Bazylego i Rozalii z Szeptyckich, żonaty od 1804 roku z Anielą [Amelią] z Lipskich (1788-1827). Prawdopodobnie na cześć Rozalii z Szeptyckich wieś została nazwana Różą, a jej początki można odnieść do około 1827 roku, kiedy dobra trafiły w ręce wnuków Rozalii Szeptyckiej: Józefa Gabriela (ur. 1806) i Piotra (ur. 1808). Pierwsza wzmianka o Róży pochodzi z 1828 roku, kiedy włączono ją do unickiej parafii w Majdanie Sopockim[893]. W 1830 roku majątek ciotuski o łącznej powierzchni 1572 morgi, zapewne już z Różą, został sprzedany na publicznej licytacji za sumę 37 350 rubli[894]. Kupił te dobra Józef Szeptycki (1806-1855), syn Jana i Anieli z Lipskich, zmarły bezpotomnie w 1855 roku. Jego majątek przeszedł drogą spadku na Jana (ur. 1836) i Michalinę (ur. 1835) Szeptyckich, dzieci jego brata – Piotra Szeptyckiego (zm. 1843). Opiekę nad nieletnimi sprawowała ich matka Róża z Kosteckich Szeptycka (1808-1888), córka Pawła i Petronelli z Nowosielskich. Majątek ciotuski był jednak zadłużony i dlatego decyzją rady familijnej Szeptyckich został w 1858 roku sprzedany Konstantemu Sznukowi (1821-1891) za 249 tys. złp. Konstanty Sznuk, syn Andrzeja i Konstancji z Sobieszczańskich był żonaty dwa razy. Pierwszy raz ożenił się w 1845 roku z Zofią z Pazdańskich (1826-1862), z którą miał Bolesława (ur. 1853), Antoniego (1854-1855), Marię Antoninę (ur. 1857), Zdzisława (ur. 1859), Zofię Brygidę (ur. i zm. 1862) oraz Bronisławę (ur. 1847). Po śmierci żony ożenił się drugi raz z Marią ze Żmijewskich (zm. 1892), córką Karola i Elżbiety z Giżyckich, z którą miał Konstantego Andrzeja (ur. 1870), Feliksę Jadwigę

893 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 13.
894 SGKP, t. I, s. 704.

(ur. 1872) i Tadeusza Karola (ur. 1881)[895]. Po śmierci Konstantego Sznuka Różę wraz z pozostałymo dobrami ciotuskimi otrzymała w spadku jego żona Maria i dzieci: Konstantyn Andrzej, Tadeusz Maciej i Felicja Jadwiga. Ta ostatnia wyszła za mąż w 1890 roku za Józefa Boguckiego, syna Franciszka i Heleny z Dolińskich, stopniowo wykupiła udziały pozostałych i od 1902 roku wraz z mężem byli właścicielami całego majątku Ciotusza[896].

Róża była stosunkowo małą miejscowością i według danych z 1846 roku liczyła 15, a potem 17 domów. W 1864 roku 17 włościan na 15 numerach tabelowych uzyskało łącznie 118 mórg i 162 pręty kwadratowe ziemi (ok. 66,5 ha) na własność w wyniku uwłaszczenia. Gospodarstwa były stosunkowo małe i liczyły niemal wszystkie nieco ponad 7 mórg, tylko jedno było większe o pow. nieco ponad 10 mórg[897].

Pod koniec XIX wieku Róża nadal liczyła 17 domów oraz 118 mórg ziemi włościańskiej[898]. Jej obszar znacznie zwiększył się na przełomie XIX i XX wieku, być może w wyniku regulacji serwitutowych. Według danych z 1905 roku wieś zajmowała 281 i 5/6 dziesięcin (307,91 ha) ziemi, z tego 56 i 1/6 dziesięcin było gruntami ornymi, 220 dziesięcin łąkami, a 5 i 2/3 dziesięcin nieużytkami. We wsi było 17 domów oraz 94 mieszkańców: 48 prawosławnych i 46 rzymskokatolików[899].

Podczas I wojny światowej, a potem wojny polsko-bolszewickiej tereny te nie zostały objęte działaniami zbrojnymi. Według spisu z 1921 roku było we wsi 11 domów i 61 mieszkańców, wyłącznie Polaków[900]. Jednak dość drastyczna obniżka ilości domów i mieszkańców między rokiem 1905 a 1921 trudna jest do wytłumaczenia. Być może był to wynik epidemii tyfusu plamistego lub kilka rodzin zostało ewakuowanych w głąb Rosji w 1915 roku. Jednak w okresie międzywojennym wieś rozrosła się i w 1939 roku Róża liczyła już 20 domów oraz 122 mieszkańców[901].

Szczególnie tragiczny był dla Róży okres II wojny światowej. Do pierwszej tragedii doszło 17 lutego 1942 roku, kiedy Niemcy rozstrzelali tutaj 4 osoby. Bardziej tragiczne wydarzenie miało miejsce 2 lutego 1943 roku. Oddziały partyzanckie po zwycięskiej walce pod Zaborecznem wycofały się w lasy, a część z nich, głównie ranni, zostali umieszczeni w szpitalu polowym w Róży. Szpital ten prowadziły sanitariuszki: Stanisława Sachajko „Jaskółka", Paulina Czuwara „Marta", Elżbieta Grechuta „Kubusia" i Emilia Klimaczuk „Wojtka". Mieścił się on przy dawnej gajówce, u Józefa Pankiewicza. Niemcy ścigając partyzantów ok. godz. 15.00 otoczyli wieś i spalili połowę zabudowań, zamordowali 32 osoby cywilne oraz 6 partyzantów: Władysława Bironta, Czesława Bironta, Franciszka Kostrubca, Jana Kostrubca, Genowefę Kołodziej (sanitariuszkę) i Bolesława Łopuszyńskiego. Po tej akcji hitlerowcy wycofali się w stronę Krasnobrodu[902]. Wydarzenia te upamiętniono obeliskiem ufundowanym 1 lutego 1983 roku. Wtedy też odznaczono wieś za walkę z okupantem podczas II wojny światowej Krzyżem Grunwaldu III klasy przyznanym przez Radę Państwa[903].

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej spalone zabudowania zostały odbudowane, a życie powoli wracało do normy. W 1961 roku doprowadzono do wsi prąd, w latach 1972-1973 ułożono wodociąg, a w 1978 roku zbudowano utwardzoną drogę z Róży do Łuszczacza i uruchomiono linię autobusową[904].

Przez długi czas Róża była pozbawiona sklepu i mieszkańcy po podstawowe produkty musieli udawać się do sąsiedniej wsi – Łusz-

895 APL, Akta USC parafii rzymsko-katolickiej w Tomaszowie 1840-1900.

896 E. Bończak-Kucharczyk, D. Bondaryk, J. Żukowski, R. Niepsuj, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok 1989, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu, s. 4-5.

897 APZ, Akta hipoteki dóbr Ciotusza, t. II, tabela likwidacyjna wsi Róża.

898 SGKP, wypisy, s. 327.

899 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 39.

900 Skorowidz..., t. IV, s. 8.

901 E. Biszczanik, Ciotusza Stara – moja wieś..., s. 140-141.

902 M. Kawka, Bataliony Chłopskie w Róży 2 lutego 1943 r., Tomaszów Lubelski 2016, b.p.; P. Czubara, S. Sachajkowa, W szpitalu polowym w Róży, [w:] J. Peter (red.), Tomaszowskie za okupacji, Tomaszów Lubelski 1991, s. 259-255; A. Glińska (oprac.), Zamojszczyzna w okresie okupacji hitlerowskiej..., s. 154-155; B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 198-199.

903 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 24-25.

904 M. Kawka, Łuszczacz..., s. 30 i 32; APZ, Akta Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej w Majdanie Sopockim 1954-1972,, nr 13.

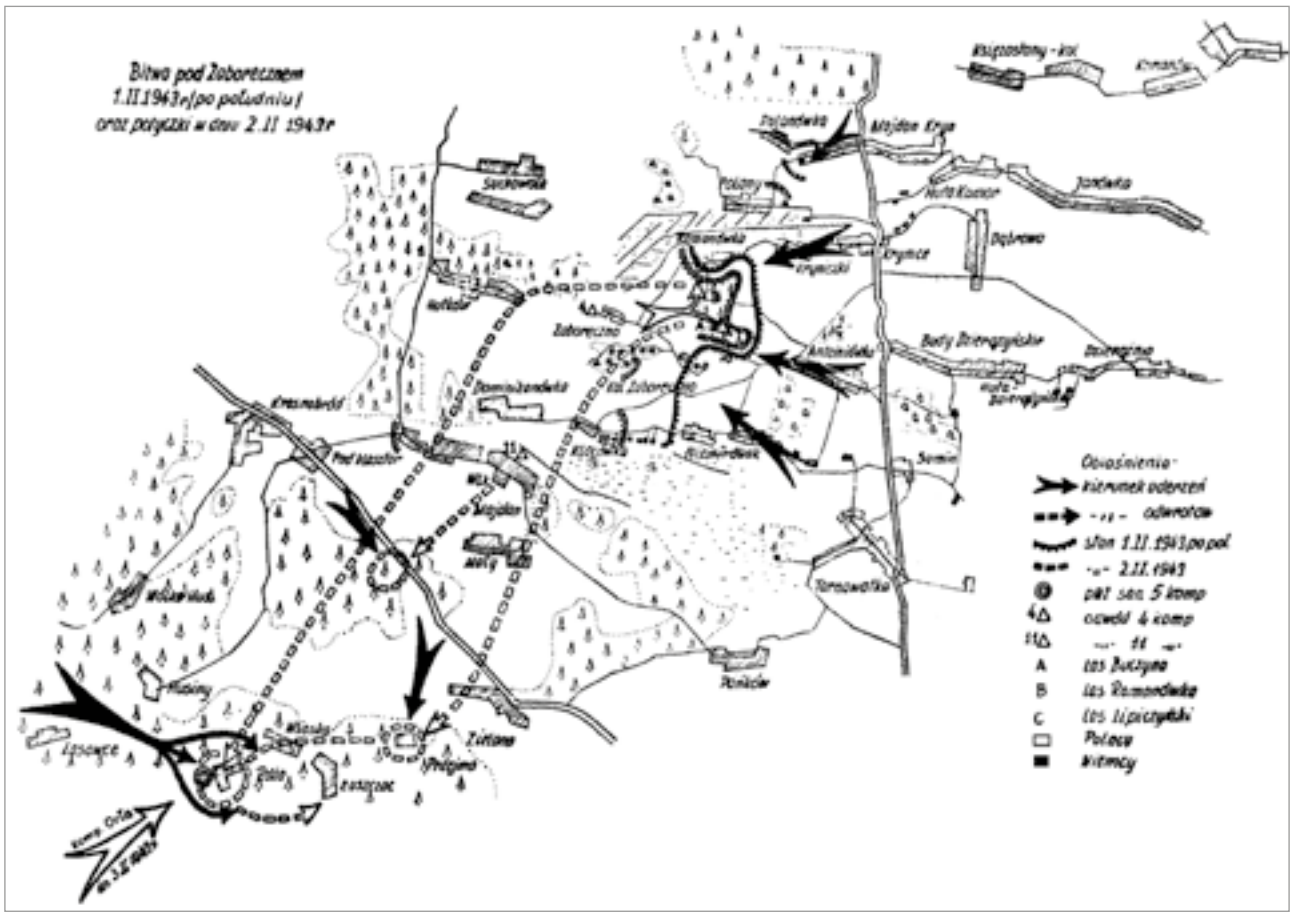

Ryc. 329. Bitwa pod Zaborecznem i potyczka pod Różą, wg J. Markiewicza 1957.

Ryc. 330. Sanitariuszka ze szpitala polowego w Róży – Paulina Czuwara „Marta", fot. ze zb. rodziny Czuwarów.

Ryc. 331. Stanisława Sachajko, „Jaskółka", sanitariuszka, wg M. Kawki 2012.

Ryc. 332. Franciszek Kostrubiec, poległ w Róży 2 lutego 1943 r., fot. ze zb. Koła ZBOWiD w Krynicach.

Ryc. 333. Władysław Biront, poległ w Róży 2 lutego 1943 r., fot. ze zb. Koła ZBOWiD w Krynicach.

czacza. Dopiero w 1972 roku otwarto we wsi placowkę handlową, która mieściła się w zbudowanym kiosku drewnianym. Sklep należał do Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska" w Tomaszowie Lubelskim, która posiadała swoją filię w Suścu. W sklepie tym sprzedawał najpierw Jan Kita, a potem Irena Burak. GS prowadziła tutaj handel do ok. 1992 roku. Wówczas sklep prywatny otworzyła Stanisława Sochan, ale handlowała tylko około 1 roku, podobnie jak następny właściciel sklepu Wiesław Krawczyk. W 1994 roku sklep otworzył Wiesław Ćmil i prowadził go do 2013 roku. Od tamtej pory nie ma we wsi sklepu, a funkcjonuje tylko handel obwoźny[905].

Jedną z ważniejszych inicjatyw społecznych mieszkańców było utworzenie w Róży w 1964 roku jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej, a założyli ją Jan Ćmil i Stanisław Burak.

905 Informacja ustna Stanisław Burak i Wiesław Ćmil z Róży.

Ryc. 334. Pomnik ku czci pomordowanych partyzantów i mieszkańców 2 lutego 1943 roku w Róży.

Ryc. 335. Drużyna OSP z Róży, lata 70. XX wieku, fot. ze zb. W. Ćmila.

Już w 1964 roku strażacy zbudowali drewnianą remizę, natomiast w 1973 roku otrzymali motopompę. Funkcję prezesa tej jednostki pełnili kolejno: Stanisław Burak (1964-1973), Adam Burak (1973-1975), Władysław Kawka (1975-2010), Wiesław Ćmil (2010-2021)[906] i od 2021 roku Karol Hejzner.

906 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 124; J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec, [b.m.r.w.], s. 57-58.

Ryc. 336. Stanisław Burak, pierwszy prezes OSP w Róży, fot. ze zb. S. Buraka.

borysa. Tartak ten z różnym natężeniem prac funkcjonuje do tej pory.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi. Do końca funkcjonowania gminy Majdan Sopocki Róża należała do sołectwa w Ciotuszy Starej. Dopiero w 1955 roku utworzono osobne sołectwo i funkcję sołtysa w Róży pełnili kolejno: Antoni Gargula (1955-1966), Szczepan Choma (1969), Stanisław Burak, Janusz Skóra (do 1994 r.), Tadeusz Najda (1994-1998), Le-

Ryc. 337. Koło Gospodyń Wiejskich z Róży i Łuszczacza, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Kolejną organizacją społeczną jest Koło Gospodyń Wiejskich założone w 2016 roku, a jego członkinie pochodzą zarówno z Róży jak i z Łuszczacza. Przewodniczącą tego Koła jest Sylwia Rębisz.

Do ważnych obiektów we wsi należy tartak zbudowany w 1986 roku przez Adama Gę-

Ryc. 338. Tartak A. Gęborysa w Róży, widok z 2021 roku.

sław Burak (1998-2014), Sylwia Rębisz (2014-2018) i od 2018 roku Wiesław Ćmil[907].

Róża to niewielka miejscowość. W 2000 roku liczyła 205,60 ha powierzchni oraz 195 mieszkańców, a w 2021 roku mieszkało tutaj 138 osób[908].

Ryc. 339. Wiesław Ćmil, prezes OSP w Róży w latach 2010-2021 i sołtys od 2018 roku, fot. ze zb. W. Ćmila.

907 Informacja z Archiwum UG w Suścu; M. Kawka, Łuszczacz..., s. 33.

908 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.

RYBNICA

Wieś położona w południowej części gminy Susiec, nad rzekami Potok Łosiniecki, Krynica i Tanew, w obrębie Środkowego Roztocza. W jej skład wchodzą także przysiółki Koszele i Sikliwce, dawniej osady młyńskie.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały badania archeologiczne, podczas których w Rybnicy zarejestrowano 16 stanowisk (punktów osadniczych). Najstarszym zabytkiem jest gładzona kamienna siekierka, którą ogólnie datowano na wczesny neolit i można ją wiązać prawdopodobnie z ludnością kultury ceramiki wstęgowej rytej (5500-4800 r. p.Chr.).

Ryc. 340. Wczesnoneolityczna siekierka kamienna z Rybnicy, zbiory Muzeum Regionalne im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Na innym stanowisku odkryto zabytki krzemienne (1 fr. wióra i 1 fr. wióra retuszowanego) datowane ogólnie na epokę kamienia, które jednak z dużym prawdopodobieństwem można zaliczyć do kultury pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.) lub kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.). Na kolejnym stanowisku znaleziono ceramikę z wczesnej epoki brązu, zapewne związaną z ludnością kultury mierzanowickiej (2300/2200-1600 r. p.Chr.) oraz bliżej nieokreślony materiał pradziejowy. Ponadto zarejestrowano aż 9 domniemanych cmentarzysk kurhanowych i 3 pojedyncze kopce ziemne[909], związane bądź z osadnictwem kultury ceramiki sznurowej (2900-2200 p.Chr.), kultury trzciniec-kiej (1750-1100 r. p.Chr.), bądź z osadnictwem wczesnośredniowiecznym (VII-XII w.).

Najmłodsze, odkryte podczas badań powierzchniowych materiały reprezentuje ceramika nowożytna z XVI-XVIII wieku oraz skarb monet nowożytnych z XVII-XVIII wieku, wydobyty podczas budowy drogi[910]. Został on odkryty na wzgórzu, w miejscu dawnej karczmy. Znalezisko, czasami niesłusznie lokalizowane w Suścu, liczyło 74 monety, m.in.: 8 ortów koronnych Zygmunta III Wazy, 2 orty koronne Jana Kazimierza, 6 groszy koronnych Jana III Sobieskiego oraz monety Fryderyka Wilhelma[911].

Miejscowość została założona na gruntach wsi Łukowa, a jej zalążkiem była osada młynarska, którą w Rybnicy na pod koniec XVI wieku zbudował nieznany z imienia Łapczyński. Funkcjonował tu młyn wodny o dwóch kołach mącznych ze stępą, foluszem i piłą do tarcia drewna[912]. Najstarsze młyny: Sikliwców i Koszelów funkcjonowały na rzece Rybnicy (Potok Łosiniecki) już przed 1591 rokiem, choć wspominają je także inwentarze z XVII i XVIII wieku[913]. Z czasem wokół młyna rozwinęła się wieś, która w 1694 roku zajęła osady dawnej Huty Susieckiej i Rudy Rybnickiej[914]. Ruda Rybnicka (huta żelaza) funkcjonowała już w 2 połowie XVII wieku. Gryzelda Wiśniowiecka ok. 1671 roku nadała Katarzynie Peronowej 3000 zł z jej eksploatacji. Nadanie to potwierdził dla córki Peronowej w 1674 roku Stanisław Koniecpolski[915]. Rudnia [huta żelaza] przez cały czas istnienia była wydzierżawiana przez Ordynację. Przed 1694 rokiem dzierżawcą tych majętności był Tuszyński. W 1694 roku Huta [szklana] w Suścu wraz z Rudą Rybnicką oraz z kuźnią, młynem, stawkiem i jego spustem, browarem, winnicą, wolnym szynkiem piwa i gorzałki, z polami wyrobionymi na węglarzy-

909 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 130-141.

910 J. Buszewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 95-88, Zamość 1992, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

911 K. Grochecki, K. Solarska, Znaleziska numizmatycznych skarbów nowożytnych..., s. 119.

912 M. Horn, Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 70.

913 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 12-13; M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 111, 218.

914 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 213.

915 I. Czamańska, Wiśniowieccy. Monografia rodu, Poznań 2007, s. 226 (przypis 233).

Ryc. 341. Wybór srebrnych monet ze skarbu w Rybnicy (a – awers, b – rewers), wg K. Grocheckiego i K. Solarskiej 2010.

skach, łąkami i poddanymi oraz pańszczyzną 2 dni od ćwierci łana zostały wydzierżawione przez Annę z Gnińskich Zamoyską szlachcicowi Jakubowi Maksymowiczowi, leśnemu generalnemu Państwa Ordynacji Zamojskiej. Maksymowicz otrzymał także przywilej na zbudowanie nowego młyna na rzece Tanwi, w miejscu istniejącego tutaj przed kilkudziesięciu laty[916]. Inwentarz z 1700 roku notował w Rybnicy dwór, kuźnię, karczmę i browar[917]. Oprócz fachowców zatrudniano w kuźnicy także 34 poddanych w ramach powinności pańszczyźnianych. Zakład zaopatrywał dobra ordynackie w potrzebne ilości żelaza. W 1768 roku rudnia (fryszarka[918]) ze względu na brak odpowiedniego surowca przerwała pracę na pewien czas[919]. Jednak później wznowiono produkcję żelaza i w 1806 roku ponownie została wydzierżawiona. Funkcjonowała jeszcze w 1827 roku, kiedy wraz z fryszarką k/Łukowej wyprodukowały łącznie 180 cetnarów żelaza lanego i kutego w sztabach i wyrobach[920]. Jednak z czasem przestała być opłacalna i w 1831 roku zakład był już nieczynny[921].

Obok rudni istniała w Rybnicy także huta szkła wymieniana w inwentarzu z 1732 roku. Wówczas funkcjonował tutaj także browar, kuźnia, budynek arendarski (karczma), budynki dworskie oraz młyn[922]. W lustracji z 1765 roku notowano w Rybnicy dwór, karczmę z szynkiem i 18 poddanych z rudnikiem. Funkcjonował we wsi także folwark, który był wydzierżawiany[923].

W 1780 roku przy dworze były zabudowania gospodarskie oraz karczma wjezdna, a w 1791 roku folwark z lamusem, stara piwnica pod lamusem i kuźnia[924]. Jednym z dzierżawców Rybnicy i zapewne całego klucza rybnickiego był Zieleniewski, wzmiankowany w źródłach w latach 1770-1775[925]. Pod koniec lat 80. i na pocz. 90. XVIII wieku na tym stanowisku notowano Jana Kamińskiego, żonatego z Małgorzatą z Kanierowskich[926], a w 1794 roku Łokuciewskiego[927].

W 1783 roku wieś stanowiła ośrodek jednego z kluczy Ordynacji Zamojskiej, na który składały się także Susiec, Grabowica i Kunki.

916 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.

917 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 213.

918 Prymitywny zakład metalurgiczny, gdzie przerabiano surówkę piecową na stal. Zwykle składała się z kilku zabudowań, gdzie obok jednego lub kilku ognisk fryszarskich znajdowały się także miechy i młoty napędzane kołami wodnymi.

919 J. Kasperek, Gospodarka folwarczna Ordynacji Zamojskiej..., s. 140; A. Bartko-Malinowska, Kościół pw. Świętego..., s. 196.

920 K. Ajewski, Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856, Warszawa 2010, s. 391.

921 R. Bender, Reforma czynszowa..., s. 77; J. Bartyś, Materiały do dziejów przemysłu metalowego w dobrach Ordynacji Zamojskiej, „Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa", t. II/1958, s. 187.

922 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 95.

923 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 856.

924 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 213.

925 R. Orłowski, Położenie i walka..., s. 134 i 196.

926 APL, Akta USC filialnej parafii rzymskokatolickiej w Zamczysku, lata 1786-1809.

927 R. Orłowski, Położenie i walka..., s. 112.

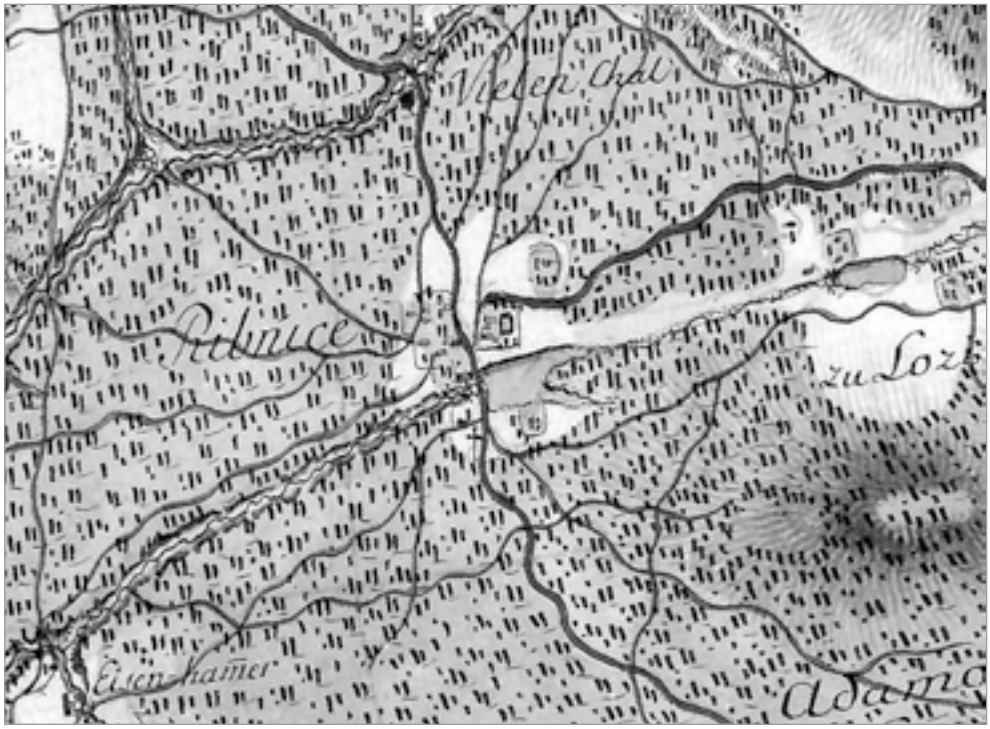

Ryc. 342. Rybnica na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

Według spisu z 1827 roku było w Rybnicy 18 domów oraz 132 mieszkańców[928].

Na pocz. XIX wieku folwark z kuźnicą w dzierżawie trzymał Michał Sokołowski[929]. Zapewne po nim dzierżawcą klucza rybnickiego był Piotr Olszewski (1793-1853), syn Józefa i Justyny z Janickich, żonaty od 1827 roku z Ksawerą Izajewicz (1808-1837). Dzierżawił te dobra do ok. połowy lat 30, a w 1837 roku był już posesorem dóbr przeorskich[930].

Wśród zakładów w Rybnicy w 1 połowie XIX wieku funkcjonował także folusz, notowany w 1835 roku. Był to budynek drewniany zbudowany w węgły i pokryty gontem[931]. Czynna w tym czasie we wsi była gorzelnia, którą w latach 30. tego wieku zamknięto wraz z innymi małymi gorzelniami ordynackimi. Incydentalnie była ona potem jeszcze uruchomiana jak np. w 1844 roku[932]. W 1 połowie XIX wieku była czynna w Rybnicy nadal karczma, która uzyskała w 1845 roku patent na prowadzenie wyszynku alkoholu. Podobny obiekt notowano wtedy także w Koszelach[933]. Według danych z końca XIX wieku Rybnica liczyła 28 domów i 242 mieszkańców, w tym 71 katolików oraz 451 mórg gruntów. Tutejszy folwark, po uwłaszczeniu chłopów, obejmował 90 mórg ziemi i posiadał także tartak wodny[934].

Rybnica była położona w terenie przygranicznym. Zapewne już w 1809 roku utworzono tutaj lukę celną należącą do komory tomaszowskiej, a jej strażnikiem konnym w 1812 roku był Wincenty Axon[935]. Zapewne od 1816 roku istniał tutaj rosyjski posterunek straży granicznej należący do oddziału paarskiego, choć wzmianki o nim pochodzą dopiero z lat 70. XIX wieku[936]. Posterunek funkcjonował do 1914 roku. W 1905 roku w Rybnicy było 46 domów włościańskich i 324 mieszkańców: 237 prawosławnych, 77 rzymskokatolików oraz 10 Żydów. Włościanie posiadali 259 i ½ dziesięcin (283,51 ha) ziemi, w tym 216 dziesięcin gruntów ornych, 21 dziesięcin łąk i 22 i ½ dziesięcin nieużytków. Do dóbr ordynackich należało 220

928 SGKP, wypisy, s. 333.
929 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 221.
930 APZ, Akta hipoteki dóbr Chodywańce B; APL, Akta USC parafii rzymskokatolickiej w Tomaszowie, Akta małżeństw 1827 r.; APL, Akta USC parafii rzymskokatolickiej w Chodywańcach, Akta zgonów 1837 r.
931 J. Bartyś, Sukiennictwo w Ordynacji Zamojskiej w I połowie XIX w., „Przegląd Historyczny", t. 49/1958, s. 502.
932 Z. Tabaka, Przemysł spożywczy Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Prace Historyczne, nr 9/1962, s. 123-124.
933 DzUGL, nr 24/1845 r., s. 687.
934 SGKP, wypisy, s. 333.
935 J. Peter, Szkice z przeszłości..., s. 389.
936 Pamiatnaja kniżka... na 1877 god. s. 45;... na 1895 god, s. 181.

dziesięcin (231,60 ha) ziemi oraz młyn wodny, do którego należało 2,2 ha gruntów[937].

Wojska rosyjskie podczas wycofywania się z tych terenów w 1915 roku niszczyły zabudowania i urządzenia gospodarcze i zapewne wówczas uszkodzeniu uległ młyn ordynacki w Rybnicy, a jego straty oszacowano na 8531 rubli[938].

Ze schyłkową fazą zaborów łączą się początki tutejszej oświaty. W 1911 roku otwarto w Rybnicy 1-klasową szkołę rosyjską, gdzie w 1914 roku uczył Andrzej Didenko[939]. Szkoła ta istniała do 1915 roku i przestała funkcjonować na skutek ewakuacji ludności prawosławnej. Po I wojnie światowej w przysiółku Sikliwce funkcjonowała 1-klasowa szkoła polska, gdzie w latach 1923-1939 uczyła Bronisława Hopkowa[940]. Ponadto w latach 1918-1919 funkcjonowała w Rybnicy szkoła ukraińska, którą po roku zlikwidowano, a dzieci włączono do szkoły polskiej[941].

Spis z 1921 roku notował we wsi 44 domy i 222 mieszkańców, w tym 102 Ukraińców, natomiast w leśniczówce w 1 domu mieszkało 5 Polaków[942]. Tutejsza leśniczówka istniała już na pocz. XX wieku i wchodziła w skład ordynackiego leśnictwa w Nepryszu. W Rybnicy utworzono wówczas straż leśną z kierownikiem Franciszkiem Sośnickim[943]. Leśniczym w Rybnicy w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej był Feliks Szkałuba[944]. Przed nim, do lat 20. miejscowymi gajowymi byli Józef Jarosz i Jan Hałasa, których zwolniono w wyniku zmniejszenia się powierzchni lasów po likwidacji serwitutów[945]. Leśniczówka w Rybnicy funkcjonuje do tej pory, w latach 1944-1973 w obrębie nadleśnictwa Susiec, a od 1973 roku należy do

Ryc. 343. Edward Borowicz, gajowy w leśnictwie Rybnica, fot. ze zb. A. Borowicz.

Ryc. 344. Gajowy E. Borowicz podczas prac leśnych, fot. ze zb. A. Borowicz.

nadleśnictwa Józefów. Leśnictwo Rybnica według spisu z 1976 roku obejmowało 1436,87 ha lasu. Po II wojnie światowej leśniczymi byli kolejno: Feliks Szkałuba (1944-1945), Grzegorz Musiałowski (1945-1947), Józef Piwowarek (od 1947 r.), Tadeusz Malec (do 2001 r.), Krzysztof Kuśmierz (2001-2015) i od 2015 roku Adam Skiba. Leśniczym lasów niepaństwowych w latach 1986-2011 był Kazimierz Zaręba[946]. Należy nadmienić, że w Rybnicy mieściła się siedziba nadleśnictwa Susiec w okresie jego funkcjonowania w latach 1947-1972.

937 Sprawocznaja kniżka..., s. 39; M. Kozaczka Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 91.
938 M. Kozaczka, Ordynacja Zamojska w latach pierwszej wojny światowej, [w] Studia z dziejów ziemian lubelskich XIX i XX w., Lublin 2002, s. 140.
939 Chełmska gubernia 1914 r., s. 178.
940 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950; Informacja ustna Eugenia Hałasa z Rybnicy.
941 J. Doroszewski, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2/2015, s. 48-49.
942 Skorowidz..., t. IV, s. 8.
943 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów.., s. 28.
944 I. Caban (red.), Na dwa..., s. 85 i 244.
945 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 42.
946 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 81, 83, 88; Informacja ustna Adam Skiba z Rybnicy.

Ryc. 345. Drewniany młyn wodny z Rybnicy, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Rybnica położona jest nad rzekami: Potok Łosiniecki, Krynica i Tanew, w lesistym terenie, gdzie rozwijał się przemysł młynarski i leśny. Do tej wsi należało kilka osad młynarskich notowanych już w dawnych czasach. Młyn Sikliwce funkcjonował już w 1657 roku, Koszele w 1782 roku, a w Rybnicy w 1643 roku[947]. W 1938 roku wybudowano w Rybnicy kolejny, drewniany młyn wodny. Zbudował go Adam Gruszczyński ze swoimi synami: Stanisławem, Janem, Józefem i Bolesławem przy Potoku Łosinieckim. Młyn ten funkcjonował przez wiele lat, ale obecnie jest już nieczynny, według projektu Adama Dzikowskiego. Oprócz mąki młyn produkował także kasze. W 1955 roku obiekt upaństwowiono, ale w 1958 roku syn poprzedniego właściciela Jan Gruszczyński odzyskał go z powrotem i założył przy młynie niewielką elektrownię. Kolejnym właścicielem młyna został Adam Gruszczyński[948].

Jeden z młynów w Rybnicy był własnością Ordynacji Zamojskiej i do niego należało jeszcze w okresie międzywojennym 2,2 ha ziemi[949]. W przysiółku Koszele przed II wojną światową funkcjonowała olejarnia[950].

Mniej tragiczny niż w wioskach sąsiednich dla mieszkańców Rybnicy był okres II wojny światowej. Jednak już we wrześniu doszło do groźnego zdarzenia, kiedy do pracujących w polu rolników podeszło kilku żołnierzy polskich po kapitulacji wojsk. W tym momencie wyłonili się żołnierze niemieccy, którzy okrążyli i zebrali w gromadę wszystkich, po czym przygotowywali masową egzekucję. Nadszedł jednak w porę Ignacy Naklicki, a znając dobrze język niemiecki wytłumaczył Niemcom, że tylko kilku tutaj zebranych to żołnierze, natomiast pozostali są mieszkańcami wsi. Niemcy przyjęli tłumaczenie i kazali wystąpić żołnierzom, których załadowali na ciężarówkę i wywieźli w nieznanym kierunku[951].

Rybnica podczas okupacji niemieckiej nie została wysiedlona i stała się ważnym punktem działalności partyzanckiej. Na jej terenie w kilku miejscach wykonano schrony ziemne, gdzie ukrywali się polscy i radzieccy partyzanci[952]. Kilkunastu mieszkańców Rybnicy brało udział w ruchu oporu działając w plutonie „Susiec" pod dowództwem Władysława Bartosińskiego „Kata"[953].

Kilkunastu mieszkańców Rybnicy, Koszelów i Sikliwców brało udział w ruchu oporu należąc do 3 kompanii AK „Susiec" pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia „Ligoty"[954]. Do tragedii doszło 7 stycznia 1943 roku, kiedy Niemcy w odwecie za akcję partyzancką dokonaną poprzedniego dnia przez polskich partyzantów na stacji Susiec aresztowali 20 osób, w tym 5 z Rybnicy. Aresztowanych mieszkańców prze-

947 J. Górak, Młyny wodne..., s. 123-125; M. Stworzyński, Opisanie historyczno-statystyczne..., przyp. 218.

948 Tzw. Karta Biała, archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

949 M. Kozaczka, Ordynacja zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 91.

950 E. Sochan, Grabowica..., s. 85.

951 Informacja ustna Zbigniew Naklicki, który zna ją z opowieści swego dziadka Ignacego.

952 W. Pardus-Bartosiński, Obozy leśne AK Obwodu Tomaszowskiego w Puszczy Solskiej, [w:] I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.

953 J. Turowski, Historia OP 9, Zamość 2017, s. 193.

954 I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.

Ryc. 346. Partyzantka radziecka stacjonująca w 1944 roku w lasach w okolicy Suśca, ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

wieziono do obozu w Zamościu[955]. Tragiczny okres II wojny światowej zebrał krwawe żniwo, gdyż w różnych okolicznościach zginęło łącznie 8 mieszkańców Rybnicy[956].

Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej życie powoli normalizowało się. We wrześniu 1944 roku otwarto we wsi 4-klasową szkołę, gdzie uczyła najpierw Józefa Florczak, a od stycznia 1945 roku jej obowiązki przejęła Stefania Dreher[957]. Była ona notowana tutaj jako nauczycielka jeszcze w 1952 roku i prawdopodobnie uczyła do 1957 roku, a w latach 1957-1958 nauczycielem w Rybnicy był Wiktor Gęborys[958]. W 1966 roku w Rybnicy zbudowano nowy, drewniany budynek szkolny[959], ale szkoła funkcjonowała już tylko do 1969 roku. Ostatnim nauczycielem był Henryk Kajtel, który pracował tutaj w latach 1958-1969[960].

Ryc. 347. Wiktor Gęborys, nauczyciel z Rybnicy, fot. z Kroniki SP w Paarach.

Ryc. 348. Henryk Kajtel, nauczyciel w Rybnicy w latach 1958-1969, fot. ze zb. R. Kajtel.

W 1968 roku z inicjatywy Jana Naklickiego założono we wsi jednostkę Ochotniczej Straży Pożarnej. Dwa lata później druhowie otrzymali motopompę, a na pocz. lat 70. zbudowano drewnianą remizo-świetlicę, gdzie od 1977 roku funkcjonował także Klub Książki i Prasy „Ruch"[961]. W 1995 roku zbudowano murowaną remizę. Funkcję prezesa OSP w Rybnicy pełnili kolejno: Jan Naklicki (1968-1978), Józef Moskwa (1978-1986), Wiesław Skiba (1986-

955 I. Caban (red.), Na dwa Fronty, Lublin 1999, s. 44.
956 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 195-196.
957 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950, nr 513.
958 Informacja ustna Eugenia Hałasa z Rybnicy.
959 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 100.
960 Informacja ustna Regina Kajtel (żona Henryka) z Tomaszowa Lubelskiego.
961 APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu, nr 13.

Ryc. 349. Remiza strażacka w Rybnicy, widok z 2021 roku.

Wiejskich, a jego przewodniczącą została Jolanta Kuśmierz.

Organizacje społeczne w Rybnicy powstawały bardzo rzadko, natomiast większą inicjatywę przejawiali mieszkańcy w sferze materialnej. Do ważniejszych inwestycji w 2 połowie XX wieku należała elektryfikacja wsi w 1963 roku i budowa utwardzonej drogi w latach 1971-1973, kiedy wykona-

Ryc. 350. Koło Gospodyń Wiejskich z Rybnicy, fot. ze zb. GOK w Suścu.

2004), Daniel Leńczuk (2004-2006), Zbigniew Brodowski (2006-2016)[962] i od 2016 roku Krzysztof Łasocha.

Obok straży pożarnej w Rybnicy nie było dłuższy czas innych organizacji społecznych. Dopiero w 2015 roku założono Koło Gospodyń

no ją na trasie Susiec-Tomaszów Lubelski. Na potrzeby tej inwestycji Rejon Eksploatacji Dróg i Mostów w Zamościu zbudował w Rybnicy bazę, która przygotowywała materiał do budowy drogi. Baza funkcjonowała w latach 1971-1973. Po dwuletniej przerwie na jej terenie zorganizowano Punkt Skupu Buraków, który został przeniesiony ze Skwarek (Suśca). Był on czynny do pocz. lat 80. XX wieku. Plantatorzy

962 J. Łasocha, Ochotnicze Straże Pożarne..., s. 55-57.

Ryc. 351. Hotel Szumy Park w Rybnicy, widok z 2021 roku.

buraków cukrowych rozładowywali przywieziony surowiec ręcznie na pryzmę i stąd wywożono je samochodami do cukrowni[963].

Kolejną inwestycją we wsi była gazyfikacja Rybnicy w 1992 roku, budowa wodociągu w 1993 roku oraz powszechna telefonizacja w 1994 roku[964]. W latach 2015-2019 przeprowadzono generalny remont remizo-świetlicy ze środków finansowych wspólnoty gruntowej Rybnicy.

Ważnym obiektem w Rybnicy był sklep spożywczy założony przez GS w Tomaszowie Lubelskim w połowie lat 60. Funkcję sprzedawcy pełnili w nim kolejno: Krystyna Koper, Stanisława Borowicz i Czesława Szumilak. W 1977 roku sklep zlikwidowano, a handel przeniesiono do utworzonego w tym roku Klubu Rolnika. Klub prowadziła i sprzedawała w nim Irena Babiuch[965].

W latach 1995-1998 funkcjonował we wsi niewielki tartak zbudowany przez Zbigniewa Naklickiego, który świadczył usługi remontowo-tartaczne. Zakład ten był zalążkiem powstałej w 1998 roku firmy „Eurocamp", zajmującej się budową drewnianych domków letniskowych. Siedziba firmy pozostała w Rybnicy, ale zakład produkcyjny umiejscowiono w Rabinówce. W 2014 roku firmę przejęli synowie właściciela: Piotr, Wojciech i Daniel Nakliccy.

W Rybnicy w latach 2014-2018 miała swój tartak firma Usługi Tartaczne Krzysztofa Łasochy. Tartak ten w 2018 roku został przeniesiony do Kunek[966]. Kolejny zakład powstał w 2015 roku, kiedy Jakub Wyszyński uruchomił we wsi zakład produkcji mebli biurowych i sklepowych „DebAro Disagn". W 2020 roku współwłaścicielem zakładu został Paweł Wyszyński.

Najnowszą inwestycją we wsi jest hotel Szumy Park zbudowany w latach 2018-2021 przez Antoniego Wyszyńskiego. Właściciel tuż przed otwarciem obiektu zmarł, a hotel przejęły jego dzieci: Marcin, Katarzyna i Mateusz. Hotel o stosunkowo wysokim standardzie (cztero gwiazdkowy) posiada 32 pokoje oraz restaurację „Leśna".

Działalność gospodarczą i kulturalną mieszkańców wsi koordynują w dużej mierze sołtysi i funkcję tę w Rybnicy pełnili kolejno: Ignacy Naklicki (podczas II wojny św.), Mi-

Ryc. 352. Ignacy Naklicki, sołtys w Rybnicy podczas II wojny światowej, fot. ze zb. Z. Naklickiego.

963 Informacja ustna Jan Leńczuk z Suśca oraz Eugenia Hałasa z Rybnicy.

964 Informacja ustna Eugenia Hałasa z Rybnicy.

965 Informacja ustna Eugenia Hałasa z Rybnicy.

966 Informacja ustna Krzysztof Łasocha, właściciel tartaku.

chał Skroban (1946-1951)[967], Józef Malec (od 1951 r.), Paweł Leńczuk, Zbigniew Syty (1990-1998), Jerzy Naklicki (1998-2002), Bogusław Kozyra (2002-2006), Wiesław Skiba (2006-2014) i od 2014 roku Teresa Syta[968].

Obecnie jest to stosunkowo niewielka wieś. W 2000 roku Rybnica liczyła 386,75 ha powierzchni oraz 245 mieszkańców[969], natomiast w 2021 roku było tutaj 241 osób[970].

SKWARKI

Wieś położona w środkowej części gminy Susiec, nad rzeką Jeleń, w obrębie Roztocza Środkowego. W 1989 roku przyłączono ją do Suśca.

Podczas badań archeologicznych na terenie miejscowości nie zarejestrowano żadnych stanowisk (punktów osadniczych)[971]. Pierwsze ślady osadnictwa ludzkiego pochodzą zatem dopiero z pocz. XVIII wieku, a pierwsza wzmianka historyczna pojawiła się w 1733 roku, kiedy Tomasz Antoni Zamoyski (1715-1751), dla osadzonych w dobrach rybnickich bazylianów nadał *„cztery ćwierci pola, łąk i sadzawek z poddanymi bartnikami wsi Skwarki”*[972].

Ryc. 353. Tomasz Antoni Zamoyski, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Tomasz Antoni Zamoyski był dwukrotnie żonaty, najpierw z Marią z Łubieńskich (zm. 1737), a potem z Teresą Anielą z Michońskich.

Po likwidacji monastyru bazyliańskiego cerkiew wraz z uposażeniem w 1748 roku przejęła łacińska parafia tomaszowska. Według lustracji z 1765 roku Skwarki należały do proboszcza tomaszowskiego i liczyły 9 poddanych[973]. Funkcję proboszcza tomaszowskiego w okresie przynależności Skwarek do tej parafii pełnili kolejno: ks. Jerzy Bietkowski (1748-1769), ks. Mateusz Kosiarski (1769-1782), ks. Józef Słomowski (1782-1817) i ks. Feliks Kwiatkowski (1817-1872)[974]. Za rządów tego ostatniego w roku 1830 dokonano wymiany dóbr i w zamian za folwark Skwarki Ordynacja Zamojska przekazała probostwu tomaszowskiemu odpowiednią ilością gruntu w innej okolicy, na terenie wykarczowanym[975]. Przeniesiono wówczas także mieszkańców Skwarek na nowe miejsce, gdzie powstała wieś Zamiany. Od 1830 roku Skwarki weszły w skład ordynackiego klucza tomaszowskiego, do którego należał także Józefów do 1842 roku, w latach 1842-1861 Skwarki wraz z Suścem i Józefowem należały do klucza aleksandrowskiego, a od 1861 roku do aleksandrowsko-rogozińskiego[976].

Pod koniec XIX wieku Skwarki należały do gminy Majdan Sopocki i liczyły 43 domy, 512 mieszkańców oraz 460 mórg (257,54 ha) ziemi[977]. Mieszkańcy wsi zajmowali się niemal wyłącznie rolnictwem. Wyjątkiem był funkcjonujący przed I wojną światową młyn z foluszem należący do Stanisława Pardusa[978].

Podczas I wojny światowej Rosjanie przygotowywali się w 1915 roku do dalszych działań wojennych budując umocnienia ziemne. Do budowy okopów zmuszali okoliczną ludność, a także mieszkańców z dalszych stron. Okopy w Skwarkach wykonywała m.in. ludność z dość odległych Honiatycz[979]. Jednak do walk na te-

967 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
968 Archiwum UG w Suścu.
969 M. Pizun, Susiec..., s. 104.
970 Informacja z Urzędu Gminy Susiec.
971 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.
972 APL, ChKG-K, nr 100, s. 484-486.
973 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 883.
974 Ks. Z. Jagiełło (red.), Parafia rzymsko-katolicka pw. Zwiastowania NMP w Tomaszowie Lubelskim, Tomaszów Lubelski 2008, s. 137-138; J. Peter, Szkice z przeszłości...., s. 53; E. Hanejko, Miasto w okresie od wielkiego sporu o Ordynację do I rozbioru Polski, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski 2011, s. 191.
975 SGKP, wypisy, s. 486; M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 220.
976 W. Ćwik, Dzieje Józefowa..., s. 69.
977 SGKP, wypisy, s. 350.
978 E. Sochan, Grabowica..., s. 27.
979 J. Niedźwiedź, Honiatycze. Dzieje miejscowości, Zamość 2012, s. 42.

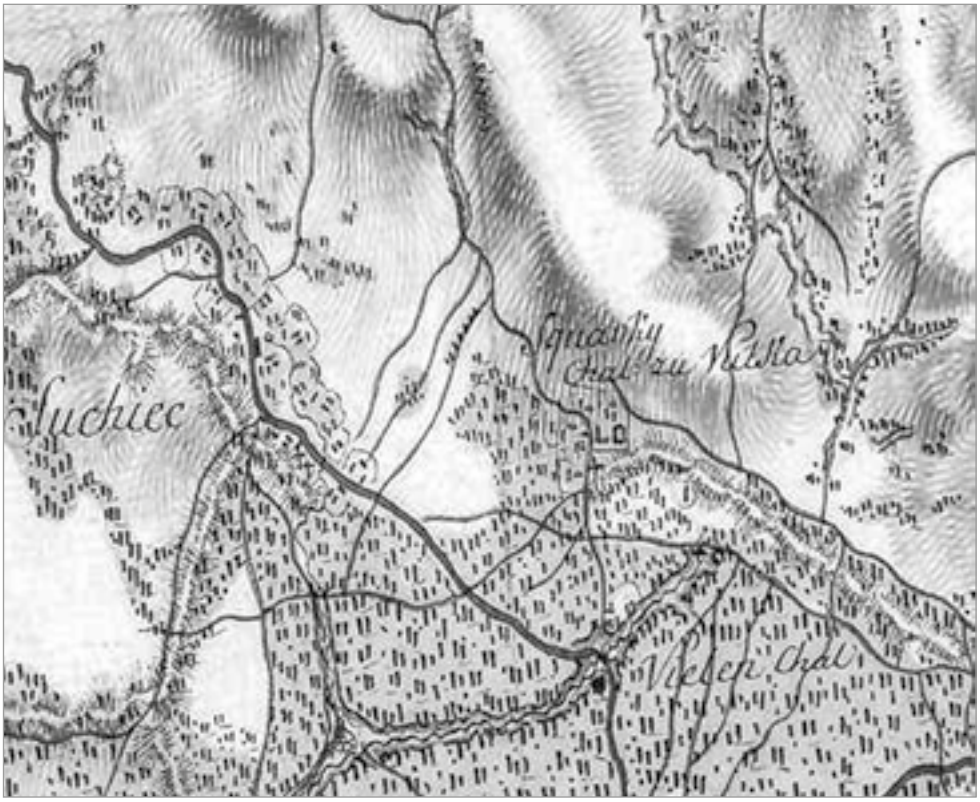

Ryc. 354. Skwarki i Susiec na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

renie wsi ostatecznie nie doszło. Na przełomie 1915 i 1916 roku zbudowano we wsi kolej normalnotorową, która biegła z Bełżca do Zwierzyńca. Odcinek do Zwierzyńca (Topólczy) był gotowy już 14 stycznia 1916 roku[980]. W Skwarkach zlokalizowano stację kolejową „Susiec".

Ryc. 355. Stacja kolejowa „Susiec" usytuowana na terenie Skwarek, widok z 2022 roku.

Przy stacji kolejowej po II wojnie światowej funkcjonowała przeładunkowa stacja w ramach Zespołu Składnic Zwierzyniec, a jej kierownikiem był M. Gniwek[981]. W latach 60. zorganizowano przy stacji Punkt Skupu Buraków i Ziemniaków, który funkcjonował do połowy lat 70., kiedy Punkt ten przeniesiono do Rybnicy[982].

W okresie międzywojennym funkcjonował w Skwarkach parowy tartak należący do Żyda Rappaporta[983]. Obiekt ten podczas II wojny światowej przejęli Niemcy, ale w grudniu 1942 roku oddział partyzancki Witolda Kopcia „Ligoty" zniszczył ten zakład. Kolejną akcję dywersyjną przeprowadziła grupa partyzantki radzieckiej Borysa Szangina wraz z kilkoma polskimi partyzantami na czele z Władysławem Pardusem „Katem", kiedy 9 kwietnia 1944 roku pod wsią Skwarki wysadziła niemiecki transport kolejowy. Wykoleiła się wtedy lokomotywa i 2 wagony oraz wyrwany został kawałek toru. Przerwa w ruchu pociągów trwała 18 godzin. W katastrofie ranne zostały 2 osoby z polskiego personelu pociągu, w tym

980 W. Dziedzic, Z dziejów tomaszowskich kolei..., s. 65-99
981 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 83.
982 Informacja ustna Jan Leńczuk z Suśca.
983 J. Łasocha, Ochotnicza straż pożarna w Oseredku. Z pamiętnika strażaka, [2001], s. 13.

maszynista, który zmarł następnego dnia w szpitalu w Zamościu[984].

Mieszkańcy Skwarek nie byli wysiedleni podczas II wojny światowej. Kilkunastu mężczyzn należało do oddziału partyzanckiego V rejonu. Wśród nich byli m.in.: Bolesław Babiarz, zamordowany przez Niemców w 1942 roku na Rotundzie Zamojskiej, Maciej Głaz, który zginął w 1942 roku w Lublinie, Tomasz Kuczyński, który zginął na Rotundzie Zamojskiej w 1942 roku, Roman Morawiecki, który zginął w 1943 roku w Oświęcimiu, Jan Szkałuba, który zginął w 1944 roku i Franciszek Waśniowski, rozstrzelany na Rotundzie Zamojskiej w 1942 roku[985].

Mieszkańcy Skwarek zajmowali się głównie rolnictwem, ale znaczna część pracowała także w drobnych zakładach, rzemiośle, handlu, usługach i administracji. Po II wojnie światowej w Skwarkach funkcjonował młyn na rzece Jeleń należący do Jadwigi Bartosińskiej, a miejscowymi kowalami byli wtedy Feliks Kościński i Antoni Kotowski[986].

Dosyć krótko funkcjonowała we wsi szkoła. Notowano ją w roku szkolnym 1924-1925 jako 1-klasową placówkę, do której uczęszczało siedmioro uczniów. Uczyli się oni w wynajętym mieszkaniu[987]. Szkoła istniała tylko rok i potem została zlikwidowana, a uczniów przeniesiono do szkoły w Suścu. Znacznie dłuższe były losy zorganizowanego w 1955 roku w Skwarkach przedszkola wiejskiego. Funkcjonowało ono do 1973 roku, kiedy połączono je z przedszkolem w Suścu[988].

Ranga Skwarek znacznie wzrosła w 1955 roku, gdyż w latach 1955-1961 były one siedzibą gromady. W jej skład wchodziły: Skwarki, Susiec, Grabowica i Rybnica. Przewodniczącym GRN od 1955 roku był Wiktor Zubrzycki, potem Andrzej Wrębiak notowany na tym stanowisku w 1961 roku[989]. Z początkiem 1962 roku gromadę przemianowano na Susiec. Wkrótce zbudowano murowany budynek gromadzki, który zlokalizowano na terenie Skwarek, tuż przy wschodniej granicy Suśca.

W latach 50. na terenie wsi ulokowano bazę Gminnej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska", która obsługiwała handel w Suścu i okolicach. W połowie lat 60. Spółdzielnia ta połączyła się z GS w Tomaszowie Lubelskim, ale w Suścu utworzono Filię. W Skwarkach w ramach GS funkcjonował sklep spożywczy oraz tartak. Wybudowano nową Bazę i zorganizowano skup płodów rolnych. Uruchomiono także piekarnię i rozszerzono zakres działalności o usługi mechaniczne.

W 1967 roku powstało Kółko Rolnicze w Skwarkach, które w 1975 roku weszło w skład Spółdzielni Kółek Rolniczych w Suścu. Dyspozytorem w tym Kółku był Zygmunt Bartosiński[990]. W latach 70. i 80. XX wieku funkcjonowało w Skwarkach Koło Gospodyń Wiejskich, którego przewodniczącą była Zofia Gałan.

Przez krótki okres, w latach 60 i 70. XX wieku działała w Skwarkach jednostka strażacka. Jej prezesem przez cały czas był Wiktor Piekniocz ka. W latach 80. strażacy weszli w skład OSP w Suścu[991].

W początkach lat 60. XX wieku w Skwarkach prężnie rozwijała się baza turystyczno-wypoczynkowa, co skutkowało powstaniem szeregu lokali gastronomicznych i hotelowych. Jednym z bardziej znanych był pawilon gastronomiczny „Sarenka". Wśród ważniejszych ośrodków wypoczynkowych można wymienić Ośrodek PKP, należący do Wschodniej Dyrekcji PKP w Lublinie. Początkowo funkcjonował on sezonowo, a od połowy lat 80. całorocznie. Na terenie tego ośrodka zlokalizowano 73 domki campingowe oraz budynek administracyjny ze stołówką. W latach 90. Ośrodek przejęło Kolejowe Przedsiębiorstwo Turystyczno-Wypoczynkowe „Natura tour" i w jego ramach Ośrodek Wypoczynkowy „Roztocze" funkcjonował do 2014 roku. Trzy lata później majątek ten przejęła gmina Susiec, ale dotąd nie wznowiono jego działalności.

Podobny Ośrodek wypoczynkowy w latach 60. zorganizował w Skwarkach Wojewódzki Związek Gminnych Spółdzielni, który funkcjonował do pocz. lat 90. XX wieku. Z czasem ilość ośrodków wypoczynkowych i miejsc noclego-

984 I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 245.
985 Tamże, s. 320, 325, 330, 334, 341, 342.
986 APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 4.
987 Archiwum SP w Suścu.
988 Archiwum SP w Suścu.
989 APZ, Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972, nr 1.
990 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca.
991 Informacja ustna Andrzej Gąsior z Suśca.

Ryc. 356. Susiec, pawilon gastronomiczny „Sarenka", lata 70. XX wieku, fot. z Kroniki J. Mazurka w zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Ryc. 358. Jan Leńczuk, sołtys w Skwarkach w latach 1965-1998, fot. ze zb. J. Leńczuka.

Ryc. 357. Budynek administracyjny Ośrodka Wypoczynkowego PKP w Skwarkach, fot. z Kroniki J. Mazurka w zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

wych gwałtownie rosła wraz z popularnością Roztocza jako miejsca rekreacji i wypoczynku.

Zabudowa mieszkalna Skwarek sąsiadowała bezpośrednio z zabudową mieszkalną w Suścu. Z czasem obie wsie zrosły się w jeden ciąg osadniczy i w 1989 roku Skwarki przyłączono do Suśca[992].

Ważną rolę w życiu wsi spełniali sołtysi, a funkcję tę w Skwarkach pełnili kolejno: Piotr Pogudz (w okresie II wojny św.), Antoni Gałan (1946-1965)[993] i Jan Leńczuk (1965-1998). W 1989 roku Skwarki przyłączono do Suśca, a tutejsze sołectwo funkcjonuje odtąd jako Susiec I.

992 M. Pizun, Susiec..., s. 49.

993 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87; APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, nr 4; Informacja ustna Jan Leńczuk, sołtys Suśca I.

SUSIEC

Siedziba gminy, położona w środkowej części gminy, na pograniczu Równiny Biłgorajskiej i Roztocza Środkowego, nad rzeką Jeleń.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, czego dowodzą badania archeologiczne. W ich wyniku na obszarze Suśca zarejestrowano łącznie 9 stanowisk archeologicznych (punktów osadniczych)[994]. Najstarsze z pozyskanych zabytków związane są z eneolityczną kulturą pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.). Wśród nich można wyróżnić małą siekierkę wykonaną na odłupku krzemiennym, a także inne wytwory krzemienne: wiertnik tępy, wiertnik ostrokolcowy, wiórowiec, tylczak oraz liczne wióry i odłupki, w części retuszowane. Na szczególną uwagę zasługują także dwa zabytki gliniane: niezdobiony fragment przęślika oraz fragment naczynia tzw. flaszy z kryzą[995].

Kolejny zabytek w postaci krzemiennej siekierki o soczewkowatym przekroju prawdopodobnie należał do schyłkowoneolitycznej kultury ceramiki sznurowej (2900-2300/2200 r. p.Chr.[996]. Nieco młodsze są materiały wczesnobrązowej kultury mierzanowickiej (2300/2200-1600 r. p.Chr.) reprezentowane przez fragment ucha glinianego zdobionego ornamentem odciśniętego sznura. Do tej kultury prawdopodobnie należał także toporek kamienny[997].

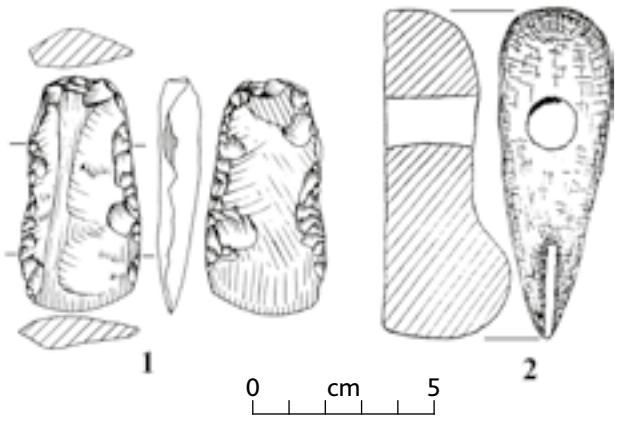

Ryc. 359. Susiec, siekierka krzemienna kultury ceramiki sznurowej oraz toporek kamienny kultury mierzanowickiej (?), wg I. Kutyłowskiej 1972 i T. Wiśniewskiego 2007.

Następna kultura – trzciniecka (1650-1100 r. p.Chr.), jest reprezentowana przez fragmenty garnka, w górnej partii bogato zdobionego, które znaleziono w wypełnisku osadowej jamy zasobowej[998]. Z tą kulturą można hipotetycznie łączyć także domniemane cmentarzysko złożone z 10 kurhanów, z których najwyższy posiada ok. 1 m wysokości i ok. 25 m średnicy, najmniejszy zaś liczy 0,6 m wysokości i ok. 10 m średnicy[999].

Najmłodsze zabytki archeologiczne w postaci licznych ułamków naczyń glinianych reprezentują osadnictwo słowiańskie i są datowane na X-XI wiek. Z tym okresem prawdopodobnie można łączyć także pochówki podkurhanowe, gdyż na terenie Suśca zarejestrowano 5 pojedynczych kopców ziemnych[1000].

Tajemniczym obiektem jest domniemane grodzisko „Kościółek", wzmiankowane kilkakrotnie w literaturze archeologicznej[1001]. Było ono jednak tylko w niewielkim stopniu badane wykopaliskowo. Pozyskano liczne materiały zabytkowe, głównie ceramikę, ale także wyroby metalowe: 2 krzesiwa żelazne, guzik, ostrogę żelazną i 2 paciorki szklane. Odkryto też paleniska i jamę gospodarczą, ze ściankami wzmocnionymi plecionką lub drewnem[1002]. Badania nie potwierdziły bezspornie istnienia wałów wczesnośredniowiecznych. W ich nasypie znaleziono fragmenty cegieł, co może sugerować

994 A. Urbański, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 95-87, Zamość 1990, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

995 J. Kuśnierz, D. Łysiak, A. Urbański, Dokumentacja z badań archeologicznych w Suścu st. 13 w 1997 roku, Zamość 1997, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu; T. Wiśniewski, Nowe materiały krzemienne z Suśca i okolic w powiecie tomaszowskim, „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. IX/2007, s. 256-258 i ryc. 2:2-4.

996 T. Wiśniewski, Nowe materiały krzemienne..., s. 255-256 i ryc. 2:1.

997 I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 153 i ryc. 97.

998 J. Kuśnierz, D. Łysiak, A. Urbański, Dokumentacja z badań archeologicznych w Suścu st. 13 w 1997 roku, Zamość 1997, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

999 Kopce nie były badane wykopaliskowo i mogą być piaszczystymi formami naturalnymi. Jeżeli są to rzeczywiście kurhany, to ich chronologia także może być inna, stąd te poważne wątpliwości.

1000 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 142-143.

1001 E. Banasiewicz. Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny, Zamość 1990, s. 101-102.

1002 A. Hunicz, Susiec, pow. Tomaszów Lubelski stanowisko „Kościółek", Dokumentacja z badań archeologicznych, Lublin 1972, maszynopis w zb. WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

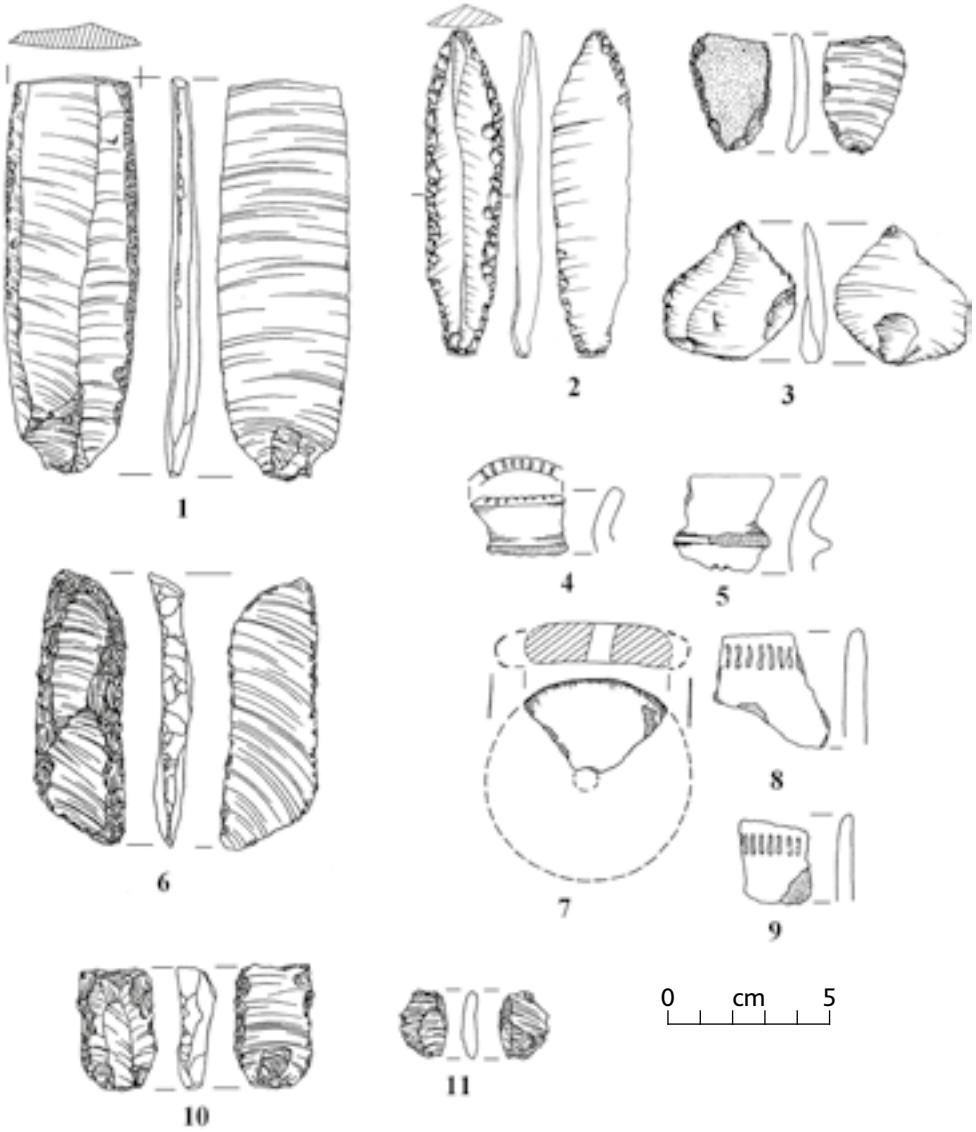

Ryc. 360. Zabytki ceramiczne i krzemienne kultury pucharów lejkowatych z Suśca, wg J. Kuśnierza, D. Łysiak i A. Urbańskiego 1997; T. Wiśniewskiego 2007.

chronologię nowożytną. Według prof. M. Florka są one raczej pozostałością wałów usypanych wokół klasztoru bazyliańskiego, funkcjonującego tutaj w latach 1733-1745[1003]. Wydaje się jednak prawdopodobne, że część wałów mogła być przekształcona w okresie nowożytnym, co tłumaczyło by ich kształt niesymetryczny, dostosowany raczej do potrzeb klasztoru. Jednak wobec niewielkiego zakresu badań archeologicznych trudno jednoznacznie rozstrzygnąć kwestię chronologii tego obiektu.

Nowożytne dzieje Suśca swymi korzeniami sięgają połowy XVII wieku i od początku miejscowość była związana z Ordynacją Zamojską. W XVII wieku wśród lasów należących do klucza zamechskiego istniało uroczysko o nazwie „Suszec", gdzie w 1643 roku notowano młyn na rzece Wieluni (Jeleń). W tym roku (10 stycznia) Wojciech Zieliński herbu Ciołek, hutnik szarowolski, uzyskał od III Ordynata Jana „Sobiepana" Zamoyskiego (1627-1665) herbu Jelita, przywilej na przeniesienie huty szarowolskiej na to uroczysko. Zamoyski w kolejnym przywileju z 14 sierpnia 1643 roku zezwolił Zielińskiemu na założenie stawu oraz warzenie piwa na swoją i swojej czeladzi potrzebę domową. Ordynat wydzierżawił hutnikowi także pola i łąki[1004]. Hutnik otrzymał prawo do wyrębu drzew na budynki produkcyjne oraz na drewno

1003 M. Florek, Grody plemienne południowej Lubelszczyzny, [w:] Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2018, s. 110-115.

1004 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey, 1834 r., Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815, przyp. 213.

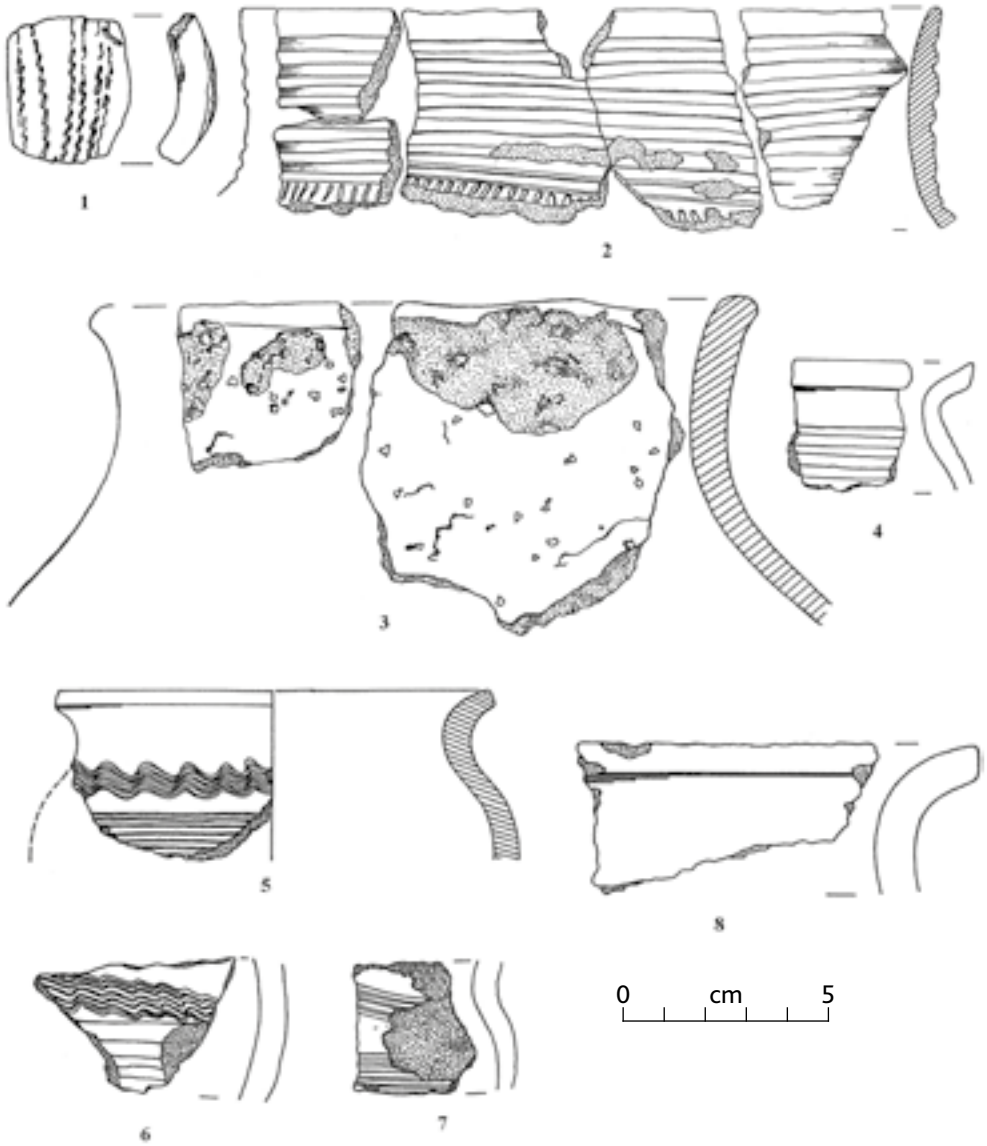

Ryc. 361. Susiec, zabytki kultury mierzanowickiej (1), trzcinieckiej (2-3) i z okresu wczesnośredniowiecznego (4-8), wg J. Kuśnierza, D. Łysiak i A. Urbańskiego 1997.

do robienia popiołów i wypalania szkła[1005]. Susiec będąc w Ordynacji Zamojskiej dzielił potem jej losy.

Po śmierci Jana „Sobiepana" Zamoyskiego w 1665 roku, z braku dziedzica (trzy córki zmarły w dzieciństwie), Ordynację wbrew statutom przejęła jego siostra – Gryzelda z Zamoyskich Wiśniowiecka (zm. 1673), żona Jaremy i zarządzała nią do 1673 roku. Potem dobra, także bezprawnie, objął Stanisław Koniecpolski (1643-1682), kasztelan krakowski, syn Aleksandra i Joanny z Zamoyskich, siostry Jana „Sobiepana".

W 1674 roku Sejm Rzeczpospolitej przyznał prawo do Ordynacji bocznej linii Zamoyskich i ostatecznie objął te dobra Marcin Zamoyski (1637-1689), syn Zdzisława i Zofii z Lanckorońskich, żonaty z Anną z Gnińskich (zm. 1704). Po jego śmierci latyfundium tym władała Anna z Gnińskich (jako administratorka do 1704 roku), a potem kolejno: Tomasz Józef Zamoyski w latach 1704-1725, Michał Zdzisław Zamoyski w latach 1725-1735, Tomasz Antoni Zamoyski w latach 1735-1751, Klemens Jerzy Zamoyski w latach 1751-1767, Jan Jakub Zamoyski w latach 1767-1786, Andrzej Zamoyski w latach 1786-1792, Aleksander August Zamoyski w latach 1792-1800, Stanisław Kostka Zamoyski w latach 1800-1856, Konstanty Zamoyski w latach 1856-1866 i Tomasz Franciszek Zamoyski w latach 1866-1889[1006].

1005 Z. Kubrak, Palenie popiołów i wyrób potażu w Puszczy Solskiej od połowy XVI do początku XIX wieku, „Res Historica", t. 23/2006, s. 39.

1006 M. Kozaczka, Poczet Ordynatów Zamojskich, Lublin 2009.

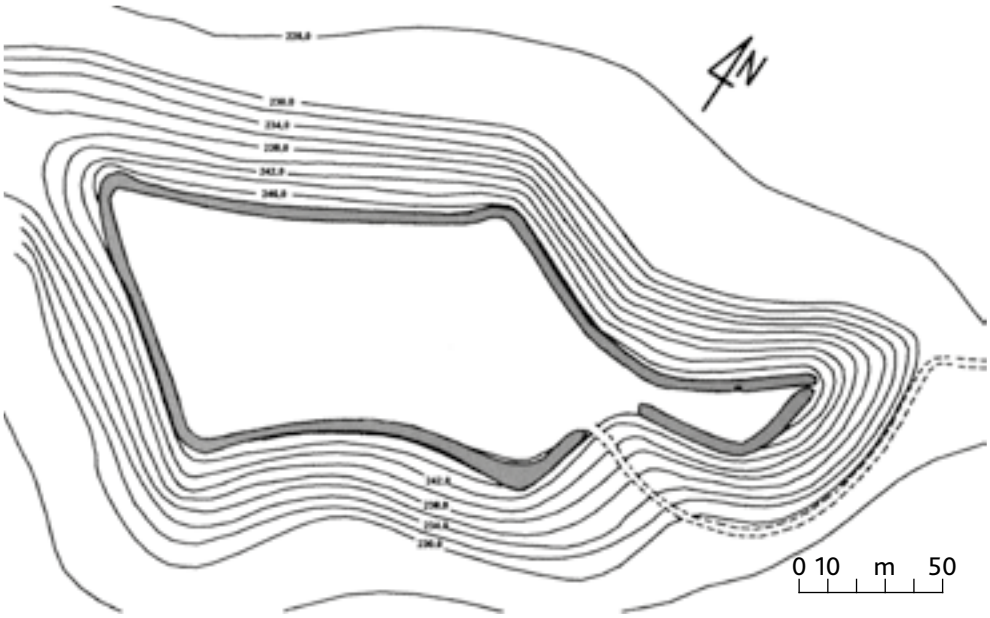

Ryc. 362. Susiec, pozostałości i rekonstrukcja przebiegu wałów ziemnych domniemanego grodziska, wg M. Florka 2018.

Ryc. 363. Ordynat Jan „Sobiepan" Zamoyski, pierwszy właściciel Suśca, ze zb. Muzeum Diecezjalnego w Zamościu.

Ryc. 364. Maria Kazimiera, żona Jana Zamoyskiego, ze zb. Muzeum w Wilanowie.

Ryc. 365. Gryzelda Wiśniowiecka z Zamoyskich, żona Jaremy, wg I. Czamańskiej 2007.

W literaturze historycznej wzmiankuje się, że przed 1656 rokiem na terenie Suśca istniał zamek (fortalicjum), należący do Zamoyskich[1007]. Losy tej budowli nie są jednak znane. Według M. Stworzyńskiego ruiny zamku istniały jeszcze za czasów konfederacji tyszowieckiej w 1656 roku, współcześnie z drewnianym kościółkiem[1008]. Kościółek (cerkiew) jednak został zbudowany dopiero w 1 połowie XVIII wieku, co osłabia wiarygodność całej relacji. W świetle najnowszych badań wydaje się najbardziej prawdopodobne, że są to umocnienia późniejsze – nowożytne[1009], albo w okresie nowożytnym musiały być przebudowane, przynajmniej częściowo.

Drewniany kościółek, czy raczej cerkiew unicką z klasztorem bazylianów przy tzw. zamku zbudował w latach 20. XVIII wieku ordynat Tomasz Józef Zamoyski (zm. 1725). Cerkiew i klasztor na Zamczysku wizytował 2

1007 I. Rolska-Boruch, Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną, Lublin 1999, s. 283.

1008 M. Stworzyński, Opisanie..., przyp. 213.
1009 M. Florek, Grody plemienne..., s. 114.

czerwca 1732 roku chełmski biskup unicki Filip Felicjan Włodkowicz i wówczas wspominano świątynię jako nową. Początkowo do klasztoru należał półłanek pola, ogród oraz kilka łąk, ale dokumentem z 10 stycznia 1733 roku Michał Zdzisław Zamoyski przeznaczył na jego uposażenie trzy ćwierci pola z łąkami i sadzawką. Tutejszy monastyr był niewielki i w 1738 roku mieszkało tutaj 4 zakonników na czele z ihumenem o. Józefem Lewkowiczem. Pozostali trzej to: o. Sofroniusz Lewkowicz, o. Justyn Maksymowicz i o. Manczy Lisowski[1010]. W 1745 roku bazylianie podjęli decyzję o likwidacji monastyru i zapewne wkrótce został on faktycznie zlikwidowany, choć A. Gil twierdzi, że jeszcze w 1764 roku pełnił rolę rezydencji[1011]. Po kasacie monastyru tutejsi bazylianie zostali przeniesieni do monastyru w Lublinie[1012].

Ryc. 366. Jeden z pochówków szkieletowych na wzgórzu „Kościółek" w Suścu, wg A. Hunicza 1972.

Ryc. 367. Kościół parafialny w Suścu, zbudowany w latach 1862-1868, fot. z 2020 roku.

Wobec opuszczenia cerkwi i monastyru przez zakonników Tomasz Antoni Zamoyski 2 lipca 1748 roku wydał dekret o przekazaniu budynków dla kościoła tomaszowskiego. Stawiał przy tym warunek, aby przy tutejszej świątyni rezydował wikary i odprawiał nabożeństwa dla miejscowej ludności z Rybnicy, Huciska Susieckiego [Suśca] i Grabowicy. Zamoyski dodał do uposażenia po mnichach 4 ćwierci (1 łan) pola i 4 poddanych. Według wizytacji biskupiej z 1750 roku do wikarego należała plebania, dom czeladzi, sad, ogród, stajnia, stodoła, 7 ćwierci pola i 6 poddanych. W dalszych latach liczba poddanych wzrosła do 10, co potwierdza wizytacja z 1774 roku. Kościół drewniany posiadał trzy ołtarze: św. Jana Nepomucena, Matki Bożej oraz św. Klemensa. Świątynię przykrywał dach wykonany z gontu, podobnie jak dzwonnica, gdzie umieszczono 3 dzwony. Teren kościelny wraz z cmentarzem został ogrodzony. Pierwszym wikariuszem rezydującym w Suścu został o. Byczyński, a potem kolejno: ks. Wojciech Zabrogowski, ks. Marcin Barański (przed 1764)[1013], ks. Krzysztof Komberski (1785), ks. Kajetan Faruchowicz (1786-1789), ks. Jan Plebański (1789-1791) i ks. Sylwester Stankiewicz (1791-1796)[1014]. Tutejszy drewniany kościółek filialny z czasem podupadł i rozebrano go w 1796 roku[1015]. W jego

1010 K. Grzesiak ks., Monastyr unicki Zamczysko koło Suśca, „Rocznik Tomaszowski", t. 6/2017, s. 251-252.
1011 A. Gil, Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja, Lublin 2005, s. 235.
1012 W. Słobodian, Cerkwi chołmskoj eparchii, Lviv 2005, s. 206.
1013 J. A. Wadowski, Kościoły diecezji chełmskiej, rkp 2472/I w Bibliotece PAN w Krakowie, 1907, s. 442.
1014 APL, Akta USC filialnej parafii rzymskokatolickiej w Zamczysku, lata 1785-1796.
1015 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 56.

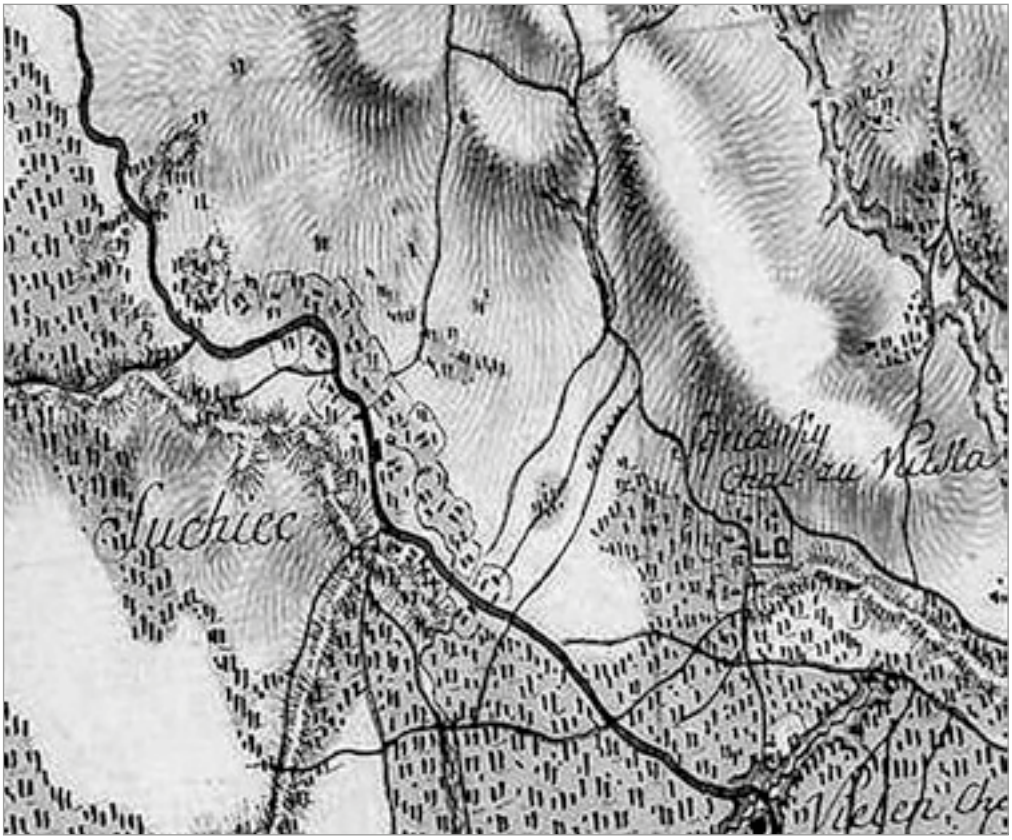

Ryc. 368. Susiec na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

miejsce wkrótce miała powstać następna świątynia. Starania o jej budowę rozpoczęli mieszkańcy już w początkach XIX wieku, a kontynuował je od 1821 roku proboszcz tomaszowski ks. Feliks Kwiatkowski. Ale przez kolejnych kilkadziesiąt lat jej nie zbudowano. Jednak długoletnie starania ks. Kwiatkowskiego przyniosły efekt i w latach 1862-1868 wystawiono w Suścu, z fundacji Zamoyskich, nowy, murowany kościół pw. św. Jana Nepomucena istniejący do dziś. Jest to świątynia jednonawowa, na rzucie prostokątnym, z trójbocznym zamkniętym prezbiterium i zakrystią przy prezbiterium[1016]. Po konsekracji kościół ten stał się kościołem filialnym parafii tomaszowskiej, gdzie nabożeństwa odprawiał wikary z Tomaszowa. Pierwotnie przy kościółku drewnianym w XVIII wieku istniał cmentarz grzebalny, którego niewielki fragment odsłonięto podczas badań archeologicznych[1017].

W Suścu od 1643 roku funkcjonowała huta szklana, a osada nosiła nazwę Huta Susiecka[1018]. W 1694 roku Huta w Suścu wraz z wsią Rudą Rybnicką, z kuźnią, młynem, stawkiem i jego spustem, browarem, winnicą, wolnym szynkiem piwa i gorzałki, z polami, łąkami i poddanymi oraz pańszczyzną 2 dni od ćwierci łana zostały wydzierżawione przez Annę z Gnińskich Zamoyską (zm. 1704) szlachcicowi Jakubowi Maksymowiczowi. Przedtem dzierżawcą tych majętności był Tuszyński. Przez długi czas, bo jeszcze w 1697 roku, nie notowano tutaj wsi, a tylko hutę szkła[1019]. W 1 poł. XVIII wieku powstała także wieś, o której informacji dostarcza lustracja z 1765 roku, kiedy w Hucie Susieckiej było 70 poddanych, winnica, karczma i młyn[1020]. W latach 1783-1800 Huta Susiecka należała do rybnickiego klucza ordynackiego[1021], a na pocz. XIX wieku przyłączono zapewne ten teren do klucza tomaszowskiego, do którego należał także Józefów do 1842 roku,

1016 A. Bartko-Malinowska, Kościół pw. świętego Jana Nepomucena w Suścu – dzieje budowy i konsekracji świątyni, „Rocznik Tomaszowski", t. 6/2017, s. 188-189.

1017 A. Hunicz, Susiec, pow. Tomaszów Lubelski stanowisko „Kościółek", Dokumentacja z badań archeologicznych, Lublin 1972, maszynopis w zb. WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

1018 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr..., przyp. 213.

1019 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.

1020 CPAHUL, Lustracja... z 1765 r., s. 856.

1021 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 32.

w latach 1842-1861 Susiec wraz z Józefowem należał do klucza aleksandrowskiego, a od 1861 roku do aleksandrowsko-rogozińskiego[1022].

Spis z 1827 roku notował Susiec w powiecie zamojskim i parafii (unickiej) Łosiniec. Liczył wówczas 86 domów oraz 493 mieszkańców[1023]. Na pocz. XIX wieku zbudowano we wsi karczmę, która w 1845 roku uzyskała patent na prowadzenie alkoholu[1024]. W 1880 roku były w Suścu 74 domy i 559 mieszkańców, w tym 49 unitów oraz 131 mórg ziemi ornej. Włościanie w tym czasie trudnili się bartnictwem oraz hodowlą bydła i owiec, dzierżawiąc od Ordynacji leśne pustki i łąki[1025]. Według danych z 1905 roku Susiec zajmował 667 dziesięcin ziemi (728,71 ha), z tego 473 dziesięciny (516,76 ha) były gruntami ornymi, 113 i 7/8 dziesięcin (124,44 ha) łąkami, a 18 i 1/8 dziesięcin (19,8 ha) nieużytkami. We wsi były 123 domy oraz 1023 mieszkańców: 109 prawosławnych, 901 rzymskokatolików oraz 13 Żydów. Funkcjonowały tutaj posterunek straży granicznej oraz kościół. Ponadto na terenie Suśca notowano także ordynacki młyn wodny „Jeleń" i przy nim było 7,80 ha gruntów[1026].

Prawdopodobnie po zbudowaniu murowanego kościoła osadzono przy nim wikarego parafii tomaszowskiej, a w 1906 roku utworzono w Suścu parafię rzymskokatolicką pw. św. Jana Nepomucena. Jednak przez pierwsze 4 lata parafię obejmującą: Susiec, Skwarki, Grabowicę i Paary obsługiwał proboszcz tomaszowski – ks. Michał Zawisza. Dopiero w 1910 roku funkcję proboszcza tej parafii objął ks. Jan Stańczuk, a po nim pełnili ją kolejno: ks. Czesław Godlewski (1913-1916), ks. Szczepan Orzeł (1917-1918), ks. Edmund Dzięcielewski (1919), ks. Władysław Jacniacki (1920), ks. Andrzej Prejs (1920-1922), ks. Ignacy Mickiewicz (1922-1927), ks. Jan Majsterski (1927-1942), ks. Piotr Kwoczyński (1942-1944), ks. Edmund Dąbkowski (1944-1945), ks. Józef Tomza (1945-1956), ks. Stanisław Byrski (1956-1966), ks. Józef Jończyk (1966), ks. Roman Bolesławski (1966-1974), ks. Zenon Ziomek (1974-1981), ks. Franciszek Szczerbik (1981-1994), ks. Roman Jaworski (1994-2004), ks. Piotr Kornafel (2004-2017)[1027] i od 2017 roku ks. Andrzej Niedużak.

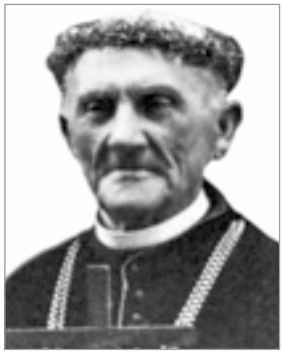

Ryc. 369. Ksiądz Piotr Kwoczyński, proboszcz susiecki w latach 1942-1944, wg A. Kupiec-Niedźwiedź.

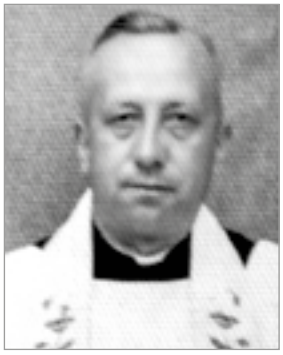

Ryc. 370. Ksiądz Stanisław Byrski, proboszcz susiecki w latach 1956-1966, zb. własne.

Ryc. 371. Ksiądz Roman Bolesławski, proboszcz susiecki w latach 1966-1974, zb. własne.

Ryc. 372. Ksiądz Zenon Ziomek, proboszcz w Suścu w latach 1974-1981, zb. własne.

Ryc. 373. Ksiądz Franciszek Szczerbik, proboszcz w Suścu w latach 1981-1994, zb. własne.

Ryc. 374. Ksiądz Roman Jaworski, proboszcz w Suścu w latach 1994-2004, zb. własne.

1022 W. Ćwik, Dzieje Józefowa..., s. 69.
1023 Tabella..., t. II, s. 227.
1024 DzUGL, nr 24/1845, s. 687.
1025 SGKP, t. XI, s. 601.
1026 Sprawocznaja kniżka..., s. 39; M. Kozaczka Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin 2003, s. 91.
1027 P. Kornafel, ks., Obchody 100-lecia parafii w Suścu, „Zamojski Informator Diecezjalny", R. XV/2006, s. 351-355.

Ryc. 375. Ksiądz dr Piotr Kornafel, proboszcz w Suścu w latach 2004-2017, zb. własne.

Ryc. 376. Ksiądz dr Andrzej Niedużak, proboszcz w Suścu od 2017 roku, zb. własne.

jowiec. Inwestycję tę zrealizowały wojska austriackie podczas I wojny światowej. Mniejsze znaczenie gospodarcze miały krótkie odcinki kolejki wąskotorowej, którą zbudowano najpierw w 1928 roku na trasie z Suśca do Borowych Młynów i funkcjonowała ona krótko, a potem podobna kolejka powstała około 1940 roku zbudowana przez Niemców podczas okupacji. Ta druga kolejka funkcjonowała jeszcze po wojnie wykorzystywana przez służbę leśną i została zlikwidowana w 1954 roku[1029].

Pod koniec XIX i na pocz. XX wieku Susiec

Ryc. 377. Groby żołnierskie z 1939 roku na cmentarzu w Suścu, fot. z Kroniki SP w Suścu.

Wkrótce po utworzeniu parafii, w roku 1910 założono w Suścu cmentarz grzebalny w kształcie wydłużonego wieloboku o powierzchni 3 ha. Obok grobów mieszkańców na cmentarzu znajduje się także kwatera wojskowa, gdzie pochowano ciała 21 żołnierzy poległych podczas walk z Niemcami w dniach 18-21 września 1939 roku[1028].

Strategiczną inwestycją we wsi była budowa kolei normalnotorowej na przełomie 1915 i 1916 roku na trasie Bełżec-Zwierzyniec-Re-

rozwijał się dość dynamicznie. Według spisu z 1921 roku miejscowość liczyła 151 domów oraz 940 mieszkańców, w tym 28 Ukraińców i 15 Żydów[1030]. Pięć lat później wybudowano we wsi drewniany młyn wodny[1031]. Ponadto istniał tu tartak, należący w 1929 roku do Jana Koni-

1028 D. Kawałko, Cmentarze województwa..., s. 205.

1029 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów..., s. 45; W. Dziedzic, Z dziejów tomaszowskich kolei..., s. 76.

1030 Skorowidz..., t. IV, s. 8.

1031 Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce (dalej ZAiBwP), t. 48, Warszawa 1991, s. 84.

Ryc. 378. Młyn wodny w Suścu, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

kowskiego, który spłonął w 1961 roku[1032]. Drugi młyn wodny zbudowano ok. połowy XIX wieku z funduszy ordynackich i był wydzierżawiany przez Żydów. W 1918 roku kupił go Stanisław Pardus, a potem użytkowali go jego synowie: Władysław, Karol, Bolesław i Jan. Pod koniec lat 80. XX wieku właścicielką była Jadwiga Pardus[1033]. Początkowo był to młyn wodny napędzany siłą wody za pomocą koła. Potem zastosowano turbinę wodną, a w 1962 roku młyn zelektryfikowano.

W okresie międzywojennym obok rolników byli we wsi także rzemieślnicy i kupcy. Eksploatacją lasu zajmował się Ch. Herman, murarzem był J. Skroban, stolarzem L. Maryńczak, a szewcem J. Tyburczy. Funkcjonowały wówczas sklepy: K. Czekajły, S. Gaszyna, K. Monastyrskiej i J. Skrobana. We wsi był także Zakład Mleczarski, który należał do Spółdzielni mleczarskiej sp. z o.o.[1034] Zapewne już w okresie międzywojenny funkcjonowała w Suścu piekarnia, którą wymieniają relacje partyzantów podczas II wojny światowej[1035].

Ryc. 379. Odnowiony sztandar OSP w Suścu z 1938 roku.

1032 Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla przemysłu, rzemiosła i rolnictwa, Warszawa 1929, s. 598; M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121.

1033 Księga adresowa Polski..., s. 598; ZAiBwP, t. 48, s. 84.

1034 Księga adresowa Polski..., s. 598.

1035 I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 247.

Ryc. 380. Bronisław Pudełko, prezes OSP w Suścu w latach 1974-1996, fot. ze zb. rodziny Pudełko.

Ryc. 381. Andrzej Gąsior, prezes OSP w Suścu w latach 1996-2016, fot. ze zb. A. Gąsiora.

więzieniem. W 1951 roku druhowie otrzymali motopompę i węże, a w 1964 roku samochód strażacki. W latach 1959-1960 zbudowano, w czynie społecznym, murowaną remizę. Przedwojenny sztandar OSP został w 2006 roku odnowiony i obecnie znajduje się w kaplicy przy kościele w Suścu.

Funkcję prezesa jednostki OSP w Suścu pełnili kolejno: Józef Koper (1927-1935), Walery Borek (1935-1942), Józef Warzocha (1942-1964), Władysław Gąsior (1964-1974), Bronisław Pudełko (1974-1996), Andrzej Gąsior (1996-2016) i od 2016 roku Piotr Korkosz.

Ryc. 382. Straż pożarna z Suśca, lata 2000, fot. ze zb. Sz. Łasochy.

Jeszcze czasów międzywojennych sięga historia jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej, założona w 1927 roku z inicjatywy Hieronima Skowrona, Józefa Kopra i Aleksandra Chodkiewicza. Już w następnym roku zbudowano drewnianą remizę, a kilka lat później zakupiono ręczną sikawkę. W 1938 roku Zarząd OSP zakupił dla jednostki sztandar, z którym strażacy brali udział w uroczystościach religijnych i patriotycznych. Sztandar ten szczęśliwie przetrwał zawieruchę wojenną ukryty na strychu kościoła. Podczas II wojny światowej sporo strażaków brało udział w ruchu oporu, a niektórzy z nich przypłacili to życiem bądź W latach 1964-1974 działała także żeńska sekcja OSP pod dowództwem Danuty Nieścior[1036].

W 1935 roku utworzono w Suścu Agencję Pocztową, której naczelnikiem przed 1939 rokiem był Antoni Turski[1037], a w okresie II wojny światowej Roman Morawiecki. Po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej w 1944 roku naczelniczką tej instytucji została Janina Cybulska. Wówczas Agencja Pocztowa mieściła się

1036 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 121-122; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 135-137; Informacja ustna Andrzej Gąsior z Suśca.

1037 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 196

w mieszkaniu prywatnym i nie posiadała jeszcze centrali telefonicznej. Centralę 10-klapkową zainstalowano dopiero 15 października 1946 roku. Miesiąc wcześniej naczelniczką Agencji Pocztowej w Suścu została Domicela Jankowska i pełniła tę funkcję do 1978 roku. Za jej długiej kadencji rozbudowywano kilkakrotnie centralę telefoniczną, a ilość pracowników Agencji (Urzędu) ciągle wzrastała[1038]. W 1978 roku funkcję naczelnika Urzędu Pocztowego przejęła Grażyna Piekniocz ka i za jej rządów w 1994 roku zainstalowano w Suścu automatyczną centralę telefoniczną na 800 numerów abonentowych. W 2014 roku kolejnym naczelnikiem poczty został Jerzy Stachula i pełni tę funkcję do tej pory (2022)[1039].

Ryc. 383. Grażyna Piekniocz ka, naczelnik Urzędu Pocztowego w Suścu w latach 1978-2014, fot. ze zb. G. Piekniocz ki.

Spore straty ponieśli mieszkańcy Suśca podczas II wojny światowej. We wrześniu 1939 roku w okolicach Suśca walczyła 6 DP gen. Bernarda Monda, której dwa pułki: 12 i 16 zakopały swe sztandary koło tutejszej leśniczówki. W lesie pod Suścem 18 września Niemcy ostrzelali z ciężkich karabinów maszynowych najpierw zmotoryzowaną kompanię saperów kpt. Mieczysława Bunikowicza oraz kompanię 16 pp zadając im znaczne straty, a potem po opanowaniu stacji kolejowej ostrzelali kolumnę 16 pp z 2 dywizjonem 6 pal, idących w tylnej straży dywizji. W potyczce pod Suścem polegli: ppor. Aleksander Rosiński, pchor. Bronisław Mirońs ki i trzech saperów. Kilkunastu zabitych i rannych było także w 16 pp[1040].

Już w początkach okupacji niemieckiej, pod koniec 1939 roku, zawiązała się we wsi konspiracyjna organizacja „KLON" (Konsolidacja Longinusów Obrońców Niepodległości), która po aresztowaniach została w Suścu rozbita przez Niemców w 1942 roku. Część jej członków weszła jednak w skład ZWZ-AK, należąc wraz z kilkunastoma innymi mieszkańcami wsi do 3 kompanii AK „Susiec" pod dowództwem ppor. Witolda Kopcia „Ligoty"[1041]. W Suścu zorganizowano pluton, którym dowodził sierż. Władysław Pardus-Bartosiński „Kat".

Ryc. 384. Ppor. Witold Kopeć, dowódca kompanii AK „Susiec", wg I. Cabana 1999.

Ryc. 385. Sierż. Władysław Pardus-Bartosiński „Kat", dowódca plutonu w Suścu, fotografia na nagrobku w Suścu.

W lutym 1942 roku walczył w Suścu z Niemcami oddział BCh „Burzy", a oddział AK por. Tadeusz Kuncewicza „Podkowy" zniszczył 14 cystern z ropą naftową. 31 grudnia 1942 roku patrol saperski z oddziału Władysława Surowca zniszczył urządzenia na stacji Susiec[1042]. Kolejną akcję dywersyjną przeprowadzono na stacji Susiec 6 stycznia 1943 roku. Pluton Feliksa Pardusa „Piasta" zdemolował stację kolejową, a pluton Czesława Mrowicza „Wragi" zniszczył wieżę ciśnień[1043].

W lipcu 1943 roku Niemcy wysiedlili z Suśca polskie rodziny, a nasiedlili w ich miejsce Ukraińców. W grudniu 1943 roku oddziały BCh „Burzy" i „Błyskawicy" zniszczyły miejscowy tartak broniony przez niemiecką załogę, zaś w nocy z 15 na 16 lutego 1944 roku oddziały Ukraińskiej Dywizji Partyzanckiej oraz oddział

1038 Kronika Agencji Pocztowej w Suścu.

1039 Informacja ustna Grażyna Piekniocz ka i Jerzy Stachula, naczelnicy poczty w Suścu.

1040 Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 106-107.

1041 I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin 1999, s. 28.

1042 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa..., s. 185.

1043 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna..., t. I, s. 318.

AK Konrada Bartoszewskiego „Wira" zniszczyły stację kolejową w Suścu[1044]. 15 stycznia 1944 roku nieznani partyzanci dokonali zasadzki na patrol niemiecki w okolicy tartaku w Suścu. Podczas wymiany ognia zginął 1 Niemiec[1045]. Tragicznym bilansem okresu okupacji była śmierć 39 mieszkańców wsi, którzy zginęli w różnych okolicznościach[1046]. Za walkę z okupantem niemieckim podczas II wojny światowej w 1985 roku Rada Państwa nadała mieszkańcom Suśca Order Krzyża Grunwaldu III klasy[1047]. Wybudowano wówczas pomnik ku czci poległych i pomordowanych mieszkańców Suśca w czasie II wojny światowej.

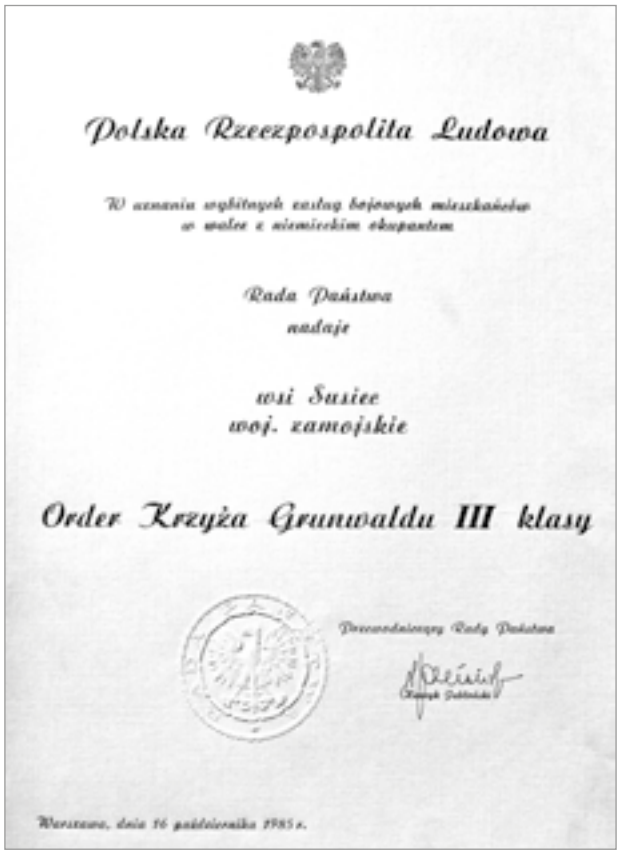

Polska Rzeczpospolita Ludowa

W uznaniu wybitnych zasług bojowych mieszkańców w walce z niemieckim okupantem

Rada Państwa nadaje

wsi Susiec woj. zamojskie

Order Krzyża Grunwaldu III klasy

Warszawa, dnia 16 października 1985 r.

Ryc. 386. Dokument nadania Orderu Krzyża Grunwaldu III klasy dla Suśca za zasługi bojowe mieszkańców podczas II wojny światowej, ze zb. Szkoły Podstawowej w Suścu.

W życiu mieszkańców Suśca ogromną rolę odgrywała tutejsza szkoła, która nie funkcjonowała jeszcze w okresie zaborów. Nie powstała także w 1916 roku[1048], ale z pewnością istniała w 1923 roku. Pierwszą znaną nauczycielką była Jadwiga Dzownicka notowana tutaj w roku szkolnym 1924/25[1049]. W latach 1925-1926 kierowniczką tej placówki została Maria Janiczkówna, która uczyła w Suścu do 1933 roku. W latach 1926-1930 szkołą kierowała Stefania Cybulska [Skowron], a uczyła także Bronisława Maksymowicz (od 1925 r.). Kolejnym kierownikiem szkoły został Antoni Skrzetuski i pełnił tę funkcję w latach 1930-1934. Zastąpiła go na tym stanowisku Maria Gondylewska (1934-1935), a potem ponownie szkołą kierowała Stefania Skowron (1935-1937). W roku szkolnym 1937/1938 jej kierownikiem był Edmund Zabawski, a w latach 1938-1943 uczył tutaj Mieczysław Gorzeński z Józefą Grabowską[1050].

Ryc. 387. Pomnik ku czci zabitych i pomordowanych mieszkańców Suśca podczas II wojny światowej, 1997 r., fot. z Kroniki GOK w Suścu.

Po II wojnie światowej otwarto szkołę już w 1944 roku, a nauczycielką została Maria Cy-

1044 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 109.
1045 J. Jóźwiakowski, Armia Krajowa na Zamojszczyźnie, Lublin 2007, s. 529.
1046 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 196-198.
1047 M. Pizun, Susiec..., s. 53.
1048 Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916, s. 12-13.
1049 Dokumenty z archiwum SP w Suścu.
1050 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.

Ryc. 388. Maria Janiczkówna, nauczycielka i kierownik szkoły w Suścu, ze zb. AP w Zamościu.

Ryc. 389. Józefa Grabowska, nauczycielka i kierownik szkoły w Suścu, ze zb. AP w Zamościu.

w 1966 roku oddano w Suścu do użytku nowy, murowany budynek szkolny[1053]. Urszula Doraczyńska w latach 1972-1974 została gminnym dyrektorem szkół. Tę ostatnią funkcję pełnili potem: Jan Dzida (1974-1975), Władysław Luchowski (1975-1979), Antoni Różaniecki (1979-1980) i Edmund Zaciera (1980-1984). W 1984 roku zlikwidowano Zbiorcze Szkoły Gminne i wówczas dyrektorem szkoły w Suścu został Bronisław Gruszka i pełnił tę funkcję do 2002 roku[1054].

W 1999 roku utworzono w Suścu 3-letnie Gimnazjum, którego dyrektorem mianowano

Ryc. 390. Absolwenci Szkoły Podstawowej w Suścu z dyrektorem Janem Dzidą i nauczycielami w 1976 roku, fot. z Kroniki SP w Suścu.

bulska[1051]. W 1945 roku kierownictwo tej placówki na rok objęła Józefa Grabowska, a w latach 1946-1960 funkcję tę pełniła Stefania Skowron[1052]. W 1960 roku kierownikiem szkoły została Urszula Doraczyńska i za jej kadencji Danutę Marczewską[1055]. Pełniła ona tę funkcję do 2002 roku, kiedy połączono Gimnazjum ze Szkołą Podstawową i Przedszkolem w Zespół Szkół, a jego dyrektorką w latach 2002-2012

1051 APZ, Akta Inspektoratu Szkolnego Tomaszów Lubelski 1916-1950.
1052 Kronika SP w Suścu.
1053 Z. Nowicka, Szkolnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim..., s. 101.
1054 Kronika i Archiwum SP w Suścu.
1055 Kronika SP w Suścu.

Ryc. 391. Kadra pedagogiczna Szkoły Podstawowej w Suścu w roku szkolnym 1981/1982, fot. z Kroniki SP w Suścu.

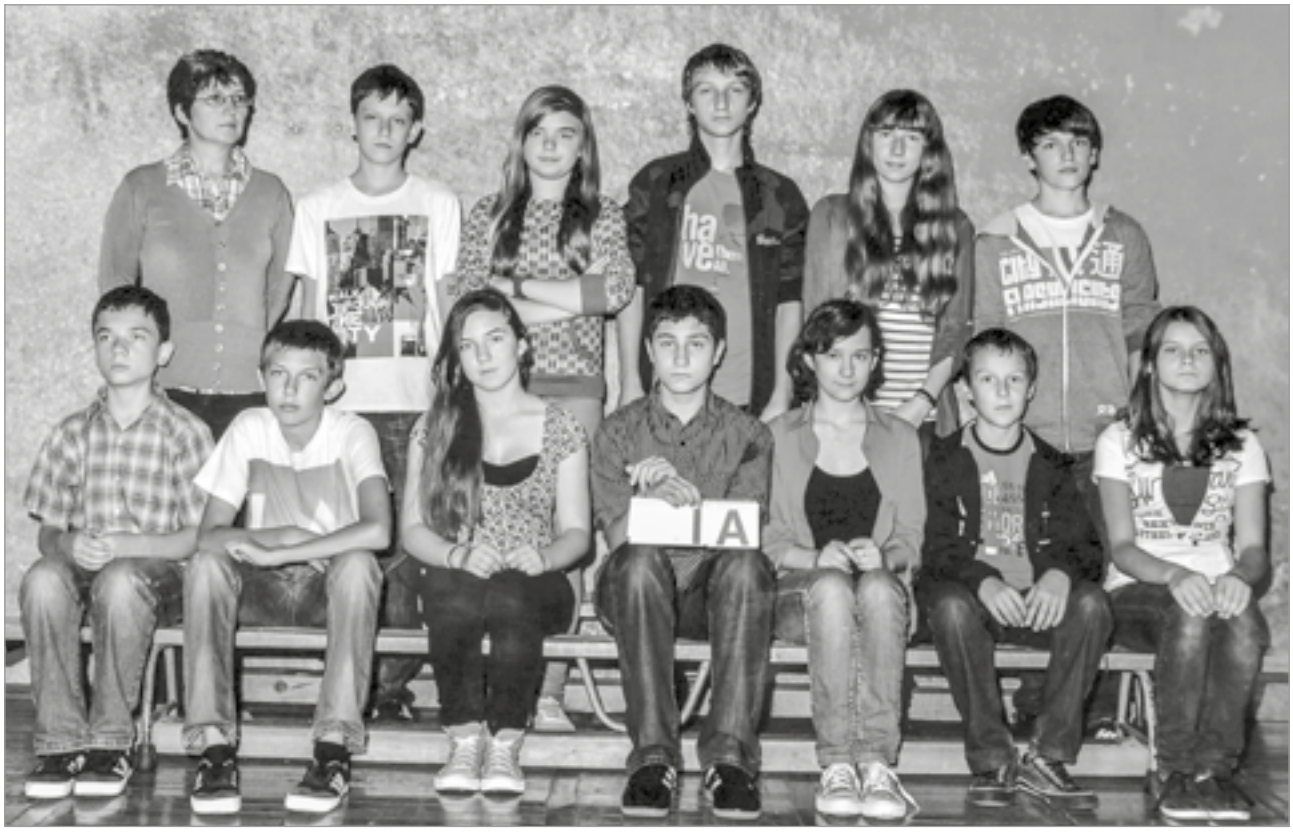

Ryc. 392. Uczniowie klasy Ia Gimnazjum ze swoją wychowawczynią w roku szkolnym 2014/2015, fot. z Kroniki Gimnazjum w Suścu.

była Barbara Żelasko, potem funkcję tę pełnił przez rok Andrzej Rojek, a od 2013 roku dyrektorem Zespołu Szkół w Suścu jest Janusz Kiecana.

Docenieniem dużej roli edukacyjnej Suśca było powołanie Urszuli Bartoszek do utworzonego w 2008 roku Zespołu Doradców Meto-

Ryc. 393. Bronisław Gruszka, dyrektor szkoły w Suścu w latach 1984-2002.

Ryc. 394. Barbara Żelasko, dyrektor szkoły w Paarach (1991-2002) i Suścu (2002-2012), fot. z Kroniki SP w Suścu.

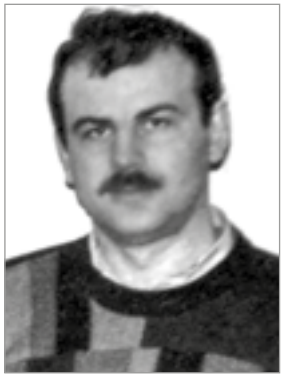

Ryc. 395. Andrzej Rojek, dyrektor szkoły w Suścu w latach 2012-2013, fot. z Kroniki SP w Grabowicy.

Ryc. 396. Janusz Kiecana, dyrektor szkoły w Suścu, fot. ze zb. J. Kiecany.

Ryc. 397. Urszula Bartoszek, doradca metodyczny ZDM powiatu tomaszowskiego, fot. ze zb. U. Bartoszek.

W 1955 roku utworzono w Suścu Przedszkole typu wiejskiego z 5-godzinnymi zajęciami i początkowo mieściło się ona w wynajmowanym pomieszczeniu prywatnym. Wieloletnią kierowniczką, potem dyrektorką Przedszkola była Krystyna Kuczyńska. W 1974 roku zakupiono budynek dla siedziby Przedszkola i przekształcono placówkę w 9-godzinne przedszkole typu miejskiego[1056]. Wieloletnią przedszkolanką w Suścu była Regina Omelczuk[1057]. Ostatnią dyrektorką tej placów-

Ryc. 398. Przedszkolaki z wychowawczyniami z Przedszkola w Suścu w 1978 roku, fot. z Kroniki Przedszkola w Suścu.

dycznych powiatu tomaszowskiego w ramach Lubelskiego Samorządowego Centrum Doskonalenia Nauczycieli w Lublinie na doradcę metodycznego geografii i przyrody. Pełniła ona tę funkcję w latach 2008-2021.

1056 Materiały z archiwum SP w Suścu.
1057 APZ, Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972, nr 14.

ki w Suścu do 2002 roku była Teresa Kłus[1058]. W 2002 roku Przedszkole włączono do utworzonego Zespołu Szkół w Suścu i odtąd podlega dyrekcji tego Zespołu.

Administracyjnie Susiec w latach 1867-1954 należał do gminy Majdan Sopocki. Potem utworzono gromadę w Skwarkach, do której włączono także Susiec. Jednak w 1962 roku przemianowano gromadę na Susiec, a od 1973 roku umieszczono tutaj siedzibę gminy. Przewodniczącym Prezydium Gromadzkiej Rady Narodowej był najpierw Józef Moskwa, potem Wiktor Zubrzycki, Tadeusz Koper[1059] i od 1969 roku Jan Hałasa, który w latach 1973-1989 pełnił funkcję naczelnika gminy Susiec. Jego miejsce w latach 1989-1990 zajął Wiesław Kostrubiec i od jesieni 1990 roku został wójtem gminy. Pełnił on tę funkcję aż do 2006 roku, w latach 2006-2014 wójtem był Franciszek Kawa, a od 2014 roku stanowisko to objął Zbigniew Naklicki.

Ryc. 399. Jan Hałasa, przewodniczący Prezydium GRN w Suścu w latach 1969-1972 i naczelnik gminy w latach 1973-1989, fot. z Kroniki wsi Paary.

Ryc. 400. Wiesław Kostrubiec, naczelnik gminy Susiec w latach 1989-1990 i wójt gminy Susiec w latach 1990-2006, wg M. Pizun 2000.

Jednym z najbardziej aktywnych samorządowców z terenu gminy Susiec jest Tadeusz Suski, który na przełomie lat 80. i 90. był radnym Gminy Susiec dwóch kadencji oraz delegatem do Sejmiku Samorządowego Województwa Zamojskiego. W latach 1989-2018 był sekretarzem Gminy Susiec, a dodatkowo przez szereg lat sprawuje funkcję radnego powiatu tomaszowskiego.

Ryc. 401. Franciszek Kawa, wójt gminy Susiec w latach 2006-2014, fot. z Kroniki wsi Paary.

Ryc. 402. Zbigniew Naklicki, wójt gminy Susiec od 2014 roku.

Ryc. 403. Tadeusz Suski, wieloletni sekretarz gminy Susiec, radny powiatu tomaszowskiego, fot. z archiwum UG Susiec.

Przy Urzędzie Gminy funkcjonowało kilka instytucji gminnych. Jedną z nich był posterunek milicji, od 1990 roku policji. Posterunek Milicji Obywatelskiej (nazwa zgodnie z obowiązującą wówczas nomenklaturą) został przeniesiony do Sușca w 1972 roku z Majdanu Sopockiego. Funkcję komendanta Posterunku pełnił wówczas Tadeusz Wójcik, który zarządzał posterunkiem do połowy lat 70. Następnie rolę komendanta objął Franciszek Momot i pełnił ją do 1982 roku. Kolejnym komendantem Posterunku został Roman Senejko, aż do 1988 roku. Na przełomie 1988 i 1989 roku obowiązki komendanta pełnił Marek Brożyniak, a od 1989 roku komendantem został Jerzy Dworniczuk. W sierpniu 1990 roku przemianowano Milicję Obywatelska na Policję, a nazwę posterunek na komisariat. Od września 1991 roku komendantem został Mieczysław Malec, który pełnił tę funkcję do listopada 1999 roku, kiedy nastąpiła reorganizacja struktur Policji i zlikwidowano małe komisariaty na terenach wiejskich. Jednak w 2001 roku przywrócono siedziby Policji pod nazwą Rewirów Dzielnicowych, którymi zarządzali kierownicy Rewirów. Funkcję taką w latach 2001-2006 w Suścu pełnił Franciszek Bosiak, potem przez 6 miesięcy Jerzy Peł-

1058 M. Pizun, Susiec..., s. 32.
1059 APZ, Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972, nr 1.

ka, a w latach 2007-2011 Stanisław Bartnicki. W 2011 roku zlikwidowano Rewir Dzielnicowych w Suścu, a utworzenie Posterunku Policji nastąpiło we wrześniu 2016 roku. Kierownikiem Posterunku został Jerzy Rusin, a od 2018 roku funkcję tę pełni Jarosław Krupa[1060].

Do instytucji gminnych należy zaliczyć Bank Spółdzielczy, który powstał w 1967 roku z przekształcenia Gminnej Kasy Spółdzielczej w Majdanie Sopockim. Wówczas siedzibę Banku przeniesiono do Suśca i powołano nowy zarząd w składzie: Jan Darda, Władysław Bartosiński i Jan Wróbel. W 1970 roku kierownikiem tego Banku był Adam Bębenek[1061]. W 1975 roku Bank Spółdzielczy przekształcono na Bank Gospodarki Żywnościowej, a jego kierownikiem został Franciszek Hałasa. Od 1982 roku już jako dyrektor bankiem kierował Lucjan Romańczuk. Placówka ciągle się rozwijała i w latach 1983-1989 wybudowano nową siedzibę banku. W 1994 roku w wyniku restrukturyzacji BGŻ z Suśca wszedł w skład Lubelskiego Banku Regionalnego S.A., ale jego obszarem działania nadal został teren gminy Susiec. Prezesem Banku był nadal Lucjan Romańczuk[1062], potem jego następcami zostały kolejno: Alfreda Łasocha [Hałasa] (do 2008 r.), Wiesława Hałasa (2008-2019) i od 2019 roku Małgorzata Pindral. W 2000 roku Bank włączono do Banku Spółdzielczego w Tomaszowie Lubelskim i w Suścu funkcjonuje jako jego Oddział.

Prawdopodobnie w połowie lat 50. powstał w Suścu Punkt Felczerski, który mieścił się w prywatnym mieszkaniu. W 1959 roku zbudowano drewniany, 3-izbowy budynek z przeznaczeniem na Ośrodek Zdrowia i tutaj pracował do 1968 roku lek. Tadeusz Kostrzewski. W latach 1976-1978 zbudowano nowy, murowany budynek dla Gminnego Ośrodka Zdrowia, gdzie zalazło się 5 gabinetów lekarskich, pomieszczenie dla personelu i apteka, która wcześniej mieściła się w mieszkaniu prywatnym. Kierownikiem Gminnego Ośrodka Zdrowia w Suścu w latach 1968-1994 był lek. Jan Zderkiewicz, a w latach 1994-1998 lek. Władysława Długosz[1063]. W 1999 roku w wyniku reorganizacji służby zdrowia powstał Niepubliczny Zakład Opieki Zdrowotnej w Suścu, w którym pracują lek. Władysława Długosz i lek. Mirosława Malicka, po mężu Kapuścińska prowadząc swoje odrębne gabinety. Prywatny gabinet lekarski od 2013 roku prowadzi także lek. Klaudia Naklicka. Ponadto gabinet stomatologiczny od 1979 roku uruchomił w Suścu lek. stomatolog Tadeusz Poźniak, natomiast opiekę położniczą na terenie gminy Susiec od 1983 roku pełni Bożena Poźniak[1064].

Funkcję pomocniczą dla Ośrodka Zdrowia pełnią apteki. Pierwsza z nich od 2001 roku należała do Marii Zderkiewicz, potem do Marii, Tomasza i Waldemara Zderkiewiczów, a od 2011 roku przejęli ją Marcin i Tomasz Zderkiewiczowie. Druga apteka Iwony Ferenc funkcjonuje w Suścu od 2007 roku.

Dopełnieniem służby zdrowia jest gabinet weterynaryjny, który do 2020 roku prowadzili kolejno: lek. wet. Jan Biernacki, techn. wet. Bernard Bartoszek, lek. wet. Leszek Pliżga i lek. wet. Przemysław Bartoszek[1065].

Ważną instytucją dla mieszkańców gminy była utworzona 1 września 1959 roku Gromadzka Biblioteka, którą początkowo prowadziła w swoim mieszkaniu Stefania Skowron.

Ryc. 404. Alicja Rogalska, bibliotekarka w Suścu w latach 1960-1973, fot. z Kroniki GBP w Suścu.

Ryc. 405. Edwarda Mucha [Wójtowicz], kierownik Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu w latach 1973-1998, fot. z Kroniki GBP w Suścu.

W 1960 roku bibliotekę przejęła Alicja Rogalska, miejscowa nauczycielka i trudniła się wypożyczaniem do 1973 roku. Wówczas powstała Gminna Biblioteka Publiczna w Suścu, a jej

1060 Informacja ustna Franciszek Bosiak.
1061 APZ, Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972, nr 11.
1062 Spółdzielczość Bankowa, Bydgoszcz 1998, t. III, s. 212.
1063 APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 77; Informacja ustna Jan Leńczuk z Suśca.
1064 Informacja ustna Urszula Bartoszek.
1065 Informacja ustna Urszula Bartoszek.

kierownikiem została Edwarda Wójtowicz po mężu Mucha. Z chwilą otwarcia Gminnego Ośrodka Kultury w 1998 roku włączono do niego Gminną Bibliotekę Publiczną. W bibliotece pracowały także: Józefa Caryk (od 1979 r.), Teresa Zubrzycka (1982-1987) i Grażyna Jarosz (1987-1991 i od 1994 r.)[1066]. Biblioteka kilkakrotnie zmieniała swoją siedzibę i ostatecznie ulokowano ją w Gminnym Ośrodku Kultury.

W Suścu nie było Kółka Rolniczego, a miejscowi rolnicy należeli do Kółka w Skwarkach. W 1975 roku zorganizowano Spółdzielnię Kółek Rolniczych w Suścu, która wchłonęła Kółka Rolnicze z obszaru gminy Susiec. W terenie pozostały jednak Zakłady Usług Mechanizacyjnych (ZUM), które umiejscowiono w Ciotuszy Starej, Kunkach, Suścu, Majdanie Sopockim, Paarach i Łosińcu. Prezesem SKR w Suścu był najpierw Henryk Bajda (1975-1976), potem Zbigniew Kołodziej (1975-1981), a po nim Ryszard Pióro (1981-1993). SKR dysponowała dość pokaźnym sprzętem, który systematycznie powiększano. Według inwentarza w 1990 roku było: 20 ciągników, 2 spychacze, 1 koparko-spycharka, 14 przyczep, 1 naczepa ciągnikowa, 6 samochodów dostawczych, 3 koparki, 1 samochód-cysterna, 2 samochody-wywrotki, jelcz siodłowy, 1 samochód osobowy, 12 kombajnów zbożowych, 8 pras do słomy, 8 opryskiwaczy, 2 brony talerzowe, 2 ładowacze Cyklopy, 2 tokarnie, 1 trak pionowy, 2 wiertarki, spawarka, 2 frezarki do drewna, 1 strugarka, 1 przecinarka, nożyce do blachy, piła tarczowa i zbiornik na cement. Pokaźny majątek SKR stanowiło także szereg budynków: magazyny, hala warsztatowa, hala traków, stolarnia, suszarnia do drewna, stacja paliw, magazyn smarów oraz biurowiec[1067]. W skład Spółdzielni wchodził m.in. Zakład Usług Mechanizacyjnych w Suścu, którego kierownikiem był najpierw Stanisław Hałasa, a potem Ryszard Koper. Spółdzielnia funkcjonowała do 1993 roku, choć już od początku 1991 roku rozpoczęła przekazywanie sprzętu reaktywowanym w poszczególnych wsiach Kółkom Rolniczym[1068]. Po jej likwidacji utworzono w Suścu (Skwarkach) Kółko Rolnicze, którego prezesem został Zbigniew Naklicki. Jednak reaktywowane Kółko funkcjonowało już tylko kilka lat i około 1996 roku przestało faktycznie istnieć.

Inną instytucją ściśle związana z gminą była Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska", która trudniła się handlem i skupem towarów produkcji rolnej. W połowie lat 60. połączyła się ona z GS w Tomaszowie Lubelskim, a w Suścu utworzono wówczas Filię, którą kierowali kolejno: Walerian Kańkowski, Adam Gozdek i Marian Kuźniarz. Baza GS obok magazynów posiadała także punkt skupu zboża, punkt skupu żywca, sieć sklepów spożywczych, pawilon handlowy, restaurację „Sarenka", stolarnię, zakład ślusarski, bazę domków wypoczynkowych oraz Zakład Usługowo-Produkcyjny. Tym ostatnim kierowali kolejno: Ryszard Mielniczek, Alfred Rogowski, Aleksander Bujniuk i od 1980 roku Władysław Bondyra[1069]. Na pocz. lat 90. GS przez kilka lat stopniowo sprzedał swoje obiekty na terenie gminy Susiec osobom i firmom prywatnym.

Do GS należała także piekarnia w Suścu, a jej kierownikiem był Władysław Paska. Na pocz. lat 90. piekarnię sprywatyzowano i przejął go zakład „Stanisław Chmiel i Spółka", który obok chleba i bułek produkował pieczywo cukiernicze. Na pocz. lat 2000 piekarnię kupił Jan Skiba, ale użytkował ją już tylko około 1 roku. Od tamtej pory piekarnia już nie funkcjonuje[1070].

Ze sklepami GS współpracowała Wytwórnia Napojów Chłodzących, która była czynna w Suścu w latach 1983-1999. Jej właścicielem był Andrzej Kałamarz[1071].

Ważnym zakładem była Spółdzielnia Inwalidów „Tomspin" z Tomaszowa Lubelskiego, która w 1978 roku oddała do użytku swój Pawilon w Suścu, gdzie świadczono usługi w zakresie krawiectwa damsko-męskiego.

Już w latach 60. XX wieku zorganizowano w Suścu Ludowy Zespół Sportowy. Jego piłkarze występowali początkowo w lidze powiatowej, a potem w klasie B. W latach 80. patronat nad piłkarzami przejął zakład „Drewmet", a potem dołączył także „Rolmos". W 1995 roku zespół zmienił nazwę na LZS „Drewmet-Rolmos"

1066 Kronika Gminnej Biblioteki Publicznej w Suścu.
1067 Księga inwentarzowa majątku trwałego SKR z 1990 roku.
1068 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca, główna księgowa SKR.
1069 Informacja ustna Władysław Bondyra z Suśca.
1070 Informacja ustna Jerzy Pardus z Suśca.
1071 Archiwum UG w Suścu.

Ryc. 406. Zespół piłkarski z Suśca w 2003 r., fot. z Kroniki LZS „Drewmet-Rolmos" Susiec.

Ryc. 407. Konrad Krawczyk, trener „Drewmetu-Rolmosu" Susiec w latach 1998-2001, fot. z Kroniki LZS „Drewmet-Rolmos" Susiec.

Susiec i występował z różnym powodzeniem na szczeblu A klasy i ligi okręgowej. Największy sukces odniósł w sezonie 2002/2003, kiedy w zamojskiej klasie okręgowej zajął 7 miejsce. W 2004 roku klub sportowy został przemianowany na Szumy Susiec i pod tym szyldem występuje nadal. Funkcję prezesa klubu pełnili kolejno: Mieczysław Bondyra (1990-1998), Ireneusz Myśliwiec (1998-2007), Konrad Tarkowski (od 2008 r.), a jego trenerami byli: Wiesław Iwanicki (1990-1997), Ryszard Mularczyk (1997), Jan Gąsior (1997-1998), Zbigniew Ulanowski (1998), Konrad Krawczyk (1998-2001), Ireneusz Myśliwiec (2001-2007), Janusz Joniec (od 2008 r.) i obecnie Paweł Fronc[1072].

Jedną z instytucji gminnych jest Gminny Ośrodek Kultury, który powstał w 1998 roku. Pierwszym dyrektorem GOK-u został Władysław Bondyra i pełnił tę funkcję do 2009 roku. Jego miejsce na tym stanowisku zajął krótko Grzegorz Bukała (2009-2010), a od 2011 roku dyrektorem GOK-u jest Joanna Kowalczuk. GOK prowadzi wielowymiarową działalność kulturalną przez rozpoznawanie, rozbudzanie i zaspokajanie potrzeb kulturalnych mieszkańców gminy. Swoje cele realizuje przez promowanie i upowszechnianie kultury, animację środowiska lokalnego, edukację kulturową i zachęcanie mieszkańców do aktywnego uczestnictwa w kulturze. Jest także animatorem szeregu przedsięwzięć kulturalnych, w większości okazjonalnych, ale także cyklicznych. Wśród tych ostatnich należy wymienić: Jarmark Susiecki, coroczne otwarcia letniska w Majdanie Sopockim oraz Transgraniczny Festiwal Pieśni o Roztoczu. Przy GOK funkcjonuje 9 zespołów regionalnych oraz 16 Kół Gospodyń Wiejskich.

Inną instytucją kulturalną było kino, utworzone na pocz. lat 50. przez Bolesława Pardusa, który wyświetlał filmy w drewnianym budynku kina. Obok seansów filmowych na miejscu, wyświetlano także filmy w oko-

1072 Informacja ustna Mirosław Tereszczuk z Tomaszowa Lubelskiego.

Ryc. 408. Władysław Bondyra, dyrektor GOK w Suścu w latach 1998-2009, fot. ze zb. W. Bondyry.

Ryc. 409. Joanna Kowalczuk, dyrektor GOK w Suścu.

licznych wsiach. Kino funkcjonowało do pocz. lat 90. XX wieku[1073].

Organizacją kulturalną było także Koło Gospodyń Wiejskich utworzone na pocz. lat 60. XX wieku. Jego pierwszą przewodniczącą była Krystyna Hałasa, potem Maria Mazik. Koło funkcjonowało do lat 90. XX wieku. Po dłuższej przerwie reaktywowano je w kwietniu 2015 roku, a jego przewodniczącą została Alina Hałasa-Wełna. Od grudnia 2018 roku obowiązki te przejęła Aneta Korkosz i wówczas Koło otrzymało nazwę „Tanewa". W 1965 roku zorganizowano Zespół Śpiewaczy „Szumy", kierowany najpierw przez Krystynę Hałasę, potem Władysława Bondyrę[1074], a obecnie przez Mariannę Gruszkę.

Na pocz. lat 60. XX wieku Susiec stał się ważnym centrum turystycznym, gdzie sukcesywnie rozbudowywana jest baza gastronomiczno-noclegowa. Do ważniejszych ośrodków wypoczynkowych należały: Ośrodek Wypoczynkowy „Roztocze", Ośrodek Wczasowy Nadleśnictwa Józefów, Ośrodek Wypoczynkowy Spółdzielni Mieszkaniowych, Ośrodek Wczasowy PKP i Ośrodek Wczasowy WZGS (od 2005 roku Ośrodek Wczasowy „Roztoczanka"). Ofertę turystyczno-wypoczynkową uzupełniały mniejsze ośrodki wypoczynkowe, pola namiotowe oraz prywatne kwatery agroturystyczne, a w sferze wyżywienia restauracja „Leśna" oraz bary: „Narcyz", „U Jarosza" i otwarty w 2019 roku „Duet-Bistro". Dość istotną instytucją jest Centrum Rozrywki „Planeta" powstałe ok. 2000 roku.

1073 Informacja ustna Jan Leńczuk i Jerzy Pardus z Suśca.
1074 Kronika GOK w Suścu.

Ryc. 410. Koło Gospodyń Wiejskich z Suśca na tle wieży widokowej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Niepoślednią rolę w działalności gospodarczej okolic Suśca pełniło Nadleśnictwo Susiec, które powstało w 1944 roku (do 1947 roku pod nazwą Osuchy z siedzibą w Suścu) i zarządzało okolicznymi zasobami leśnymi. Pierwszym nadleśniczym w Suścu był Kazimierz Pożerski (1944-1945)[1075], potem funkcję tę pełnili kolejno: P. Majewski (1945-1947), Z. Szwejkowski (1947-1948), Marcelin Mełges (1949-1951), Rafał Tyrawski (1951-1952), Ludwik Blaim (1953-1956), Julian Niewiadomski (1957-1959) i August Doraczyński (1959-1972)[1076]. Z początkiem 1973 roku połączono nadleśnictwa w Suścu i Józefowie w jedno nadleśnictwo – józefowskie. W Suścu-Zagórzu powstała leśniczówka, gdzie w latach 1958-1964 leśniczym był Grzegorz Musiałowski, a obecnie Marian Biały.

1075 I. Caban (red.), Związek Walki Zbrojnej..., s. 368.
1076 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 102-106; APZ, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954; Akta Prezydium GRN Susiec 1961-1972.

Ryc. 411. Zespół Śpiewaczy „Szumy" z Suśca, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Ryc. 412. Rafał Tyrawski, nadleśniczy w Suścu w latach 1951-1952, wg Z. Zugaja 2015.

Ryc. 413. Julian Niewiadomski, nadleśniczy w Suścu w latach 1957-1959, wg Z. Zugaja 2015.

Ryc. 414. August Doraczyński, nadleśniczy w Suścu w latach 1959-1972, fot. z Kroniki wsi Paary.

Do nadleśnictwa Susiec należał także tartak „Susiec", który był wydzierżawiany osobom prywatnym[1077]. Obiekt ten spłonął w 1961 roku, ale wkrótce został odbudowany. W 1975 roku tartak przejęła SKR w Suścu, a jego kierownikiem był najpierw Stanisław Michalski, potem Józef Kapica i w końcu Wiktor Piekniczka. Po likwidacji SKR, na pocz. lat 90. zorganizowano z części sprzętu Kółko Rolnicze w Suścu (Skwarkach), a jego prezesem został Zbigniew Naklicki. Kółko funkcjonowało już jednak tylko kilka lat[1078].

Susiec obecnie posiada sporo liczących się na rynku lokalnym zakładów produkcyjnych i punktów handlowych. Do nich można zaliczyć Zakład Usługowo-Produkcyjny „Drewmet" Krystyny Bondyry, który jest producentem stylowych domków letniskowych. Firma ta powstała w 1990 roku jako spółka cywilna Romana Piekniczki i Krystyna Bondyry. W 1992 roku spółka rozpadła się i całość firmy przejęła Krystyna Bondyra. Obok produkcji domków letniskowych firma prowadzi usługi tartaczne oraz sklep ogólno-przemysłowy i z materiałami budowlanymi. Kolejna ważna Firma Produkcyjno-Handlowa „Drewmar" Adama Bondyry od 2000 roku produkuje tarcicę, opakowania, palety, wykonuje altany, pergole, kwietniki, meble drewniane oraz prowadzi usługi tartaczne.

Przedsiębiorstwo Handlowo-Usługowe „Rolmos" założyli bracia Aleksander i Mie-

1077 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów 2015, s. 80.

1078 Informacja ustna Halina Popowicz z Suśca i Zbigniew Naklicki z Rybnicy.

czysław Gradowie. Później spółka rozpadła się i całość przejęli Małgorzata i Mieczysław Gradowie. Firma ta oferowała hurtową i detaliczną sprzedaż nawozów sztucznych oraz środki ochrony roślin. Obecnie firma już nie istniej. Na rynku funkcjonuje natomiast Zakład Usług Wielobranżowych Kazimierza Caryka, który od 1989 roku prowadzi sprzedaż detaliczną nawozów sztucznych oraz materiałów budowlanych.

Zapewne jeszcze w latach 80. Centrala Przemysłu Naftowego (CPN) zbudowała w Suścu stację paliw, którą w latach 90. przejęła firma PKN „Orlen". Stacja funkcjonowała do ok. 2010 roku. Po kilku latach przerwy stację paliw odkupili Wojciech i Piotr Nakliccy i ponownie ją uruchomili w ramach swojej firmy „Eurocamp". Wkrótce obok stacji wybudowali także myjnię samochodową[1079]. Liczącą się na rynku gospodarczym jest firma „Agro-Bud" Bogdana Kozyry, która jest firmą wielobranżową: wyrób siatki, usługi budowlane, usługi turystyczne. Jej działalność datuje się od 1989 roku, najpierw w branży budowlanej, a od 2006 roku także w branży turystycznej. Do niej należy m.in. Dom Wczasowy „Jodełka" nad zalewem w Majdanie Sopockim oraz Ośrodek Wczasowy „Zacisze" (obecnie Pensjonat „Sosnowe Zacisze") w Suścu[1080]. Listę ważniejszych zakładów zamyka tartak Piotra Bajury czynny od 1992 roku[1081].

Ogromną rolę w społeczności wiejskiej odgrywają sołtysi, którzy są m.in. animatorami działań społecznych. Funkcję tę w Suścu pełnili kolejno: Władysław Skroban (do 1943 r.)[1082], Stanisław Gontarz (1946-1951)[1083], Jan Koper (od 1951 r.). Po przyłączeniu Skwarek do Suśca powstało sołectwo Susiec I, gdzie sołtysem był do 1998 roku Jan Leńczuk, a od 1998 roku jego następcą został syn, także Jan Leńczuk. W Suścu II sołtysem był Jan Skiba (do 1994 r.), Franciszek Borowicz (1994-1998), Henryk Koper (1998-2010), Mieczysław Wełna (2010-2014), Alina Hałasa-Wełna (2014-2018) i od 2018 roku Jan Gąsior[1084].

Susiec to obecnie stosunkowo duża miejscowość. W 2000 roku liczył 1042 ha powierzchni oraz 1311 mieszkańców[1085], natomiast w 2021 roku mieszkały tutaj 1234 osoby[1086].

Warto wspomnieć, że w Suścu urodził się Sylwester Chęciński, jeden z bardziej znanych polskich scenarzystów i reżyserów filmowych. Najgłośniejszym jego dziełem jest trylogia filmowa o przygodach Kargula i Pawlaka: „Sami swoi", „Nie ma mocnych" oraz „Kochaj albo rzuć". Dla uczczenia pamięci sławnego rodaka 29 marca 2022 roku Rada Gminy Susiec nazwała park susiecki im. Sylwestra Chęcińskiego. Ufundowano także tablicę pamiątkową poświęconą temu wielkiemu mistrzowi kina.

Ryc. 415. Pomnik Kargula i Pawlaka przy wjeździe do Suśca od Tomaszowa Lubelskiego, widok z 2021 roku.

Ryc. 416. Sylwester Chęciński, polski scenarzysta i reżyser.

1079 Informacja ustna Piotr Naklicki, współwłaściciel stacji paliw.
1080 Archiwum UG w Suścu.
1081 Archiwum UG w Suścu.
1082 I. Caban (red.), Na dwa fronty..., s. 46.
1083 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 87.
1084 Archiwum UG w Suścu.
1085 M. Pizun, Susiec..., s. 47.
1086 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.

WÓLKA ŁOSINIECKA

Wieś położona we wschodniej części gminy Susiec, nad Potokiem Łosinieckiem i Wojniaczką, w obrębie Roztocza Środkowego. W jej skład wchodzi przysiółek Świdy, dawniej osada młynarska i folwark.

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały badania powierzchniowe AZP. W Wólce Łosinieckiej zarejestrowano aż 10 stanowisk (punktów osadniczych). Na jednym z nich odkryto zabytki krzemienne datowane ogólnie na epokę kamienia, które jednak z dużym prawdopodobieństwem można zaliczyć do kultury pucharów lejkowatych (4000-2800 r. p.Chr.) lub ceramiki sznurowej (2900-2200 r. p.Chr.)[1087]. Prawdopodobnie z okresem rzymskim (I-IV w.) można łączyć brązowy pierścionek i fragment kolejnego brązowego pierścionka[1088]. Późniejsze ślady osadnictwa pochodzą dopiero z okresu wczesnośredniowiecznego (IX-XIII w.) i z nim należy łączyć grupę kurhanów (kopców ziemnych), tworzących dwa cmentarzyska, a ponadto 3 pojedyncze kurhany[1089]. Wzmiankowane w literaturze grodzisko[1090], jest raczej tworem naturalnym. Większość pozyskanych w trakcie badań archeologicznych materiałów pochodzi dopiero z okresu nowożytnego i może być datowana na XVI-XVIII wiek[1091].

Wólkę Łosiniecką w latach 1605-1609 założył ordynat Tomasz Zamoyski (1594-1638), żonaty z Katarzyną z Ostrogskich (1600-1642). Wieś od początku weszła w skład Ordynacji Zamojskiej, a jej osadźcą był Maciej Leśniowski, dawny sługa kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego[1092]. Pierwsza żona osadźcy jest nieznana, natomiast po raz drugi ożenił się z Marianną z Łaszczów (1553-1612)[1093].

Ryc. 417. Tomasz Zamoyski, założyciel Wólki Łosinieckiej, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 418. Katarzyna z Ostrogskich Zamoyska, żona Tomasza, zbiory własne.

Rozwój Wólki Łosinieckiej od początku był bardzo dynamiczny i według rejestru podymnego w 1630 roku liczyła już 66 domów[1094]. W 1697 roku notowano we wsi karczmę oraz 2 młyny Świdów, oba o 2 kołach[1095]. W 1783 roku wieś należała do ordynackiego klucza tomaszowskiego. W 1792 roku był we wsi browar i dworek arendarski[1096], natomiast inwentarz

1087 J. Buszewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 95-88, Zamość 1992, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

1088 Zabytki znajdują się w zbiorach Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim pod numerami MT/1108/A i MT/1143/A.

1089 W. Koman, G. Mączka, Ł. Miechowicz, B. Niezabitowska-Wiśniewska, H. Taras, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin 2021, s. 196-199.

1090 S. Nosek, Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, „Annales UMCS", sec. F, vol. VI/1957, s. 363 i 379.

1091 J. Buszewicz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 95-88, Zamość 1992, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

1092 A. Tarnawski, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605), Lwów 1935, s. 329.

1093 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 296, s. 179.

1094 A. Janeczek, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego..., s. 163.

1095 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej, Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.

1096 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 142.

Ryc. 419. Wólka Łosiniecka na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1:28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

z 1800 roku wymienia tu 2 folwarki, 9 młynów, austerię, cegielnię i karczmę[1097]. Pod koniec XVIII wieku funkcjonowała we wsi cegielnia ordynacka[1098].

Należąca do Wólki Łosinieckiej osada młyńska Świdy była notowana już w 1582 roku[1099] (wówczas należała do Łosińca), a potem także występowała m.in. w dokumentach w 1657, 1783 i 1808 roku[1100]. Ordynackie inwentarze w XVII wieku wymieniają sporą ilość młynów na odcinku od Łosińca do Rybnicy. Trzeba jednak pamiętać, że młyny usytuowane w terenie leśnym były wykorzystywane w dużej mierze jako tartaki do cięcia drewna, choć w części służyły także do przemiału zboża oraz wyrobu kasz (stępy) i sukna (folusze).

Według spisu z 1827 roku Wólka Łosiniecka należała do powiatu tomaszowskiego i parafii [łacińskiej] Tomaszów. Liczyła wówczas 73 domy i 436 mieszkańców[1101]. Pod koniec XIX wieku było tu 45 domów i 397 mieszkańców oraz 658 mórg ziemi. W jej składzie był także folwark ordynacki o nazwie Świdy, do którego należało 8 domów, młyn oraz 421 mórg ziemi[1102]. Dzierżawcą folwarku Świdy w 1891 roku był Stanisław Miecznikowski[1103], a w 1915 roku Piotr Tor, który był wójtem gminy Pasieki i należał do Dozoru Szkolnego w Łosińcu[1104]. W inwentarzu z 1905 roku do folwarku doliczono kompleks leśny, dlatego posiadał on łączną powierzchnię 9816 i ½ dziesięcin (10 724,72 ha), z tego 100 dziesięcin ziemi ornej, 16 dziesięcin łąk, 9696 dziesięcin lasu oraz 4 i ½ dziesięcin nieużytków. Do folwarku należał 1 dom oraz 32 mieszkańców, z tego 6 prawosławnych, 22 rzymskokatolików i 4 Żydów. Wieś Wólka Łosiniecka posiadała 374 i ½ dziesięciny ziemi, z tego 266 i ½ dziesięcin gruntów ornych, 56 i ¾ dziesięcin łąk oraz 51 i ¼ dziesięcin nieużytków. Było tutaj 53 domy oraz 325 mieszkańców: 263 prawosławnych, 325 rzymskokatolików i 9 Żydów[1105]. W listopadzie 1920 roku wskutek podpalenia spłonęła prawie cała zabudowa wsi[1106].

Folwark ordynacki w latach 20. został sprzedany. Jego właścicielem został Piotr Tor, syn Zygmunta notowany w tym charakterze w 1930 roku[1107]. Miał on czterech synów: Bogdana, Roberta, Zygmunta i Piotra, którzy po II wojnie św. podzielili to gospodarstwo na 4 czę-

1097 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 34 i 99.
1098 R. Orłowski, Położenie i walka klasowa..., s. 99.
1099 J. Górak, Młyny wodne..., s. 125.
1100 M. Stworzyński, Opisanie statystyczno-historyczne..., przyp. 235.
1101 Tabella..., t. II, s. 284.
1102 SGKP, wypisy, s. 220.
1103 Pamiatnaja kniżka... na 1891 god, s. 392.
1104 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.
1105 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 533 i 535.
1106 Informacja Marian Mandziuk z Wólki Łosinieckiej.
1107 E. Radlińska, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn 1982, praca w maszynopisie, s. 43.

ści. Zabudowania folwarczne podczas II wojny światowej w większej części zostały zniszczone na skutek podpalenia, a ziemię rozparcelowano wśród byłych robotników folwarcznych.

Ryc. 420. Wólka Łosiniecka, młyn wodny w przysiółku Świdy, fot. z archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Stosunkowo krótkie były dzieje miejscowej oświaty. Tuż przed I wojną światową utworzono we wsi 1-klasową szkołę rosyjską, gdzie w 1914 roku uczyła Aleksandra Wołk[1108]. Szkoła ta funkcjonowała zapewne tylko do 1915 roku. Jednak w 1916 roku powstała we wsi szkoła polska, która po kilku latach została połączona ze szkołą w Łosińcu. W dniu 1 listopada 1918 roku po raz pierwszy zwrócono się z prośbą o połączenie szkół z Wólki Łosinieckiej i Łosińca, ale realizacja tego planu dokonała się dopiero w 1920 roku[1109]. Nauczycielką w latach 1919-1920 była Stanisława Szmiganowska, która potem przeszła do szkoły w Łosińcu[1110]. W 1918 roku notowano we wsi także szkołę ukraińską, zlikwidowaną wiosną 1919 roku[1111]. W późniejszym okresie w Wólce Łosinieckiej nie było już nigdy szkoły.

Na początku XX wieku była to niewielka wieś. Według spisu z 1921 roku liczyła 54 domy i 346 mieszkańców, w tym 93 Ukraińców[1112]. Mieszkali tutaj niemal sami rolnicy, a murarzami byli Jan i Aleksander Witkowscy, gajowym Andrzej Malec, potem Jan Kochański[1113], natomiast młynarzem Szymon Sawulski[1114]. W 1934 roku Bolesław i Karol Grześnikowscy wybudowali w przysiółku Świdy młyn wodny, wyposażony w dwie turbiny Francisa w układzie pionowym. Młyn funkcjonował także po II wojnie światowej aż do 1978 roku, a jego właścicielem był Karol Grześnikowski[1115].

Stosunkowo mniej tragiczny, niż we wsiach sąsiednich był okres II wojny światowej. W dniach 18-19 września 1939 roku w pobliżu Łosińca i Wólki Łosinieckiej ciężkie walki z Niemcami toczyła Grupa Forteczna pułkownika Wacława Klaczyńskiego. Polacy po krótkim boju opanowali Łosiniec[1116].

W październiku 1943 roku krótko przebywali we wsi nasiedleńcy niemieccy, których Niemcy chcieli tutaj osiedlić. Jednak ze względu na groźby ze strony partyzantów polskich, szybko opuścili ten teren[1117]. Okres okupacji niemieckiej 10 mieszkańców przypłaciło życiem. Wśród nich 3 zostało rozstrzelanych przez Niemców na miejscu w Wólce Łosinieckiej, a pozostałych wywieziono do obozu na Majdanku i tam zginęli[1118].

1108 Chełmska gubernia 1914 r., s. 273.
1109 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.
1110 Informacja ustna Marian Mandziuk, na podstawie opowieści swojej matki.
1111 J. Doroszewski, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2/2015, s. 48-49.
1112 Skorowidz..., t. IV, s. 108.
1113 Według rodzinnej tradycji ustnej Jan Kochański razem z gajowym Berdzikiem i nadleśniczym Janem Miklaszewskim pomagali Józefowi Piłsudskiemu w ucieczce z Królestwa Polskiego do Galicji w 1901 roku. Jednak nie wspominają o tym dotychczasowe opracowania na ten temat.
1114 Księga ocen szkoły w Łosińcu w roku szkolnym 1916/1917, kopia w posiadaniu Z. Naklickiego.
1115 Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, t. 48 (województwo zamojskie), Warszawa 1991, s. 84.
1116 W. Bondyra, Słownik historyczny..., s. 68; Z. Kubrak, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin 2010, s. 106.
1117 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna..., t. II, s. 238.
1118 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 219.

Ryc. 421. Remiza strażacka w Wólce Łosinieckiej, widok z 2021 roku.

Ryc. 422. Marian Krawiec, prezes OSP w Wólce Łosinieckiej, fot. ze zb. M. Krawca.

Po II wojnie światowej doszło we wsi do kilku ważnych inicjatyw społecznych. W 1962 roku wieś została zelektryfikowana, a w latach 1966-1967 zmeliorowano łąki, a w latach 1972-1974 zbudowano utwardzoną drogę z Tomaszowa do Suśca, która przebiega przez Wólkę Łosiniecką. Ta ostatnia inwestycja łączyła się z uruchomieniem kursów komunikacji autobusowej. W latach 1985-1987 zbudowano drogę utwardzoną także przez inną część wsi. W 1952 roku kilku rolników z Wólki Łosinieckiej przystąpiło do nowopowstałej Rolniczej Spółdzielni Produkcyjnej w Łosińcu[1119]. Spółdzielnia ta rozpadła się jednak już w 1957 roku.

Kolejnym ważnym wydarzeniem było utworzenie w 1974 roku jednostki Ochotniczej Straży Pożarnej, a założyli ją Józef Sigłowa i Michał Pitura. W następnym roku jednostka otrzymała motopompę, a remizę zbudowano w 1989 roku. Funkcję prezesa tej jednostki pełnili kolejno: Józef Sigłowa (1974-1991), Zenon Puzyrewski (1991-1995), Michał Pitura (1995-2010) i Marian Krawiec (2010-2021)[1120].

Inną organizacją społeczną jest Koło Gospodyń Wiejskich, które powstało w połowie lat 60. XX wieku. Jego przewodniczącą została najpierw Zofia Bucior, potem kolejno: Władysława Krawiec, Maria Kędra, Teresa Puzyrewska i jako ostatnia Maria Paska. Koło organizowało kursy dokształcające dla gospodyń (pieczenia, gotowania) oraz prowadziło wypożyczalnię naczyń. Jego działalność zamarła na pocz. lat 90. XX wieku. W 2015 roku reaktywowano tę organizację, a przewodniczącą „nowego" Koła została najpierw Ewa Palak, a od 2018 roku Magdalena Paska.

Funkcję kulturotwórczą pełnił we wsi Klub Rolnika, który powstał w latach 60. i został umieszczony w wiejskiej świetlicy. Było to miejsce spotkań towarzyskich, gry w karty, oglądania telewizji, rozmów i zabaw. Działał tu sklep (nazywany kioskiem) prowadzony przez opiekuna klubu, a nadzorowany przez GS. Klub w Wólce Łosinieckiej był jednym z pierwszych w okolicy, a do jego powstania walnie przyczynili się Franciszek Hałasa oraz Jan Gęborys. Pierwszym gospodarzem klubu był Jan Malec, a później zastąpili go na tym stanowisku kolejno: Krystyna Malec, Michał Pitura, Bernadeta Piskorska, Maria Paska, Mirosława Muca (do 1975 r.) i Maria Kędra (od 1975 r.)[1121].

W 1964 roku utworzono we wsi Kółko Rolnicze, a jego prezesem został najpierw Józef Sigłowa, potem Jan Mandziuk. Dyspozytorem do 1975 roku był Jan Borowicz. Kółko początkowo miało na wyposażeniu zestaw omłotowy, ale sukcesywnie zwiększało swój stan maszynowy do 4 ciągników z osprzętem[1122]. W 1975 roku Kółko to włączono do SKR w Suścu. Po likwidacji SKR w 1992 roku przekazano część sprzętu rolniczego do Wólki Łosinieckiej i reaktywowano Kółko Rolnicze. Jego prezesem został najpierw Edward Semak, a potem Jan Borowicz. Około 2015 roku Kółko ostatecznie

1119 Kronika Szkoły Podstawowej w Łosińcu.

1120 M. Skiba, Straże pożarne..., s. 124; Straże pożarne powiatu tomaszowskiego..., s. 137-139.

1121 APZ, Akta Gminnej Rady Narodowej w Suścu 1973-1990, nr 9 oraz informacja ustna Bartosz Paska z Wólki Łosinieckiej.

1122 Informacja ustna Marian Krawiec, Michał Pitura i Jan Borowicz z Wólki Łosinieckiej.

Ryc. 423. Jan Borowicz, dyspozytor, a potem prezes KR w Wólce Łosinieckiej, fot. ze zb. J. Borowicza.

zlikwidowano, a sprzęt rolniczy sprzedano miejscowym rolnikom[1123].

lec, Franciszek Paska, Franciszek Malec (1953-1958), Edward Kozina, Józef Borowicz, Edward Syty i Jan Krawiec. W 1965 roku zbudowano nowy, murowany sklep, gdzie handel kontynuował Jan Krawiec, a potem Maria Mandziuk. Ta ostatnia na początku lat 90. odkupiła placówkę od GS w Tomaszowie Lubelskim i prowadziła ją potem do 2014 roku. Po niej sklep przejęła córka Dorota Widłak i sprzedaje w nim do tej pory[1124].

Krótko, bo zaledwie od marca do grudnia 1998 roku funkcjonował we wsi tartak Edwarda Semaka[1125].

Ryc. 424. Koło Gospodyń Wiejskich z Wólki Łosinieckiej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

Istotnym obiektem we wsi był sklep spożywczy, który funkcjonował już przed II wojną światową, a jego właścicielem był Piotr Malec. W okresie okupacji niemieckiej handel prowadzili Niemcy w lokalu u Jana Borowicza. Pod koniec lat 40. kolejny sklep został utworzony przez GS z Pasiek, a przejęty potem przez GS w Tomaszowie Lubelskim. W sklepie tym sprzedawał najpierw Antoni Gęborys, potem Michał Paska, Kazimierz Kulas, Stanisław Ma-

W 2006 roku z inicjatywy proboszcza łosinieckiego ks. Zenona Góry powstała orkiestra parafialna, zorganizowana przez organistę Janusza Kiecanę. Orkiestra swoje próby prowadzi w świetlicy Wiejskiego Centrum Kultury i Sportu w Wólce Łosinieckiej. Także większość członków Zespołu pochodzi z tej właśnie wsi,

1123 Informacja ustna Jan Borowicz z Wólki Łosinieckiej.

1124 Informacja ustna Marian Krawiec i Michał Pitura z Wólki Łosinieckiej.

1125 Informacja na podstawie Centralnej Ewidencji Działalności Gospodarczej.

Ryc. 425. Dęta Orkiestra z Wólki Łosinieckiej na uroczystości religijno-patriotycznej w Jarczowie w 2019 roku, fot. ze zb. J. Kiecany.

Ryc. 426. Zespół Śpiewaczy „Olszanka" z Wólki Łosinieckiej, fot. ze zb. GOK w Suścu.

choć należą do niej także mieszkańcy okolicznych wiosek z parafii w Łosińcu. Repertuar Zespołu obejmuje kolędy, pieśni religijne i patriotyczne oraz utwory rozrywkowe[1126].

W 2015 roku powstał Zespół Śpiewaczy „Olszanka", którego kierowniczką jest Barbara Jarczak.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi, a funkcję tę w Wólce Łosinieckiej pełnili kolejno: Andrzej Borowicz (II wojna św.), Andrzej Mandziuk (1944-1979), Błażej Mandziuk (1979-1991), Stanisław Szabat (1991-2018) i od 2018 roku Bartosz Paska[1127].

Wólka Łosiniecka jest stosunkowo małą wsią. W 2000 roku liczyła 776,56 ha powierzchni oraz 377 mieszkańców[1128], natomiast w 2021 roku mieszkało tutaj 360 osób[1129].

ZAWADKI

Wieś położona na północno-wschodnim skraju gminy Susiec, w międzyrzeczu Wojniaczki i Potoku Łosinieckiego, w obrębie Roztocza Środkowego (Tomaszowskiego).

Teren miejscowości był zamieszkały już w pradziejach, co wykazały archeologiczne badania powierzchniowe AZP. W Zawadkach zarejestrowano 2 stanowiska archeologiczne (punkty osadnicze), gdzie odkryto wiór i łuszczeń krzemienny oraz fragment naczynia glinianego. Mało charakterystyczny materiał nie pozwolił na określenie chronologiczne i kulturowe, zabytki określono zatem ogólnie jako pradziejowe. Na obu stanowiskach odkryto także fragmenty garnków glinianych z XVI-XVIII wieku[1130]. Ponadto ze zbiorów Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim pochodzą z Zawadek: brązowa sprzączka i brązowy pierścionek, które można ogólnie datować na okres wczesnośredniowieczny (IX-XIII w.)[1131]. Sprzączka wg prof. M. Wołoszyna jest prawdopodobnie pochodzenia merowińskiego[1132].

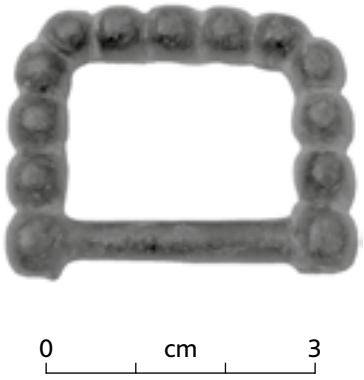

Ryc. 427. Merowińska (?) sprzączka do pasa z Zawadek, ze zb. Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.

Pozyskane podczas archeologicznych badań powierzchniowych materiały nowożytne zapewne należy łączyć z początkami wsi. Być może zalążkiem tej miejscowości mogła być ordynacka leśniczówka, wspominana w obrębie Łosińca już w 1697 roku, kiedy leśniczym był Wasil Racki[1133]. Taki wniosek można wysnuć mając na uwadze późniejsze tradycje siedziby leśnictwa w Zawadkach, nie jest on jednak poparty materiałem źródłowym.

Nazwa Zawadki pojawia się dopiero w wieku XVIII, a pierwsza znana wzmianka pochodzi z roku 1764[1134]. Wówczas odnotowano ją w dobrach Ordynacji Zamojskiej, będącej we władaniu Klemensa Jerzego Zamoyskiego (zm. 1767). Zawadki figurują także na mapie F. von Miega z lat 1779-1783, a potem w akcie z 1783 roku potwierdzającym Ordynację Zamojską przez cesarza austriackiego Józefa II[1135]. Wówczas dobrami zarządzał już kolejny ordynat – Andrzej Zamoyski (1717-1792), syn Michała Zdzisława i Anny z Działyńskich, żonaty

1126 Informacja ustna Janusz Kiecana z Wólki Łosinieckiej.
1127 Archiwum UG w Suścu; Informacja ustna Bartosz Paska i Jan Borowicz z Wólki Łosinieckiej.
1128 M. Pizun, Susiec..., s. 107.
1129 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.
1130 J. Kuśnierz, Opracowanie wyników badań AZP na obszarze 94-88, Zamość 1994, maszynopis w zbiorach WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu; I. Kutyłowska, Materiały archeologiczne..., s. 148.
1131 Zabytki te znajdują się w zbiorach Muzeum im. dr. J. Petera w Tomaszowie Lubelskim pod numerem MT/1672/A oraz MT/1131/A.
1132 Informacja ustna Jolanta Bagińska z Muzeum im. dr. Janusza Petera w Tomaszowie Lubelskim.
1133 AGAD, Akta Ordynacji Zamojskiej. Korespondencja Anny Zamoyskiej, żony Marcina, 1693-1704. Listy Anny z Gnińskich Zamoyskiej do różnych osób.
1134 W. Bondyra, Własność ziemska..., s. 217.
1135 J. Niedźwiedź, Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Zamość 2003, s. 628.

Ryc. 428. Zawadki na mapie F. von Miega, *Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien*, 1: 28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B. IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie, fot. Z. Dubiel 1985.

z Konstancją z Czartoryskich, córką Stanisława i Anny z Rybińskich. Przejął on rządy w Ordynacji Zamojskiej w 1777 roku na mocy porozumienia z bratem Janem Jakubem (zm. 1790).

Po śmierci Andrzeja Zamoyskiego w 1792 roku XI ordynatem został Aleksander August Zamoyski (1770-1800), żonaty z Marią z Granowskich, córką Michała.

Zawadki należały na początku do ordynackiego klucza tomaszowskiego[1136]. Na mapie F. von Miega z lat 1779-1783 miejscowość widnieje pod nazwą „Na Wadki". Była to wówczas niewielka osada złożona zaledwie z kilku gospodarstw.

Po Aleksandrze Auguście Zamoyskim Ordynacją władał najpierw jego brat Stanisław Kostka Zamoyski (1775-1856), a potem syn tego ostatniego – Konstanty Zamoyski (1799-1866). Konstanty przejął zarząd Ordynacją w 1835 roku. Za jego rządów notowano w 1845 roku z Zawadkach karczmę[1137], a w 1864 roku 17 chłopów z Zawadek otrzymało na własność 264 morgi (147,50 ha) gruntów w ramach reformy uwłaszczeniowej. Pozostał jednak we wsi także niewielki folwark ordynacki o pow. 92 mórg (51,40 ha), notowany jeszcze w 1895

Ryc. 429. Andrzej Zamoyski, X Ordynat, właściciel Zawadek, ze zb. Muzeum Zamojskiego w Zamościu.

Ryc. 430. Konstancja z Czartoryskich Zamoyska, żona Andrzeja, wg K. Ajewskiego 2010.

1136 SGKP, wypisy, s. 493.
1137 DzUGL, nr 24/1845, s. 688.

roku, a ponadto funkcjonowała tutaj kancelaria leśnictwa Ordynacji Zamojskiej[1138]. Na przełomie XIX i XX wieku przeniesiono siedzibę Leśnictwa Tomaszów z Zawadek do Rogóźna, ale w Zawadkach pozostawał nadal podleśny. W 1901 roku podleśniczym w Zawadkach był Brandt, w 1903 roku Wiktor Krzywdziński, przed 1915 rokiem tutejszym leśniczym był Jan Kazimierz Nowakowski (zm. 1915), a w 1916 roku notowano tutaj na tym stanowisku [Stanisława] Wyrzykowskiego (1883-1973)[1139]. Według danych z 1918 roku w Zawadkach swoją siedzibę miała straż leśna, którą kierował poleśny Antoni Porębski, a w 1931 roku leśniczy Marian Woźnicki i Bernal (?) Stanisław[1140].

Z tutejszą leśniczówką łączy się epizod podczas ucieczki Józefa Piłsudskiego (1867-1935) ze szpitala w Petersburgu w czerwcu 1901 roku. Po przybyciu z Zamościa do Tomaszowa Lubelskiego jego przewodnikiem został Jan Miklaszewski[1141], od 1900 roku kontroler lasów Ordynacji Zamojskiej, który przyprowadził 20 czerwca 1901 roku Piłsudskiego i towarzyszącą mu żonę Marię z Koplewskich (zm. 1921) do podleśnego Brandta w Zawadkach. Tutaj Piłsudski z Miklaszewskim przebrali się w stroje podleśnych, a gajowy Jan Berdzik zawiózł gości bryczką do kładki na Tanwi w Rebizantach. Tam z pomocą Mikołaja Rebizanta Piłsudski wraz z żoną przekroczył granicę i przez stację kolejową w Lubyczy Królewskiej udali się pociągiem do Lwowa[1142].

W utworzonym w 1816 roku Królestwie Polskim najmniejszą jednostką administracyjną były gminy. Powstała wówczas ordynacka gmina Rogóźno, ale jej siedziba znajdowała się w Zawadkach. W skład tej gminy wchodziły: Łosiniec, Wólka Łosiniecka, Maziły, Pary (później Paary), Pasieki, Rogóźno, Rogóźno

Ryc. 431. Józef Piłsudski, przebywał w Zawadkach w 1901 roku.

Ryc. 432. Jan Miklaszewski, współorganizator ucieczki Józefa Piłsudskiego do Lwowa w 1901 roku, wg A. Barańskiego 2014.

Kolonia, Szarowola, Sabaudia, Wieprzowe Jezioro i Zawadki[1143]. W latach 1862-1863 wójtem w Zawadkach był Tokarski[1144].

Zawadki jako wieś były stosunkowo małe i w roku 1895 liczyły zaledwie 17 domów oraz 139 mieszkańców, w tym 47 prawosławnych[1145]. Ich ogólna powierzchnia wynosiła 356 mórg (199,3 ha). Na pocz. XX wieku nastąpił znaczny rozwój wsi. Według spisu z 1905 roku włościanie posiadali 121 i ¼ dziesięcin (132,47 ha) gruntów, było tutaj 21 domów oraz 223 mieszkańców (98 prawosławnych i 125 rzymskokatolików), a według spisu z 1921 roku Zawadki liczyły 31 domów oraz 188 mieszkańców, w tym 61 Ukraińców. Funkcjonowało tutaj leśnictwo, gdzie były 2 domy zamieszkałe przez 7 Polaków[1146]. Podczas I wojny światowej w Zawadkach krótko przebywali żołnierze austriaccy. Wieś nie była spalona, ale splądrowana[1147].

Przynależność administracyjna miejscowości zmieniała się dość często. W 1867 roku Zawadki weszły w skład gminy Rogóźno, którą przemianowano w 1870 roku na tomaszowską (z siedzibą w Pasiekach), a od 1919 roku należały do gminy Pasieki. W latach 1955-1959 Zawadki wchodziły w skład gromady w Kunkach,

1138 SGKP, wypisy, s. 498.
1139 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Tomaszów, Tomaszów Lubelski 2015, s. 79; Kronika SP w Łosińcu.
1140 L. Zugaj, Historia nadleśnictwa Tomaszów..., s. 83-86.
1141 Jan Miklaszewski (1874-1944), był potem profesorem i rektorem Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.
1142 A. Barański, Droga do wolności wiodła przez lasy ordynackie, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 4/2014, s. 34-35; M. Lasocka, M. Paczkowska, K. Demidowicz-Demidecki, Wł. Mazurkiewicz, K. Pruss, J. Miklaszewski, Uwolnić Józefa Piłsudskiego – wspomnienia organizatorów ucieczki, Warszawa 1924.
1143 D. Marchut, Krzemień – największa gmina w Królestwie Polskim, „Janowskie Korzenie", nr 22 (2014), s. 15.
1144 A. Walentyn, Tomaszowskie w Powstaniu Styczniowym, Tomaszów Lubelski 1992, s. 7; J. Peter, Szkice z przeszłości miasta kresowego..., s. 89.
1145 SGKP, wypisy, s. 498.
1146 Sprawocznaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1905 god, s. 533; Skorowidz..., t. IV, s. 108.
1147 K. Garbacz, Spojrzenie w przeszłość rodzin..., s. 114.

Ryc. 433. Krzyż i obelisk postawione przez leśników lubelskich w 100. rocznicę pobytu Józefa Piłsudskiego w Zawadkach, fot. z Kroniki SP w Kunkach.

Ryc. 434. Jan Kazimierz Nowakowski (zm. 1915), leśniczy z Zawadek, wg K. Garbacza 2020.

w latach 1960-1961 włączono je do gromady w Łosińcu, a w latach 1962-1972 przyłączono do gromady w Pasiekach. Po kolejnej reformie administracyjnej w 1973 roku, kiedy powołano do życia ponownie gminy, Zawadki włączono do gminy Susiec.

Dość tragiczny dla mieszkańców był okres II wojny światowej. Już we wrześniu 1939 roku wieś znalazła się w centrum walk żołnierzy polskich z Niemcami. Pod Zawadkami swoją pozycję wyjściową zajął 1 pułk strzelców pieszych ppłk. Zenona Wzacnego. Atakowali oni po dwóch osiach, gdzie główne uderzenie wsparte czołgami odbywało się na kierunku Łasochy-Tomaszów, drugi kierunek natarcia skierowano na Pasieki. Jednostki Wzacnego po krótkiej walce przełamały opór wroga i wkroczyły do Tomaszowa. Tutaj jednak, wobec silnego natarcia kolumny czołgów niemieckich z 4.DLek. przybyłych od strony Bełżca, żołnierze polscy musieli się wycofać w okolice Ulowa. Wojska polskie poniosły duże straty podczas tych walk i wkrótce poddały się Niemcom[1148].

1148 L. Głowacki, Działania wojenne..., s. 128-129; W. Dziedzic, Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa na tle działań Armii „Kraków" i Armii „Lublin" w pierwszej bitwie tomaszowskiej. W 80. rocznicę wojny, „Rocznik Tomaszowski", t. 8, s. 199-202.

Ryc. 435. Stanisław Wyrzykowski, leśniczy w Zawadkach od 1915 roku, wg K. Garbacza 2020.

Ryc. 437. Małgorzata Kijko, kierownik piaskowni w Zawadkach, fot. ze zb. własnych.

Dużą tragedię przeżyli mieszkańcy Zawadek w lipcu 1943 roku, kiedy Niemcy aresztowali ze wsi mężczyzn. 3 sierpnia wezwali do stawienia się w obozach pozostałych mieszkańców wsi, ale ostatecznie nikt się tam nie stawił[1149]. Brak dalszych informacji o losach aresztowanych, ale zapewne przeżyli w obozach, gdyż podczas II wojny światowej życie straciło tylko 3 mieszkańców wsi, z tego dwóch: Maciej Ciećko i Andrzej Ciećko zginęli podczas przymusowych robót w III Rzeszy w 1945 roku, trzeci – Bartłomiej Malec został wywieziony do obozu w Amstelle, gdzie zginął

Ryc. 436. Kopalnia piasku w Zawadkach, widok z 2021 roku.

1149 Cz. Madajczyk (red.), Zamojszczyzna Sonderlaboratorium SS, Warszawa 1979, t. II, s. 155.

Ryc. 438. Masarnia Roberta Ciećki w Zawadkach, widok z 2021 roku.

19 marca 1945 roku[1150]. Dopełnieniem tragicznego okresu była wywózka prawosławnych mieszkańców Zawadek na tereny zabużańskie w 1945 roku. Prawdopodobnie uszczupliło to ilość mieszkańców, choć Zawadki zawsze były małą wsią. W 1957 roku notowano tutaj tylko 28 gospodarstw i 157 mieszkańców[1151]. Tej małej społeczności udało się w okresie powojennym dokonać kilka ważnych inwestycji. W 1961 roku wieś została zelektryfikowana, w 2 połowie lat 70. XX wieku zbudowano utwardzoną drogę do Łosińca, a w połowie lat 90. ułożono wodociąg.

W 1994 roku powstała we wsi kopalnia piasku należąca do Lubelskich Kopalni Surowców Mineralnych, której dyrektorem był Mirosław Krawczyk, a obecnie prezesem jest Wojciech Jezior. Wydobywany tutaj piasek dystrybuowany jest na rynek lokalny. Kierownikiem piaskowni w Zawadkach był najpierw Stanisław Żuk (1994-2012), potem Dariusz Kijko (2012-2020), a od 2020 roku Małgorzata Kijko[1152].

Ryc. 439. Wiktoria Kawalec, sprzedawca w sklepie w Zawadkach na pocz. lat 70. XX wieku, fot. ze zb. rodziny Kawalców.

Kolejnym ważnym obiektem we wsi, uruchomionym w 2010 roku przez Rafała Kawalca, jest tartak. W Zawadkach od lipca 2019 roku funkcjonuje także masarnia należąca do Roberta Ciećko. Produkuje on tradycyjne wyroby wędliniarskie z przeznaczeniem na rynek lokalny. Przy masarni otwarto sklep z własnymi wyrobami.

Dość potrzebnym dla mieszkańców obiektem był sklep spożywczy, który jako GS-owski funkcjonował najpierw w latach 60. u Jana Mazurka, a potem Macieja Ciećko. Po kilkuletniej przerwie na pocz. lat 70. XX wieku reaktywo-

1150 B. Mielniczek, Tomaszowskie morze krwi..., s. 220.
1151 APZ, Akta Prezydium GRN w Kunkach 1955-1957, nr 3.
1152 Informacja ustna Małgorzata Kijko z Kunek.

Ryc. 440. Zawdki, tartak R. Kawalca, widok z 2022 roku.

wano kolejny sklep, gdzie sprzedawała Wiktoria Kawalec. Po 3 latach działalności sklep zlikwidowano. W 1996 roku sklep, tym razem prywatny, otworzył Jan Kawalec, ale po 3 latach funkcjonowania zlikwidował go. Z handlem związany jest także Punkt Skupu Owoców prowadzony od 1999 roku przez Firmę Handlowo-Usługową „Bednarczyk" Adama Bednarczyka.

Ważną rolę w życiu wsi spełniają sołtysi i funkcję tę w Zawadkach pełnili kolejno: Adam Ciećko (1946)[1153], Roman Korga, Adam Malec, Feliks Korga (1972-1990), Jan Kawalec (1990-1998), Stanisław Korga (1998-2002), Robert Ciećko (2002-2014) i od 2014 roku Zbigniew Niedźwiedzki[1154].

Ryc. 441. Adam Ciećko, pierwszy powojenny sołtys w Zawadkach, fot. ze zb. rodziny Ciećko.

Zawadki to stosunkowo niewielka miejscowość. W 2000 roku liczyła 176,97 ha powierzchni, a mieszkało tutaj 120 osób[1155], natomiast w 2021 roku było tutaj 115 mieszkańców[1156].

1153 F. Szczepaniuk, Działalność i organizacja..., s. 91.
1154 Archiwum UG w Suścu.
1155 M. Pizun, Susiec..., s. 108.
1156 Informacja z Urzędu Gminy w Suścu.

V. WYKAZ SKRÓTÓW

ADZ-L – Archiwum diecezji zamojsko-lubaczowskiej

AGAD – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

AK – Armia Krajowa

APL – Archiwum Państwowe w Lublinie

APZ – Archiwum Państwowe w Zamościu

AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski

BCh – Bataliony Chłopskie

b.m.w. – bez miejsca wydania

CPAHUL – Centralne Państwowe Archiwum Historii Ukrainy we Lwowie

ChKGK – Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki

CPN – Centrala Produktów Naftowych

DP – Dywizja Piechoty

DzUGL – Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej

Biuletyn GKBZHwP – Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce

GBP – Gminna Biblioteka Publiczna

GOK – Gminny Ośrodek Kultury

GRN – Gromadzka (Gminna) Rada Narodowa

GS – Gminna Spółdzielnia

ks. – ksiądz

KR – Kółko Rolnicze

LR – Letopis Russkij, Kiiew 1989

mps mgr – maszynopis pracy magisterskiej

mps dr – maszynopis pracy doktorskiej

MZ – Muzeum Zamojskie w Zamościu

NID – Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie

NSZ – Narodowe Siły Zbrojne

Pamiatnaja kniżka... – Pamiatnaja kniżka ljublinskoj gubernii

pal – pułk artylerii lekkiej

p.Chr. – przed Chrystusem

PKN – Polski Koncern Naftowy

PKP – Polskie Koleje Państwowe

PSB – Polski Słownik Biograficzny

red. – redakcja

SB – Służba Bezpieczeństwa

SGKP, wypisy – Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wypisy dla województwa lubelskiego, Lublin 1974

Skorowidz... – Skorowidz miejscowości Rzeczpospolitej Polskiej, t. IV, województwo lubelskie, Warszawa 1924

SKR – Spółdzielnia Kółek Rolniczych

SP – Szkoła Podstawowa

UB – Urząd Bezpieczeństwa

UG – Urząd Gminy

UPA – Ukraińska Powstańcza Armia

USC – Urząd Stanu Cywilnego

WP – Wojsko Polskie

WUOZ – Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków

ZAiBwP – Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, t. 48 (województwo zamojskie), Warszawa 1991

ZBOWiD – Związek Bojowników o Wolność i Demokrację

ZGR – Zakład Gospodarski Rolniczej

ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

ZWZ – Związek Walki Zbrojnej

VI. ŹRÓDŁA

A. Archiwalne:

Archiwum Państwowe w Lublinie (APL): Chełmski Konsystorz Grecko-Katolicki (ChKGK), Akta USC parafii grecko-katolickiej z Majdanu Sopockiego 1828-1868; Akta USC rzymskokatolickiej parafii w Krasnobrodzie 1668-1912; Akta USC rzymskokatolickiej parafii w Tomaszowie 1812-1892.

Archiwum Państwowe w Zamościu (APZ): Akta hipoteki powiatu tomaszowskiego; Inspektorat Szkolny Tomaszów Lubelski 1916-1950, Akta gminy Majdan Sopocki 1935-1954, Akta Prezydium GRN w Kunkach 1955-1957; Akta Gminnej Rady Narodowej Susiec 1973-1990; Akta Prezydium GRN w Suścu 1961-1972; Akta Prezydium GRN w Majdanie Sopockim 1954-1972.

Archiwum diecezji zamojsko-lubaczowskiej w Zamościu (ADZ-L): Akta parafii rzymskokatolickiej w Suścu i Majdanie Sopockim.

B. Kartograficzne:

Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1772-1783, red. A. Janeczek, t. 9, cz. B, Warszawa 2017.

Mapa austriacka z lat 1909-1915, 1:75 000.

Mapa niemiecka w podziałce 1:100 000, wykonana na podstawie map rosyjskich przez Kartographische Abteilung d. Königl. Preuss, Landes-Aufnahme, drukowana w latach 1910-1915.

Mapa taktyczna Polski WIG, Warszawa 1938, skala 1:100 000.

Mieg F. von., Karte des Königreiches von Galizien und Lodomerien, 1:28 800, 1779-1783, Kriegsarchiv w Wiedniu, rps B.IXa 390, mikrofilm NID w Warszawie.

Przeglądowa Mapa Geologiczna Polski, 1:300 000, arkusz Zamość, Państwowy Instytut Geologiczny, [Warszawa] 1950.

Topograficzna Karta Królestwa Polskiego, 1:126 000, Warszawa 1839, tzw. Mapa Kwatermistrzowska.

C. Kroniki:

Kronika Agencji Pocztowej w Suścu 1952-1978.

Kronika Biblioteki w Majdanie Sopockim, oprac. G. Jarosz.

Kronika Gminnego Ośrodka Kultury w Suścu.

Kronika Gromadzkiej (Gminnej) Biblioteki Publicznej w Suścu.

Kronika LZS „Drewmet-Rolmos" Susiec.

Kronika parafii rzymskokatolickiej w Łosińcu.

Kronika Przedszkola w Suścu.

Kronika Szkoły Podstawowej w Kunkach 1952-2012.

Kronika Szkoły Powszechnej w Łosińcu 1916-1944.

Kronika Szkoły Podstawowej w Łuszczaczu 1957-2000.

Kronika Szkoły Podstawowej w Paarach 1916-2012.

Kronika Szkoły Podstawowej w Pasiekach.

Kronika Szkoły Podstawowej w Suścu.

Kronika wsi Paary.

D. Opracowania:

Biszczanik E., Wspomnienia z mojego życia, Ciotusza Stara, maszynopis w zbiorach rodziny Biszczaników.

Bończak-Kucharczyk E., Bondaryk D., Żukowski J., Niepsuj, R. 1989, Dokumentacja ewidencyjna założenia dworsko-ogrodowego Ciotusza Stara w Ciotuszy Nowej, gm. Susiec, Białystok, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Dąbrowska B. 1966, Powstanie styczniowe w powiecie hrubieszowskim, Hrubieszów 1966, mps w zb. Towarzystwa Regionalnego Hrubieszowskiego.

Hałasa K. 2008, Historia miejscowości Kunki, Kunki, maszynopis.

Hunicz A. 1972, Susiec, pow. Tomaszów Lubelski, stanowisko „Kościółek", Dokumentacja z badań archeologicznych, Lublin, maszynopis w zb. WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Kiełboń Cz. 1975, Katalog zabytków budownictwa przemysłowego, powiat Tomaszów Lubelski, Lublin, maszynopis.

Kseniak M. 1984, Opracowanie ewidencyjne zespołu dworsko-ogrodowego w Tarnawatce, woj. zamojskie, Lublin, mps w Archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Kuśnierz J., Łysiak D., Urbański A. 1997, Dokumentacja z badań archeologicznych w Suścu st. 13

w 1997 roku, Zamość, maszynopis w archiwum WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Niedźwiedź J. 2018, Przemiany kulturowe i osadnicze na Roztoczu Środkowym i w Kotlinie Zamojskiej od środkowej epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, cz. 1 – analiza, Rzeszów, mps dr w Uniwersytecie Rzeszowskim w Rzeszowie.

2018a, Przemiany kulturowe i osadnicze na Roztoczu Środkowym i w Kotlinie Zamojskiej od środkowej epoki brązu do wczesnej epoki żelaza, cz. 2 – katalog, Rzeszów, mps dr w Uniwersytecie Rzeszowskim w Rzeszowie.

Radlińska E. 1982, Dzieje wsi Łosiniec, Szczebrzeszyn, maszynopis.

Stankiewicz Z. 1991, Wykaz bitew i potyczek stoczonych w czasie powstania listopadowego na terenie Zamojszczyzny, Zamość, maszynopis.

Stworzyński M. 1834, Opisanie statystyczno-historyczne dóbr Ordynacyi Zamoyskiey 1834 roku. Biblioteka Narodowa w Warszawie, rkps Biblioteki Ordynacji Zamojskiej nr 1815.

Sygowski P. 1990, Bełżec, woj. zamojskie. Historia i rozwój przestrzenny, Lublin, mps w zb. WUOZ w Lublinie, Delegatura w Zamościu.

Szczepaniuk F. 1977, Działalność i organizacja administracji państwowej w latach 1944-1950 w powiecie tomaszowskim, Lublin 1977, mps mgr na UMCS w Lublinie.

Wadowski J. A. 1907, Kościoły diecezji chełmskiej, rkp 2472/I w Bibliotece PAN w Krakowie.

E. Literatura:

Aftanazy R. 1995, Dzieje rezydencji na kresach dawnej Rzeczpospolitej. Województwo bełskie. Ziemia chełmska województwa ruskiego, t. 6, Wrocław.

Ajewski K. 2010, Stanisława Kostki Zamoyskiego życie i działalność 1775-1856, Warszawa.

Banasiewicz E. 1990, Grodziska i zamczyska Zamojszczyzny, Zamość.

Baran S., Mazur J. 2018, Deutschmeisterzy na Roztoczu, „Gazeta Horyniecka“, nr 49, s. 29-34.

Barański A. 2014, Droga do wolności wiodła przez lasy ordynackie, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”, nr 4, s. 32-36.

Bartko-Malinowska A. 2017, Kościół pw. świętego Jana Nepomocena w Suścu – dzieje budowy i konsekracji świątyni, „Rocznik Tomaszowski”, t. 5, s. 187-200.

Bartłomowicz F. 1957, O sytuacji przed bitwą i o bitwie pod Zaborecznem, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa, s. 109-127.

Bartyś J. 1958, Sukiennictwo w Ordynacji Zamojskiej w I połowie XIX w., „Przegląd Historyczny”, t. 49, s. 486-509.

1958a, Materiały do dziejów przemysłu metalowego w dobrach Ordynacji Zamojskiej, „Studia z dziejów górnictwa i hutnictwa, t. II, s. 185-276.

Bednarski W. W. 1977, Rola wojskowa ziem południowo-wschodnich województwa lubelskiego w powstaniu listopadowym 1830-31, Puławy.

1981, Ziemia tomaszowska w powstaniu listopadowym 1830-1831 r., „Rocznik Tomaszowski”, s. 41-52.

1984, Zamojszczyzna przed wyprawą gen. Józefa Dwernickiego na Wołyń, „Rocznik Zamojski”, t. 1, s. 33-53.

1992, Próba organizacji pospolitego ruszenia na Zamojszczyźnie latem 1831 roku, „Rocznik Zamojski”, t. 3, s. 59-65.

1993, Z dziejów powstania listopadowego na Lubelszczyźnie i Podlasiu, Puławy.

Bender R. 1995, Reforma czynszowa w Ordynacji Zamojskiej 1833-1864, Lublin.

Bereza A. 2006, Sądownictwo zamojskie od czasów Ordynacji po współczesność, Zamość.

Bieluń Z. 2006, Zwycięzca spod Żyrzyna generał Michał Heydenreich-Kruk (1831-1886), Lublin.

Bieńkowski L. 1960, Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417-1452), „Roczniki Humanistyczne”, t. VII, z. 2, s. 187-156.

Biszczanik E. 2002, Ciotusza Stara – moja wieś, moja mała Ojczyzna, Ciotusza Stara.

Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce, t. IX, Warszawa 1957.

Bobinski A., Bazewicz J. M. 1901, Przewodnik po Królestwie Polskim, t. I-II, Warszawa.

Bobryk W. 2005, Duchowieństwo unickiej diecezji chełmskiej w XVIII wieku, Lublin.

Bondyra W. 1993, Słownik historyczny miejscowości województwa zamojskiego, Lublin-Zamość.

2004, Greckokatolickie fundacje szlacheckie na Rusi Czerwonej w czasach saskich, [w:] Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku, Lublin, „Res Historica”, t. 17, s. 63-75.

2005, Reprezentacja sejmowa Rusi Czerwonej w czasach saskich, Lublin.

2015, Własność ziemska w województwie bełskim w czasach saskich, Lublin.

Bury M. 2005, Zarys historii Związku Nauczycielstwa Polskiego powiatu Tomaszów Lubelski, Tomaszów Lubelski.

Bużewicz M. 2001, Stąd nasz ród, Ustrzyki Dolne.

Caban I. (red.) 1999, Zawiązek Walki Zbrojnej. Armia Krajowa w obwodzie Tomaszów Lubelski, Lublin.

1999 a, Na dwa fronty. Obwód AK Tomaszów Lubelski w walce z Niemcami i ukraińskimi nacjonalistami, Lublin.

Caryk L. 2020, Czego się nie da zapomnieć. Wspomnienia, Milanówek.

Chełmska gubernia 1914 r., Chełm 1914.

Chmielewski T. J. 1992, Parki krajobrazowe, [w:] Środowisko przyrodnicze województwa zamojskiego, red. R. Reszel, Zamość 1992, s. 25-30.

Cisło B. 2002, Tomaszowianie XX wieku wpisani w historię miasta i powiatu, Tomaszów Lubelski.

Czamańska I. 2007, Wiśniowieccy. Monografia rodu, Poznań.

Czopek B. 1988, Nazwy miejscowe dawnej ziemi chełmskiej i bełskiej (w granicach dzisiejszego państwa polskiego), Wrocław.

Ćwik W. 1992, Dzieje Józefowa, Rzeszów.

Ćwik W., Reder J. 1977, Lubelszczyzna. Dzieje rozwoju terytorialnego, podziałów administracyjnych i ustroju władz, Lublin.

Darda K., Chudy S. 2019, Majdan Sopocki. Szkoła i wieś.... historia, Majdan Sopocki Pierwszy.

Dąbrowski D. 2012, Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201-1264). Biografia polityczna, Bydgoszcz.

Dąbrowski J. 1937, Wielka Historia Powszechna, Wielka Wojna 1914-1918, cz. I, 1914-1916, Warszawa.

2009, Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370-1382, Kraków.

Dębiński K. ks. 1906, Podróż pasterska J. E. ks. Franciszka Jaczewskiego Biskupa Lubelskiego po dekanatach Krasnostawskim, Zamojskim, Tomaszowskim, Hrubieszowskim i Chełmskim odbyta w 1905 r., Lublin.

Doroszewski J. 2015, Szkoły ukraińskie na Zamojszczyźnie w 1918 roku, cz. II, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 2, s. 48-49.

Dziedzic W. 2017, Z dziejów tomaszowskich kolei – w 130. rocznicę istnienia, „Rocznik Tomaszowski", t. 6, s. 65-99.

2019, Warszawska Brygada Pancerno-Motorowa na tle działań Armii „Kraków" i Armii „Lublin" w pierwszej bitwie tomaszowskiej. W 80. rocznicę wojny, „Rocznik Tomaszowski", t. 8, s. 191-214.

Dziennik Urzędowy C. i K. Komendy Obwodowej w Biłgoraju, nr 3/1916.

Dziennik Urzędowy Guberni Lubelskiej, nr 36/1845.

Epsztein T., Górzyński S. 1990, Spis ziemian Rzeczpospolitej Polskiej w roku 1930. Województwo lubelskie i lwowskie, Warszawa.

Feduszka J. 1999, Twierdze Modlin, Serock i Zamość w planach strategicznych powstania listopadowego, Lublin.

2001, Powstanie styczniowe na Zamojszczyźnie. Nieznane dokumenty z lat 1863-1864, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 3-4, s. 53-59.

2006, Ochotnicy galicyjscy w powstaniu styczniowym, wzięci do niewoli po bitwie pod Starą Wsią 17-18 stycznia 1864 roku, „Zamojski Kwartalnik Kulturalny", nr 1-2, s. 83-88.

2009, Przyłączenie Zamościa do Księstwa Warszawskiego w 1809 roku, Zamość.

2013, Powstanie styczniowe na Zamojszczyźnie, Zamość.

Feduszka J., Kuśnierz J. 2001, „Gdzie słońce wschodzi i kędy zapada...". Katalog wystawy, Zamość.

Florek M. 2018, Grody plemienne południowej Lubelszczyzny, [w:] Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 71-123.

Frykowski J. 2014, Dzieje parafii unickiej pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny w Maziłach w świetle osiemnastowiecznych wizytacji kościelnych, „Historia i Świat", nr 3, s. 137-154.

2015, Dzieje parafii unickiej pw. św. Michała w Łosińcu do 1875 roku, „Historia i Świat", nr 4, s. 237-266.

Frykowski J., Niedźwiedź E., Niedźwiedź J. 2004, Dzieje miejscowości gminy Łaszczów, Łaszczów-Zamość.

Garbacz K. 2020, Spojrzenie w przeszłość rodzin Mysakowskich, Nowakowskich, Kucharskich i Gryblewskich, Zielona Góra.

Gil A. 1999, Prawosławna eparchia chełmska do 1596 roku, Lublin-Chełm.

2000, Chełmskie diecezje obrządku wschodniego. Zagadnienia organizacji terytorialnej w XVII i XVIII wieku, [w:] Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa, Przemyśl, s. 29-60.

2005, Chełmska diecezja unicka 1596-1810. Dzieje i organizacja, Lublin.

Glińska A. 1968 (oprac.), Zamojszczyzna w okresie okupacji hitlerowskiej (Relacje wysiedlonych i partyzantów), Warszawa.

Głogowski S. 2009, Grzymałowie-Głogowscy. Monografia rodzinna, Katowice.

Głowacki L. 1976, Działania wojenne na Lubelszczyźnie w roku 1939, Lublin.

Gmiterek H. 1994, Narol w okresie Rzeczpospolitej szlacheckiej (1585-1772), „Rocznik Lubaczowski", t. V, s. 17-36.

2008, Bełżec w XVII-XVIII wieku, [w:] Bełżec przez dzieje, red. A. Urbański, Bełżec, s. 47-57.

2022, Narol Stary alias Hołosznia. O dawnych dziejach wsi Narol (do początków XIX w.), [w:] Od Narola po Bełz, red. Z. Pizun, A. Siemieńska, R. Gawryś, Horyniec-Zdrój–Lubaczów–Lubycza Królewska–Narol–Tomaszów Lubelski, s. 23-51.

Gmiterek H., Kubrak Z. 2021, Narol przez wieki. Dzieje miasta i okolic, Narol.

Gmiterek H., Szczygieł R. 1992, Urzędnicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV-XVIII wieku, Kórnik.

Górak J. 1990, Miasta i miasteczka Zamojszczyzny, Zamość.

1996, Cerkiew w Mycowie, „Lubelszczyzna", nr 2, s. 136-151.

1997, Młyny wodne na Lubelszczyźnie, „Studia i Materiały Lubelskie", t. XIV, s. 45-130.

Grochecki K., Solarska K. 2010, Znaleziska numizmatycznych skarbów nowożytnych. Wiek XVI-XVIII – próba interpretacji, [w:] Skarby Lubelszczyzny, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 113-138.

Grodziski S. 1981, Zabór austriacki 1772-1848, [w:] Historia prawa i państwa Polski, t. III, Warszawa.

Gruner W. 2010, Tarnawatka, Tarnawatka.

Grzesiak K. ks. 2016, Sieć parafialna kościoła prawosławnego w międzywojennym powiecie tomaszowskim, „Rocznik Tomaszowski", t. 5, s. 137-173.

2017, Monastyr unicki Zamczysko koło Suśca, „Rocznik Tomaszowski", t. 6, s. 249-256.

Grzybowski K. 1982, Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa, Historia Państwa i Prawa, t. IV, Warszawa.

Hanejko E. 2011, Miasto w okresie od wielkiego sporu o Ordynację do I rozbioru Polski, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski, s. 127-215.

Hanus W. 2019, Jeden z ostatnich. Stefan Kobos „Wrzos" (1900-1976), Rzeszów-Warszawa.

Hoen M., Waldstätten J., Seifert J. 1928, Die Deutschmeister. Taten und Schicksale des Infanterieregiments Hoch-und Deutschmeister, nr 4 insbesondere im Weltkriege, Vien.

Horn M. 1959 [1960], Zaludnienie województwa bełskiego w 1630 roku, „Roczniki Dziejów Społeczno-Gospodarczych", t. 23, s. 67-97.

1966, Rzemiosło miejskie województwa bełskiego w pierwszej połowie XVII wieku, Wrocław-Warszawa-Kraków.

Izdebski E. 1931, Bitwa pod Komarowem 26 sierpnia – 2 września 1914 roku, Warszawa.

Jabłonowski A. 1902, Polska XVI wieku. Źródła Dziejowe, t. XVIII, Ziemie Ruskie, cz. 1, Warszawa.

Jagiełło Z. ks. (red.) 2008, Parafia rzymsko-katolicka pw. Zwiastowania NMP w Tomaszowie Lubelskim, Tomaszów Lubelski.

Janeczek A. 1993, Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od XIV do pocz. XVII wieku, Wrocław-Warszawa.

2017, Galicja na józefińskiej mapie topograficznej 1772-1783, red. A. Janeczek, t. 9, cz. B, Warszawa.

Janicki K. 2021, Pańszczyzna. Prawdziwa historia polskiego niewolnictwa, Poznań.

Jawor G. 2004, Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym średniowieczu, Lublin.

Jaworski W. 2015, Legalne organizacje społeczne w powiecie tomaszowskim do 1914 roku, „Rocznik Tomaszowski", t. 4, s. 87-102.

Jezierski A., Leszczyńska C. 1997, Historia gospodarcza Polski, Warszawa.

Jóźwiakowski J. 2007, Armia Krajowa na Zamojszczyźnie, Lublin.

Jusupowić A. 2013, Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205-1269), Kraków.

Kajtel H. 2003, Hitlerowski obóz przesiedleńczy w Zamościu, Biłgoraj.

Kasperek J. 1972, Gospodarka folwarczna Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w., Warszawa.

Kawałko D. 1994, Cmentarze województwa zamojskiego, Zamość.

Kawka M. 2006, Łuszczacz, Łuszczacz.

2016, Bataliony Chłopskie w Róży 2 lutego 1943 r., Tomaszów Lubelski.

Kersten A. 1958, Z badań nad konfederacją tyszowiecką, „Rocznik Lubelski", t. 1, s. 99-116.

Kloss A., Kuśnierz J. 2021, Późnośredniowieczne czekany, topory i siekiery z pogranicza Małopolski i Rusi Czerwonej w XIV-XVI w., „Acta Universitatis Lodzensis". Folia Archaeologica, t. 36, s. 237-263.

Kłosińska E. M. 2009, O kilku przedmiotach brązowych odkrytych na Roztoczu Środkowym, [w:] Tarnobrzeska kultura łużycka – źródła i interpretacje, red. S. Czopek, K. Trybała-Zawiślak, Rzeszów, s. 441-448. Collectio Archaeologica Ressoviensis, Tomus XI

2009a, Kilka uwag na temat militariów ludności kultury łużyckiej na Lubelszczyźnie, [w:] Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Ioanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin, s. 245-258.

Kołbuk W. 1992, Duchowieństwo unickie w Królestwie Polskim 1833-1875, Lublin.

1998, Kościoły wschodnie w Rzeczpospolitej około 1772 roku, Lublin.

Koman W., Mączka G., Miechowicz Ł., Niezabitowska-Wiśniewska B., Taras H. 2021, Kurhany na Roztoczu, red. G. Mączka, Lublin.

Koper M. 2019, Zagadkowe toponimy powiatu tomaszowskiego: Paary, Pucharki, Szkoci Dół i Ulhówek, „Rocznik Tomaszowski", t. 8, s. 215-226.

2021, Powiat tomaszowski w pejzażu topograficznym pogranicza polsko-ukraińskiego, Lublin.

Koprukowniak A. 1974, W okresie kształtowania się kapitalizmu (1864-1918), [w:] Dzieje Lubelszczyzny, red. T. Mencel, t. I, Warszawa, s. 641-736.

Kornafel P. ks. 2006, Obchody 100-lecia parafii w Suścu, „Zamojski Informator Diecezjalny", R. XV, s. 351-355.

Kotowicz P. N. 2014, Topory wczesnośredniowieczne z ziem polskich, Rzeszów.

Kozaczka M. 2002, Ordynacja Zamojska w latach pierwszej wojny światowej, [w] Studia z dziejów ziemian lubelskich XIX i XX w., Lublin, s. 137-145.

2003, Ordynacja Zamojska 1919-1945, Lublin.

2009, Poczet ordynatów zamojskich, Lublin.

2010, Uprzemysłowienie Ordynacji Zamojskiej w okresie międzywojennym, „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej", t. VII, s. 203-219.

Kozyra W., Niedźwiedź J. 2021, Ciotusza Nowa w źródłach historycznych i tradycji ustnej mieszkańców, Ciotusza Nowa.

Królikowski B. 1999, Ułanskie lato, Lublin.

Krukowski P. 2014, Zamość 1920, Warszawa.

Krupa J. 1957, Fragmenty wspomnień partyzanckich, [w:] Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, red. J. Markiewicz, Warszawa, s. 138-150.

Księga adresowa Polski (wraz z Wolnym Miastem Gdańskiem) dla przemysłu, rzemiosła i rolnictwa, Warszawa 1929.

Kubrak Z. 2006, Palenie popiołów i wyrób potażu w Puszczy Solskiej od połowy XVI do początku XIX wieku, „Res Historica", t. 23, s. 35-47.

2010, Działania 6. Dywizji Piechoty na południowym skrzydle pierwszej bitwy pod Tomaszowem Lubelskim, [w:] Bitwy pod Tomaszowem Lubelskim w 1939 roku, red. T. Guz, W. Lis, R. Sobczuk, Lublin, s. 99-126.

Kubica H. 2004, Zagłada w KL Auschwitz Polaków wysiedlonych z Zamojszczyzny w latach 1942-1943, Warszawa.

Kuczyński S. 1965, Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w., Warszawa.

Kukiel M. 1999, Wojna 1812 roku, Poznań.

Kupiec-Niedźwiedź A., Niedźwiedź J. 2003, Dzieje miejscowości gminy Komarów Osada, powiat zamojski, Komarów Osada-Zamość (wyd. II – 2020).

Kurek Z. 1992, Rezerwaty przyrody, [w:] Środowisko przyrodnicze województwa zamojskiego, red. R. Reszel, Zamość, s. 31-50.

Kutyłowska I. 1972, Materiały archeologiczne w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim, „Studia i Materiały Lubelskie", t. VI, s. 145-169.

Labuda G. 1994, Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XII wieku, [w:] Chrystianizacja Polski Południowej. Materiały z sesji naukowej odbytej 29 czerwca 1993 roku, Kraków, s. 73-98.

1996, Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej w polskiej historiografii, [w:] Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu, Rzeszów, s. 9-17.

Lasocka M., Paczkowska M., Demidowicz-Demidecki K., Mazurkiewicz W., Pruss K., Miklaszewski J. 1924, Uwolnić Józefa Piłsudskiego – wspomnienia organizatorów ucieczki, Warszawa.

Leszczyński M. bp 2011, Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w granicach Polski 1944-1992, Lublin.

Litak S. 1980, Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w 1772 roku, Materiały do Atlasu Histo-

rycznego Chrześcijaństwa w Polsce, t. IV, Lublin.

Łasocha J. [2001], Ochotnicza Straż Pożarna w Oseredku. Z pamiętnika strażaka, [b.m.w.].

[2010], Ochotnicze Straże Pożarne gminy Susiec, [b.m.w.].

Łukomski G., Partacz Cz., Polak B. 1994, Wojna polsko-ukraińska 1919-1920, Koszalin-Warszawa.

Madajczyk Cz. (red.) 1979, Zamojszczyzna Sonderlabolatorium SS, Warszawa, t. I-II.

Marchut D. 2014, Krzemień – największa gmina w Królestwie Polskim, „Janowskie Korzenie", nr 22, s. 9-16.

Markiewicz J. 1987, Paprocie zakwitły krwią partyzantów, Lublin.

Markiewicz J. (red.) 1957, Bataliony Chłopskie w obronie Zamojszczyzny, Warszawa.

Maruszczak H. 1997, Wczesnośredniowieczne grodzisko w Guciowie na Roztoczu: wnioski z analizy jego topografii i warunków fizjograficznych regionu (przyczynek do studiów nad Grodami Czerwieńskimi), „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. II, s. 227-236.

Matławska H. 1990, Zwierzyniec, Zwierzyniec.

Mądzik M. 2006, Hrubieszów w latach 1809-1866, [w:] Dzieje Hrubieszowa, t. I, Hrubieszów, s. 174-245.

2011, Od powstania styczniowego do końca I wojny światowej 1866-1918, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Lublin-Tomaszów Lubelski, s. 307-351.

Mielniczek B. [2008], Tomaszowskie morze krwi, Tomaszów Lubelski.

Niebelski E. 1998, Zmierzch powstania styczniowego w Lubelskiem i na Podlasiu (1864-1872), Dzieje Lubelszczyzny, t. VII, Lublin.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J. 2012, Dzieje miejscowości gminy Trzeszczany, powiat hrubieszowski, Trzeszczany-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Frykowski J. 2008, Dzieje miejscowości gminy Tyszowce, powiat tomaszowski, Tyszowce-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Kalisz J., Panasiewicz J. 2010, Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów, powiat hrubieszowski, Hrubieszów-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Nowakowska U. 2004, Dzieje miejscowości gminy Dołhobyczów, powiat hrubieszowski, Dołhobyczów-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Siudak J. 2005, Dzieje miejscowości gminy Miączyn, powiat zamojski, Miączyn-Zamość.

2009, Dzieje miejscowości gminy Skierbieszów, powiat zamojski, Skierbieszów-Zamość.

2009a, Dzieje miejscowości gminy Werbkowice, powiat hrubieszowski, Werbkowice-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Stąsiek-Witkowska E. 2011, Dzieje miejscowości gminy Telatyn, powiat tomaszowski, Telatyn-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Skorniewski M. Kłębek Ł. 2015, Dzieje miejscowości gminy Ulhówek, powiat tomaszowski, Ulhówek-Zamość.

Niedźwiedź E., Niedźwiedź J., Czubaj-Gancarz M. 2021, Dzieje miejscowości gminy Tomaszów Lubelski, powiat tomaszowski, Tomaszów Lubelski-Zamość.

Niedźwiedź J. 2003, Leksykon historyczny miejscowości dawnego województwa zamojskiego, Zamość.

2012, Honiatycze. Dzieje miejscowości, Zamość.

2016, Zarys historii szkoły w Honiatyczach, Zamość.

Niedźwiedź J., Niedźwiedź E., Nowakowska U. 2013, Dzieje miejscowości gminy Krynice, powiat tomaszowski, Krynice-Zamość.

Niedźwiedź J., Niedźwiedź E., Typek B. 2013, Dzieje miejscowości gminy Rachanie, powiat tomaszowski, Rachanie-Zamość.

Niedźwiedź J., Niedźwiedź E., Czyż R., Kuźniarz R. 2018, Dzieje gminy Tarnawatka, powiat tomaszowski, Tarnawatka-Zamość.

Niesiecki K., Herbarz Polski, t. I-X, wyd. J. N. Bobrowicz, Lipsk 1939-1846.

Niezabitowska B. 2005, Zanim przyszli Słowianie czyli Roztocze u schyłku starożytności, [w:] Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin, s. 94-95.

Niezabitowska-Wiśniewska B. 2008, Kompleks osadniczy w Ulowie, powiat tomaszowski – wstępne podsumowanie sześcioletnich badań wykopaliskowych, „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. VIII, s. 67-93.

2017, Archaeological research results of the settlement micro-region in the area of Ulów in Middle Roztocze in the light of the project "Roztocze – the ancient terra incognita?...", "Folia Quaternaria", t. 85, s. 5–47.

Niezabitowska-Wiśniewska B., Wiśniewski T. 2011, Kurhany ceramiki sznurowej na stanowisku 3 w Ulowie, powiat tomaszowski, [w:] Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV-II tysiącleciu

p.n.e., red. H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak, Kraków, s. 229-369.

Nosek S. 1957, Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, „Annales UMCS", sec. F, t. VI, s. 9-502.

Nowicka Z. 1970, Szkolnictwo podstawowe w powiecie tomaszowskim (1944-1968), „Rocznik Lubelski", t. 12, s. 97-118.

Odziemkowski J. 1998, Leksykon polskich bitew 1914-1921, Pruszków.

2004, Leksykon wojny polsko-rosyjskiej 1919-1921, Warszawa.

Orłowski R. 1963, Położenie i walka klasowa chłopów w Ordynacji Zamojskiej w drugiej połowie XVIII w., Lublin.

Pajewski J. 2004, Pierwsza wojna światowa 1914-1918, Warszawa.

Pamiatnaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1891 god, Lublin 1891, (Spisok dworskim imienjam w Ljublinskoj Gubernii), s. 353-397.

Pamiatnaja kniżka ljublinskoj gubernii na 1870-1911 god, Lublin.

Pawłowska-Wielgus A. 1964, Huta szklana pod Janowem Ordynackim w pierwszej połowie XIX wieku, [w:] Z dziejów powiatu kraśnickiego, red. K. Myślński, J. R. Szaflik, Lublin, s. 200-205.

1971, Inwentarz materiałów kartograficznych archiwum Ordynacji Zamojskiej ze Zwierzyńca, Warszawa.

Pelica G. J. 2002, Duchowieństwo prawosławne województwa lubelskiego w latach 1918-1939. Charakterystyka personalna, „Rocznik Chełmski", t. 7, s. 387-428.

Peter J. 1947, Szkice z przeszłości miasta kresowego, Zamość.

1991, Tomaszowskie za okupacji, Tomaszów Lubelski.

Pielas J. 2009, Oleśniccy herbu Radwan a Zamoyscy w XVI-XVII wieku, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego", t. 1, s. 29-43.

2020, Oleśniccy herbu Radwan w XV-XVII wieku. Z dziejów szlachty małopolskiej doby nowożytnej, Kielce.

Pizun M. 2000, Susiec i okolice, Krosno.

Proksa M. 2001, Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku, Przemyśl.

Rebizant-Siwiłło M. (red.) 2013, Ocalić od zapomnienia – kalejdoskop wspomnień, Zamość.

Rolska-Boruch I. 1999, Siedziby szlacheckie i magnackie na ziemiach zwanych Lubelszczyzną, Lublin.

Romanowski W. Z. 1970, Z dziejów szkoły i oświaty elementarnej na Lubelszczyźnie w początkach XX wieku, Lublin.

Rudomicz B. 2002, Efemeros czyli Diariusz prywatny pisany w Zamościu w latach 1656-1672, część pierwsza 1656-1664, Lublin.

Rzemieniuk F. 1991, Unickie szkoły początkowe w Królestwie Polskim i w Galicji 1772-1914, Lublin.

Sapieha E., M. Kałamajska-Saeed 2008, Dom Sapieżyński, cz. II, Ikonografia, Warszawa.

Sawa B. 2018, Zamość 1772-1866, t. I – tekst, t. II – ilustracje, Zamość.

Semczuk K. „Pokrzywa" 2007, Bitwa pod Zaborecznem, fragmenty, [w:] Armia Krajowa na Zamojszczyźnie, red. J. Jóźwiakowski, Lublin, s. 294-296.

Sęczys E. 2000, Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861, Warszawa.

Siemion L. 1971, Z lat okupacji hitlerowskiej na Lubelszczyźnie, Lublin.

Skakuj D. 2005, Zarys dziejów powiatu biłgorajskiego 1867-1939, Biłgoraj.

Skiba M. 1992, Straże pożarne na Zamojszczyźnie, Zamość.

Skorowidz miejscowości Rzeczpospolitej Polskiej. Województwo lubelskie, t. IV, Warszawa 1924.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (red. Sulimirski F.), t. 1-15, Warszawa 1880-1895.

Słobodian W. 2005, Cerkwi chołmskoj eparchii, Lviv.

Sochacka A. 2005, Biskupstwo chełmskie w polityce Władysława Jagiełły do 1417 roku, „Res Historica", t. 20, s. 11-24.

Sochan E. 2005, Grabowica, Lublin.

Spis nauczycieli Publicznych Szkół Powszechnych i Państwowych Seminariów Nauczycielskich oraz spis szkół w okręgu szkolnym lwowskim, oprac. S. Lehnert, Lwów 1924.

Spółdzielczość Bankowa, t. III, Bydgoszcz 1998.

Stawecki M. A. 2019, 50 lat działalności WSK Tomaszów Lubelski sp. z o.o., Tomaszów Lubelski.

Straże pożarne powiatu tomaszowskiego, Tomaszów Lubelski 2011.

Szczygieł R. 2006, Przed powstaniem miasta, [w:] Dzieje Tarnogrodu, red. R. Szczygieł, Tarnogród, s. 35-44.

2011, Okolice Tomaszowa przed powstaniem miasta XIV-XVI wiek, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, Lublin-Tomaszów Lubelski, s. 69-78.

2011a, Lokacja miasta Jelitowa (Tomaszowa) i jego dzieje w czasach rządów w Ordynacji Zamojskiej kanclerskiej linii Zamoyskich, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, red. R. Szczygieł, Tomaszów Lubelski, s. 79-125.

Szematyzm Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim, lata 1890-1914, Lwów.

Szewczuk D. 2007, Chełmska Dyrekcja Naukowa. Struktura, kompetencje i personel, „Res Historica", t. 24, s. 95-113.

Szykuła-Żygawska A. 2017, Zagroda wiejska – charakterystyka w oparciu o fotografie ze zbiorów Archiwum Państwowego w Zamościu, [w:] Wieś lubelska w fotografiach końca XIX – 1. połowy XX wieku, red. P. Kondraciuk, Zamość, s. 265-277.

Świeżawski A. 1990, Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462, Częstochowa.

1997, Antyfeudalne powstanie chłopskie w ziemi bełskiej (1431) i jego geneza, [w:] Mazowsze i Ruś Czerwona w średniowieczu, Częstochowa, s. 96-105.

Tabaka Z. 1962, Przemysł spożywczy Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego", Prace Historyczne, nr 9, s. 121-143.

1962a, Huty szklane w Ordynacji Zamojskiej w pierwszej połowie XIX wieku, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie", Zeszyt Naukowy nr 14, Historia, s. 137-157.

Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności, Warszawa 1827.

Tarnawski A. 1935, Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego kanclerza i hetmana w. kor. (1572-1605), Lwów.

Tochman K. A. 2013, Komunistyczny obóz pracy Nowiny-Błudek na Zamojszczyźnie (1944-1945), „Aparat Represji w Polsce Ludowej", nr 1, s. 91-105.

Turowski J. 2017, Historia OP 9, Zamość.

Walentyn A. 1992, Tomaszowskie w Powstaniu Styczniowym, Tomaszów Lubelski.

Wierciński H. 1901, Opis statystyczny guberni lubelskiej, Warszawa.

Więch K. 2017, Na pograniczu trzech dzielnic, Wola Okrzejska.

Wilkowski E. 2009, Solidarność na ziemi zamojskiej w latach 1980-1989, Lublin.

Willaume J. 1930, Amilkar Kosiński 1796-1823, Poznań.

1964, Wieś lubelska przed uwłaszczeniem, Lublin.

Wiśniewski S. 1969, Zamojszczyzna w powstaniach narodowych, [w:] Zamość i Zamojszczyzna w dziejach i kulturze polskiej, red. K. Myśliński, Zamość, s. 227-250.

2011, W Księstwie Warszawskim i Królestwie Polskim 1809-1865, [w:] Tomaszów Lubelski. Monografia miasta, Lublin-Tomaszów Lubelski, s. 247-305.

Wiśniewski T. 2007, Nowe materiały krzemienne z Suśca i okolic w powiecie tomaszowskim, „Archeologia Polski Środkowowschodniej", t. IX, s. 255-260.

Wróbel-Lipowa K. 2006, W dobie Galicji Wschodniej (1772-1809), [w:] Dzieje Tarnogrodu, red. R. Szczygieł, Tarnogród, s. 119-132.

Wykaz gromad PRL według stanu z dnia 1 VII 1952, Warszawa 1952.

Zahajkiewicz M. ks. 1985, Diecezja lubelska. Informator historyczny i administracyjny, Lublin.

Zabytki Architektury i Budownictwa w Polsce, t. 48 (województwo zamojskie), Warszawa 1991.

Zamojszczyzna Sonderlaboratorium SS. Zbiór dokumentów polskich i niemieckich z okresu okupacji hitlerowskiej, pod red. Cz. Madajczyka, Warszawa 1979, t. II, s. 190.

Zieliński S. 1913, Bitwy i potyczki 1863-1864, Rapperswil.

Zugaj L. 2015, Historia nadleśnictwa Józefów, Józefów.

2015a, Historia nadleśnictwa Tomaszów, Tomaszów Lubelski.

GMINA SUSIEC

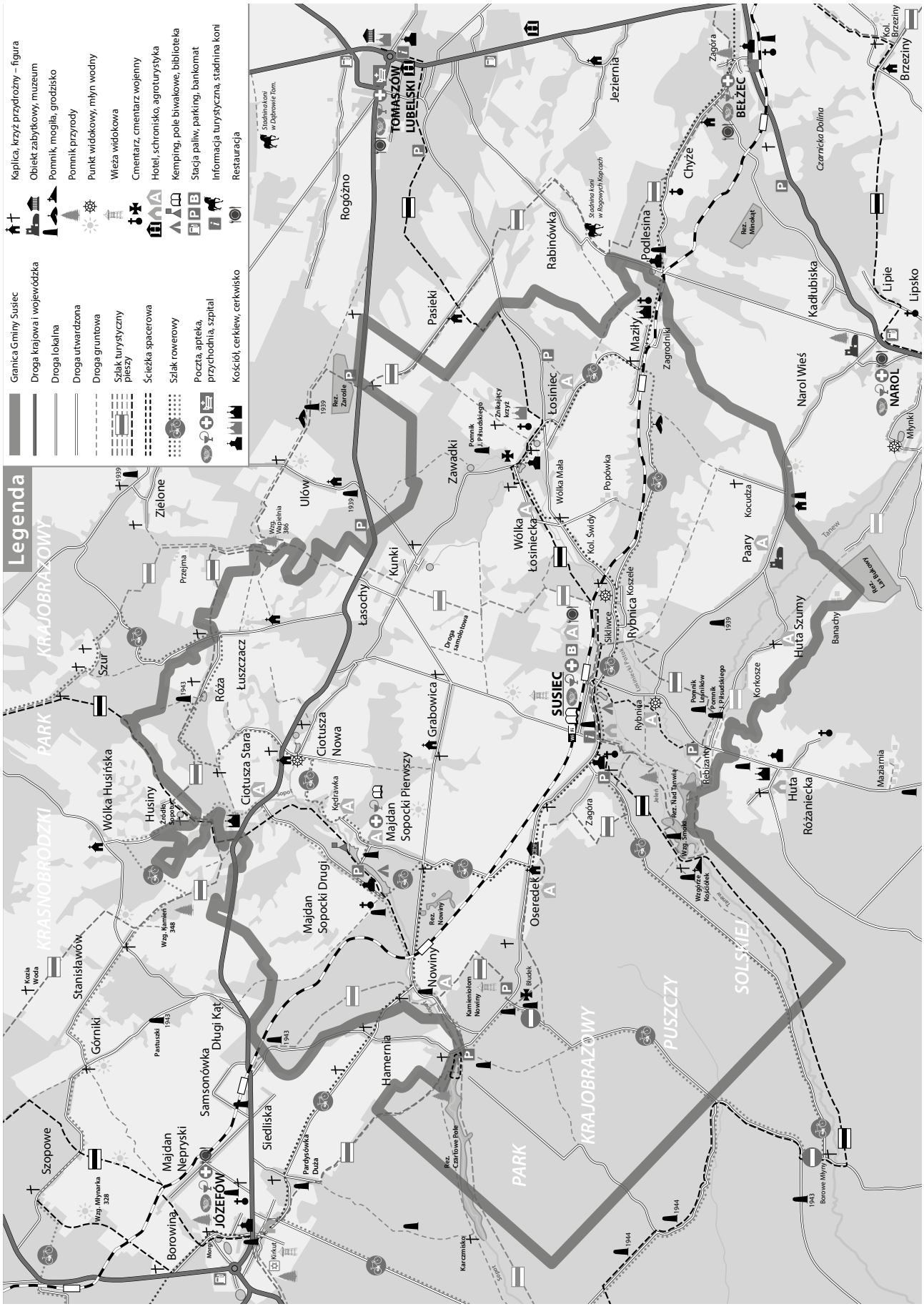

W ramach serii wydawniczej DZIEJE GMIN ZAMOJSZCZYZNY ukazały się:

Tom I	A. Kupiec-Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Komarów-Osada, powiat zamojski, Komarów – Zamość, wyd. I 2003, wyd. II 2020
Tom II	J. Frykowski, E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Łaszczów, powiat tomaszowski, Łaszczów – Zamość 2004
Tom III	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Miączyn, powiat zamojski, Miączyn – Zamość 2005
Tom IV	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, U. Nowakowska, Dzieje miejscowości gminy Dołhobyczów, powiat hrubieszowski, Dołhobyczów – Zamość 2006
Tom V	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, E. Prusicka-Kołcon, L. Szopiński, M. Kołcon, Dzieje miejscowości gminy Mircze, powiat hrubieszowski, Mircze – Zamość 2008
Tom VI	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Frykowski, Dzieje miejscowości gminy Tyszowce, powiat tomaszowski, Tyszowce – Zamość 2008
Tom VII	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Skierbieszów, powiat zamojski, Skierbieszów – Zamość, wyd. I 2009, wyd. II 2015
Tom VIII	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Siudak, Dzieje miejscowości gminy Werbkowice, powiat hrubieszowski, Werbkowice – Zamość 2009
Tom IX	E. Banasiewicz-Szykuła, J. Niedźwiedź, A. Szykuła-Żygawska, B. Szykuła, Dzieje miejscowości gminy Łabunie, powiat zamojski, Łabunie – Zamość 2010
Tom X	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, J. Kalisz, J. Panasiewicz, Dzieje miejscowości gminy Hrubieszów, powiat hrubieszowski, Hrubieszów – Zamość 2010
Tom XI	J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Grabowiec, powiat zamojski, Grabowiec – Zamość 2011
Tom XII	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, E. Stąsiek-Witkowska, Dzieje miejscowości gminy Telatyn, powiat tomaszowski, Telatyn – Zamość 2011
Tom XIII	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, Dzieje miejscowości gminy Trzeszczany, powiat hrubieszowski, Trzeszczany – Zamość 2012
Tom XIV	J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, U. Nowakowska, Dzieje miejscowości gminy Krynice, powiat tomaszowski, Krynice – Zamość 2013
Tom XV	J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, B. Typek, Dzieje miejscowości gminy Rachanie, powiat tomaszowski, Rachanie – Zamość 2013
Tom XVI	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, M. Skorniewski, Dzieje miejscowości gminy Ulhówek, powiat tomaszowski, Ulhówek – Zamość 2014
Tom XVII	J. Niedźwiedź, E. Niedźwiedź, R. Czyż, R. Kuźniarz, Dzieje gminy Tarnawatka, powiat tomaszowski, Zamość – Tarnawatka 2018
Tom XVIII	E. Niedźwiedź, J. Niedźwiedź, M. Czubaj – Gancarz, Dzieje miejscowości gminy Tomaszów Lubelski, Zamość – Tomaszów Lubelski 2021

ISBN 978-83-956205-1-5